

KANOTOHI

1.	TALATEU _____	9
2.	KANOTOHI MO E FA'UNGA 'O E FAKAMATALA PATISETI _____	11
3.	FAKALUKUFUA 'O E PATISETI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2025 _____	12
4.	NGAAHI TEFITO'I TAUMU'A NGĀUE MO E KAVEINGA NGĀUE LALAHĪ 'A E PULE'ANGA. _____	16
	4.1 <i>Tefito'i Taumu'a Ngāue 1: Langa ke Matu'uekina e Fakatamaki ki he Fonua'</i> _____	19
	4.2 <i>Tefito'i Taumu'a Ngāue 2: Leleiangē Fakahoko Fatongia' mo Ma'ama'a e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga.</i> _____	32
	4.3 <i>Taumu'a Ngāue 3: Fakatupu Faingamālie Faka'ekonōmika</i> _____	47
5.	FOKOTU'UTU'U NGĀUE 'EKONOMIKA FAKALUKUFUA, OLA MO E VAKAI KI HE KAHA'U _____	62
	5.1 <i>Tu'unga Faka'ekonōmika</i> _____	65
	5.2 <i>Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga ki he Ta'u 'e Tolu ka Hoko'</i> _____	71
	5.3 <i>Hikihiki Totongi Koloa</i> _____	76
	5.4 <i>Masiva mo e Tu'u Laveangofua</i> _____	76
	5.5 <i>Fakalelei 'i he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga'</i> _____	78
	5.6 <i>Ngaahi Fakatamaki mo hono Fakalelei</i> _____	78
6.	PATISETI 'A E PULE'ANGA KI HE TA'U 'E TOLU KA HOKO: VAHEVAHE FAKATATAU KI HE FAKAPA'ANGA _____	82
	6.1 <i>Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga</i> _____	82
	6.2 <i>Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalakalaka</i> _____	95
7.	AOFANGATUKU _____	101
	FAKAMATALA FAKALAHĪ I: OLA 'O E TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA FAKALUKUFUA', FAKAPA'ANGA, MO E VAKAI KI HE KAHA'U _____	103
	FAKAMATALA FAKALAHĪ II: FAKAFEHOANAKI 'O E PATISETI 'A E PULE'ANGA TA'U FAKAPA'ANGA 2025 MO E GFS _____	156
	FAKAMATALA FAKALAHĪ III: VAKAI'I 'A E TU'UNGA KAVEINGA NGĀUE LALAHĪ 'A E PULE'ANGA ', TA'U FAKAPA'ANGA 2024 FAKAFEHOANAKI KI HE SDG MO E TAKETI 'O E TSDF _____	157
	FAKAMATALA FAKALAHĪ IV: PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE NGAAHI HOA NGĀUE KI HE FAKALAKALAKA TA'U FAKAPA'ANGA 2023 - 2027 _____	199
	FAKAMATALA FAKALAHĪ V: TU'UNGA 'O E PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA, TA'U FAKAPA'ANGA 2023 _____	207
	FAKAMATALA FAKALAHĪ VI: KO E LANGA FAKAAKEAKE 'O TONGA KE MATU'UAKI E FELIULIUAKI 'O E 'EA' MO E FAKATAMAKI FAKAENATULA' _____	211
	FAKAMATALA FAKALAHĪ VII: LIPOOTI FAKAMA'OPO'OPO 'O E POLOKALAMA TOKONI 'A E PULE'ANGA KI HE KŌVITI-19 _____	214
	NGAAHI FAKANOUNOU _____	216

NGAAHI TĒPILE

Tēpile 1: Fakalukufua 'o e Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2024 – Ta'u Fakapa'anga 2027 (\$ m).....	15
Tēpile 2: Fakalukufua 'o e Patiseti ki he Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Fakamole ki he Ta'u Fakapa'anga 2024 – Ta'u Fakapa'anga 2027 (\$ m).....	16
Tēpile 3: Fakalukufua hono Vahevahe 'a e Patiseti' ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' (\$m).....	19
Tēpile 4: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 1 (\$m)	24
Tēpile 5: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 2 (\$m)	28
Tēpile 6: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 3 (\$m)	32
Tēpile 7: Faikehekehe 'i he tokolahi 'o e Fefine mo e Tangata	35
Tēpile 8: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 4 (\$m)	37
Tēpile 9: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 5 (\$m)	41
Tēpile 10: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 6 (\$m)	47
Tēpile 11: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 7 (\$m)	51
Tēpile 12: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 8 (\$m)	55
Tēpile 13: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 9 (\$m).....	62
Tēpile 14: Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) – Ngaahi Sekitōa.....	65
Tēpile 15: Me'afua Fakapa'anga -	74
Tēpile 16: Fakafuofua 'o e ngaahi Fakatu'utamaki Fakapatiseti'	81
Tēpile 17: Fakafuofua 'o e Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025-2027 (\$m).....	82
Tēpile 18: Vahevahe Lalahi 'a e Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$m)	89
Tēpile 19: Vahevahe Lalahi 'o e Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i hono Vahevahe fakafonua (\$m).....	91
Tēpile 20: Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i hono Vahevahe fakafonua (\$m)	92
Tēpile 21: Vahevahe Lalahi 'a e Pa'anga Hūmai 'a e Pule'anga (\$m)	92
Tēpile 22: Pa'anga Hu Mai Faka-Potungāue (\$m).....	94
Tēpile 23: Fakakātoa 'o e Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalaka (Ngaahi Fakamole) (\$m), Ta'u Fakapa'anga 2025 - 2027.....	95
Tēpile 24: Fakakātoa Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalaka (Ngaahi Fakamole) 'i hono Vavahevahe Fakapotungāue (\$m)	96
Tēpile 25: Fakakātoa Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalaka (Ngaahi Fakamole) 'i hono Vahevahe Fakafeitu'u (\$m).....	98
Tēpile 26: Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalaka (Ngaahi Fakamole) (\$m)	99
Tēpile 27: Fakakātoa Patiseti Fakapa'anga 'e he Hoa Ngāue ki he Fakalalaka (Fakamole), Ngaahi Ngāue Fakalalaka Lalahi (\$m)	100

Ngaahi Fakatātā

Fakatātā 1: Tefito'i Taumu'a Ngāue (3) mo e Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga (9)	17
Fakatātā 2: Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika mo Fakapa'anga	64

Fakatātā Fakalahi

A Fakatātā 1: Fakafuofua tu'unga hikihiki totongi koloa	106
A Fakatātā 2: Fakafuofua ki he Tu'unga Fetongi Pa'anga	106
A Fakatātā 3: Ngaahi Mo'ua Nō Fakakātoa 'a e Pule'anga (\$m) Ta'u Fakapa'anga 2023 – Ta'u Fakapa'anga 2027 (kau ki heni 'a e fakamole totonu pea mo e fakafuofua)	125
A Fakatātā 4: Vahevahe 'o e Nō mei Tu'apule'anga fakatatau ki he Ngaahi Pangikē/Kautaha kehekehe 'i Sune 30, 2024.....	126
A Fakatātā 5: Fetō'aki 'i he liliu Pa'anga Muli - Pa'anga Muli/Pa'anga Tonga 'i Sune 2024.....	126
A Fakatātā 6: 'Inasi Fakatau Pōnite mei' he Pule'anga, 30 Sune 2024 (pēseti)	127
A Fakatātā 7: Fakafuofua ki he Totongi Nō ki he Ta'u Tolu (3) kaha'u.....	128
A Fakatātā 8: Ngaahi Totongi Nō kau ki ai 'a e Totongi Nō na'e toloi (DSSI) pea mo e Nō Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) – Rapid Credit Facility (RCF)	128
A Fakatātā 9: Tukupau Faka'atā , ta'u fakapa'anga 2019 – 2023.....	141
A Fakatātā 10: Tukupau faka'atā pea mo hono 'inasi fakasekitōa, 2019 – 2023.....	142
A Fakatātā 11: Hikihiki 'o e Totongi Koloa	142
A Fakatātā 12: Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli.....	144
A Fakatātā 13: Totongi Pa'anga ki he Koloa Hūmai	144
A Fakatātā 14: Totongi Pa'anga ki he Koloa Hū atu	145
A Fakatātā 15: Talafi Pa'anga Taautaha mei Muli	145
A Fakatātā 16: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli.....	146
A Fakatātā 17: Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' mo e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga Tonga	147
A Fakatātā 18: Nō Fakakātoa 'a e Ngaahi Pangikē.....	148
A Fakatātā 19: 'Avalisi 'o e Hulu 'i he Totongi Tupu	149

A Fakatātā 20:Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua	149
A Fakatātā 21: Tu'unga 'o e SDG, 2019 (to'ohema) mo e 2023 (to'omata'u)	159
A Fakatātā 22:Me'afua 'a e Ngaahi Taumu'a Tu'uloa	167
A Fakatātā 23:Pēseti 'o e fānauako Ako Kolisi' na'a nau lava'i 'a e Sivi Hū fakakolisi '	172
A Fakatātā 24:Tukunga 'o e laukonga' (ta'u 15-24)	172
A Fakatātā 25:Tu'unga Mo'ui 'a e Tangata mo e fefine	175
A Fakatātā 26:Tu'unga 'o e Ta'ema'u Ngāue.....	185
A Fakatātā 27:Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Polōseki 'i hono Vahevahe ki he Ngaahi Sekitōa Fakalalakaka (DAC).....	199
A-Tēpile 1: Ko e toenga palanisi mei he PPP.....	111
A-Tēpile 2: Ngāue Fakalalakaka ki he ta'u 'e tolu (3)	116
A-Tēpile 3:Kaveinga Fakalukufua 2024-25	117
A-Tēpile 4:Tāketi Fakapa'anga 'a e Potungāue Pa'anga (MOF)	121
A-Tēpile 5:Ngaahi Uesia Faka'ekonomika 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofua	124
A-Tēpile 6: Ngaahi Pōnite mo hono ta'u 'oku tuku atu ai, 30 Sune 2024.....	127
A-Tēpile 7: Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautaha mei' he Pule'anga, ...	129
A-Tēpile 8:Polokalama Nō ki he Fakalalakaka 'a e Pule'anga 'i he 'aho 1 'Epeleli 2024.....	130
A-Tēpile 9: Ngaahi Mo'ua No Malu'i 'e he Pule'anga, 30 Sune 2024.....	130
A-Tēpile 10: Ngaahi Me'afua ki he Tu'unga 'o e Mo'ua No 'a e Pule'anga, Ta'u Fakapa'anga 2024	132
A-Tēpile 11: Fakalukufua 'o e Patiseti 'I he fa'unga Fakapa'anga Fakasitetisitika (\$m)	133
A-Tēpile 12 :Pa'anga Hūmai.....	135
A-Tēpile 13 :Fa'ahinga 'o e Tukupau Hūmai.....	135
A-Tēpile 14:Tukupau 'o e koloa mo e ngaahi ngāue.....	135
A-Tēpile 15: Tukupau mei he Fefakatau'aki.....	136
A-Tēpile 16: Ngaahi Tokoni Fakapa'anga.....	136
A-Tēpile 17: Pa'anga Hūmai Makehe.....	137
A-Tēpile 18: Ngaahi Fakamole	137
A-Tēpile 19: Totongi pe vāhenga 'o e kau ngāue	138
A-Tēpile 20: Totongi tupu	138
A-Tēpile 21: Ngaahi Tokoni Me'a'ofa.....	138
A-Tēpile 22: Fakatau mai 'a e Koloa.....	140
A-Tēpile 23: Ngaahi Tukupau Fakamole 'i hono fakakalasi 'oe Tukupau' 'i he ta'u fakapa'anga 2023 mo e fakufuofua	141
A-Tēpile 24: Fakafuofua 'o e Pa'anga Hūmai 'oku 'ikai tānaki 'i he ngaahi fakamole pau, ta'u fakapa'anga 2021- 2023	141
A-Tēpile 25: Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika 'o Tonga, Ta'u Fakapa'anga 2015-2022.....	152
A-Tēpile 26: Fakafehoanaki 'a e Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 mo e GFS	158
A-Tēpile 27 :Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka Tu'uloa 'i hono mape'i ki he Fa'unga Palani Fakalalakaka 'a Tonga II 2015-2025	159
A-Tēpile 28: Fakahoa 'a e Palani ma'ae Pasifiki ki he 2050 pea mo e TSDF II.....	161
A-Tēpile 29 :Polōseki Fakapa'anga 'e he Patiseti ki he Fakalalakaka (Ngaahi Fakamole 'o fakatatau ki hono fakalalakalasi fakasekitōa ki he fakafeitu'u) (\$m)	207
A-Tēpile 30 :Fakalukufua 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$m)'i he Ta'u Fakapa'anga 2023	208
A-Tēpile 31 :Vahevahe Lalahi 'a e Pa'anga Hū mai 'a e Pule'anga'	208
A-Tēpile 32 :Vahevahe Lalahi 'o e Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga 'i he Ta'u Fakapa'anga 2023	208
A-Tēpile 33 :Palani fakapa'anga ki he ngaahi langa fale ne maumau mei he HTHH.....	208
A-Tēpile 34 :Polokalama tokoni 'a e Pule'anga ki he Kōviti-19-Fakakātoa	214
A-Tēpile 35 :Polokalama Tokoni 'a e Pule'anga ki he Kōviti-19 – Fakaikiiki	215

TALAMU'AKI

“Langa e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonomika”.

‘Inivesi ‘i Hotau Kakai’, Langa ha Kaha’u Masani Ange

‘Oku ho’ata mei’ he Fakamatala Patiseti Ta’u Fakapa’anga 2025‘a e kei kītaki ‘a e Pule’anga’ ma’a ‘ene koloa mahu’inga taha’: **kakai ‘o Tonga**. ‘Oku mahino pe ‘a e ngaahi faingata’a ‘oku tau fe’ao mo ia’ – ‘a e fakautuutu e ta’au ‘o e feliliuaki e ‘ea’, ‘ikai matu’uekina neongo e fakangatangata’, pea mo e ngaahi fakangatangata ‘i hotau mafai ngāue’ ke tupulaki. Ka, ‘oku tau ngāue mo ‘ānaumelie ‘etau ‘amanaki’, he ‘oku tu’utai hotau loto’i Tonga’ ‘a e faka’utumauku mo e mohu founa ki hono ‘uli hao hotau vaka ki he kaha’u.

Mu’omu’a ‘a e Kakai’

Ko e Patiseti’ ‘oku’ ne **fakamu’omu’a ‘a hono tokangaekina ‘o e kakai**. ‘Oku ‘ne fakapapau’i ai pē ‘a e tulikaveinga ke langa ha fonua ‘oku mālohi mo ‘inasi e tokotaha kotoa he faingamalie ke mo’ui’. ‘E kei taukave’i pe hono fakatupulaki ‘o e **ako’ mo e mo’uilelei**, ke tupulekina e kakai taukei mo mo’ui lelei’ kuo mateuteu ki hono fakalalakaka hotau Pule’anga’. Ko hono **fakaivia ‘o e ngaahi polokalama ngāue faka-sosiale**, te tau fo’u ai ha pununga malu ma’a hotau ni’ihi ‘oku tu’ulaveangofua’, ‘o ohi ai e nofo malu mo ma’uma’uluta.

Fakaola e Mafai Faka’ekonomika

‘Oku mohu tapuekina hotau fonua’ he ngaahi koloa fakaenatula. ‘Oku ai e faingamālie lahi ‘i he **ngoue’, toutai’ pea mo e takimamata**. ‘Oku vahe’i ai ‘a e pa’anga ‘i he Patiseti’ ki hono fakalalakaka’i mo tokonia ‘a e ngaahi sekitoa’ni. ‘E tokonia ai e kau ngoue’ mo e kau toutai’ ‘aki ‘a e ngaahi me’a ngāue mo e tekinolosia te nau fiema’u ke lahi ange ai ‘a e ola ‘o e ngoue’ mo e toutai’ pea mo e malava ke fakatau atu ‘i he ngaahi māketi’. ‘Oku fakatokanga’i foki ‘a e mahu’inga ‘a e **founa ngāue’ ‘oku matauhi, he ‘oku tefito ai e ngaahi fakakaukau ‘o e ‘ekonomika fakapotopoto**, ke fakapapau’i ‘oku kei ma’ui’ui hotau ‘ātakai’ ki he to’utangata hoko’.

‘E fakakake e **Takimamata**, ko e makatuliki ‘o ‘etau langa fakalalakaka’, ‘aki ‘a e ngaahi ‘inivesimeni he ngaahi tafa’aki mahino. ‘E kei tu’uaki ‘a e makehe hotau anga fakafonua’pea mo e faka’ofa’ofa fakanatula ‘o Tonga’, kae kei pukepuke pe hotau tukufakaholo’ mo hotau ‘ātakai’.

Founa mo e makatu’unga lalahi ki he Ngāue Faka’ekonomika

‘Oku tokanga ai pe ‘a e Pule’anga’, ke pouaki e fakalalakaka ‘oku fakapotopoto’, pea mo matauhi. ‘Oku kei taumu’a pē ke **leva’i ‘a e ngāue fakapa’anga**’ pea mo hono **tokanga’i ‘a e tu’unga fakapa’anga** ‘a e Pule’anga’, ka ‘i he taimi tatau, ‘oku poupou’i ‘a e tui faka’ekonomika’, ke poupou’i mo faka’ai’ai ‘a e tuku mai ‘o e ngaahi fakakaukau mo e ‘ilo fo’ou’ pehē ki he fakahoko pisinisi fakataautaha’. ‘Oku tau kei mahu’inga’ia he ngaahi ‘inivesimeni mei muli’, pea ‘e kei hoko atu pē ‘a e ngāue ke faka-faingamalie’i ‘a e ‘ataakai ki he ngaahi pisinisi’, ke paotoloaki ‘a e vīsone’, ke a’usia ha Tonga ‘oku monū’ia. ‘E kei hokoatu ai pe ‘a e ngaahi ngāue ke tohoaki’i e ngaahi ‘inivesimeni fakapotopoto ‘e fakatupu ai ha ngaahi ma’u’anga ngāue pea fakatupulaki e ngaahi ngāue faka’ekonomika’. ‘Oku tokanga e Patiseti’, ki hono tokonia ‘a e fefakatau’aki ‘i he māketi’, pea mo ha ‘ātakai’ e lelei mo poupou ki he tupulekina ‘a e ngaahi pisinisi’.

Langa ha Makatu'uga ma'ae Kaha'u

Ko e Patiseti, 'a e sitepu 'uluaki ki he halangafononga, ke a'usia ha Tonga 'oku tu'umalie ange mo tu'uloa. Ko e 'inivesi 'i hotau kakai' pea mo hono fakaola 'a e mafai 'o 'etau ngaahi ngāue'anga, 'oku tau kei taumu'a ke langa ha kaha'u masani ange ki he tokotaha kotoa.

Ko e Patiseti ko 'eni, 'oku 'ikai ko ha palani faka-pa'anga pē; ka ko e ui ki he Tonga kotoa, ke tau kau fakataha 'i he ngāue'i 'a e halafononga fo'ou ko 'eni. 'I he 'etau ngāue fakataha, te tau fo'u ai heni 'a e mape ki ha kaha'u 'oku leleiange, 'o sītu'a mei he ngaahi fakangatangata 'o e kuohili, ka tau ngāue ke a'usia 'a e ngaahi faingamālie lahi 'oku hanganaki mai'.

'I he 'etau fetakinima, te tau lalanga ha Tonga 'oku mālohi mo monū'ia, 'e to'ulu ai e ngaahi faingamālie mo e tupulaki faka-'ekonomika'. 'Oku uki e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pē, ke nau kau mai ki he ngāue matu'aki mahuinga' ni, ki ha kaha'u 'oku malu mo faingamālie hotau fonua'.

Taumu'a 'o e Patiseti

'Oku tu'u mo liliu pe 'a e kaha'u, he 'oku tu'u laveangofua 'a e fonua, ki he ngaahi fakatamaki mo e feliliuaki e 'ea. 'Oku kau heni 'a e faka'au ke ma'olunga ange 'a e tahi' pea lahi 'a e ngaahi saikolone fakatalopiki. 'I he ta'u kuo maliu atu, na'a tau fakamo'oni mo a'usia 'a e fehanganagai 'a e tokolahi 'o e ngaahi feitu'u ma'ulalo ange' mo e la'ala'ā, 'uha lahi, mo e tāfea. Ka neongo ai 'a e ngaahi pole'ni, 'oku kei fai tūkingata pe 'a e Pule'anga' ke matu'uaki kinautolu pea fakahoko vave 'a e ngaahi langa fakalalakaka'.

Ko e taumu'a 'uluaki ia 'o e patiseti, ke fakapatonu e tokanga'ki hono langa hake 'o e tupu faka'ekonomika' 'aki 'a hono fakalahi 'a e 'inivesimeni' mo e mālohi ange e ngāue fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki'.

Kaveinga 'o e Patiseti

Ko e kaveinga ngāue faka-patiseti 2024-2025:

"Langa e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonomika'"

Ko e taumu'a 'o e patiseti, ke a'usia 'a e tu'unga lelei faka'ekonomika' ne hā he Palani Langa Fakalalakaka Fakafonua 'a Tonga hono II (TSDF II), 'a ia 'e ngata he 2025. 'E toe hokoatu pe foki 'i he Palani Langa Fakalalakaka Fakafonua 'a Tonga hono III (TSDF III), 'a ia 'oku kau atu mo hono kamata e teuteu e ngaahi makatu'unga ki he palani fo'ou' 'i he patiseti ko eni'.

'Oku tokanga 'a e patiseti' ki hono fokotu'u mo fakamālohia 'a e vā fengāue'aki' pea mo e ngaahi 'inivesimeni lahi ange' ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonomika' ma'ae taha kotoa. 'Oku fakatefito ke mu'omu'a 'a e ngaahi poloseki langa fakalalakaka' mo e ngaahi ngāue fo'ou 'e tokoni ki hono hakeaki'i e tupu faka'ekonomika' mo e langa fakalalakaka' ki he lelei 'a e kakai Tonga' kotoa. 'Oku mahu'inga pehē ke fakamu'omu'a 'a e ngāue ki hono tokoni'i 'a kinautolu masivesiva ange, mo e ngaahi fānili 'oku fe'amokaki fakapa'anga, si'isi'i e faingamālie ke ako', pea mo e ngaahi fa'unga fima'u ki he nofo'.

'Inivesimeni 'i he ngaahi Sekitōa Tefito'

Ko e taumu'a ai pe 'o e patiseti 2025, ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki 'a hono fakalahi 'o e ngaahi 'inivesimeni' pea mo fengāue'aki mo hotau ngaahi hoa ngāue tefito, 'i he taumu'a ke lahi ange 'a e tupu faka'ekonomika. 'I he taumu'a ko ia, kuo vahe'i ai 'a e patiseti'

'o fakafuofua ki he \$30.0 miliona fakakātoa, ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue faka'ekonomika' 'i he sekitoa ngoue', toutai', pea mo e takimamata' 'i he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai', 'o kamata 'i he patiseti ko'eni'.

Ko e ngaahi tokoni lolotonga ki he ngaahi sekitoa'ni, hangē ko e ngaahi faka'atā 'o e tute' pea mo e polokalama tokoni ki he ngaahi sekitoa', 'a ia 'oku tataki 'e he ngaahi potungāue felāve'i, 'e kei hokohoko atu pē, pea pehē ki hono muimui'i ofi ke fakapapau'i 'a hono ola' mo e tupu faka'ekonomika mei he ngaahi ngāue fakalalakaka ko 'eni'. 'E kei hokoatu ai pe foki 'a e tokanga 'a e pule'anga' ki he ngaahi ngāue he sekitoa sōsiale', tautefito ki he fakalalakaka ki he tu'unga tokangaekina e mo'ui lelei', fakalalakaka ange e tu'unga lelei 'o e ako', pea mo hono kei fakahoko 'a e ngaahi polokalama malu fakasōsiale ke tokoni' i kinautolu faiangata'a'ia' mo e ngaahi fānili 'oku ai ha fiema'u vivili.

Ngaahi Taumu'a Ngāue

'E hokohoko atu ai pe 'i he Patiseti' ni 'a hono tokonia mo fakapa'anga 'o e ngaahi polokalama ngāue' ke a'usia 'a e ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'e hiva (9) 'a e Pule'anga' (GPA), 'o fenāpasi pea mo e Palani Langa Fakalalakaka Fakafonua hono Ua' (TSDF II). 'Oku vahevahe mo fakamalumu 'eni 'i he Tefito'i Taumu'a Ngāue 'e tolu (3): (i) Langa ke Matu'uekina e Faingata'a ki he Fonua'; (ii) Leleiangē Fakahoko Fatongia', Ma'ama'a ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga; pea mo e (iii) Fakatupu Faingamālie Faka'ekonōmika.

'Oku fiema'u ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' mo e ngaahi ngāue'anga' ke fakahoko 'a 'enau ngaahi palani ngāue' mo vahevahe lelei 'a e Patiseti' ki hono fakahoko ke a'usia 'a e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga'. 'Oku fakahā lelei he fa'unga 'o e Fakamatala Patiseti' 'a e fekau'aki 'o e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga' pea mo e ngaahi palani ngāue kuo fokotu'u. 'Oku 'i ai 'a e konga 'e fitu (7) pea mo hono ngaahi fakamatala fakalahi. Ko e taumu'a 'o e Fakamatala Patiseti' ke fakanaunau 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he ngaahi Potungāue' ke fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue' 'i he ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'e hiva (9) 'a e Pule'anga'.

Vahevahe 'o e Patiseti'

'Oku fakafuofua ke 'i he tupu pēseti 2.9 'a e tu'unga faka'ekonōmika' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024, pea faka'avalisi ki he tupu pēseti 'e 2.8 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' (Ta'u Fakapa'anga 2025 – 2027).

Ko e Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 'oku fe'unga mo e \$899.2m pea fakatatau ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'e hiva (9) 'a e Pule'anga'. Neongo 'a e kei hokoatu e totongi nō ki he Pangikē Fefakatau'aki (EXIM) 'a Siaina, 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025 (fakafuofua ki he \$42.0m), mo e fakalelei vāhenga (COLA) pēseti 'e 5, ko e fakafuofua', 'e lahiange e tākaki 'o e pa'anga hūmai', pea mo hono fakatatau e fakamole' ki he pa'anga 'e tākaki', 'oku fakafuofua ai ke *palanisi* 'a e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2025.

Ko e fokotu'u ko ia ke toe fakahoko 'a e fakalelei vāhenga pēseti 'e 5 (COLA), 'oku taumu'a ke tokonia e kaungāue fakapule'anga' ko e'uhi' ko e hikihiki e totongi koloa'. 'Oku kei ma'olunga pē e fakamole ki he vāhenga, fakahoa ki he fakakātoa 'o e fakamole', 'o hā 'i he fakalahi 'a e patiseti e Potungāue Ako' mo e Potungāue Mo'ui.

Ke fakafenāpasi mo e taumu'a tefito 'o e patiseti' ki hono tokangaekina e kakai', 'oku fokotu'u 'e he pule'anga' ke fakalahi 'a e tokoni ki he ngaahi 'apiako 'oku 'ikai fakapule'anga' 'o pehe 'ni :

- Ngaahi ako'anga ma'olunga hiki mei he \$700 ki he \$770
- Ngaahi 'apiako faka-tekinikale (TVET) – hiki mei he \$1,200 ki he \$1,320
- Ako ta'etotongi 'a e fanauako 'o a'u ki he foomu 5 (ngaahi ako fakapule'anga pē) 'o kamata mei Sanuali 2025.
- Tokoni \$0.1 miliona ki he 'apiako Hango ('Eua)

'Ikai ngata ai, 'oku toe fokotu'u foki 'e he pule'anga' ke fakalahi 'a e monū'ia fakamāhina ki he kau toulekeleka' 'o hangē ko 'eni:

- Fakatokolahi 'a e kau ma'u monū'ia 'i he vāhenga 'a e kau toulekeleka' 'o kau ai 'akinautolu mei he ta'u 67', 'a ia ko e holo 'eni mei he ta'u 70' (ta'u fakapa'anga 2025), pea holo ki he ta'u 65' 'i he ta'u fakapa'anga 2026' kae pehē ki he ta'u 63' 'i he ta'u fakapa'anga 2027'
  - Ta'u 80 'o lahi hake – hiki mei he \$100 ki he \$110/māhina
  - Si'i ange he ta'u 80 – hiki mei he \$80 ki he \$90/māhina

'Oku to e fokotu'u foki 'e he pule'anga' ke fakalahi pēseti 'e 10 'a e monū'ia fakamāhina ki he kau faingata'a'ia'. 'Oku fakatefito kia kinautolu ko 'eni':

- Faingata'a'ia 'o e konga 'e taha (1) 'o e sino(minor) - hiki mei he \$50 ki he \$60/māhina
- Faingata'a'ia konga 'e ua (2) 'o e sino (medium) – hiki mei he \$80 ki he \$90/māhina; mo e
- Faingata'a'ia konga 'e tolu (3) pē lahi hake 'o e sino(extreme/severe)- hiki mei he \$100 ki he \$110/māhina

'E tokanga 'a e Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2025, ke tokonia 'a e ngaahi ngāue langa faka'ekonōmika' fengāue'aki mo e sekitoa taautaha (PPP), hokoatu e ngaahi ngāue fakalalakala lolotonga, tokangaekina e malu 'a e fonua', pea mo e tūkunga lelei e mo'ui 'a e kakai'.

Ko hono fakafuofua'i 'o e tupu faka'ekonomika' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025, mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai', ko e ola ia 'o e ngaahi ngāue fakaakeake 'i he ngaahi sekitoa kehekehe, fakataha mo hono fakahoko lelei 'o e ngaahi ngāue langa lalahi'.

Tu'unga Fakapa'anga ki he Ta'u 'e tolu (3) ka Hoko Mai

'Oku fakafuofua 'i he patiseti' 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga', ke 'i he tu'unga tupu pēseti 'e 3.4¹ 'o e fakakatoa 'o e mahu'inga e koloa ngaohi fakalotofonua (GDP), 'i he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai, 'o makatu'unga 'i he ngaahi ngāue fakalelei ki he tākaki tukuhau' pea mo e ngāue fakalelei ki he fa'unga fakapa'anga 'a e pule'anga. 'E kei hokoatu ai pe 'a e polokalama fakalelei ki he ngāue fakapa'anga', tokangaekina 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e pule'anga', pea mo hono fakahoko 'o e ngāue fakalelei ki he tākaki tukuhau, pea mo malava ke totongi 'a e ngaahi nō.

Tokanga'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga

'E hokoatu ai pe 'a e mu'omu'a 'a hono leva'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga, 'i he taumu'a 'e tolu (3) 'o e 'Fakalelei ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga'' 'a ia ko hono: (i) leva'i e ngāue fakapa'anga'; (ii) fakapotopoto'i e patiseti kuo vahevahe'; mo e (iii) ngāue'aki fakapotopoto 'o e patiseti', ke a'usia 'enau ngaahi taumu'a.

¹ Fakalalakalasi faka'ekonōmika 'o e patiseti' (Potungāue Pa'anga)

Kaveinga Ngāue ki he Ta'u e tolu (3) ka hoko mai: Tukuange 'a e Mafai 'o e Ngaahi Sekitoo Faka-'ekonōmika' ke Paotoloaki e Tupulaki Faka'ekonōmika

'Oku fakafe'iloaki atu 'e he Fakamatala Patiseti' ha kaveinga ngāue fakapatiseti ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai' ma'ae ngaahi sekitoo tefito, ko e ngoue', toutai', mo e takimamata'. 'Oku fenāpasi pe 'a e kaveinga 'ni ki he Palani Langa Fakalalakalaka Fakafonua Hono Ua' (TSDF II). 'Oku 'ne toe fokotu'u ha makatu'unga ki hono fakahoko 'o e Palani Langa Fakalalakalaka Fakafonua Hono Tolu' (TSDF III), hili hono tali'. 'Oku mahu'inga ai 'a e kau mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki' kotoa, hangē ko e kakai 'o e fonua' pea mo hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakalaka. Ko e patiseti ta'u fakapa'anga 2025 'oku kei taumu'a ke tokonia 'a e ngaahi kulupu tu'u laveangofua', fakatupu 'o e ngaahi faingamalie ngāue', pea mo kei pukepuke ke tu'uholoaki 'a e tu'unga fakapa'anga'. 'E kei hokohoko atu pe ngaahi ngāue 'i he tafa'aki fakasosiale'na'e kamata he ta'u fakapa'anga 2024, 'o kau heni 'a e tokoni langa 'o e ngaahi fale nofo'anga kia kinautolu masivesiva, polokalama kai pongipongi 'a e fānauako 'i he ngaahi ako lautohi', pea mo e tokoni ki he ngaahi polokalama tokoni ki hotau kakai 'oku fakafoki mei tu'apule'anga'.

Tu'unga Totongi Koloa

Na'e holo 'a e tu'unga totongi koloa fakata'u' ki he pēseti 'e 3.6 'i Fepueli 2024, 'i hono fakahoa ki he pēseti 'e 6.4 'i Sanuali 2024 (mo e pēseti 'e 8.7 'i Fepueli 2023). 'Oku ma'ulalo ange 'a e pēseti 'e 3.6 ko eni 'i Fepueli 2024 'i he tu'unga hikihiki totongi koloa' 'oku fokotu'u 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga ko e pēseti 'e 5.0. 'Oku fakafuofua 'e kei holo ai pē mo nofo pe 'i lalo he tu'unga ko ia' 'i he faka'osinga 'o e 2024.

'E kei muimui' i ofi 'e he pule'anga' 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' 'i hono leva' i 'a e hiki e tu'unga totongi koloa' mo e feinga ke tu'uma'u e totongi' ke malava pē ke feau 'a e ngaahi fiema'u vivili faka'aho' 'i he ngaahi tukui motu' pea mo e kolo'. 'E kei hokohoko atu ai pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ke fakasi'isi' i 'a e hiki 'o e tu'unga totongi koloa', fakasi'isi' i 'a e ngaahi totongi ke fua 'e he ngaahi pisinisi', pea mo hono tokangaekina 'a e fetōkehekehe'aki 'i he 'elia tefito hangē ko e ngoue' mo e toutai'. 'Oku 'ikai ko ia pe, 'i he tokanga ko ia ki he hikihiki 'o e totongi 'uhila' pea mo e fiema'u 'o e fefononga'aki', 'e fakahoko ai 'a e ngāue fakalelei ki he founa ki he ma'u'anga lolo' ke fakasi'isi' i 'a e totongi ko ia 'a hono uta mai', tauhi mo hono tufaki'. Ko e ngaahi fakalelei ko eni' 'oku taumu'a ia ke fakasi'isi' i 'a e totongi tu'uta mai 'a e lolo' ki Tonga ni' ko e'uhi ke ma'ama'a 'a e totongi lolo ki he kakai'.

Polokalama Ngāue Toli ki Tu'apule'anga' mo e fiema'u ha Founa Fo'ou

'Oku 'i ai 'a e ngaahi 'o e polokalama ngāue toli' ki he 'ekonomika 'a e fonua'. 'Oku fehangahangai ai 'a e langa fakalalakalaka' mo e tupu faka'ekonomika 'a Tonga' mo e pole lahi, ko e'uhi' ko e mavahe atu 'a e tokolahi 'o e kau taukei ngāue 'i he polokalama ngāue toli' ki 'Aositelēlia pea mo Nu'u Sila'. Neongo 'a e lelei 'o e lahi 'a e pa'anga tokoni fe'ave'aki mei he kau ngāue 'ni, ka ko 'enau mavahe' 'oku hoko ai e tōnounou fakakaungāue 'o vaetu'ua ai e ngāue fakalalakalaka' mo e founa fo'ou'.

'E ngāue 'a e Pule'anga' ke tokoni ha founa ke feau e fiema'u fakakaungāue', 'aki hono faka'ai' ai e ngāue'aki 'a e ngaahi founa faka-tekinolosia'. Ke tau vakai ki he nounou fakakaungāue' ko ha faingamālie eni ke kumia ha founa fo'ou pea mo e 'ilo ki he tekinolosia'. 'I he'etau tali ke ngāue'aki e founa fakamīsini', ngaahi 'ilo kuo fo'u, mo ha ngaahi founa ngāue fo'ou mo e tekinolosia', 'e malava ai ke ne fetongi e nounou fakakaungāue' pea to e lelei ange e ngāue fakatupu koloa'.

Kuo fokotu'utu'u ai 'e he Pule'anga, pea mo e tokoni mo e pou pou 'a hotau ngaahi hoa ngāue 'i he fakalalakaka, ke 'inivesi 'a e Pule'anga 'i he ngaahi ngāue fakatekinolosia', ngaahi me'angāue fakaeonopōni', pea mo fakahoko 'o e polokalama ako ke tokoni ke 'ilo hono ngāue'aki. 'E tokoni mo malava ai ke ma'u mo ngāue'aki 'e he ngaahi pisinisi' 'a e tekinolosia' mo e ngaahi me'angāue fakaeonopōni' ki he 'enau ngaahi ngāue fakatupu koloa.

'E kei fakahoko he Pule'anga 'a e teke e ngāue fakataha pea mo e sekitoa taautaha' ki hono fo'u 'o ha ngaahi fakakaukau mo 'ilo fo'ou. 'E tokoni ha ngaahi faka'atā mei he tukuhau, tokoni me'a'ofa', pea mo e fengāue'aki ki he fekumi mo e fakalalakaka ki ha ngaahi founga fo'ou ke fakatupu ai 'a e 'ilo ki hono ngāue'aki ha tekinolosia fo'ou mo ha ngaahi faingamālie ngāue.

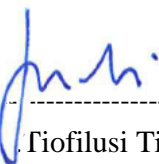
'I he taumu'a ke kei pukepuke 'a e kaungāue taukei' 'i Tonga 'ni, 'e tokanga mo pou pou ai 'a e pule'anga' ki hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama ako' ke fakafo'ou e 'ilo mo e taukei ngaue. 'I hono fakahoko 'o e ngaahi ako', foaki mo e tohi fakamo'oni ako', 'e ma'u ai he kau ngāue' 'a e taukei ngāue, 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e māketi.

'I he'etau tali 'a e ngaahi 'ilo mo e founga fo'ou', ngāue'aki 'a e tekinolosia, pea fakaivia e ngaahi ngāue'anga', te tau faingamālie ke fakaivia e tupu faka'ekonomika' mo e tu'umalie. 'E mātu'aki fiema'u ai 'a e fengāue'aki fakataha 'a e pule'anga, ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka', pea mo e sekitoa taautaha, ke langa ha fa'unga mo ha 'ātakai ngāue 'oku matauhi ke ohi ai e 'ilo founga fo'ou' pea tauhi e kau taukei ngāue' 'i Tonga. 'I he'ene pehē, te tau fakaola e mafai kakato 'e tu'unga faka'ekonōmika 'o Tonga' pea fakatoka ha kaha'u masani ma'a hotau kakai.

Fakamā'opo'opo

'Oku uki e ngaahi kupu fekau'aki' ke tau fengāue'aki mo fepou pouaki 'i hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e pule'anga, ke paotoloaki 'a e tu'unga faka'ekonōmika' mo e fakalalakaka' 'i hotau fonua. 'Oku mau mātu'aki hounga'ia 'i he kei hokohoko atu 'a 'etau fetokoni'aki' mo e pāletu'a hotau ngaahi hoangāue 'i he langa fakalalakaka, kāinga Tonga 'i tu'apule'anga, pea mo e taha kotoa 'oku 'ofa mai ki Tonga.

'Oku ou 'amanaki 'e kei hokohoko atu ho'omou tokoni' mo 'etau fengāue'aki, ke langa 'a e fonua 'oku tau 'ofa mo laukau'aki'.

He . Fiofilusi Tiueti

Minisitā Pa'anga

1. TALATEU

Ko e Patiseti hono tolu (3) 'a e Pule'anga ko eni', 'e fakatefito 'i he uki ke malohi ange 'a e vā fengāue'aki', pea ke fakalahi 'a e 'inivesimeni' ki hono paotoloaki e tupu faka'ekonōmika, 'oku tu'uloa mo kau katoa; 'o tataki 'e he kaveinga ngāue faka-patiseti:

“Langa e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonomika”.

'Oku ho'ata mei he kaveinga 'o e Patiseti' 'a e tokanga ke mālohi ange 'a e fengāue'aki fakataha' mo e 'inivesi 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika' ke paotoloaki e tupu faka'ekonōmika', ko e'uhi' ke tupulaki 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai Tonga'.

'Oku tokanga ai 'a e Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2025, ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi palani mo e fokotu'utu' ngāue ki hono paotoloaki 'a e tupu faka'ekonomika 'e tu'uloa, vahevahe taau pea mo kaungā 'inasi 'i he faingamālie 'o e fakalalakaka'. 'Oku vahe'i ai he patiseti 'a e \$9.1m (fakalahi 'aki 'eni 'a e \$1.1m mei'he patiseti lolotonga') ke tokoni ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue langa fakalalakaka lalahi 'i he ngaahi tefito'i sekitoa faka'ekonomika', hangē ko e sekitoa ngoue, toutai' pea mo e takimamata'.

'E hoko atu ai pē 'a e tokanga 'i he Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2025, ki he fiema'u ke muimui pau ki he lao ngāue'aki 'i he sekitoa langa, fakahoko 'o e polokalama ngāue fakalelei 'a e Pule'anga, 'o kau heni 'a hono to e vakai'i 'o e fa'unga mo e fatongia takitaha 'o e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga. 'E toe hokoatu ai pe mo e tokanga ki he fakalalakaka 'i he ongo sekitoa lalahi fakasōsiale', 'a e sekitoa ki he mo'ui' pea mo e ako' pea pehē foki ki he ngaahi kulupu tu'ulaveangofua, 'a ia na'e 'osi lave atu ki ai kimu'a'.

'E hokoatu ai pē 'i he Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025, 'a e tokanga ke fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue, 'i he ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'e hiva (9) 'a e Pule'anga' (GPAs), 'a ia 'oku fakamalumalu 'i he ngaahi tefito'i taumu'a ngāue 'e tolu (3) ko eni':

Langa ke Matu'uekina e Fakatamaki ki he Fonua';

Lelei ange Fakahoko Fatongia', Ma'ama'a ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga; mo e Fakatupu Faingamālie Faka'ekonōmika'.

Ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue ko 'eni', 'e malava ia 'i he hokohoko atu 'a e fengāue'aki vāofi mo e fetākinima 'a e pule'anga' mo hono ngaahi kupu fekau'aki, 'o kau ai 'a e sekitoa taautaha, ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga', sosaieti sivile pea mo hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue' pea mo e ngaahi kaveinga ngāue lalahi takitaha, 'oku 'oatu ia 'i he Konga 4 'o e pepa Fakamatala Patiseti'.

Mei he Tu'unga Fakatamaki' ki he Tupulaki 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'o e Fonua'

Na'e fehangahangai 'a e Pule'anga' mo e ngaahi pole lahi, talu mei'he kamata'anga. Na'e uesia tamaki 'a e fonua, hiliange 'a e ongo fakatamaki 'o e HTHH mo e pā 'a e mo'unga afi' pea pehē ki he mahaki faka'auha Koviti-19. Na'e tokoni 'a e pule'anga' lolotonga 'a e taimi faingata'a' ni, mei' he taimi pē na'e hoko ai 'a e ongo fakatamaki' ki he taimi 'o e fakaakeake', pea ki he lolotonga' ni 'a e tokanga ke tokonia 'a e ngaahi ngāue ki hono paotoloaki 'o e tupu faka'ekonomika. Ko e nga'unu ko ia ke fakalahi 'a e fakamole' ki hono paotoloaki 'a e tupu faka'ekonomika, 'oku matu'aki fiema'u mo mahu'inga 'eni, he ko e halanga folau ia ki he tu'uloa 'a e ngaahi ngāue langa fakalalakaka' mo e 'ekonomika fakalukufua'.

'Oku fakafuofua ke 'i he tupu pēseti 2.9 'a e tu'unga faka'ekonōmika' 'i he ta'u fakapa'anga 2024, pea faka-'avalisi ki he tupu pēseti 'e 2.8 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' (ta'u fakapa'anga

2025 ki he ta'u fakapa'anga 2027). Ko e fakafuofua ko ia ki he tupu faka'ekonomika' 'i he ta'u 'e tolu (3) hoko mai, 'oku makatu'unga ia mei' he ngaahi ngāue langa fakaakeake 'i he sekitoa langa, pea mo e ngaahi poloseki ngāue langa lalahi 'oku palani ke fakahoko, 'o kau heni pea mo e ngaahi poloseki ngāue fakalalakala lalahi 'i he ngaahi sekitoa kehe, 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha' (PPP). Neongo 'a e ngaahi fakamole lalahi ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'o kau heni 'a e hokoatu 'o e totongi nō ki he Pangikē Fefakatau'aki (EXIM) 'a Siaina, 'i he ta'u fakapa'anga 2025 'o fakafuofua ki he \$42.0m, fokotu'u 'a e pēseti 'e 5 ki he fakalelei vāhenga' (COLA), fakalahi 'o e patiseti ki he polokalama ke tokoni'i 'o e ngaahi kulupu tu'u lavengofua', pea pehē ki he fakalelei ki he ngaahi monu'ia kehe ki he kaungāue Potungāue Mo'ui' mo e kau faiako; ko e fakafuofua 'e lelei pe tānaki 'o e pa'anga hūmai', pea mo hono fakapotopoto'i 'o e fakamole, 'oku fakafuofua ai ke *palanisi 'a e patiseti* ki he ta'u fakapa'anga 2025.

'Oku tau hounga'ia 'i he ngaahi tokoni kotoa pē mei hotau ngaahi hoangāue ki he fakalalakala, kāinga Tonga 'i tu'apule'anga, lolotonga 'a e taimi faingata'a'. Ka na'e tae'oua 'a e ala nima mo e tokoni hotau ngaahi hoangāue ki he fakalalakala, kaungāme'a' mo e ngaahi fāmili 'i tu'apule'anga, 'e 'ikai te tau fu'u malava 'o makātekina 'a e faingata'a'. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kei hokohoko atu ai pē 'a e fengāue'aki' ki hono langa hotau fonua'.

Fakatokanga'i:

- (i) Ko e Pa'anga kotoa pe 'i he pepa ni, ko e pa'anga Tonga, kapau 'oku 'ikai fakahaa'i atu ko ha pa'anga muli.
- (ii) Ko e faikehekehe 'i he fika, 'oku makatu'unga ia 'i he liliu ke fika katoa'.
- (iii) Ta'u fakapa'anga (FY) 'oku tatau pē: Ta'u Fakapa'anga 2025 'oku 'uhinga ki he ta'u 2024/25 'a ia 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2025.
- (iv) \$m: ko e mata'itohi 'm' 'oku ne fakafofonga'i 'a e miliona 'o e pa'anga Tonga' tukukehe 'oka toki fakahaa'i atu.

2. KANOTOHI MO E FA'UNGA 'O E FAKAMATALA PATISETI

'Oku vahevahe 'a e Fakamatala Patiseti' ki he konga lalahi 'e fitu (7), pea mo e Ngaahi Fakamatala Fakalahi':

Konga 1	Talateu
Konga 2	Kanotohi mo e Fa'unga 'o e Fakamatala Patiseti
Konga 3	Fakalukufua 'o e Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2025
Konga 4	Tefito'i Taumu'a Ngāue mo e Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' (GPA)
Konga 5	Fokotu'utu'u Ngāue 'Ekonōmika Fakalukufua, Ola' mo e vakai ki he kaha'u
Konga 6	Patiseti 'a e Pule'anga': Vahevahe 'o e Pa'anga'
Konga 7	Aofangatuku
Fakamatala Fakalahi	Ngaahi Fakaikiiki mo e 'Analaiso

'Oku fakataumu'a 'a e Fakamatala Patiseti', ke tokoni ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he ngaahi Potungāue', 'i he ngaahi GPA (9) takitaha. 'Oku fakatokanga 'i ko e Patiseti hono tolu 'eni 'o e Pule lolotonga'.

'E tuku atu 'a e ngaahi fokotu'utu'u', 'i he founa ko 'eni':

- 'Analaiso ke tonu mo mahino;
- Ngaahi fakamo'oni pau ke tokoni ki he faitu'utu'uni'; pea mo e
- Vahevahe 'o e Patiseti' 'o fakatatau ki he Patiseti fakalukufua' 'i he Fokotu'utu'u Faka-Patiseti'.

'E hokohoko atu ai pē hono ngāue'aki 'a e ngaahi tefito'i taumu'a mo e ola 'o e fealealea'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki', 'i hono fo'u 'o e Fakamatala Patiseti ta'u fakapa'anga 2025. Te ne vakai 'i fakalelei 'a e fakalalakala hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue' ke fakapapau 'i 'e fakakakato 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025. 'E to e nofo taha foki ia 'i he ngaahi ola 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue' ke fakapapau 'i 'oku fenāpasi mo e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga' (GPA).

Ko e Konga 3, 'oku 'oatu ai 'a e fakalukufua 'o e patiseti 'a e Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025. **Ko e Konga 4** 'oku hoko atu ki he ngaahi tefito'i taumu'a ngāue mo e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga' (GPA).

'Oku 'oatu 'i he **Konga 5**, 'a e fakalukufua 'o e fokotu'utu'u ngāue faka'ekonōmika', ola mo e vakai ki he kaha'u, mo e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e fonua'. 'E fakaikiiki atu ia 'i he *Fakamatala Fakalahi I*.

'I he **Konga 6**, 'e fakamatala ai ki he Patiseti 'a e Pule'anga' mo hono Vahevahe 'o e Pa'anga' pea mo hono ngaahi fakaikiiki' fakatatau ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' (GPA).

3. FAKALUKUFUA 'O E PATISETI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2025

'E tataki 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025' 'aki 'a e kaveinga ko e: "*Langa e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonomika*", 'o fakataumu'a ke ne tokonia 'a e ngaahi 'inivesimeni 'i he sekitoa 'ekonomika' ke ne fakamālohia 'a e tupulekina faka'ekonomika'. 'Oku fakafuofua 'e he pule'anga' 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025', ke **palanisi**, 'aki 'a hono fakahoko 'a e ngaahi fakamole' 'o fakatatau ki he ivi malava fakapa'anga', pea ke a'usia ha ngaahi 'inivesimeni fakapa'anga 'oku lelei ange mo taau. Ko e ngaahi ngāue ko eni' 'oku fakataumu'a ia ke ne fakatupulekina 'a e tu'unga faka'ekonomika' pea mo fakamālohia 'a e ivi matu'uaki 'a e fonua' ki he feliuliuaki 'o e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula', ko hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama fakalelei ngāue 'a e pule'anga', ke fakapapau'i 'e lelei ange 'a 'ene fakahoko fatongia' 'aki hono fakahoko ha ngaahi sevesi 'oku totongi ma'ama'a mo taau, pea mo fakahoko 'a e ngaahi tokoni ki hono poupoua e malu fakasōsiale' kiate kinautolu 'oku tu'u laveangofua'.

3.1 Fakalukufua': Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue mo e Kaveinga ki he Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2025 - 2027

Fakatatau ki he ngaahi kaveinga ngāue 'a e pule'anga' ki hono fakamu'omu'a 'a e ngaahi fiemaú á e kakai', óku fokotu'u é he pule'anga' ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou ko éni' 'o fakapa'anga 'i he Patiseti 2025 – 2027', pea 'oku hā 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'utu'u' ni 'i he *Konga 4, Konga 6 mo e Fakamatala Fakalahi hono III*:

Kaveinga Ngāue Lalahi 1: Malu ange mo matu'uekina á e ngaahi fakatamaki fakaenatula.

- 'Oku hokohoko atu hono tataki 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e taumu'a 'o e Kaveinga Ngāue Lalahi hono 1 'a e pule'anga', 'a e patiseti ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'o fakataumu'a ki hono *langa á e ngaahi makatuliki te ne paotoloaki e tupulekina faka'ekonomika 'oku tu'uloa*'.
- Fakaivia 'a e kau ngāue 'i he 'Ōfisi Fakafonua' ki he Pule'i 'a e ala hoko 'o ha Fakatamaki' ke nau tokoni ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e Lao ki he Pule'i 'a e Ala Hoko 'o ha Fakatamaki 2021' - \$0.2m
- Hokohoko atu 'a hono ngāue'aki 'e he pule'anga' á e ngaahi founa fakapa'anga ke tokateu ki ha hoko ha fakatamaki fakaenatula, 'o kau ai á e tokoni fakapa'anga 'a e Pangikē 'a Mamani (CatDDO).

Kaveinga Ngāue Lalahi 2: Holoki á e tu'unga masiva'

Fokotu'u 'e he pule'anga' ke hiki hake 'a e vāhenga 'a e kau toulekeleka' ki he māhina, 'o anga pehe' ni:

- Hiki mei' he \$100 ki he \$110 ki he māhina
- Hiki mei' he \$80 ki he \$90 ki he māhina
- Fakatokolahi 'a e kau ma'u monū'ia 'i he vāhenga 'a e kau toulekeleka' 'o kau ai 'akinautolu mei he ta'umotu'a 67', 'a ia ko e holo 'eni mei he ta'u 70' (ta'u fakapa'anga 2025), pea holo ki he ta'u 65' 'i he ta'u fakapa'anga 2026' kae pehē ki he ta'u 63' 'i he ta'u fakapa'anga 2027'
- Hiki pēseti 'e 10 'a e vāhenga monū'ia ki he māhina 'a e kau faingata'a'ia'
- Fokotu'u 'a e ngaahi senitā ki he kau toulekeleka'

- Polōseki ki ha Halafononga ki he Ma'u'anga Ngāue ma'ae Tonga' ('a ia ko e hokoatu 'eni 'a e polōseki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi taukei' mo e ma'u'anga ngāue ma'ae Tonga')
- Hiki ki he \$12.8m 'i he ta'u fakapa'anga 2025' 'a e tokoni ki hono langa fakalalakala fakafonua 'o e sipoti'.

Kaveinga Ngāue Lalahi 3: Holoki 'a hono tufaki mo hono ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalao'

- Fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he palani fakafonua ki hono holoki 'a e tufaki, ngāue'aki mo e uesia tamaki 'a e faito'o ta'efakalao', ngāue'aki 'a e patiseti ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ke toe hiki 'a e tu'unga 'o e fakahoko ngāue' ke ne holoki 'a hono tufaki, ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalao', pea' ke tokoni ki hono tukuhifo 'a e uesia tamaki'.
- 'Oku kau heni 'a e langa fo'ou 'a e va'a tāmāte afi mo e 'api Polisi 'i Houma, Tongatapu' kae pehē ki Leimatu'a, Vava'u pea kau ai hono fakalelei' 'o e Pilisone'.

Kaveinga Ngāue Lalahi 4: Ke to e lelei ange 'a e tu'unga fakaako'

- Fokotu'u 'e he Pule'anga' ke hiki 'a 'ene pa'anga tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga' 'o anga pehe' ni:
  - Ngaahi ako kolisi' – hiki mei' he \$700 ki he \$770 ki he fo'i 'ulu
  - Ngaahi ako vokāsio mo e tekinala' - hiki mei' he \$1,200 ki he \$1,320 ki he fo'i 'ulu.
- Faka'atā ke ako ta'etotongi 'a e ngaahi ako 'a e pule'anga' 'o a'u ki he Foomu 5'
- Tokoni \$0.1m 'a e pule'anga' ki he 'apiako Ako Ngoue ko Hango 'i 'Eua'
- Fakalahi 'a e ako felāve'i mo e ako kau kātoa ki he ngaahi tukui motu'
- Foaki \$3.0m pe pēseti 'e 10 ki he monū'ia fakahoko ngāue (duty allowance) 'a e kau faiako'

Kaveinga Ngāue Lalahi 5: Ke to e lelei ange, mo fe'unga 'a e ngaahi ngāue ki he mo'ui lelei'

- Fiema'u ke to e tokangaekina ange á e ngaahi pōto'i ngāue makehe 'i he ngāue'anga' ki he mo'ui lelei', 'o kau ai hono foaki á e ngaahi fakahounga ki he fakahoko fatongia makehe á e kau ngāue 'i he tafa'aki ó e mo'ui' fakafuofua ki he \$2.0m 'o kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2025.
- Patiseti ki hono tauhi 'o e falemahaki' mo hono ngaahi naunau', 'oku hiki ki he \$1.5m 'i he ta'u.
- Langa 'o e falemahaki fo'ou 'i Vava'u'.

Kaveinga Ngāue Lalahi 6: Fakafaingofua ke ngāue'aki 'a e ngaahi sēvesi 'a e pule'anga' 'oku lelei mo ma'ama'a ange'.

- Polokalama Fakalelei ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga' (\$1.3m 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga' 'o fakamalumu 'i he 'Ofisi Palēmia', pea mo e \$0.5m 'i he Potungāue Pa'anga').
- Fakalelei' 'a e Sisitemi ki hono Tokangaekina 'o e Pa'anga Hūmai', ke to e lelei ange á e sēvesi' ki hono pule'i mo tauhi 'a e tānaki pa'anga hūmai mei' he kakai 'o e fonua', 'a ia 'e fakapa'anga ia mei' he hoa ngāue ki he fakalalakala' 'i he ta'u fakapa'anga 2025', 'aki 'a e mahu'inga ko e pa'anga Nu'usila 'e \$3.9m 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.
- Fakahoko 'i Siulai 2024 'a e fakalelei vāhenga pēseti 'e 5 ki he kaungāue fakapule'anga' ko e'uhi' ko e ngaahi uesia 'o e hikihiki e totongi koloa', kae pehē ki hono hiki mei' he \$2.2m 'a e patiseti fakata'u ki hono faka'ai'ai e ngaahi fakahoko fatongia tu'ukimu'a 'i he ngāue fakapule'anga'.

- Hiki 'a e pa'anga 'oku vahe'i ki hono faka'ai'ai e ngaahi fakahoko fatongia tu'ukimu'a 'i he ngāue fakapule'anga' mei he \$2.0m ki he \$4.2m.
- Kamata ngāue 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu'.
- *Ngaahi ngāue fo'ou 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga':*
  - Fakamafola 'o e ngaahi fakataha'anga 'i Fale Alea
  - Fakaivia fakaekangāue 'a e va'a 'oku' ne tokangaekina 'a e ngaahi ma'u'anga ivi', ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021'
  - Sea 'a Tonga 'i he fakataha fakavahefonua 'a e kau Minisitā ki he 'Ekonomika' 'e fakahoko 'i Fisi
  - Fokotu'u e 'ofisi 'a e 'Omipatimeni' 'i Ha'apai.
  - Fokotu'u 'a e va'a ki hono tokangaekina 'a e to'utupu 'oku 'omi ki he fakamaau'anga' ko e'uhi' ko ha ngaahi faihia, 'a ia 'oku tataki 'a e ngāue' ni 'e he Potungāue Fakamaau'anga' 'aki 'a e \$0.1m.

Kaveinga Ngāue Lalahi 7: Fakalalaka 'o e tupulaki faka'ekonomika.

- Hiki 'aki 'a e \$1.1m ki he \$9.1m ke hokohoko atu hono fakaivia e ngaahi polōseki 'a e pule'anga' mo e sekitoa taautaha' 'i he Ngoue' (\$3.0m), Takimamata' (\$3.0m), Toutai' (\$3.0m), mo e Fakatupu koloa fakalotofonua' (\$0.1m)
- Fokotu'u 'a e falengāue ki hono fakaivia mo fakatupulekina 'a e ngaahi fakatupu koloa fakalotofonua' ke toe ma'olunga ange hono mahu'inga' mo lava hū atu ki tu'apule'anga. 'A ia ko e \$80,000 'oku fokotu'u ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fekumi mo e palani fokotu'utu'u 'i he ta'u fakapa'anga 2025; kae toki fakahoko 'a e langa 'o e fale ngāue' 'aki 'a e \$3.5m 'i he ta'u fakapa'anga 2026.
- Langa 'o e Misiume fakafonua fo'ou'.

Kaveinga Ngāue Lalahi 8: Fakalelei'i 'a e faingamalie ki hono ngāue'aki pea mo e tu'unga 'o e ngaahi ngāue lalahi 'a e pule'anga

Ko e lisi 'eni 'o e ngaahi ngāue lalahi', 'oku kau ai 'a e:

- Kamata hono ngāue'aki 'a e pa'anga 'oku natula ke vilovilo 'iate ia pē ki hono monomono 'o e hala pule'anga' 'oku fe'unga mo e \$22.9m 'i he ta'u fakapa'anga 2025'. 'A ia ko e ngaahi fakamole' mo e pa'anga hūmai ki he ngāue' ni 'oku fakahoko ia 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u 'oku hā 'i he Lao ki he Hala' 2020.
- Langa fo'ou 'a e fale fakataha'anga 'o e Fale Alea', pea mo e ngaahi ngāue fakalelei ki Mala'ekula'.
- Langa fo'ou 'a e hala fakakavakava 'i he uafu 'Eua', Hala Fakakavakava 'i Fanga'uta', Misiume fakafonua 'a Tonga', ngaahi 'ofisi 'a e Potungāue Ki he Ngāue Tamate Afi' mo e me'a Fakafokifa 'a Tonga', pea mo hono fakalahi 'a e ngaahi fefolau'aki 'a e kautaha Lulutai' 'aki hono toe ma'u mai ha vakapuna fo'ou.

Kaveinga Ngāue Lalahi 9: Fakatupulaki e vā fengāue'aki

- 'E fakahoko mai ki Tonga' ni 'a e Fakataha Fakavahefonua 'a e kau Taki 'o e Pasifiki'
- Fakalelei'i 'o e tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi ngāue faka-tipilometika 'a Tonga'.

3.2: Fakalukufua 'o e Patiseti

Ko e fakalukufua 'o e patiseti 'a e pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025' 'oku fakafuofua ki he **\$899.2m**, 'a ia ko e \$452.3m ai (pēseti 'e 50.3) 'oku fakapa'anga ia 'e he pule'anga', pea ko e \$446.9m (pēseti 'e 49.7) 'oku fakapa'anga ia mei tu'apule'anga mei' he ngaahi hoa ngāue ki he langa fakalalakaka', ko e hiki 'aki eni 'a e **\$115.0m** (pēseti 'e 14.7) mei he patiseti fakalukufua 'o e ta'u fakapa'anga 2024' 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 1** 'i lalo'. 'I he patiseti', ko e pēseti 'e 73.9 ai pe ko e **\$664.2m** ko e pa'anga ngāue 'a e pule'anga' pea ko e pēseti leva 'e 26.1 pe **\$235.0m** ko e ngaahi tokoni koloa ia mei tu'apule'anga'. Ko e pa'anga ngāue 'a e pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga hoko', 'oku hiki 'aki 'a e \$148.4m pe ko e pēseti 'e 28.8 mei he ta'u fakapa'anga lolotonga', 'o kau ai 'a e hiki 'aki 'a e \$32.8m 'i he patiseti ngāue 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga', mo e hiki 'aki 'a e \$115.6m 'i ngaahi poloseki langa fakalalakaka 'oku fakapa'anga mei tu'apule'anga' fakataha mo e pa'anga ngāue hokohoko atu'. Ko e holo ko ia 'i he ngaahi tokoni koloa mei tu'apule'anga' 'aki e **\$33.4m** 'i he ta'u fakapa'anga 2025', 'oku makatu'unga 'eni mei he kakato 'a e kongā 'o e ngaahi ngāue poloseki langa fakalalakaka'.

Tēpile 1: Fakalukufua 'o e Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2024 – Ta'u Fakapa'anga 2027 (\$ m)

Fakapa'anga	'Esitimetri Kamata 2024	'Esitimetri 2025	'Esitimetri 2026	'Esitimetri 2027
Pule'anga	419.5	452.3	453	450.8
Hoa Ngāue ki he Langa Fakalalakaka	364.7	446.9	385.4	347.6
Pa'anga	96.3	211.9	139.2	122.5
Tokoni Koloa	268.4	235	246.2	225.1
Fakakātoa	784.2	899.2	838.4	798.4
Pa'anga Ngāue Fakakātoa	515.8	664.2	592.2	573.3

Fakatokanga'i: Tokoni Pa'anga ki he fakalalakaka, 'oku kau ki ai 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu (Revolving Funds) fe'unga mo e \$35.7m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 (\$30.8m fakapa'anga mei he Pule'anga Tonga pea \$4.9m ko e Pa'anga tokoni mei muli), \$23.0m 'i he ta'u fakapa'anga 2026 (Pa'anga tokoni kotoa mei he Pule'anga Tonga) pea mo e \$23.2m 'i he ta'u fakapa'anga 2027 (Pa'anga tokoni kotoa mei he Pule'anga Tonga).

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko e **Tēpile 2** 'oku hā atu 'i lalo', 'oku' ne fakahaa'i mai ai 'a e fakakātoa 'o e pa'anga hūmai' mo e ngaahi fakamole 'a e pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025', pea mo hono fakafehoanaki ki he tu'unga 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' pea mo e fakafuofua ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai''. 'Oku fakafuofua 'e **palanisi 'a e patiseti'** ki he ta'u fakapa'anga 2025' 'o fakahoa ki he patiseti fe'amokaki fe'unga mo e \$30.2m na'e fakafuofua 'i he 'esitimetri kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga'. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai'' 'o a'u ki he 2027, 'e hokohoko atu pē 'a hono tokangaekina mo leva'i lelei 'e he pule'anga' 'a 'ene ngaahi fakamole' ke fakapapau'i 'oku fakahoko pē 'o fakatatau ki he pa'anga 'oku' ne ma'u' pea' ke tauhi 'a e tu'unga faka'ekonomika 'oku tu'uloa', pea 'oku fakafuofua leva ki he hulu ko e \$7.3m 'i he faka'osinga 'o e ta'u 'e tolu ka hoko mai''.

Tēpile 2: Fakalukufua 'o e Patiseti ki he Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Fakamole ki he Ta'u Fakapa'anga 2024 – Ta'u Fakapa'anga 2027 (\$ m)

	'Esitimetri Kamata 2024	'Esitimetri 2025	'Esitimetri 2026	'Esitimetri 2027
PA'ANGA HU MAI	753.9	899.2	838.3	805.7
Fakapa'anga mei he Pule'anga	389.3	452.3	453.0	458.1
Fakapa'anga 'e he ngaahi hoangāue ki he langa fakalalakalaka	364.6	446.9	385.3	347.6
PA'ANGA FAKAMOLE	784.1	899.2	838.3	798.4
Fakapa'anga 'e he Pule'anga	419.5	452.3	453.0	450.8
Fakapa'anga 'e he ngaahi hoangāue ki he langa fakalalakalaka	364.6	446.9	385.3	347.6
PALANISI	(30.2)	-	-	7.3
FAKAPA'ANGA	30.2	-	-	(7.3)
Fakatau atu 'o e Pōnite	3.0	-	-	-
Pa'anga mohe	27.2	-	-	(7.3)

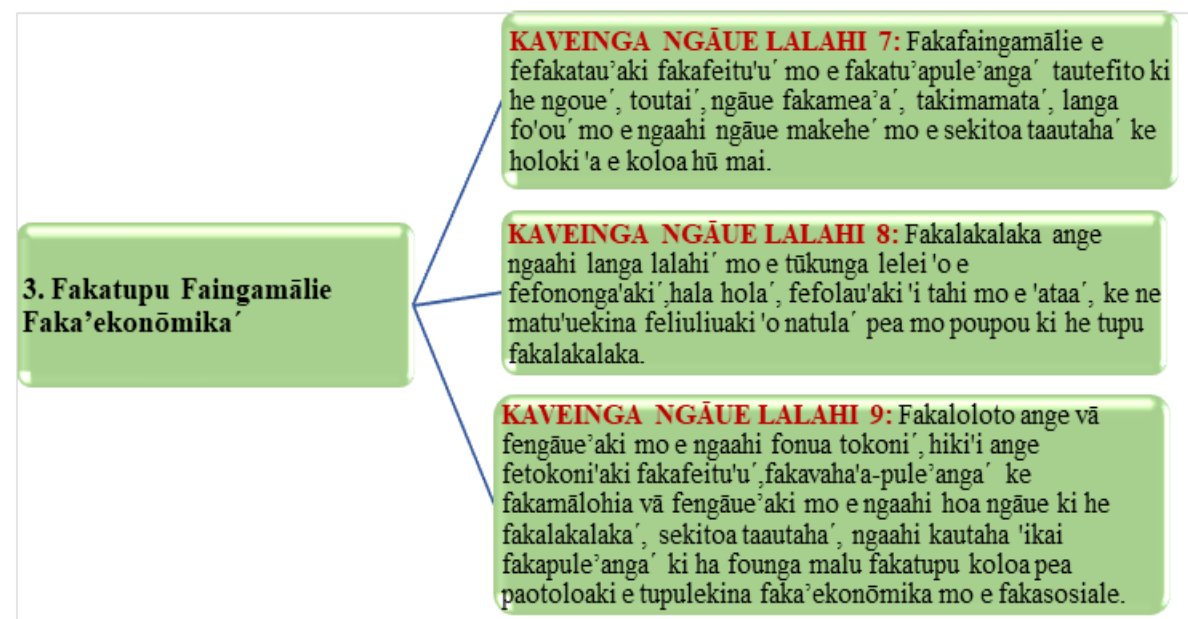
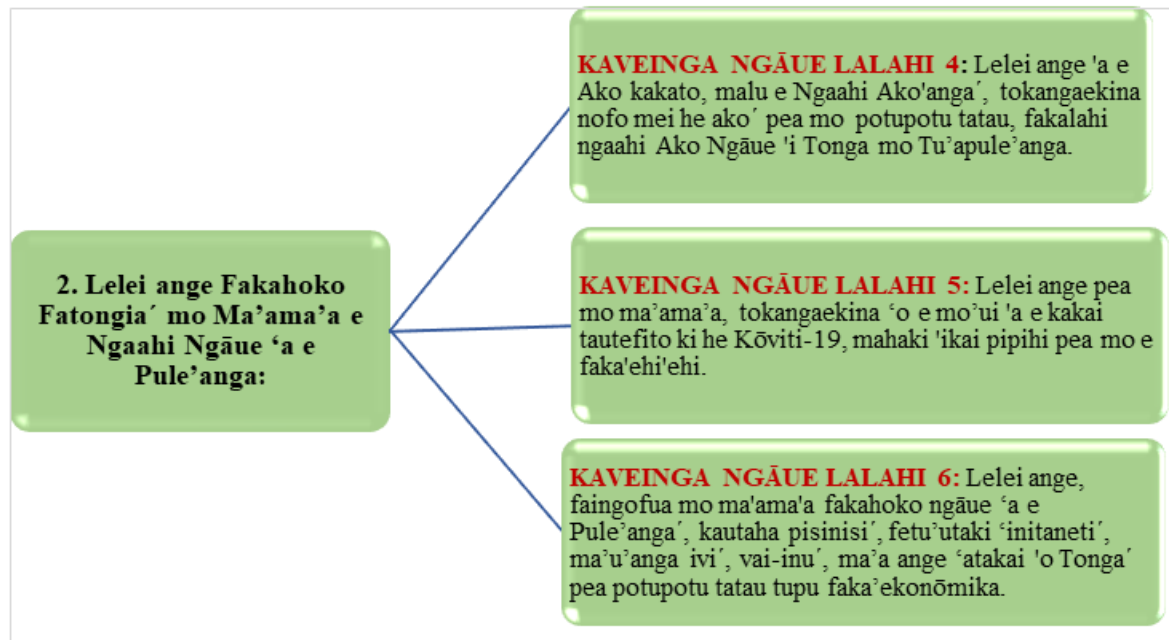
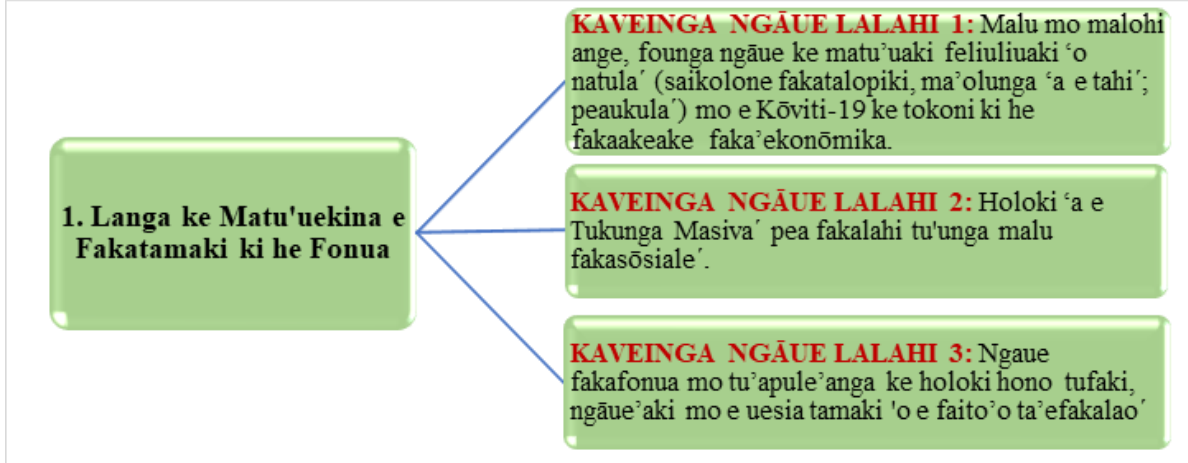
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

4. Ngaahi Tefito'i Taumu'a Ngāue mo e Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga.

I he Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025, 'e hokohoko atu hono tataki 'e he ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' (GPA) 'e hiva (9), na'e fofoa'i e fakakaukau' mei' he TSDF II 'a ia ko e ngaahi 'elia tefito ia 'oku fakatefito ai e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ko 'eni'. 'Oku to e fakatokanga'i foki 'i he ta'u fakapa'anga 2025 ko e ta'u faka'osi ia 'o e TSDF II, 'a ia 'oku hulu'i mai ai 'a e fokotu'utu'u ki hono teuteu'i 'o e TSDF III. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e konga 4, he 'oku ne hulu'i mai e ngaahi ola 'o hono vakai'i 'o e tu'unga fakahoko fatongia 'i he ta'u 'e tolu (3) kuo'osi'. 'Oku to e hulu'i atu 'i he konga ko'eni', 'a e ngaahi ngāue 'oku hokohoko atu 'a ia 'oku kau he ngaahi tefito'i fiema'u vivili 'o e patiseti' ni 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' pea mo e teuteu 'o e TSDF III.

I he *Fakatātā 1* 'oku hā atu 'i lalo', 'oku fakatefito hono vakai'i e tu'unga 'o e fakahoko fatongia' 'i he ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' (GPA) 'e hiva (9) pea mo e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue 'e tolu' (3), ko e: *i*. Langa ke matu'uekina e faingata'a 'oku hoko ki he fonua'; *ii*. Leleiangē fakahoko fatongia' mo ma'ama'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga'; pea *iii*). Fakatupu ha faingamālie faka'ekonōmika ki he fonua'.

Fakatātā 1: Tefito'i Taumu'a Ngāue (3) mo e Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga (9)

Ko e **Tēpile 3** 'oku hā atu 'i lalo' 'oku'ne fakamā'opo'opo mai ai 'a e patiseti 'a e pule'anga', pea mo hono vahevahe ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'o fakafehoanaki ki he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024. 'Oku fakahaa'i mai heni 'a e hiki 'a e patiseti' 'aki 'a e \$115.0m 'i he ta'u fakapa'anga hoko 2025', 'a ia 'oku makatu'unga eni 'i he hiki 'aki 'a e \$28.0m 'i he Kaveinga Ngāue fika 6' (Lelei ange, faingofua mo ma'ama'a 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga'), kae pehē foki ki he hiki \$27.1m 'i hono fakapa'anga 'o e Kaveinga Ngāue fika 1' (Malu ange mo matu'uekina e ngaahi fakatamaki fakaenatula'), pea mo e hiki \$21.0m 'i hono fakapa'anga 'o e Kaveinga Ngāue fika 8 (Fakalelei'i e tu'unga 'o e ngaahi ngāue langa lalahi 'a e pule'anga'). 'I he taimi tatau 'oku 'i ai pe mo e ngaahi holo 'i he ta'u fakapa'anga hoko' 'i he patiseti 'oku vahe'i ki he ni'ihi 'o e ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga', makatu'unga pe mei hono lava fakakakato e ngaahi polōseki langa fakalalakala na'e fakapa'anga 'e he ngaahi hoa ngāue mei tu'apule'anga'. Ko e holo 'i he patiseti 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga' tautefito ki he Kaveinga Ngāue fika 8, 'oku makatu'unga ia 'i hono fakamavahe'i 'a e pa'anga ki he monomono hala' (RMF) 'a ia 'oku faka'asi eni 'i he patiseti langa fakalalakala' ko e'uhi', ko e natula 'o e sino'i pa'anga 'ni 'e hokohoko atu pe 'o 'ikai fakangatangata ki he 'osi 'o e ta'u fakapa'anga' (fakatatau ki he'ene hā 'i he Lao ki he Ngaahi Hala').

'Oku mahu'inga pe ke fakatokanga'i 'a e ngaahi liliu na'e fakahoko 'i hono teuteu'i 'o e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025, felāve'i mo hono founa vahevahe 'o e patiseti' ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga', 'o kau ai mo e vahevahe na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024 ke malava fakafehoanaki lelei e ongo ta'u ko eni'. 'A ia ko e fakataumu'a 'a e liliu 'ni, ke ne toe fakahaa'i lelei ange 'a e ngaahi fakamole' 'o fakatatau ki he kaveinga ngāue 'oku felāve'i ofi taha mo ia'. Fakatātā'aki 'aki eni, ko e patiseti 'o e Va'a Fakamatala 'Ea' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga' pea 'i he malumalu 'a e Potungāue Fakamatala 'Ea', Ma'u'anga Ivi', Ma'u'anga Fakamatala', Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula', 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'a e 'Ea', na'e faka'asi ia 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 6 (Lelei ange, faingofua mo ma'ama'a 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga'), ka 'i he patiseti 2025, 'oku faka'asi ia 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 1, 'o makatu'unga 'i he to e felāve'i tonu ange 'ene ngaahi fakahoko fatongia' hangē ko hono teuteu'i e ngaahi fakamatala fakatokanga kimu'a e hoko ha fakatamaki fakaenatula', ke tokoni ki hono langa hake 'a e tu'unga matu'uekina 'a e fonua' ki he feliuliuaki 'o e 'ea'.

Tēpile 3: Fakalukufua hono Vaevahe 'a e Patiseti' ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' (\$m)

Ngaahi Kaveinga Ngaue Lalahi 'a e Pule'anga	'Esitimetu Kamata 2023/24			'Esitimetu 2024/25			Vaevahe 'o e Ngaahi Taumu'a Ngaue 'i he Patiseti 2024/25 (%)	Kehekehe 'i he Fakakatoa (\$m)
	Pule'anga (\$m)	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalalaka (\$m)	Fakakatoa (\$m)	Pule'anga (\$m)	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalalaka (\$m)	Fakakatoa (\$m)		
Tefito'i Taumu'a Ngaue 1: Langa ke Matu'uekina e Fakatamaki ki he Fonua	55.5	112.4	167.9	63.1	138.1	201.2	22.4	33.3
1 Malu ange mo matu'uekina e ngaahi fakatamaki fakaenatula mo faka'ekonomika	3.2	79.2	82.4	3.6	106.0	109.6	12.2	27.2
2 Holoki e tu'unga masiva, fakalahi 'a e tu'unga malu fakasosiale	12.4	11.8	24.2	15.6	25.6	41.2	4.6	17.0
3 Fengaue'aki ke holoki e tufaki, ngaue'aki mo e uesia tamaki 'a e faito'o ta'efakalao	39.9	21.4	61.3	43.9	6.5	50.4	5.6	(10.9)
Tefito'i Taumu'a Ngaue 2: Lelei ange fakahoko fatongia, mo ma'ama'a ngaahi ngaue 'a e Pule'anga	295.3	96.7	392.0	319.7	125.6	445.3	49.5	53.3
4 Ke to e lelei ange 'a e ako ki he taha kotoa	63.1	37.9	101.0	70.6	42.8	113.4	12.6	12.4
5 Ke to e lelei ange, ma'ama'a, fe'unga 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui lelei	55.7	10.3	66.0	56.2	22.7	78.9	8.8	12.9
6 Ngaahi ngaue 'a e pule'anga: lelei ange mo ma'ama'a	176.5	48.5	225.0	192.9	60.1	253.0	28.1	28.0
Tefito'i Taumu'a Ngaue 3: Fakatupu	68.7	155.6	224.3	69.5	183.2	252.7	28.1	28.4
7 Fakatupu ngaahi faingamalie ki he fefakatau'aki mo e fakatupulekina e sekitoa taautaha	33.7	26.4	60.1	38.4	23.4	61.8	6.9	1.7
8 Fakalelei'i e tu'unga 'o e ngaahi ngaue lalahi 'a e pule'anga	20.0	127.2	147.2	15.1	153.1	168.2	18.7	21.0
9 Fakatupulaki e va fengaue'aki	15.0	2.0	17.0	16.0	6.7	22.7	2.5	5.7
Fakakatoa	419.5	364.7	784.2	452.3	446.9	899.2	100	115.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

'Oku fakamatala'i 'a e Ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' 'i he kongā ko eni' 'a ia ko hono vakai'i 'a e ola fakalukufua 'o e ngaahi ngāue' mo e fakamole na'e lava fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2024. Ko e fakamatala fakaikiiki ange' 'oku hā ia he Fakamatala Fakalahi III.

4.1 Tefito'i Taumu'a Ngāue 1: Langa ke Matu'uekina e Fakatamaki ki he Fonua'

Kaveinga Ngāue Lalahi 1: Malu mo malohi ange, founga ngāue ke matu'uaki feliuliaki 'o natula' (saikolone fakatalopiki, ma'olunga 'a e tahi'; peaukula) mo e Kōviti-19 ke tokoni ki he fakaakeake faka'ekonōmika.

Ko e kaveinga ngāue lalahi fika 1 ko 'eni', 'oku fakataumu'a ki hono fakalelei'i 'o e tu'unga matu'uekina 'o e fonua' ki he ngaahi ha'aha'a 'o e fakatamaki fakaenatula' pea mo e uesia tamaki 'o e feliuliaki 'a e 'ea'. 'Oku fakataumu'a ke fakaivia 'a e tu'unga matu'uekina e fonua' ki he ngaahi faingata'a fakaenatula' mo e ivi malava 'a e fonua' ke liliu fakatatau ki he ta'au 'o e taimi'. 'Oku kau foki ki heni hono fakakau atu 'o e ngaahi me'a pe founga ki hono matu'uaki e ngaahi feliuliaki 'o e 'ea' ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e palani'. 'Oku hā atu 'i heni 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue pea pehē ki he ngaahi ngāue na'e lava ke fakahoko ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e kaveinga ngāue ko 'eni'.

Kaveinga Ngāue Lalahi 1: Vakai'i 'a e ola 'o e Ngāue 'i he ta'u fakapa'anga 2024

Tu'utu'uni Ngāue mo e Ola 'o e Ngāue

'Oku fakatefito 'a e taumu'a 'o e Kaveinga Ngāue lalahi fika 1 'a e Pule'anga' 'i hono langa 'a e matu'uekina 'o e fonua' ki he ngaahi faingata'a fakaenatula mo e ngaahi nunu'a kovi 'oku 'ikai malava ke pule'i 'ene hoko mai'. 'Oku malava ke fakahoko 'a e ngāue ko 'eni' 'aki 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngāue hangē ko e **Tu'utu'uni ngāue ki he Feliuliaki 'o e 'Ea', Ngaahi founa ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue 'e fakasi'isi'i ai 'a e uesia mei he Fakatamaki', Ngaahi Tu'utu'uni ngāue ke fakalalakaka mo tu'uloa 'a e hikifonua fakavaha'apule'anga' mo fakalotofonua', mo e lao ki hono ngāue'aki 'o 'Oseni'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi taumu'a tefito 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku lave ki ai 'a e fakamatala 'i 'olunga' 'oku mape'i fakatatau ia ki he GPA 1. Ko e founa 'eni 'oku lava ke hā sino mai ai 'a e fengāue'aki mo e ngāue fakataha 'i he ngaahi kupu fekau'aki' ki ha tu'utu'uni ngāue pea mo hono fakahoko 'a e ngāue ko ia'.**

Ko e \$82.4m² na'e vahe'i fakakatoa ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 1 'i he ta'u fakapa'anga 2024' 'a ia ko e \$77.3m pe ko e pēseti 'e 93.8 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga'. 'Oku kei hokohoko atu pē hono tataki 'e he potungāue MEIDECC, 'a e lahi taha 'o e ngaahi ngāue 'i he kaveinga ngāue'ni 'a e pulea'anga', pea hoko atu ki ai 'a e potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi' tautautefito ki he 'enau ngaahi ngāue felāve'i mo e langa fakaakeake hili e uesia mei he pā 'a e mo'unga afi HTHH mo e peaukula', kae pehe foki mo e ngaahi polōseki felāve'i ki hono langa hake e tu'unga matu'uekina 'a e fonua' ki he ngaahi uesia 'a e feliuliaki 'o e 'ea'.

Kuo a'usia 'e Tonga 'a e taha 'o e ngaahi ngāue na'e fokotu'u 'i he līpooti fakamāmāni lahi 'a Tonga ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi ngāue 'oku 'ne fakalahi hono tukuange 'a e ngaahi kasa kona ki he 'etimosifia pea malava ke liliu 'a e fonua' fakatatau ki he feliuliaki 'o e 'Ea'. 'Oku 'iloa fakapilitania 'a e lipooti ko 'eni' ko e National Determined Contributions (NDC), 'a ia kuo a'usia 'a e taumu'a ki hono tō 'a e fu'u 'akau 'e 1 miliona ke tokoni ki he ngaahi ngāue ke malava ke liliu 'a e fonua 'o fakatatau ki he feliuliaki 'a e 'Ea', pea 'i he taimi tatau 'e malava ke palanisi 'a hono maumau' i he kasa kona' 'a e 'etimosifia' mo e ivi fakatupu 'ea lelei 'oku tukuange mai mei he ngaahi 'akau 'oku tō' (net zero carbon emission). Na'e malava ke fakahoko mo ha ngaahi ngāue fakalalakaka makehe 'i he ngaahi Potungāue 'a e pule'anga', ngaahi va'a felāve'i, sekitoa taautaha, ngaahi potungāue 'ikai fakapule'anga' mo e ngaahi tūkui kolo' 'i hono tokonia ke to e mateuteu lelei ange 'a e fonua' ke fakasi'isi'i 'a e uesia mei ha fakatamaki fakaenatula.

'I he lolotonga' ni, 'oku ho'ata mei he fakafuofua' 'e 'i ai 'a e tupu faka'ekonomika 'a e fakalalakaka 'i he ngaahi sekitoa', 'aki 'a e fakafuofua 'e tupu pēseti 'e 2.9 ki he ta'u fakapa'anga 2024, pea faka'avalisi ki he tupu pēseti 'e 2.8 ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi ngāue fakalalakaka 'o tataki 'i he sekitoa langa. Ko hono vakai'i 'a e ngaahi ngāue 'ni 'oku 'i he malumalu 'o e Kaveinga Ngāue Lalahi (GPA) ko 'eni':

² Ko e \$1.4m na'e fakapa'anga 'e he pule'anga ki he Va'a Fakamatala 'Ea pea mo e \$0.3m ke tokoni ki he totongi malu' i ki ha hoko ha fakatamaki fakaenatula, 'oku to'o mai e ongo patiseti ni mei he Kaveinga Lalahi fika 6 ke faka'asi 'i he Kaveinga Lalahi fika 1 ko e'uhi ko e vaofi ange 'a e taumu'a ngaue 'o e ongo fatongia ni ki hono langa hake 'o e ivi matu'uekina 'a e fonua ki he feliuliaki 'o e 'ea'

a. Hokohoko atu e ngaahi Polōseki Langa Fakaakeake mei he maumau 'o e HTHH

Ko hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue mo e polōseki langa fakaakeake', 'oku muimui ofi ia ki he Tu'utu'uni ngāue 'o e Langa Fale ke Matu'uekina pea mo e me'afua (MCA) na'e ngāue'aki ki hono sivisivi'i 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi Fakalotofonua' 'oku 'asi 'i he Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'o e Fonua' (NIIP). Ka ko e taumu'a 'o e ngaahi ngāue ko 'eni' ke fakasi'isi'i 'a e uesia pē ko e nunu'a kovi 'i he kaha'u'.

- **Ngaahi Fale Nofu'anga:** Ko e ngaahi fale nofu'anga fakakātoa 'e 260 na'e uesia 'i he peaukula 'o e HTHH. 'I he 260 ko ia' kuo 'osi **kakato hono langa 'a e ngaahi fale nofu'anga 'e 113** pea ko e toenga 'o e ngaahi fale nofu'anga ke langa 'oku fakafuofua 'e kakato kotoa ia 'i he faka'osinga 'o Sune 2024.
- **Ngaahi Holo Fakakolo:** Ko e Polōseki 'a e Niponi' 'oku fakafuofua 'e 'osi 'a e ngaahi ngāue ko ia' ki he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga lolotonga', 2024. Na'e fakahā he polōseki ko 'eni' 'e foaki 'a e ngaahi vaka toutai 'e 30 pea langa mo e ngaahi holo ki he ngaahi tūkui kolo' 'e ua (2) 'i Tongatapu ko 'Atatā Si'i mo Matatoa pea taha (1) ko Mango 'i Ta'anga, 'Eua.
- 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki hono langa 'a e ngaahi **fale fakapule'anga** ki Pangai mo Nomuka 'i Ha'apai pea mo 'Ohonua 'i 'Eua.
- Kuo kakato foki mo e ngaahi ngāue na'e fakahoko ki hono toe hoko 'a e **ngaahi keipolo fakalotofonua** 'oku ne fakahoko 'a e fetu'utaki' mei Tongatapu ki Ha'apai pea mo Vava'u 'a ia na'e maumau 'i he pā 'a e mo'ungaafi-HTHH 'i Sanuali 'o e 2022. Ko e ngaahi ngāue ko ia ki he keipolo talifaki ki Tonga' na'e fakamo'oni ia 'i Tisema 2023 pea 'oku tokoni'i ia 'e he Pule'anga 'Aositelelia' mo e Pule'anga Nu'usila' 'o fakamahu'inga ki he pa'anga 'Amelika 'e \$3.0m pea 'oku fakafuofua 'e kakato 'a e ngāue ko 'eni' ki he kuata hono 3 'o e 2025.

e. Ko hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e fakatamaki' mo e feliuliaki 'o natula'.

- Ko e ngaahi ngāue na'e fakahoko he 'ofisi 'oku ne Tokangaekina 'o e ngaahi Fakatamaki Fakaenatula' (NDRMO) mei he MEIDECC fekau'aki mo e mateuteu ki ha ngaahi fakatamaki 'i he kaha'u' na'e kau ai 'a e **Ngaahi Ako ki he Savea hili 'a e Fakatamaki 'oku hoko', Ako ki hono fakahū 'o e ngaahi fehu'i ko ia ki he ngaahi me'a ngāue fakatekinolosia** pea mo hono faka'ilonga'i 'a e 'aho 'oku hoko ko e **'Aho Fakamāmani Lahi 'o e Mateuteu ki ha Peaukula** ke tokoni'i 'a e ngaahi tūkui kolo' kenau mateuteu ange tautefito ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua'.
- Na'e hokohoko atu hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'a e **Polōseki 'a e Ngaahi 'Apiako Malu ange mo Matu'uekina 'o Tonga (TSRSP)** kae fakatefito 'i hono kongā hono 2 'a ia 'oku 'i ai; *i*. Langa 'o e ngaahi 'apiako' 'oku fakamahu'inga ki he pa'anga 'Amelika 'e \$22.5m pea ko e *ii*) Fakalalaka'i 'o e polokalama ako 'a e ngaahi Ako Fakapule'anga' 'i hono sivisivi'i pea fakaivia 'enau me'a ngāue fakatekinolosia ki he tākaki fakamatala 'a e ako' (EMIS).
- 'I he ta'u fakapa'anga 2024, na'e fakapa'anga ai 'e he pule'anga' 'a e \$0.7m ke tokoni ki he vāhenga 'a e kau ngāue' pea mo e pa'anga ngāue 'a e 'ōfisi fakafonua ki he pule'i 'a e ala hoko 'o ha fakatamaki', 'a ia 'oku fakafuofua 'e pēseti 'e 100 'a hono ngāue'aki' 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga lolotonga'. Na'e 'i ai foki mo e \$1.4m na'e vahe'i ki he 'ōfisi fakamatala 'ea', 'a ia ko e pēseti 'e 92.9 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga' pea ko e lahi taha 'o e fakamole' na'e felāve'i pe mo e kau ngāue' (pēseti 'e 85.0).

- 'Oku hokohoko lelei atu hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e **Polokalama matu'uekina 'a e Pasifiki' (PREP)** kae fakatefito 'i he kongā 1 'o e polōseki' 'a ia 'oku 'iloa ko hono Fakaivia 'a e ngaahi me'a ngāue tala matangi tōmu'a' pea mo mateuteu ange 'a ia 'oku lolotonga fakahoko lelei pē.
- Ko e polokalama tō 'akau 'e 1 miliona mei' he Potungāue MEIDECC na'e lava kakato hono fakahoko'. 'Oku lolotonga fakahoko foki mo e polokalama tō 'akau 'e 1 miliona makehe pē ia 'a e Potungāue Ngoue', Vaotātā mo e Me'atokoni' (MAFF) ke tokoni ki he taumu'a ngāue ki hono fakapalanisi 'a e ngaahi kasa kona 'oku tukuange ki he 'ātakai' mo e 'ea lelei 'oku ma'u mei he ngaahi 'akau 'oku tō.

f). Fakaivia 'a e tauhi ki he Lao 'o e Ngaahi Ngāue Langa'

- Ko e ngaahi kaveinga ngāue ni hangē ko e Langa ha Tonga 'oku lelei ange (BBB), 'a ia 'oku kau ki ai 'a e **Polōseki ke langa ha ngaahi faleako 'oku malu (Safer Schools)**, na'a nau ngāue'aki mo muimui ki he ngaahi tu'utu'uni langa fale ke fakapapau'i ko e ngaahi langa ko 'eni' te ne lava 'o matu'uekina ha ngaahi fakatamaki. Ko e Polōseki ki he ngaahi faleako Ako lotoloto 'a e Pule'anga' 'oku muimui ki he tu'utu'uni langa fale 'i he taimi hono teuteu'i mo palani 'a e langa fale' pea kuo 'osi tu'uaki atu e ngaahi langa ko 'eni' ki ha ngaahi kautaha langa te nau fie tohi mai ki ai'. Ko e '**apiako fakakatoa 'e 17**' 'oku mahino 'oku nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni langa fale' 'i he langa honau ngaahi faleako'.
- Ko e kotoa 'o e ngaahi langa fakaakeake mei he HTHH na'e 'osi mahino kuo pau ke muimui hono palani'i mo teuteu ki he langa' ki he ngaahi tu'utu'uni langa fale' ke fakapapau'i 'e malava ke matu'uekina 'a e ngaahi fakatamaki'. Ko e Polōseki "Tapanekale" Langa Fale ma'ae Masiva 'a e pule'anga', 'oku muimui mo ia ki he ngaahi tu'utu'uni langa'.

h). Feliuliuaki 'a e 'Ea

- Ko e Talāsiti 'o e Pangikē Fakalalakala 'o 'Esia' 'oku' ne fakapa'anga 'a e ngaahi polōseki mo e ngaahi ngāue kehekehe pe 'oku felāve'i mo e feliuliuaki 'o e 'ea'. 'I he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024, kuo 'osi ngāue'aki pe 'a e kongā 'o e seniti mei he talāsiti ko 'eni' ki he ngaahi ngāue kehekehe pe ('oku fakaikiiki atu ia 'i he Fakamatala Fakalahi III).
- 'Oku fakafuofua ko e pa'anga 'e \$0.8m 'i he kongā 'o e patiseti mei he ngaahi fakamole 'a e pule'anga' na'e vahe'i ke tokonia 'a e kau ngāue 'o e Va'a feliuliuaki 'o e 'Ea' mo ngaahi fakamole ki he 'enau fakahoko fatongia'. 'A ia ko e pēseti 'e 75.0 'o e \$0.8m 'oku 'amanaki 'e ngāue'aki he ta'u fakapa'anga lolotonga'. Ko e kongā lahi 'o e seniti 'oku 'asi 'oku 'ikai ke ngāue'aki' 'oku 'uhinga ko e ngaahi lakanga 'oku te'eki ai ke ma'u ha taha kene fakafonu.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 - 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 1 [vakai ki he kaha'u]

'E hokohoko atu ai pē 'a hono fakahoko 'o e palani ngāue kuo patiseti ki he ta'u 'e tolu(3) ka hoko mai', 'o tatakī 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e me'afua 'oku hā 'i 'olunga', ke 'a'usia 'a e taumu'a, ke "**Langa e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonomika**". 'I he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025, 'oku vahe'i ai 'a e \$109.6m ki he ngaahi fakahoko ngāue 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 1', 'a ia ko e hiki eni 'aki e \$27.1m mei he ta'u fakapa'anga 2024, makatu'unga 'i he ngaahi pa'anga tokoni ki he fakatamaki fakaenatula' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani' mo e Pangikē Langa Fakalalakala 'a 'Esia', pea mo e ngaahi pa'anga makehe pe ke tokateu pe talifaki ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula'.

Ngaahi ngāue 'oku hoko atu ki ai 'i he ta'u fakapa'anga 2025:

- Fakakakato hono langa 'a e ngaahi holo fakafonua 'i Ha'apai 'oku kau ki ai 'a Fonoi, Nomuka, Mo'unga'one, mo Lofanga.
- Fakakakato hono langa 'a e ngaahi Fale fakapule'anga 'i Pangai, Nomuka (Ha'apai) mo 'Ohonua ('Eua).
- Fakakato hono to e langa 'a e ngaahi 'apiako fakapule'anga 'i 'Eueiki, Tungua, Fonoi, Nomuka, Kolomotu'a, Ako Lotoloto Tupouto'a (Nomuka), Akosi'i 'o Maamaloa pea mo e Akosi'i 'o e Maamafo'ou 'i Tongatapu.
- Fakakakato hono fakalelei'i mo hono fakalahi 'a e Senitā Mo'ui 'i Tatakamotonga', to e langafo'ou 'a e senitā mo'ui 'i Kolomotu'a', Leimatu'a, Pangaimotu, Ngele'ia, Tefisi mo Ta'anea.
- Fakakakato hono tufaki 'a e ngaahi tangike vai ki he ngaahi tūkui kolo kae'uma'a e ngaahi holo fakakolo pea mo e ngaahi 'apisiasi.
- Ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'a e fakatafenga vai 'i he ngaahi feitu'u ma'ulalo'. 'Oku kau ki heni mo e tokoni ki hono fa'u ha ngaahi taumu'a ki he matu'uaki e ngaahi uesia 'a e fakatamaki fakaenatula' kae pehē foki ki he feliulu'aki 'o e 'ea'.
- Hokohoko atu pe mo hono feinga ke fakasi'i'si'i 'a e ngaahi mole mei he ivi 'uhila. 'Oku amanaki ke fokotu'u ha laine 'uhila fo'ou 12-km (33Kv) ke ne fakasi'isi'i ke tufaki 'o e 'uhila mo hono malu mo hao 'i he Polōseki ki he Fakaivia 'o e Ma'u'anga ivi 'uhila'.
- Hoko atu 'a e ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'o e hala fefononga'aki 'i Tongatapu', 'Eua, Vava'u, mo Ha'apai.
- Fokotu'u 'a e ngaahi naunau fakatekinolosia ki he tokateu ki ha fakatamaki 'a ia 'oku taumu'a ke fokotu'u 'i Niuafu'ou. 'Oku kau atu pe foki heni mo hono fakakato 'a e ngaahi naunau tekinolosia fakafetu'utaki ke kakato 'i Tonga ni kotoa.

*Kataki vakai ki he **Fakalahi III** ki he fakaiiki'i.*

KAVEINGA NGĀUE LALAHI FIKA 1 PATISETI 2024 – 2027

Tēpile 4: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 1(\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngaue Lalahi 1: Malu ange mo matu'uekina e ngaahi fakatamaki fakaenatula mo faka'ekonomika	'Esitimetri 2023/24				2024/25		2025/26		2026/27	
	'Esitimetri Kamata		'Esitimetri Liliu		'Esitimetri		Esitimetri		Esitimetri	
	Pule'anga a	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalakalaka
Va'a Tokangaekina e Feliuluaki 'o e 'Ea	0.8		0.6		0.8		0.8		0.8	
'Ofisi Fakafonua ki he Pule'i 'a e ala hoko 'o ha Fakatamaki	0.7	0.3	0.7	0.2	0.8		0.8		0.8	
Va'a Fale'i ki he Fakamatala 'Ea'	1.4		1.3		1.7		1.6		1.6	
Mo'unga Afi mo e Peau Kula (HTHH)		12.0		11.6		6.2		0.4		0.4
Fakalelei Hala kihe fehola'aki 'i ha hoko ha		10.4		10.8						
Poloseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuluaki 'o e 'Ea'		14.6		14.5		7.7		11.1		16.5
Polokalama ki he Pasifiki' ki hono matu'uaki 'o e Feliuluaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula		10.7		9.1		9.2				
Poloseki Fakalakalaka 'o e Vahe Kolo		4.0		12.4		4.8		9.8		7.1
Pa'anga tokoni ki he Feliuluaki'aki e 'Ea		2.0		8.6		2.2		0.1		0.1
Poloseki Ma'u'anga Ivi Fakatamaki		2.8								
Poloseki ki hono tokangaekina Ma'u'anga Vai		8.0		3.0		8.0		6.0		2.0
Poloseki ki he Malu mo Tologa 'o e ngaahi loki		5.5		1.8		6.4		16.4		16.4
Ngaahi Ngāue ki he Sisitemi fakatokanga kimu'a e too ha ngaahi fakatamaki		6.2		0.5				3.2		5.3
Ngaahi Poloseki Tokateu mei he Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuluaki 'o e 'Ea						6.5		5.2		5.2
Misini Fakatupu Ivi ki he 'Uhila						8.0				
Totongi ki he Malu'I kihe Tokateu ki Ha hoko ha Fakatamaki	0.3	0.9	0.3	0.8	0.3	1.0	0.3	1.0	0.3	1.0
Poloseki Ki he Ma'u'anga Ivi ki he 'Uhila								5.0		5.0
Poloseki Tokangaekina 'o e Ngaahi Matafanga								10.0		20.0
Vahevahe iiki 'a e ngaahi Tokoni ki he Fakatamaki' - fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani'						30.0		10.0		10.0
Polokalama fakapa'anga makatu'unga he fakatamaki						10.0		11.0		
Polokalama tokoni kihe malu moe hao mei he Koviti-19						2.2		1.5		
Ngaahi Poloseki Iiki kehe		1.8		1.1		3.8		2.2		2.1
Kātoa	3.2	79.2	2.9	74.4	3.6	106.0	3.5	92.9	3.5	91.1
FAKAKĀTOA		82.4		77.3		109.6		96.4		94.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

KAVEINGA NGĀUE LALAHI FIKA 2 (GPA): Holoki 'a e Tukunga Masiva' pea fakalahi tu'unga malu fakasōsiale'.

'Oku fakataumu'a 'a e kaveinga ko 'eni' ke holoki 'a e tu'unga masivesiva', pea fakalahi 'a e polokalama tokoni ki hono tokangaekina 'a e masiva', 'aki 'a hono faka'atā ke nau lava 'o ma'u pea mo nofo 'i he fale nofo'anga 'oku ma'u ma'ama'a pea mo e ngaahi polokalama tokoni', 'i he taumu'a ke fakasi'isi'i pē holoki 'a e tokolahi (vaeua pe tokolahi hake) 'o e kakai tangata', fefine' mo e fānau 'i he ngaahi ta'u motu'a kotoa pē 'oku nofo masivesiva'; faingamalie ki he ngaahi falemālōlō fe'unga mo taau, ma'u'anga vai 'oku lelei, ma'a pea mo ma'ama'a, 'ātakai ma'a ki he tokotaha kotoa, pea tokanga mavahe heni ki he ngaahi fiema'u 'a e kulupu tu'u laveangofua'. Ko e kongā ko 'eni' 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue' mo e fokotu'utu'uni ngāue kuo'osi fakahoko ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e Kaveinga Ngāue Lalahi hono ua (2).

KAVEINGA NGĀUE LALAHI FIKA 2: Vakai'i e ola 'o e Ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2024

Ko e Kaveinga Ngāue Lalahi hono ua 'a e pule'anga' 'oku hoko atu 'a hono fakamamafa'i ke 'oua na'a li'ekina ha taha. Ko hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' na'e tataki 'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko 'eni': **Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua ki he Malu Fakasōsiale 2023 - 2033 (NSPP), Tu'utu'uni ngāue ki he fale nofo'anga ki he masiva'(poloseki Tapanekale), Tu'utu'uni Ngāue ki he kau Faingata'a'ia (NDIP), Poupoua 'o e kakai Fefine pea mo e Vahevahe Tatau (WEGET), Palani Ngāue mo e Tu'utu'uni Fakafonua 'a Tonga ki he To'utupu (TNYP), Tu'utu'uni Ngāue ki he Ngāue Fakataimi ki muli.** Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko 'eni' 'oku ne tokoni'i 'a e ngaahi kulupu 'oku li'ekina mo tu'u laveangofua 'i he fonua' kae tautefito ki he ni'ihi 'oku nau 'i he kulupu 'oku masivesiva'. (Fakatatau ki he savea fakafonua ki he Ma'u'anga pa'anga mo e Fakamole 'a e ngaahi Fāмили' (HIES) 'i he 2021, 'oku 'asi ai na'e

holo 'a e masivesiva' mei he pēseti 'e 3.6 'i he 2006 ki he pēseti 'e 0.1 'i he 2021. 'Oku 'i ai 'a e tui na'e tokoni 'a e ngaahi polokalama fakalalakaka mo e tokoni 'a e pule'anga' ki he holo ko 'eni he pēseti 'o e masivesiva'). Ko hono vakai'i 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi ko 'eni' na'e tefito ia 'i he 'elia lalahi 'e ua (2).

'I he ta'u fakapa'anga 2024, na'e fakafuofua ki he \$24.2m 'a e patiseti na'e fakapa'anga 'e he pule'anga' 'a e ngaahi ngāue felāve'i ki hono holoki 'a e tu'unga masiva', 'a ia ko e \$19.6m pe ko e pēseti 'e 81.0 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga'. Ko e anga eni hono vakai'i 'a e ngaahi ngāue lalahi na'e fakahoko':

a). **Me'afua ke fakaivia 'a e malu fakasōsiale' (taketi ki he pēseti 'e 3.1 'o e kakai 'o e fonua 'a ia 'oku nau masivesiva ange) fakafou 'i he ngaahi tokoni 'oku kei hokoatu ko eni':**

- 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi **tokoni ki he kulupu toulekeleka' pea mo e kau faingata'a'ia'**. 'I he ta'u fakapa'anga 2024' 'oku fakafuofua ko e \$6.2³m na'e vahe'i ke tokonia 'a e polokalama ko eni', 'o kau ai 'a e ngaahi ngāue tokoni ki he malu mo e lelei 'a e kau to'ulekeleka' mo 'enau ngaahi vāhenga monu'ia fakataha mo e kau faingata'a'ia' 'i he mahina. 'Oku fakafuofua 'e laka hake 'aki 'a e pēseti 'e 10.6 'i he patiseti kamata', 'e ngāue'aki 'i he faka'osinga 'a e ta'u fakapa'anga' ki hono fakahoko pea mo hono tokangaekina 'o e polokalama'ni.
- Na'e fakapa'anga 'e he pule'anga' 'a e \$6.2m ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua' 'i he ta'u fakapa'anga 2024, ki hono tokangaekina e fakalukufua pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue tokoni felāve'i mo e tu'unga malu fakasōsiale 'a e fonua', ngaahi faingamalie ngāue ki muli', ngāue fakalalakaka ki he sipoti' pea mo hono fakaivia 'o e to'utupu' pea mo e kakai fefine'. 'Oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'e he potungāue' 'a e \$7.2m 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2024', 'o makatu'unga 'a e lahi ko eni 'a e fakamole' 'i he ngaahi fakamole ki he kau atu 'a Tonga ki he Sipoti 'o e Pasifikiki'.
- 'I he ta'u fakapa'anga 2024, na'e kamata ai e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue Pa'anga' ki hono fakafelāve'i 'a e patiseti' ki he ngaahi fakamole fekau'aki mo e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina e totonu 'a e kakai fefine', kae pehē ki he ngaahi ngāue ki hono langa e matu'uekina 'a e fonua' ki he uesia 'i he feliuliaki 'o e 'ea'. Ko e ngāue 'ni na'e kau ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue na'e tukuatu ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ke tokoni ki hono fa'u 'aki 'o e patiseti'.

Ko e **Polōseki ki he Tokangaekina 'o e kau toulekeleka'**, 'oku fakapa'anga ia mei he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia', Pule'anga Siapani' pea mo e pa'anga 'oku fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e feliuliaki 'a e 'ea'. Ko e taumu'a 'o e polōseki ko 'eni' ke langa ha ngaahi fale nofo'anga ke tauhi ai 'a e kau toulekeleka'. Ko e fale fakakātoa 'e fā(4) ('a ia ko e tolu (3) 'i Tongatapu pea taha(1) 'i Vava'u), 'a ia 'e fakamamafa'i he ngaahi ngāue ko 'eni' 'a hono tokangaekina 'a e kau toulekeleka'. Kuo 'osi fakapapau' i he pule'anga' 'a e ngaahi feitu'u 'e langa ai 'a e fale 'e fā (4) ko 'eni' pea 'oku 'osi fakahoko mo hono kumi 'a e kau ngāue ke nau 'i he 'ofisi' 'oku ne pule'i 'a e polōseki', fakataha ia mo e kautaha 'oku nau tā mo sivilisi'i 'a e palani langa fale' ke nau kamata hono tā mo palani'i 'a e ngāue'. 'Oku 'asi 'a e fakaikiiki ko 'eni' 'i he **Fakamatala Fakalahi III**.

- Ko e **Polōseki tufa Tangike Vai Fakafonua'** 'a ia 'oku tokanga'i 'e he Va'a Tokangaekina 'a e Feliuliaki 'o e 'ea' mei he MEIDECC. 'Oku fakahoko lelei pē 'i he'ene fengāue'aki fakataha mo e kau 'ofisa kolo' ('o 'ikai ngata pe he polōseki ko 'eni'

³ ko e patiseti fakamole ko 'eni' 'oku hiki ia mei Potungāue Pa'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2024 ki he Potungāue 'o e Ngaahi Fakalotofonua' 'i he kamata 'o e ta'u fakapa'anga 2025.

ka 'i he ngaahi polōseki kehe pe) ke tufotufa 'a e tangikē vai' ki he ngaahi fāmili 'oku nau fiema'u'. 'I hono fa'u 'o e fakamatala ko 'eni', 'oku mahino kuo 'ova he tangikē vai 'e 9,000 kuo tufotufa 'i he ngaahi fāmili 'i Tonga' ni kotoa.

- Na'e hokoatu e ngāue 'a e Va'a ki he Tokangaekina 'a e Feliuliuaki 'o e 'Ea' ke fakahoko 'a e ngaahi polōseki 'oku felāve'i mo hono tufa mo langa 'a e Ngaahi Fale Mālōlō ki he ngaahi fāmili 'oku nau fiema'u vivili'. 'Oku kau foki heni 'a e ngaahi fāmili 'oku 'i he lisi 'o e polōseki Tāpanekale', langa fale ma'ae masivesiva'. 'Oku mahu'inga pē ke fakatokanga'i 'oku kehekehe pē 'a e palani ki he langa 'o e ngaahi fale mālōlō ki he 'api nofo'anga' mo e 'apiako'. 'Oku malava pē ke kehekehe 'a e ngaahi fale mālōlō 'oku tufa mo langa' 'o fakatatau ki he polōseki mo hono ngaahi taumu'a'.
- 'Oku lolotonga fakahoko 'a e taha 'o e ngaahi polōseki mahu'inga na'e fokotu'u 'e he pule'anga lolotonga' 'a ia ko e langa fale ma'ae ngaahi fāmili 'oku 'i he masiva 'ango'ango' 'oku 'iloa ko e **Polokalama Tāpanekale**' pea ko e pa'anga mei he patiseti' na'e vahe'i ki ai', 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$1.0m. Ko e kalasi kehekehe 'e ua 'a e ngaahi fale 'oku langa' 'o fakatatau ki he tokolahi 'o e kakai 'i he 'api'. 'A ia ko e kulupu 'e taha ko e ni'ihi 'oku nofo toko 1 – 4, 'a ia ko e *loki taha* ia pea ko e kulupu hono ua' ko e toko 5 pe lahi ange ai 'oku *loki ia 'e ua*. Ko e ngaahi fale ko 'eni' 'oku 'i ai hono loto fale, feitu'u ma'u me'atokoni, fale mālōlō pea mo e tangikē vai.
- Ko e Polōseki ki hono **Fakaivia 'a e Taukei mo e Ma'u'anga Ngāue (SET)** 'oku fakapa'anga mo tokoni'i 'e he Pangikē 'a Māmani', 'oku hokohoko lelei atu pe hono fakahoko' pea kuo 'ova he fanauako 'i he kolisi' mo e ako'anga mā'olunga ange' 'e 3,600 kuo totongi 'enau ako' mei he polōseki ko 'eni'. 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ko 'eni' ki he ngaahi fāmili 'oku 'ikai malava ke nau fua 'a e totongi ako 'enau fānau' pea 'oku nau 'i he ngaahi kulupu tu'u laveangofua'. 'Oku 'amanaki 'e kakato 'a e kongā 'o e polōseki ko 'eni' ki Sepitema 2024, kae hokoatu ki he kongā hoko 'o e polōseki' 'oku 'iloa ko e *Halafononga 'a Tonga ki he Ma'u Ngāue 'i he Malumalu 'a e Pangikē 'a Māmani mo 'enau kaveinga ki he fakalalaka fakatu'apule'anga*'. Ko e fakakaukau ke tu'uaki 'a e mahu'inga 'o e ma'u ako 'i he levolo 'o e kolisi' pea 'i he fānaki tu'unga' 'oku kakato e ako'. 'I he'ene pehē leva 'e lava ke falalala'anga 'a e to'utupu' ke ma'u ngāue pea lava ke nau kau 'i he ni'ihi 'oku malava ke fakangāue'i 'i he fonua'.
- Na'e hokoatu pea mo e **polokalama 'a e pule'anga' ki hono tokoni'i ke ma'ama'a ange 'a e totongi mo'ua 'uhila** 'a e kakai 'o e fonua' 'i he'ene ma'ulalo 'enau ngāue'aki 'a e 'uhila' 'i he 150kwt. *Kataki vakai ki he **Fakalahi III** ki he fakakiiki*'.

e) Ngaahi tokoni fakaakeake 'a e Pule'anga ki he ngaahi fāmili na'e uesia 'i he HTHH

- Na'e fakahoko 'a e ngaahi tokoni fakaakeake 'a e pule'anga' ki he ngaahi fāmili mo e sekitoa pisinisi 'a ia na'a nau uesia 'i he Kōviti-19 pea mo e pā 'a e mo'ungaafi HTHH pea mo e peaukula'. Na'e kau ai 'a e tokoni mei he Va'a 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha' (UNICEF) ko e tufa pa'anga ki he ngaahi fāmili na'e uesia' pea 'i ai mo 'enau fānau', ko e sekitoa ki he ngaahi pisinisi 'ikai ke lesisita' hangē ko e ngāue fakamea'a' pea mo e tokoni ki he totongi fakama'ama'a ki he 'uhila' 'a e kakai kotoa (tatau pe ngaahi fāmili mo e pisinisi). Ko e tokoni mahu'inga foki 'a e pule'anga' 'i hono hiki mai 'a e ngaahi fāmili na'e uesia 'i he peaukula' mei Mango ki Ta'anga 'i 'Eua pea mo e kakai 'Atataa' ki Masilamea 'o langa honau ngaahi fale nofo'anga ke nau malu ki ai he na'e maumau lahi 'aupito honau ngaahi nofo'anga he pā 'a e mo'ungaafi HTHH.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 – 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 2 [vakai ki he kaha'u]

'E hokohoko atu hono tataki 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi tāketi 'oku 'osi hā atu 'i 'olunga', 'a hono fakahoko e ngaahi ngāue ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ke hiki e tu'unga 'a e ngaahi fakahoko fatongia' ki he malu fakasōsiale'. 'I he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fakafuofua ki he \$41.2m, 'e vahe'i ke tokoni ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e Kaveinga Ngāue Lalahi fika 2', 'a ia ko e hiki eni 'aki 'a e \$17.0m pe ko e pēseti 'e 70.2 mei he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024 ko e'uhi' ko e ngaahi makatu'unga lalahi ko eni':

- \$12.8m ki he langa fakalalakaka 'o e sipoti' 'a ia 'oku fakamalumalu eni 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua', pea 'oku fakapa'anga eni mei he pa'anga tānaki mei he ngaahi fakafetongi pa'anga muli', ke tokonia 'a e langa fakalalakaka 'a e sipoti 'a Tonga' 'o fakafenāpasi ki he Lao ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli'(Fakalalakaka 'o e Sipoti').
- \$1.8m ko e tokoni 'a e pule'anga' ki he polōseki 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a 'Esia' ki hono langa 'o e ngaahi senitā ki hono tokangaekina 'a e kau to'ulekeleka' 'i he ta'u fakapa'anga 2025, 'a ia ko e 'ulu'i 'ofisi 'i Matatoa pea mo e ngaahi senitā 'i Houma, Tatakamotonga pea mo Vava'u.
- \$1.4m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 ke fakapa'anga 'a e toe tokolahi ange 'a e kau 'inasi 'i he polokalama tokoni ki he kau to'ulekeleka', 'o kamata hono fakakau atu mo kinautolu mei he ta'u 67 (fakatatau ki he polokalama lolotonga' 'oku kamata mei he ta'u 70) pea ke toe fakalahi eni 'i he ta'u fakapa'anga 2026 ke kamata mei he ta'u 65, pea kamata mei he ta'u 63 'i he ta'u fakapa'anga 2027.
- \$0.5m 'oku hiki 'aki 'i hono fakapa'anga e vāhenga monu'ia 'a e kau toulekeleka', 'a ia ko e ta'u 67 ki he 79 'oku hiki hake mei he \$80 ki he \$90 he māhina, pea ko e ta'u 80 mo lahi hake, 'oku hiki mei he \$100 ki he \$110 he māhina.
- \$0.2m ki hono fakapa'anga 'a e hiki pēseti 'e 10.0 'a e vāhenga monū'ia 'a e kau faingata'a'ia'.
- Hokohoko atu hono fakahoko 'a e poloseki langa faleTapanekale' 'a ia ko e polokalama tokoni ki he langa fo'ou ē fakalelei ki he ngaahi fale nofo'anga 'o kinautolu 'oku masivesiva', fe'uga mo e \$7.0m 'oku vahe'i ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai', 'o kau ai e ngaahi fakapa'anga mei he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka'.
- 'I he Polokalama ako fakatekinikale', ko e toko 926 'a e fānau ako 'oku nau ma'u faingamālie 'i he polokalama ko 'eni', 'a ia ko e toko 411 ko e fānau fefine. Ko e ola 'o e savea 'o e toko 143 'o e fanau ako 'oku nau kau ki he polokalama ako', na'e pēseti 'e 100, na'a nau fiemalie ki he polokalama' pea mo 'ene tokoni'. 'Oku palani ke kakato 'a e polokalama ako ko 'eni' 'i Sepitema 2024.
- 'E hokohoko atu ai pē 'a e tokoni 'a e pule'anga' ki he polokalama totongi 'a e 'uhila' 'a ia ko e fakataumu'a ke tokonia 'a e fāmili masiva'.

Kaveinga Ngāue Lalahi 2- Patiseti ta'u fakapa'anga 2024-2027

Tēpile 5: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 2 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngāue Lalahi 2: Holoki 'a e tu'unga masiva mo fakalahi 'a e tu'unga malu fakasosiale	E sitimeti 2023/24				2024/25		2025/26		2026/27	
	E sitimeti Kamata (\$m)		E sitimeti Lahi (\$m)		E sitimeti (\$m)		E sitimeti (\$m)		E sitimeti (\$m)	
	Pule'anga (\$m)	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalaka (\$m)	Pule'anga (\$m)	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalaka (\$m)	Pule'anga (\$m)	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalaka (\$m)	Pule'anga (\$m)	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalaka (\$m)	Pule'anga (\$m)	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalaka (\$m)
Polokalama Monu'ia 'o e Kau Toulekeleka (Potungāue Pa'anga)	6.2		6.8		0.0		0.0		0.0	
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	6.2		7.2		15.6		14.8		15.8	
Polōseki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi Taukei moe Ma'u'anga Ngāue ma'a Tonga		8.1		4.0		0.6				
Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e kau Toulekeleka		2.0		0.2		3.7		6.6		6.6
Ngaahi Polokalama fetalarodaki moe ngaahi Kupu fakau'aki		0.5		0.5						
Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e kau Toulekeleka				0.3		7.8		1.2		
Polōseki ki he Halafononga ki he Ma'u'anga Ngāue ma'a Tonga						0.7		2.0		5.0
Pa'anga Ngāue						12.8		6.0		6.2
Ngaahi Polōseki Eki kehe		1.2		0.6				1.1		0.6
Kaitoa	12.4	11.8	14.0	5.6	15.6	25.6	14.8	16.9	15.8	18.4
FAKAKĀTOA	24.2	11.8	19.6	5.6	41.2	25.6	31.7	16.9	34.2	18.4

Fakatokanga'i:- Sino'i Pa'anga hokohoko atu ki hono fakalalaka'i e Sipoti ki he ta'u fakapa'anga 2025, ta'u fakapa'anga 2026 pea mo e ta'u fakapa'anga 2027, ko e Pa'anga tokoni kotoa pē mei he Pule'anga Tonga.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

KAVEINGA NGĀUE LALAHİ FİKA 3: Ngāue fakafonua mo tu'apule'anga ke holoki hono tufaki, ngāue'aki mo e uesia tamaki 'o e faito'o ta'efakalao'.

Ko e taumu'a 'o e kaveinga ko 'eni' ke fakasi'isi'i 'a hono tufaki pea mo hono ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalao' 'aki hono to e fakaivia 'a e tu'unga malu fakalotofonua mo e ngaahi ngāue ke faka'ehi'ehi mei ai'. 'E malava 'eni' i hono fakasi'isi'i 'a e tafe 'o e ivi fakapa'anga ta'efakalao' pehē foki ki he ngaahi me'atau', fakaivia 'a e fakaakeake mo hono fakafoki 'o e ngaahi koloa na'e mole 'i hono kaiha'asi pea faka'osi hono fakafepaki'i 'a e ngaahi faihia'. 'Oku 'asi' i he kongā ko 'eni' 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue na'e fokotu'u pea fakahoko 'a e ngāue ki ai ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e kaveinga ko 'eni'.

GPA 3: Vakai'i e ola 'o e Ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2024

Ko hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he GPA 3, na'e tataki 'aki ia 'a e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni': **Palani Fakafonua ki he Faito'o Ta'efakalao' (NAPID), Polokalama Fakafonua ki he ni'ihi 'oku fakafoki ta'efakalao mai mei muli' ke teuteu'i 'enau foki atu ki he ngaahi kolo' mo sosaieti', Tu'utu'uni Fakafonua ma'ae To'utupu (TNYP), Tu'utu'uni ki he Fehikitaki Fakalotofonua mo Fakatu'a Pule'anga 'a e kakai' pea mo e Fakalalaka Tu'uloa' (MSDP).** Ko e ta'u fakapa'anga hokohoko 'aki 'eni' e 4 hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'o e Tu'utu'uni ki he Faito'o Ta'efakalao (NAPID) 'e he ngaahi Potungāue 'a e pule'anga' 'oku felāve'i 'enau ngāue mo e Malu mo e hao Fakafonua'. Na'e hoko atu hono fakahoko 'e he ngaahi Potungāue fakapule'anga 'oku nau felāve'i mo e tau'i 'a e faito'o ta'efakalao' 'a e ngaahi ngāue 'oku fokotu'u mai 'i he tu'utu'uni ngāue ki he faito'o ta'efakalao' (NAPID) ke a'usia hono ngaahi taumu'a lalahi 'e 3 'a ia ko e Holoki hono tufaki 'a e faito'o ta'efakalao', Holoki hono faka'aonga'i' pea mo e Holoki e ngaahi uesia tamaki'.

Ko e ngaahi fakamatala fakamuimui taha mei he lipooti 'oku ne sivisivi'i mo vakai'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Polisi' 'oku ne fakahā mai 'oku fakalalakaka mo lelei 'a e pēseti ki hono fakatotolo'i 'a e ngaahi hia felāve'i mo e faito'o ta'efakalao'. 'Oku fakahā 'i he lipooti' 'oku hiki mei he pēseti 'e 93 'i he ta'u fakapa'anga 2022 ki he pēseti 'e 99 'i he ta'u fakapa'anga 2023. Na'e 'asi foki mo e ki'i hiki si'isi'i mei he toko 5 'i he ta'u fakapa'anga 2020 ki he toko 7 'i he ni'ihi na'e hola mei he pilisone' 'o fakatatau ki he lipooti 'oku ne sivisivi'i mo vakai'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Va'a Pilisone'. 'Oku hoko 'eni makatu'unga 'i he lahiange 'a hono ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalao' pea mo e 'ikai ke 'i ai ha 'ā malu mo lelei ke malu'i mo fakasi'isi'i 'a e hola 'a e kau pōpula' mei he pilisone'.

Na'e foaki 'e he pule'anga 'a e pa'anga ke fokotu'u 'aki 'a e Va'a ki he Faito'o Ta'efakalao' 'i he pilisone ko Hu'atolitoli' fakataha mo hono langa 'o e 'ā malu ke malu'i 'a e kau popula' 'i loto. 'Oku 'omai heni 'a e faka'ilonga 'oku to e tokanga ange 'a e Potungāue Polisi' mo e ngaahi Potungāue felālāve'i 'i he ngāue ki he faito'o ta'efakalao' ke faka'ilo 'a e ni'ihi 'oku ngāue'aki' pea kau ai mo hono holoki 'a hono fakatau atu', fiema'u 'a e faito'o ta'efakalao' mo fakasi'isi'i 'a e nunu'a tamaki 'i Tonga ni'. 'I he ta'u 2023, fakatatau ki he lipooti hono fakaehaua 'o e kakai' na'e fa'u mei he Va'a 'o e Ofisi mei he pule'anga 'Amelika' 'oku ne tokangaekina mo tau'i 'a e fakaehaua 'a e kakai', na'a nau lipooti na'e fakalalakaka 'a Tonga fakatatau ki he fakahokohoko fakafonua mo 'enau me'afua 'i hono tau'i 'a e fakaehaua 'o e kakai 'a ia 'oku fakaha ai 'a e fakamahu'inga' 'i 'e Tonga 'enau tokanga ki he polokalama ko 'eni'.

'I he ta'u fakapa'anga 2024', na'e fakafuofua ki he \$61.3m na'e vahe'i ki hono fakahoko e ngaahi ngāue ki hono holoki e tufaki, ngāue'aki mo e uesia tamaki 'a e faito'o ta'efakalao', 'a ia ko e \$54.9m pe ko e pēseti 'e 89.6 ai 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga'. Ko e anga eni hono vakai'i 'a e ngaahi ngāue lalahi na'e fakahoko':

a). Fakapa'anga 'o e Palani Fakafonua ke tau'i e Faito'o Ta'efakalao (NAPID)

- Ko e pa'anga fakakātoa 'e **\$5.0m** na'e vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2024 ki he ngaahi ngāue 'oku 'asi 'i he **Palani Fakafonua ke tau'i 'a e Faito'o Ta'efakalao' (NAPID)** tautefito ki he GPA 3 'a ia ko e Holoki e ngaahi uesia tamaki'. 'Oku fakafuofua 'e lahi hake 'i he pēseti 'e 90 'o e pa'anga ko 'eni 'e ngāue'aki 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2024.
  - **Holoki e Tufaki:** 'Oku kau ki heni hono fokotu'u 'a e Va'a Polisi mo e Tāmate Afi 'i **Ha'asini** 'i Tisema 'o e 2023. 'Oku hoko atu e ngāue 'a e pule'anga' ke fokotu'u 'a e Va'a Polisi mo Tāmate Afi 'i **Houma, Tongatapu** 'i he konga kimu'a 'o e 2024, kae toki hoko atu ki **Leimātu'a**, Vava'u he faka'osinga 'o e 2024.
  - **Holoki 'a hono Faka'aonga'i: Tu'utu'uni ki he kau foki mei muli'** - Na'e vahe'i e pa'anga 'e \$60,000 'i he ta'u fakapa'anga 2024, 'o fakataumu'a ki hono poupou'i 'a e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko he ngaahi potungāue 'ikai fakapule'anga 'e ono (6) ke tokonia 'a e kakai kuo fakafoki mei muli'. Ko e kole tokoni mei he ngaahi potungāue ko 'eni 'oku 'ikai fakapule'anga' 'oku tokangaekina ia 'e he komiti 'oku nau siofi mo muimui'i 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' 'a ia 'oku sea ai 'a e 'Ofisi Palēmia' mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'. Tānaki atu ki ai mo e ngāue 'oku lolotonga fakahoko pē, 'a ia ko hono langa 'a e **'ā malu ki Hu'atolitoli** mo hono patiseti ko e pa'anga 'e \$1.5m, ko e langa 'o ha **pilisone ma'ae kakai fefine'** pē pea 'e kamata ia he kuata faka'osi 'o e ta'u fakapa'anga 2024 mo hono patiseti fakafuofua ki he pa'anga 'e \$1.2m pea faka'osi 'aki hono fokotu'u 'o e va'a ngāue ke tokanga makehe pe ia ki he faito'o ta'efakalao 'i he Potungāue pilisone.

- **Holoki e Ngaahi Uesia Tamaki:** Na'e tali lelei he Potungāue Polisi 'a Tonga 'a e me'a'ofa mei he Pule'anga Siaina 'a ia ko e **misini faka'uhila 'oku ne lava 'o ma'u 'a e faka'ilonga nima ha tokotaha pea mo e me'alele.** Ko e ngaahi me'a ko 'eni' 'e tokoni ia ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Polisi' ki hono holoki e ngaahi uesia tamaki 'i hono ngāue'aki 'o e faito'o ta'efakalao'. Na'e fakatau mo e ngaahi me'angāue fakaonopooni ke tokoni ki he ngāue fakatotolo'i 'a e faito'o ta'efakalao' 'o kau ai mo e ngaahi me'alele 'a ia na'e fakapa'anga 'eni pea mei he pa'anga kuo fakataumu'a ki he ngaahi ngāue ke tau'i 'a e faito'o ta'efakalao'.
- 'Oku 'i ai 'a e pa'anga kuo vahe'i 'o fakataumu'a ke tau'i e Faito'o Ta'efakalao' 'a ia na'e ngāue'aki 'a e talāsiti ko ia' ki he ngaahi me'a fakaonopooni' ke fakatotolo'i 'aki 'a e faito'o ta'efakalao' mo e ngaahi me'alele 'e ngāue'aki'.
- Na'e fakahoko 'e he Potungāue Polisi' 'a e polokalama ako ki hono tau'i 'a e ngaahi fai hia lalahi 'i he fonua. Ko e polokalama ako ko 'eni' na'e fengāue'aki ai 'a e Potungāue Polisi mo e Pule'anga Nu'usila. Na'e fakataumu'a 'a e ako ko'eni' ke toe mataotao ange 'a e kaungāue' 'i he ngāue ki he ngaahi fai hia ' ni 'aki 'enau muimui ki he tu'utu'uni ngāue 'a e Pasifiki' ki he ngaahi hia fakavaha'a pule'anga' (PTCN Intelligence Framework).

e). **Ko hono fokotu'u 'a e Va'a fo'ou ki hono pule'i 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e faito'o ta'efakalao' 'i he Potungāue Pilīsone'.**

- Na'e hoko atu hono toe vakai'i 'a e **Lao ki he Pilīsone'** 'e he Komisiona Polisi' 'i he'ene fengāue'aki fakataha mo e Potungāue Fakamaau'anga'. Ko e tokanga 'a e Komisiona Polisi' ke to e vakai'i 'a e ngaahi lao ko 'eni' hange ko e Lao ki he Pilīsone' mo e Lao ki hono malu'i ha tokotaha fai hia ke fakakau ha ngaahi kupu 'e felāve'i mo e faito'o ta'efakalao'. 'E tokoni foki mo hono toe vakai'i 'a e ngaahi lao ko 'eni' ki hono ako'i lelei 'a e ni'ihi 'oku 'amanaki ke fakahū pilīsone' mo kinautolu 'oku 'amanaki ke 'osi honau taimi 'i pilīsone' kae tukuange kinautolu ki he ngaahi tūkui kolo.
- Na'e hoko atu mo e ngaahi tokoni mei he **Pule'anga 'Aositelēlia' mo e Pule'anga Nu'usila' ki he Tau Malu'i Fonua 'a 'ene 'Afiu'** 'i hono fakahoko 'a e tokanga mavahe ki he vakatau tahi mo e fetu'utaki ke poupu'i 'a e tau malu'i fonua' 'i he ngaahi ngāue fekau'aki mo hono ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalao'. Ko e tokoni ko 'eni' 'oku malava ai ke hoko atu 'a e ma'u faingamalie ako ma'ae kau sotia' 'i Nu'usila, 'Aositelēlia mo 'Amelika.
- Ko e ta'u hokohoko 'eni 'e 23 'a e fengāue'aki vāofi 'a e Kau Tau Malu'i Fonua 'a 'ene 'Afiu' mo e kau Tau Malu'i Fonua 'a e Pule'anga 'Aositelēlia' (ADF). 'Oku fakakau atu ki he ngaahi fengāue'aki ko 'eni' ke nau tokanga ange ki hono tau'i 'a e faito'o ta'efakalao'.
- 'I he patiseti ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2024 ki he ngaahi Potungāue 'oku 'i ai 'enau fakahoko fatongia fakatatau ki he GPA 3 na'e vahe'i kia kinautolu 'a e pa'anga 'e \$37.0 m ('ikai ke kau heni 'a e pa'anga ki he faito'o ta'efakalao). 'Oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'a e pēseti 'e 97.0 'o e pa'anga ko ia' 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga'. Ko e seniti ko ia' na'e taumu'a ia ke fakapa'anga 'aki 'a e kau ngāue mo e ngaahi ngāue 'a e ngaahi Potungāue kehekehe, 'oku felāve'i 'enau ngāue' mo e tau'i 'a e faito'o ta'efakalao' pea kau ki ai 'a e konga 'uluaki 'o hono to e vakai'i 'a e tu'unga vāhenga 'a e Potungāue Polisi'.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 - 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 3 [vakai ki he kaha'u]

'E hokohoko atu hono tataki 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue' mo e ngaahi tāketi 'oku 'osi hā atu 'i 'olunga', 'a hono fakahoko e ngaahi ngāue ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ke hiki hake e tu'unga 'a e ngaahi fakahoko fatongia ki hono holoki e tufaki, ngāue'aki mo e uesia tamaki 'a e faito'o ta'efakalao'. 'I he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fakafuofua ki he \$50.4 m 'e vahe'i ke tokoni ki hono fakahoko e ngaahi ngāue felāve'i mo e Kaveinga Ngāue Lalahi fika 3, 'a ia ko e holo eni 'aki 'a e \$10.9 miliona mei he ta'u fakapa'anga 2024', makatu'unga eni mei he kakato 'o e ngaahi polōseki langa fakalalakala na'e fakapa'anga mei tu'apule'anga; hangē ko e senitā ki hono fakataukei fakataki 'o e kau Tau 'a 'Ene 'Afio' 'i Touliki', ka e pehe ki hono monomono 'o e ngaahi vaka tautahi' pea mo e langa 'a e 'apitanga fakakautau 'i Fangatongo, Vava'u'.

Ngaahi fokotu'utu'u fo'ou mo hokohoko atu 'i he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku kau ai 'a e:

- Langafo'ou 'a e va'a 'o e potungāue tamate afi 'i Houma, Tongatapu pea mo Leimatu'a, Vava'u
- Fakalelei mo hono langa 'o e ngaahi feitu'u pilisone', kau ai 'a e pilisone mavahe ki hono tokangaekina e kakai fefine 'i Hu'atolitolu', pea mo hono fakalelei'i e pilisone 'i 'Eua mo Vava'u'.
- Fakahoko 'a e kongā 2 hono vakai'i 'a e vāhenga 'o e Potungāue Polisi.
- Fakaivia 'a e ngaahi ngāue ki he va'a tamate afi 'i Tongatapu pea mo e 'otu motu', kau ki ai 'a hono fakalelei'i e ngaahi fale tamate afi, fakahoko e ngaahi polokalama ako ki he taimi 'e hoko ai ha fakatamaki fakafokifā.
- Ngaahi tokoni ki hono fakalelei 'o e kau Kau Tau 'a 'ene 'Afio' ki hono 'utu 'o 'enau vaka' pea mo e hokohoko atu 'o e ngaahi polokalama ako. Ko e tokoni ko eni mei he Kau tau 'o 'Aositelēlia 'oku 'amanaki ke kakato e polokalama ia ko eni'.
- Fokotu'u mo fakahoko 'a e ngāue ki hono tokangaekina 'a kinautolu 'oku fakafoki mai mei Nu'usila, 'Aositelēlia mo 'Amelika.
- Fakahoko 'a e ngāue fakalelei ki he 'ulu'i 'ofisi 'o e Potungāue Polisi pea mo e ngaahi 'ofisi 'o e potungāue ki hono tokangaekina e malu mo e hao 'o e ngāue'anga'.
- 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi ngāue kehe, 'o kau ai 'a e tokoni fale'i mo e talatalaifale ki va'a fakatotolo 'a e potungāue', fakahoko 'a e polokalama ako ki hono malu'i 'o e kau 'ofisa ki he taimi 'o fakahoko ngāue, kae pehē ki he ngaahi ako makehe ma'a kinautolu kuo vahe'i ke tokoni 'uluaki ki he ngaahi fakamamahi fakalotofonua, fakatotolo mo faka'ilo, pea mo e ngaahi ngāue fakalelei ki he malu mo e hao 'a kinautolu 'oku kumi hufanga ko e'uhi ko e ngaahi palopalema 'i 'api, tautautefito ki he ngaahi va'a ko ia 'i he 'otu motu'.

PATISETI TA'U FAKAPA'ANGA 2024 – 2027 KI HE KAVEINGA NGĀUE LALAHİ 3

Tēpile 6: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 3 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngāue Lalahi 3: Fengaue'aki ke holoki e tufaki, ngaue'aki mo e uesia tamaki 'a e faito'o ta'efakalao	'Esitimetri 2023/24				2024/25		2025/26		2026/27	
	'Esitimetri Kamata		'Esitimetri Liliu		'Esitimetri		Esitimetri		Esitimetri	
	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalalaka
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	12.0	11.6	11.0	8.9	12.3	2.7	12.2	6.0	12.2	5.4
Pa'anga ki he Faito'o Konatapu	2.9	2.1	2.6	2.1	5.0	0.0	5.0		5.0	
Ngaue ki hono tokangaekina 'o e Kau'afonua (Kasitomu)	2.7		2.5		3.0		2.9		2.9	
Potungāue Pifisone	4.5		4.8		4.3		4.5		4.5	
Potungāue Polisi 'a Tonga	13.3		13.2		14.2		14.2		14.2	
Potungāue Tamate Afi 'a Tonga	4.5		4.4		5.1		4.9		4.9	
Fakafepaki'i e olatamaki 'o e faito'o ta'efakalao		1.5		1.2						
Polokalama Fakalalalaka 'a e Polisi Tonga		5.3		4.1		3.2		0.7		0.7
Ngaahi Polōseki Iiki kehe		0.9		0.1		0.6		0.5		0.6
Kātoa	39.9	21.4	38.5	16.4	43.9	6.5	43.7	7.2	43.7	6.7
FAKAKĀTOA		61.3		54.9		50.4		50.9		50.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

4.2 Tefito'i Taumu'a Ngāue 2: Leleiange Fakahoko Fatongia' mo Ma'ama'a e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga.

Kaveinga Ngāue Lalahi 4: Leleiange 'a e Ako kakato', malu e Ngaahi Ako'anga', tokangaekina nofo te'eki 'osi mei he ako' pea mo potupotu tatau, fakalahi ngaahi Ako Ngāue 'i Tonga mo tu'apule'anga.

Ko e ngaahi 'elia fiema'u vivili ko 'eni' ke fakalahi 'a e ngaahi faingamālie ako lelei' ki he taha kotoa, 'o fakatefito 'i hono fakaivia e ako'anga' ke to e malu ange, tokangaekina mavahe 'a e tokolahi 'o kinautolu kuo nofo mei he ako', mo fakatupulekina 'a e potupotu tatau 'a hono tokangaekina 'a e fiema'u 'a e fānau ako tangata' pea mo e fānau ako fefine'. 'Ikai ngata ai', 'oku fakataumu'a 'a e polokalama ako ngāue' ia ki ha faingamalie ngāue, ma'ae tamasi'i' mo e ta'ahine ako' 'o tatau pe 'i Tonga' ni pea mo tu'apule'anga foki. 'Oku fakamatala'i 'e he kongahoko', 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi ngāue 'oku fekau'aki mo ia' pea fakahoko ke 'ilo'i 'a e ngaahi ola mo e ngaahi tāketi 'i he GPA ko 'eni.

GPA 4 Vakai'i 'a e Ola 'o e Ngāue', 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024

'Oku tokanga makehe 'a e GPA 4 'a e Pule'anga', ki hono fakapapau'i 'oku kake'i hake 'a e malava ke ako lelei 'a e tokotaha kotoa, mo hono faka'ai'ai 'a e faingamālie ako mo akongāue'. Ko hono ngāue'i 'o e GPA 4 'oku tataki ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ko'eni': **Sekitoa Ako 'a Tonga' (TESP), Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he 'Atakai' (JNAP 2) tāketi 16, Palani Ngāue Faka'ilekitulōnika 'a e Pule'anga' (DGSF), Tu'utu'uni Ngāue 'o e Ako' ki hotau Ngaahi Fonua Kaungā'api' (PacREF), Tu'utu'uni Ngāue ki he Ngaahi Sivi Fakafonua' (NAEPF), Tu'utu'uni Ngāue ki he Ako', Tu'utu'uni Ngāue ki he Vahevahe tatau mo taau 'a tangata mo fafine', Tu'utu'uni Ngāue ki he Ma'ungāue ki Muli', Tu'utu'uni Ngāue ki he Hikifonua mo e Tu'utu'uni Ngāue 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga.**

'Oku hā atu 'i lalo 'a e tu'unga 'o e fokotu'utu'u ngāue na'e fakahoko 'e he Potungāue Ako' 'i he fengāue'aki vāofi mo e ngaahi ako 'ikai fakapule'anga'. Fakatatau ki he Lipooti Vakai'i mo Sivi'i 'a e Ako 'i Tonga 2022, ko e Ako Tokamu'a 'e 106 na'e fokotu'u fakafonua 'a ia ko e pēseti 'e 44 ko e ako pule'anga mo e pēseti 'e 56 ko e ako 'ikai fakapule'anga. Na'e to e fakalahi atu mo e ngaahi tokoni ki hono fakalelei' 'o e ngaahi lokiako' 'o fakatatau ki he ngaahi me'afua

ko 'eni': Tokolahi 'o e Fanau ako ki he Loki ako 'i he Ako Tokamu'a' na'e 15:1, Lautohi Pule'anga' 21:1 pea ko e levolo Kolisi' 15:1.

'I he tu'unga ma'a 'o e vai' 'i he ngaahi 'apiako', na'e lipooti ai ko e Ako Tokamu'a', Kolisi', Ako Fakatekinikale' mo e Ako Ngāue' mo e Ako Ma'olunga Ange' na'a nau a'usia 'a e pēseti 'e 98.0 'o e ma'a 'a e vai 'i he taimi ko ia'. 'Oku hiki hake 'a e tokolahi 'o e fānau ako 'oku nau hū ki he polokalama ako tekinikale' 'i he ta'u 'e nima (5) kuo hili' 'a ia 'oku hā 'i he lipooti Vakai'i mo e Sivi'i 'o e Ako', 2022. Ko e taha 'eni 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga' ke fatu ha polokalama ako fe'unga pea tuha mo e ivi malava 'o e tokotaha ako takitaha, kae'uma'ā 'a e fakautuutu ke tokolahiangē 'a e nofo te'eki ke kakato 'a e ako'.

'I he ta'u Fakapa'anga 2024, na'e fakafuofua ki he \$101.0m⁴ 'a e patiseti na'e vahe'i ki hono langa hake ke to e lelei ange 'a e ako', pea ko e \$90.4m pe ko e pēseti 'e 89.5 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga'. Ko e anga eni hono vakai'i e ngaahi ngāue lalahi na'e malava fakahoko':

a) Sikolasipi, ngaahi tokoni ki he ako' pea mo e 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga'

- 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e foaki 'a e ngaahi sikolasipi ki he fānau ako' ke ma'u ha nau ngaahi faingamālie 'i he ngaahi ako ma'olunga ange'. Ko e ngaahi makatu'unga ki hono foaki 'a e sikolasipi' 'oku kau ai 'a kinautolu 'oku 'i ai 'enau ngaahi palani fekumi lelei 'aupito pea mo e sikolasipi 'e nima (5) na'e foaki ki he mata'itohi ma'olunga ange (Masters) 'i he vaha'a ta'u 2023 ki he 2026. 'A ia ko e vaeua 'o e ngaahi sikolasipi' fakalukufua na'e vahe'i ia ki he sekitoa ako⁵. 'Oku fakafuofua ko e \$3.3 m na'e pa'aki 'a e pēseti 'e 36.4 pe ko e \$1.2m 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga'. 'Oku makatu'unga eni 'i he to e tokolahi ange 'a kinautolu 'oku nau 'inasi 'i he ngaahi faingamalie'ni kae tautautefito ki he ngaahi 'elia fakatekinikale' hangē ko e ngaahi taukei 'i he ngaahi langa lalahi'.
- Na'e to e hiki foki mo e **tokoni**⁶ ki he ngaahi ako tokamu'a' 'a ia na'e hiki ki he \$200 mei' he \$50 ki he tokotaha. 'A ia ko e \$9.2m fakakātoa 'a e patiseti na'e vahe'i 'e he pule'anga' ko e tokoni ki he ngaahi ako 'oku 'ikai ako pule'anga' 'o kau ai e hiki ko eni 'i he tokoni ki he ngaahi ako tokamu'a'.
- 'Oku fakahoko foki mo e ngaahi tokoni ke hiki hake 'a e tu'unga pōto'i ngāue' pea mo e fakalalakala fakapalofesinale' 'i he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga'. Ko e ngaahi tafa'aki lalahi 'e 5 'a e 'univēsi' 'oku nau ako'i ai e ngaahi polokalama ako kehekehe 'o lahi hake 'i he polokalama 'e 50 mei he levolo setifikeiti' ki he tipiloma' pea mo e mata'itohi'. 'I he ta'u fakapa'anga 2024', ko e \$5.4m na'e fakapa'anga 'e he pule'anga' 'i he malumalu 'o e patiseti 'a e Potungāue Ako' ki he 'univēsi' 'a ia 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki kotoa ia 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga'.
- **Tu'unga 'o e Polokalama Ako ki he Poto'i Ngāue' mo e Ako Ngāue' (SET):** Ola lelei 'a e tokoni fakapa'anga ki hono totongi 'a e ako, 'a e fānau 'i he ngaahi fāmili 'oku 'ikai ha ma'u'anga pa'anga tu'upau'.

⁴ Ko e fale sipoti 'a e Ako Ma'olunga 'o Tonga fe'unga mo e \$31.0m 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he hoangaue ki he langa fakalalakala mei tu'apule'anga' 'i he ta'u fakapa'anga 2024', 'oku faka'asi ia 'i he Kaveinga Ngaue Lalahi fika 8 (ngaahi langa lalahi)

⁵ Palani ki hono Vakai'i, Fekumi mo e Ako 'a e Potungāue Ako (MET), Ta'u Fakapa'anga 2023/24 -2025/26

⁶ 'Oku tatau 'a e poini ko 'eni pea mo e fakakaukau 'i he GPA4 kongā4.3: "Tokoni ki he ngaahi Ako Tokamu'a mo e Lautohi Pule'anga".

e). Hoko atu 'a e tokoni ki he ngaahi Ako Tokamu'a' (ECE) pea ki hono fakalahi 'o e ngaahi Ako Lautohi Pule'anga' ki he Foomu 1 mo e 2.

- **Ngaahi Senitā Ako Tokamu'a Fo'ou 'a e Pule'anga':** Ko e konga 'o e ngāue ki hono fakaiivia 'a e Ako Tokamu'a 'i Tonga', kuo fokotu'u ai 'e he Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue' 'a e Senitā fo'ou 'e 40 ma'ae Ako Tokamu'a 'a e Pule'anga'.
- **Fa'u 'a e Silapa Fo'ou Fakafonua ki he Ako Tokamu'a' (ECE):** Ko hono ngāue'i 'o e silapa fo'ou fakafonua 'o e Ako Tokamu'a' Ako fakafou 'i he Va'inga he Founa Heilala' i Tonga' 'aki hono fakahoko ha ako ki kau faiako ECE kotoa, kau ai 'a e kau fakafongona mei he ngaahi 'apiako 'i he 'otu motu'.
- **Ola 'o e Sivi Foomu 7 kuo tali 'e he Poate Ako 'a Nu'usila' ke hū hangatonu ki he 'Univesiti;** Kuo tali 'eni 'e Nu'usila pea 'oku hoko atu e fengāue'aki tatau mo 'Aositelelia. 'Oku 'ikai ha toe fiema'u ki he Polokalama Sivi Fakamamani Lahi 'i he Lea Faka Pilitania' (IELTS) ki he fānau ako mei Tonga' ni.
- 'E hokohoko atu pe 'a e ako ta'etotongi' mei he Ako Lautohi Pule'anga' ki he Foomu 1 mo e 2.

f). Kakato 'a e polokalama ki hono fakalelei'i mo monomono 'o e ngaahi faleako': Ngāue fakalalakaka ki he Malu mo Tolonga 'o e Ngaahi Lokiako 'i Tonga', Ako Kau Kātoa' pea mo e Fakalalakaka 'o e Ako Ngāue'

- Polōseki ki he malu mo tolonga 'a e ngaahi 'Apiako 'i Tonga' (TSRSP): Ke maluange 'a e ngaahi lokiako' mo lelei ange 'a e silapa' ki hono fakalalakaka'i 'a e tu'unga 'o e ako'.
- To e vakai'i 'o e silapa' mo e tu'unga 'o e sivi hū ki he ngaahi Kolisi' (Sivi Hū Foomu 2) ke fakapapau'i 'a e polokalama tokoni' mo e fokotu'utu'u ngāue ki he kaha'u'.
- Ko e Tohi Kakai Fakata'u ki he ngaahi 'Apiako' (ASC) mo e **polokalama Pule'i Fakamatala 'a e Potungāue Ako' (EMIS)** 'oku tokoni'i 'e he Pangikē 'a Mamani'.
- **Ngāue fakalalakaka ki hono fakapapau'i 'a e maluange 'o e ngaahi lokiako', Konga 1:** To e toloi 'a e ngāue ki he Konga 1. Ko e ngāue ko 'eni' 'oku kau ki ai 'a e *Falemohe 'a e Kolisi Tonga', pea mo e ngaahi 'apiako 'i Ha'apai* na'e uesia 'i he peaukula'.
- **Ko e ngāue ki he ngaahi ako na'e uesia 'i he peaukula', 'oku vahevahe ia ki he konga 'e 2: Konga hono 1** 'oku fakatefito ia ki Kanokupolu mo Te'ekiu, 'a ia na'e fakamo'oni 'a e aleapau ki he ongo ngāue' ni 'i he 'aho 4 'o 'Okatopa 2023. **Konga hono 2,** 'oku fakatefito ia ki 'Eu'eiki mo Kolomotu'a' pea mo e 'amanaki 'e kamata 'a e ngāue ki hono talamahu'inga' 'i he 'aho 30 'o Ma'asi, 2024.
- Ko e aleapau mo e Kautaha 'oku nau fakahoko 'a e langa ki he ngaahi ako 'oku tu'u laveangofua', 'e fakakakato ia 'i he konga ki loto 'o Ma'asi' pea kamata e ngāue 'i loto he mahina 9 'o e fakamo'oni aleapau.
- **Ngāue fakalalakaka ki hono fakapapau'i 'a e maluange 'o e ngaahi lokiako', Konga 2,** kau ai 'a e polokalama Pule'i Fakamatala 'a e Potungāue Ako' (EMIS), Vakai'i e Silapa mo e Sivi Fakafonua 'a e fanau ako'.

h). Tokoni ki he fakaakeake' (Fakahoko e Ako 'o ngāue'aki e komipiuta' (e-Learning) mo e ngaahi me'a makehe': nofo kei iiki 'a e fānauako' mei he ako' mo e ta'ema'ungāue' mo e ngaahi me'afua ki he fakaakeake.

- Fokotu'u 'a e founa ki hono Muimui'i mo Vakai'i 'o e tu'unga fakalalakaka 'o e sekitoa ako 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Polokalama Tokoni Totongi Ako ki he nofo kei iiki 'a e fānauako mei he ako'. 'I he polokalama tokoni ko 'eni ki he Ako Fakatekinikale' mo e

Ako Ngāue (TVET), kau ai 'a e pa'anga tokoni ma'ae fānauako mei he ngaahi tukui motu' ko e fakamole fakakātoa' na'e fe'unga mo e \$226,820⁷ 'i he'ene a'u ki he 'aho 30 'o Sepitema 2023.

- 'Oku fengāue'aki 'a e Potungāue Ako' mo e polokalama Tokoni ma'ae longa'i fānau' 'i hono fakaivia 'o e matu'uekina 'o e polokalama ako' 'o ngāue'aki 'a e tekinolosia 'i Tonga 'o ako fakafou 'i he Ope' (HeLP) 'aki 'a hono fakalelei' 'i 'o e polokalama ako' ke feau e ngaahi fiema'u 'a e tamasi'i mo e ta'ahine ako 'o kau ai 'a kinautolu 'oku 'i he polokalama ako Kau Katoa', pea mo poupu'i e lautohi pule'anga' mo e ngaahi ako 'ikai fakapule'anga' 'aki 'a hono tufa 'a e ngaahi Naunau Ako Fakatekinolosia ke tokoni ki he fānau ako' mo e kau faiako'.
- 'Oku fakalalakaka lelei 'a e ma'u me'atokoni pongipongi tu'o ua (2) 'i he uike ki he fānau ako lautohi pule'anga'. 'Oku ne fakahā'i ai 'a e tokosi'i 'a e fānau ako 'oku li'aki ako'. Ko hono faka'ai'ai ke nau 'alu ki he ako' 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi ta'u kimu'a', ko ha faka'ilonga mo ha fakalalakaka lelei ia.
- Kamata 'o e Polokalama Ako' pea mo e Ako Ngāue' 'i he levolo poto'i ngāue' 'i he fengāueaki 'a e Pule'anga Tonga', Kautaha tokangaekina e ngaahi pisinisi 'a Tonga' (TCCI) pea mo e 'Apiako Tekinikale 'o 'Ahopanilolo'.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 - 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 4 [vakai ki he kaha'u]

Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku ha atu 'i 'olunga' mo hono ngaahi taketi 'e hokohoko atu ia ke ne tataki 'a e ngāue 'a e ngaahi palani fakapa'anga ki he ta'u 'e tolu ka hoko', ke leleiange 'a e ako kau kakato' 'i he'ene tokangaekina e nofo mei he ako, 'aki hono muimui' 'i 'a e tukunga 'o e tokolahi 'o e hū 'i he lēvolo kotoa, lava'i e ako 'i he lēvolo kotoa mo e vahevahe tatau 'o fua 'aki e me'afua faikehekehe 'i he tokolahi 'o e Fefine mo e Tangata (GPI) 'i he levolo kotoa, 'a ia 'oku fakaikiiki 'i he *Tēpile 7* 'oku ha atu 'i lalo'.

Table 7: Faikehekehe 'i he tokolahi 'o e Fefine mo e Tangata

Faka'ilonga	Va'a	2022	2025
Tokolahi 'o e Hu	Ako Tokamu'a	2586	3500
	Lautohi Pule'anga	16545	17000
	Kolisi	15664	17000
	Fakakatoa	34795	37500
Tokolahi 'o e hu fakatatau ki he level koia(GER)	Ako Tokamu'a	36.9	50
	Lautohi Pule'anga	119	100
	Kolisi	90.7	95
Tokolahi 'o e hu ta'u totonu fakatatau ki he tokolahi 'o e levolo totonu (NER)	Ako Tokamu'a	35.3	50
	Lautohi Pule'anga	99	100
	Kolisi	81.7	90
Faikehekehe 'i he tokolahi Fefine mo e Tangata (GPI)	Ako Tokamu'a	1	1
	Lautohi Pule'anga	0.94	1
	Kolisi	1.04	1
Kakato 'a e feinga ako	Ako Tokamu'a	97	100
	Lautohi Pule'anga	98	100
	Kolisi	93	95

Ma'u'anga Fakamatala: Palani Ngāue Fakata'u 'a e Potungāue Ako Ta'u Fakapa'anga 2024

⁷ Fika mo e Fakamatala ki he Ako'anga Tekinikale, Sepitema 2023('Ngaahi Fika 'o e 2023, 'oku 'ikai ke tatānaki)

Fokotu'utu'u fo'ou 'o fakataumu'a ke tokoni'i e GPA 4, kau ai 'a e hiki hake 'a e ngaahi tokoni ki he totongi ako 'a e Ako Tokamu'a' ki he \$200 ki he tokotaha, fakalahi 'o e ngaahi Ako Lautohi Pule'anga' ki he Foomu 2, fakataha mo e ngaahi fakalahi kehekehe 'i he ako Kolisi'. 'Ikai ngata ai, 'oku kau 'i he ngaahi ngāue ko eni' 'a hono fakalahi 'a e Ako Kau Katoa', 'i he pou pou mei he Nima Tokoni Fakavaha'a Pule'anga ki he Ako' (GPE), Pule'anga 'o Nu'usila', mo e Kautaha 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha', Va'a Tokangaekina e longa'i fanau' (UNICEF). Fakaivia 'o e Va'a Ma'u Ako', ko hono paotoloaki 'o e polokalama ako 'o ngāue'aki 'a e tekinolosia 'i Tonga' 'o fakafou 'i he Ope' (HeLP) 'a ia 'oku fakapa'anga mei he hoa ngāue fakamamani lahi ki he ako', pea foaki ha ngaahi sikolasipi ki he fānau ako 'oku faingata'a'ia faka'ekonōmika' 'o fakafou 'i he polokalama Ako ki he Taukei mo e Ako Ngāue' (SET project), 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani', ko ha ngaahi kongā mahu'inga foki ia 'o e ngaahi ngāue 'o e GPA ko 'eni'.

'I he ta'u fakapa'anga 2025' 'oku fakafuofua ki he \$113.4m 'e vahe'i ke tokoni ki he fakahoko ngāue 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 4', 'a ia ko e hiki hake ia 'aki 'a e \$12.4m mei he ta'u fakapa'anga 2024'. 'Oku makatu'unga eni 'i he fiema'u ke fakakakato 'a e ngaahi ngāue vivili 'i he ta'u fakapa'anga 2025-2027' 'o kau ai 'a e:

- Hiki \$3.0m pē pēseti 'e 10.0 'i he vāhenga 'o e kau faiako', ke to e tokangaekina ange mo fakatokanga'i 'a e taukei ngāue mahu'inga ni.
- Hiki hake 'a e ngaahi sikolasipi 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga' mei he \$3.3m ki he \$4.0m.
- \$0.5m ke fakapa'anga e hiki pēseti 'e 10.0 'i he pa'anga tokoni 'a e pule'anga' ki he ngaahi ako 'ikai pule'anga' 'o kau ai e ngaahi kolisi' mo e ako fakatekinikale' 'o kamata eni 'i he ta'u fakapa'anga 2025'.
- Faka'atā ke ako ta'etotongi 'a e ngaahi ako 'a e pule'anga' 'o a'u ki he Foomu 5 ('a ia 'oku fakafuofua eni ki he \$1.0m 'a e lahi 'o e pa'anga hūmai mei he totongi ako 'e 'ikai to e tānaki 'e he pule'anga')
- Tokoni \$0.1m 'a e pule'anga' ki he 'apiako Ako Ngoue ko Hango 'i 'Eua'
- Fakalahi 'a e ako felāve'i mo e fanau ako faingata'a'ia' ki he ngaahi tukui motu'
- Polōseki ki he fakataukei ngaahi pōto'i ngāue pea mo e ngaahi ngāue ma'ae Tonga' (fakafuofua 'e 'osi ki Sepitema 2024') pea 'e foaki pea mo e me'a ngāue ke tokoni ki he ako fakafaiako' 'i he 'apiako fakafaiako' (TIOE) . 'E to e fakahūmai mo e mataotao ke vakai'i 'a e ngaahi faka'ilonga ako 'i Tonga ke kakato 'i Mē 2024.
- Fakalelei'i pea mo hono langa 'o e 'Apiako Neesi Kuini Sālote', fakafo'ou 'o e ngaahi naunau 'i he ako tekinikale' pea mo hono hokoatu 'o e poloseki ki he malu mo e tolonga 'o e ngaahi lokiako'.
- Hokohoko atu 'a hono vakai'i 'o e silapa ki he Foomu 1 – 7 pea 'oku 'amanaki ke maau ke tufaki 'i he ta'u fakapa'anga 2025. Kuo tu'uta 'i Tonga 'a e kau mataotao mei Pilitānia 'i 'Epeleli 2024, ki hono vakai'i 'a e silapa fakaangaanga' (konga 2).
- Fakahoko 'a e polokalama ma'u me'atokoni pongipongi tu'o ua 'i he uike ma'ae fanau ako lautohi'.
- Fakahoko 'a hono kamata'i 'a e polokalama ako ngāue 'a Tonga' (Tonga Apprenticeship Pilot Program.)

PATISETI TA'U FAKAPA'ANGA 2024 – 2027 KI HE KAVEINGA NGĀUE LALAHĪ 4

Tēpile 8: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 4 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngāue Lalahi 4: Ke to e lelei ange 'a e ako ki he taha kotoa	'Esitimeti 2023/24		2024/25		2025/26		2026/27			
	'Esitimeti Kamata		'Esitimeti Liliu		'Esitimeti		Esitimeti			
	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala		
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	63.1		65.5		70.6		70.6		70.6	
Polōseki ki he Malu mo Tolonga 'o e ngaahi lokiako		10.0		5.1		16.3		28.0		33.0
Sikolasipi		9.5		6.9		9.0		9.0		9.0
Polōseki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi Taukei moe Ma'u'anga Ngāue rra'a Tonga		15.1		9.5		0.4				
Fakalalakala'i 'o e 'Ako'anga Neesi Kuini Salote		2.5		2.0		6.0				
Fakalalakala'i 'o e Polokalama Fekumi ki he Tanaki'anga Fakamatala						2.5		1.1		1.1
Polokalama kihono vakai'i 'a e tu'unga hono siviivi'i 'a e ngaahi lesoni ako								2.7		2.7
Polokalama tokoni ki he Akotokamu'a fakafou 'i he sino ngāue IUMI Stori						0.8				
Fakalelei ki he ngaahi Faleako 'o e Ngaahi 'apiako Akongāue 'o Tonga						5.0				
Polokalama Ako Kau Katoa				0.4		2.4		2.3		2.3
Ngaahi Polōseki liki kehe		0.8		1.0		0.4		0.8		0.5
Kātoa	63.1	37.9	65.5	24.9	70.6	42.8	70.6	43.9	70.6	48.6
FAKAKĀTOA		101.0		90.4		113.4		114.5		119.2

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' fika 5: Lelei ange pea mo ma'ama'a, tokangaekina 'o e mo'ui 'a e kakai tautefito ki he Kōviti-19, mahaki 'ikai pipihi pea mo e faka'ehi'ehi.

'I hono tataki 'e he tefito'i taumu'a ki hono fakapapau'i 'oku tokangaekina 'a e mo'uilelei' ki he kakai kotoa pe, 'oku tokanga 'a e GPA 5 ke to e lelei ange pea mo ma'ama'a ke fe'unga mo e ivi fakapa'anga 'o e kakai 'o e fonua' 'a e tu'unga 'oku fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei, mo e tokanga makehe' ki he ngaahi me'a fakamo'ui lelei hangē ko e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi' (NCDs) mo fakaivia 'a e ivi matu'uaki ki ha fa'ahinga to'umahaki pe. Ko e tokanga mavahe ko 'eni ki he matu'uekina 'e he founga ngāue' 'a e ngaahi pole mo e faingata'a, 'oku fakataumu'a 'a e GPA 5 ke fakapapau'i 'e malava 'o matu'uekina 'o e fāliunga 'o e ngaahi faingata'a ki he mo'ui lelei.

GPA 5 Vakai'i 'a e Ola 'o e Ngāue 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024

Ko e GPA 5, ko 'ene taumu'a' ke fakalelei'i 'a e ngaahi ola 'o e mo'ui lelei 'a e kakai', fakafaingofua'i 'a e ngaahi tokoni ki he mo'ui lelei', mo fakalelei'i 'a e tu'unga mo'ui lelei fakalukufua 'a e kolo'. Ko hono ngāue'i 'o e GPA 5, (tokangaekina 'o e mo'ui ki he taha kotoa) 'oku tataki ia 'i he ngaahi tutu'uni ngāue ko'eni **Tu'utu'uni Ngāue ki he Mo'ui Lelei', Ngaahi Fokoutua 'oku 'ikai pipihi' (NCD), Tu'utu'uni Ngāue ki he Me'atokoni 'i he ako', Hala Fononga ki he Malu 'o e Me'atokoni', Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he 'Atakai taketi 21 (JNAP 2) mo e Va'a Felalave'i ki hono tokangaekina 'a e ma'a e vai mo e lelei ange 'a e falemālōlō. 'I kai ngata ai', ko e Palani Ngāue Fakafonua 'a Tonga ki hono tokangaekina 'o e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi 2021-2025, 'oku ne fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue' kuo 'osi fakapapau'i ke fakafepaki'i 'aki 'a e fakautuutu 'o e fokoutua 'ikai pipihi', lolotonga hono faka'ai'ai 'o e ngaahi founga faka'ehi'ehi.**

'I he lipooti Taumu'a Fakalalakala Tu'uloa 2020 (SDG Report 2020), na'e a'usia 'e Tonga 'i he 2019 'a e me'afua ngāue' ki he taumu'a ngāue' ko e tokolahi 'a e kau mate si'i hifo 'i he ta'u 5 'a ia na'e toko 11 mei he fa'ele mo'ui kotoa pe 'e 1000 (SDG 3.2.1) mo e me'afua ngāue ki he taumu'a ngāue ki he tokolahi 'o e pēpē toki fa'ele'i' na'e mate' 'a ia na'e toko 5 mei he fā'ele mo'ui kotoa pe 'e 1000 (SDG 3.2.2) pea 'oku kei fakahoko 'a e ngaahi ngāue ke tauhi 'i he tu'unga ko 'eni 'i he 2023.

Kuo vahe'i 'a e \$66.0m mei' he fakakātoa e patiseti 'i he ta'u fakapa'anga 2024, ki he ngaahi ngāue ki hono tokoni'i ke to e lelei mo ma'ama'a ange pea'ke a'usia 'e he taha kotoa e sēvesi ki hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei', 'o fakafou 'i he Palani Ngāue ki hono holoki e uesia mei he ngaahi fokoutua pe mahaki 'ikai ke pipihi'. 'Oku fakafuofua 'e fakamoleki e \$72.4m 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga', pe ko e hiki eni 'aki e pēseti 'e 9.7 mei he 'esitimeti kamata'. 'A ia ko e ngaahi fakahoko fatongia lalahi eni na'e lava fakahoko':

a) **Faaitaha 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'a e Pule'anga' ki hono fakapapau'i 'e malu 'a e fonua' 'i he taimi 'e faka'atā 'a e kau'āfonua' pea ke fakapapau'i 'e fakahoko 'i ha founa' 'oku maau.**

- Na'e ngāue'aki 'e Tonga 'a e ngaahi fale'i mei he Kautaha Mo'ui 'a Mamani' ki he tu'unga mateuteu 'o ka tō mai 'a e fokoutua Kōviti-19, 'a ia na'e kau ai 'a e polokalama huhu malu'i' ke faka'ai'ai 'a e faka'ehi'ehi pea fakasi'isi'i ai ha ngaahi fakamole ki ha kumi faito'o 'i he kaha'u.
- Hokohoko hono le'ohi 'o e kau'āfonua' mei he ngaahi fokoutua 'oku pipihi kau ai 'a e fokoutua Kōviti-19 'i he Palani Ngāue Vave 'o e Va'a Felalave'i ki hono tokangaekina 'a e ma'a e vai mo e leleiange 'a e fale mālōlō.

e). **Ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi': Tō'onga mo'ui lelei mo e ngaahi founa ki he faka'ehi'ehi**

- Polokalama tokangaekina 'a e mo'ui lelei mo e faka'ehi'ehi mei he ngaahi fokoutua: 'Oku kei hokohoko atu pe hono fakaivia 'e he Tonga Mo'ui Lelei ki he tokotaha kotoa, ngaahi fāmili, mo e ngaahi kolo' ke nau fakahoko ha ngaahi fai tu'utu'uni 'oku lelei ki he mo'ui.' Oku fakapa'anga 'eni 'e he polokalama tokoni 'a e Tonga Mo'ui Lelei.
- **Fengāue'aki 'a e Kupu fekau'aki mo e ngaahi hoangāue:** 'Oku kau 'i heni 'a hono fakanofonofō 'o e ngaahi palani 'o e Fokoutua 'oku 'ikai pipihi (NCD Strategies), palani faka-sekitoa ki he Ngaahi Palani Ngāue Fakafonua, ko hono fakatatau 'a e ngaahi taumu'a 'o e Palani Fakafonua ki hono tokangaekina 'a e fokoutua 'oku 'ikai pipihi ki he ola fokotu'utu'u ngāue 'a e Palani Fakata'u Tolu 'a e ngaahi Potungāue.
- Ko hono kamata 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ke tokoni ki he mo'ui lelei' (PEHS) 'a ia ko e kongia ia 'o e Polokalama Fakaivia 'o e Sekitoa 'a e Tonga Mo'ui Lelei' (THSSP3). 'I he fengāue'aki mo e ngaahi senitā ki he mo'ui lelei 'i he ngaahi kolo' ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi founa ki he faka'ehi'ehi mei he ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi' (NCDs).
- **Sipoti ki he Mo'ui Lelei mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua** – Va'a Fakalalakala'i 'o e Sipoti' mo e Va'inga 'aki 'enau polokalama Kau Mai Tonga (KMT) 'i he ngaahi kolo' pehē ki he Fiefia Sipoti.
- Ko e Potungāue Toutai' 'oku nau taumu'a ke fakapapau'i 'a e mahu mo e mo'ui lelei 'o e me'atokoni' 'a ia 'oku fenāpasi ia mo e fiema'u ke faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui lelei' 'a ia 'oku fakafou mai 'i he ngaahi tokoni ke ma'ama'a ange 'a e ika' 'aki 'a hono fakatau pa'anga 'e \$7 ki he kilo (vakai ki he Fakamatala Fakalahi III 'i he GPA 5 ki ha toe fakaikiiki).
- Kuo kamata 'a e Polokalama Fakaivia 'o e Sekitoa 'a e Tonga Mo'ui Lelei fika 3(THSSP3) ke poupu'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e palani ngāue kehekehe 'i he Sekitoa ki he Mo'ui Lelei' kau ai 'a e Palani Ngāue Fakafonua 'a Tonga ki hono tokangaekina 'o e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi 2021-2025. 'Oku ne

poupou'i mo tataki 'a e ngaahi feinga 'a Tonga ke ta'ofi mo fakasi'isi'i 'a e NCDs 'i he fakalalaka fakapalofesinale mo hono ako'i 'o e kau toketā mo e kau neesi', fakataha mo hono tānaki 'o e ngaahi me'angāue fakafaito'o mahu'inga pehe ki he ngaahi faito'o ki he fale talavai'. 'Oku kau 'i he taha 'o 'ene ngaahi lavame'a' ha sivilisi'i 'a e ma'u'anga vai' mo e sua (sewerage) 'i he falemahaki Vaiola 'i 'Aokosi 2023.

f). Ngaahi ngāue lalahi ki he Mo'ui lelei, Polokalama Malu'i Mo'ui mo e ngaahi me'a makehe felāve'i mo e mo'ui lelei)

- Kakato 'a e ngāue ki hono langa 'o e **fale ke tauhi ai 'a e faito'o'** na'e fe'unga mo e pa'anga NZ\$1.6m 'i Fepueli 2024.
- Ko e pa'anga 'e \$0.5m na'e fakapa'anga 'e he pule'anga ki he Potungāue Mo'ui 'i he ta'u fakapa'anga 2024 ke talitali 'aki e timi Tafa mafu fakamamanilahi (OHI) ko e kau mataotao mafu ko ha kau ngāue'ofa mei 'Aositelelia ke fakahoko ha ngaahi tafa mafu 'i Tonga, 'a ia na'e laka hake 'i he fokoutua 'e 20 na'e lava lelei hono fakahoko; pea 'oange ki he pule'anga ha faingamalie fakafuofua ki he pa'anga 'e \$1.9m ki he kau fokoutua tokolahi ke faito'o pe 'i heni kae 'ikai ke 'ave ki muli.
- Ko e pa'anga 'e \$0.2m na'e fakapa'anga 'e he pule'anga ki he Potungāue Mo'ui 'i he ta'u fakapa'anga 2024 ke talitali 'a e kau Minisita 'o e Mo'ui mei he Pasifiki ki he fakataha fakavahefonua 'i Tonga, 'a ia na'e lava lelei hono fakalelei'i 'a e falemahaki mo e ngaahi fale mo'ui lelei lolotonga e kuata hono 'uluaki (1) 'o e ta'u ngāue.
- Kuo mahino 'a e fakapa'anga mo e langa 'o e 'Apiako Neesi Kuini Sālote' ko e pa'anga 'Aositelelia 'e \$5.0m, 'a ia 'e fakalahi mai ki ai 'a e ngaahi va'a lolotonga', pea tokateu foki ki ha toe fakatamaki pehē, 'o hangē ko e fokoutua Kōviti-19.
- Foaki 'o e ngaahi naunau ki he tokangaekina 'a e ma'a e vai mo e lelei ange 'a e fale mālōlō ki he 'Apiako Lautohi Pule'anga 'o Fasi mo e Afi', Hoi pea mo Ma'ufanga.
- **Senitā ki he faito'o fakama'a toto Ta'etotongi** ko ha makamaile mahu'inga fakaemamani lahi ke tofuhia e kakai kotoa e fonua' he ngaahi fakahoko fatongia fakafalemahaki ki he mo'ui lelei', 'i hono tanu pou 'a e Senitā ki he faito'o fakama'a toto 'i Veitongo'. 'Oku hoko 'a e makamaile ko 'eni' ke ne hiki hake 'a e ivi malava ko ia 'a e Potungāue Mo'ui ke tokanga 'i 'a e kau fokoutua 'i he fokoutua 'oku 'ikai pipihi (NCD). 'I he taimi tatau pe, 'oku ne fakasi'isi'i ai 'a e ngaahi fakamole ki he 'ave fakafalemahaki 'o e tokotaha 'oku puke'.
- **Ngāue Lalahi ki he Falemahaki Pilinisi Ngu 'i Vava'u** 'oku lolotonga fokotu'utu'u, pea 'e lava ke kamata 'aki hono fakalelei'i 'o e ngaahi nofo'anga 'o e kau ngāue. Fakakatoa 'o e pa'anga kuo mahino ki he polōseki ko 'eni' mo e \$40.0m 'a ia ko e pa'anga AUD\$10.0m (\$15.0m) kuo mahino mei he DFAT pea US\$15.0m (\$30.0m) mei he Pangikē 'a Mamani'.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 – 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 5 [vakai ki he kaha'u]

'E kei hokohoko atu pe hono tataki 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku ha 'i 'olunga' mo hono ngaahi taumu'a', 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai' felāve'i mo hono fakalelei'i e ngaahi sevesi 'a e pule'anga' ke to e lelei mo ma'ama'a ange 'a e sisitemi ki hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei'. Pea 'e fakatefito eni hono vakai'i e ngaahi ngāue felāve'i mo e Koviti-19, ngaahi fokoutua pe mahaki 'ikai ke pipihi' pea mo e ngaahi me'afua ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi fokoutua ni. 'I he'ene pehē', 'oku fakafuofua ko e fakakātoa 'o e patiseti kuo vahe'i 'i

he ta'u fakapa'anga 2025' ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi hono 5', 'oku fe'unga mo e \$78.9m. 'A ia ko e hiki 'aki eni e \$12.9m pe ko e pēseti 'e 19.5 mei he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024', ko e'uhi' ke tokangaekina e ngaahi polokalama 'oku kei hokohoko atu' mo ha tokanga makehe 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' hange ko e:

- Fiema'u ke to e tokangaekina ange e ngaahi poto'i ngāue makehe 'i he ngāue'anga ki he mo'ui lelei', 'o kau ai e ngaahi vāhenga monu'ia fe'unga mo e \$2.0 m 'o kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2025'.
- Patiseti ki hono tauhi 'o e falemahaki mo hono ngaahi naunau', 'oku hiki hake ki he \$1.5m he ta'u.
- Langa 'o e falemahaki fo'ou 'i Vava'u, kau ki heni hono fakalelei'i 'o e ngaahi kuata pule'anga 'oku nofo ai 'a e kau ngāue falemahaki' pea mo e toe langa 'o e ngaahi kuata pule'anga fo'ou pea mo hono fakanaunau ko e'uhi ke hoko eni ko e senitā ki Vava'u, Ha'apai, and Niua
- Hokohoko atu hono fakahoko 'o e ngāue 'i he poloseki 'o e Polokalama Tokoni ki he Mo'ui Lelei 'a Tongá.
- Fa'u 'o e palani faka-sekitoa felāve'i mo e mahaki 'ikai ke pipihi, 'o fakamalumu pe 'i he palani fakafonua ki hono malu'i 'o e ngaahi mahaki ikai ke pipihi (2021-2025
- Ako ki he kau 'ofisa, kau ngāue mo e kau neesi ki hono fakalele fakakomipiuta (e-Government) 'a e ngaahi ngāue 'a e Potungāue';
- Hokohoko atu 'a e tokoni ki he huhu malu'i' (pēseti 'e 90.0 'a kinautolu kuo'osi huhu malu'i'), pea mo hono tufaki 'o e faito'o HPV (pēseti 'e 80 'o e kakai fefine 'i Tonga)
- Fakalelei'i 'a e senitā ki he mo'uilelei 'e nima (5) 'i: Fua'amotu, Nukunuku, Houma, Kolovai, Folaha, Falemahaki Niu'eiki 'i 'Eua, Vava'u, Ha'apai (kiliniki 'i Nomuka pea mo Foa) mo e ongo Niua '

PATISETI KI HE KAVEINGA NGĀUE LALAHĪ 5 'I HE TA'U FAKAPA'ANGA 2024-2027

Tēpile 9:- Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 5 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngaue Lalahi 5: Ke to e lelei ange, ma'ama'a, fe'unga 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui lelei	'Esitimetri 2023/24				2024/25		2025/26		2026/27	
	'Esitimetri Kamata		'Esitimetri Liliu		'Esitimetri		Esitimetri		Esitimetri	
	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka
Potungāue ki he Mo'ui	55.7		57.5		56.2		55.9		55.6	
Polokalama tokoni kihe malu moe hao mei he Koviti-19		2.8		3.1						
Polokalama tokoni Fakalalakala ki he Mo'ui Lelei		2.9		3.0		5.9		0.6		
Poloseki ki hono Fakalalakala 'i 'a e Founa Ngāue ki he Mo'ui		0.1		0.7		0.5		0.5		0.5
Polokalama tokoni ki he Faka'ehi'ehi		2.3		2.2		1.0				
Polokalama ki he Hala Fononga Mo'ui Lelei		1.1		0.9		2.5		1.9		1.9
Fale Tauhi'anga Faito'o ki he Falemahaki		1.0		1.1						
Fakalelei kihe Falemahaki Vava'u						8.0		23.0		20.0
Tokoni Fakasekitoa ki hono malu'I e totonu moe mo'ui lelei ki ma'u fanau.						1.0		1.0		1.0
Kau Mataotao Fakafalemahaki pea mo e tokoni kihe 'ave fakafalemahaki ki muli				0.9		1.6		1.6		1.6
Tokoni fakata'u 'oe Pule'anga 'o Kolea				1.3		1.0		1.0		1.0
Ngaahi Polōseki liki kehe		0.1		1.7		1.2		1.9		0.4
Kātoa	55.7	10.3	57.5	14.9	56.2	22.7	55.9	31.5	55.6	26.4
FAKAKĀTOA		66.0		72.4		78.9		87.4		82.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Kaveinga Ngāue Lalahi fika 6: Lelei ange, faingofua mo ma'ama'a fakahoko ngāue 'a e Pule'anga', kautaha pisinisi', fetu'utaki 'initaneti', ma'u'anga ivi', vai-inu', ma'a ange 'ataakai 'o Tonga' pea potupotu tatau tupu faka'ekonōmika.

'Oku fakataumu'a 'a e GPA 6, ke hiki'i hake 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e ngaahi sēvesi pea mo e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga'. 'Oku fakatefito 'eni ke toe leleiange hono ma'u 'o e ngaahi naunau fakatekinolosia' 'i he tu'unga ma'olunga, vave, pea mo faingamalie mo ma'ama'a e ngaahi sevesi 'oku fiema'u faka'aho' hange ko e ma'u'anga ivi' ('uhila), fetu'utaki' mo e vai inu'. 'Oku kau foki ki heni 'a e faka'amu ke hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e ma'a 'o e 'ātakai, ke fakapapau'i 'oku a'usia 'e he Tonga kotoa 'a e 'ātakai 'oku tu'uloa mo lelei.

GPA 6: Vakai'i 'a e Ola 'o e ngāue, Ta'u Fakapa'anga 2024

'Oku tataki hono ngāue'i 'o e ngaahi fiema'u vivili 'i he GPA 6 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue ko 'eni: Ngaahi Fakalelei ki he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Pule'anga' (JPRM), Palani Ngāue Fakafonua II maá Tonga ki he tokangaekina 'a e nunuá ó e Feliuliuaki ó e Éa mo e Fakatamaki fakaenatula' (JNAP II), Ngaahi Taumu'a Fakafonua kuo Fakapapau'i ke holoki 'a e Kemikale Kona 'i he 'ea' (NDC), Palani Ki he Ngaahi Ngāue Faka'ilekitulonika 'a e Pule'anga' (DGSF)⁸, Palani Fakalalakalaka ki he Taumu'a Loloa ki hono Holoki 'o e Kasa Kona 'i he 'Ea' (LT-LEDS)⁹, Tu'utu'uni Ngāue ki he Fetu'utaki', Tu'utu'uni Ngāue ki he Ma'u'anga Ivi' mo e Tu'utu'uni Ngāue ki he 'Ātakai'.

Fakatatau ki he Lipooti Fakafonua 'a Tonga(VNR), ki he tu'unga 'o e Ngaahi Taumu'a Tu'uloa Fakamamani Lahi (SDGs) 'i he 2019, na'e a'usia 'e Tonga 'a e pēseti 'e 100 'i he SDG 13.1.2- "Lahi 'o e ngaahi fonua kuo nau tali mo fakahoko ai 'a e ngaahi palani ki he fakasi'isi'i mo tokateu ki he fakatamaki fakaenatula' 'o fakatatau ki he fokotu'utu'u na'e fai 'i SENDAI ki he fakasi'isi'i 'o e tu'u laveangofu'" pea mo e SDG 13.2.1- "Lahi 'o e ngaahi fonua kuo nau talaki

⁸ PMO- Va'a ki he Digital Transformation

⁹ MEIDEC, Va'a ki he Ma'u'anga Ivi & Va'a ki he Feliliuaki 'o e 'Ea

fakafonua 'a e fokotu'u 'o e ngaahi founa ngāue kuo fakatahataha'i ai 'a e ngāue'aki 'a e ivi 'oku si'i ai 'a e tukuange atu 'o e kasa kona ki he 'eá, 'oku matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'eá, pea mo fakasi'isi'i 'a e tu'u laveangofua ki he ngaahi fakatamakí' ('o hangē ko e fokotu'u ha founa ke ngāue'aki ki he ngaahi palani ki he liliú, mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakafonua mo e ngaahi ngāue ke poupu'u 'aki 'a e liliu ki he ngāue'aki 'o e ngaahi me'a mo e tekinolosia 'oku fetāiaki mo e 'ātaaká.)' 'a ia ko e lipooti 'eni 'e 2 'a Tonga kuo fakahū atu. Ko e pēseti 'eni 'e 27.0 kuo a'usia 'e he Fonua 'i he Ma'u'anga Ivi Fo'ou' pea 'oku kei hokohoko atu ai pe hono tokangaekina 'o e ngaahi laine 'oku mole' ke nofo pe 'i he ma'ulalo ko e pēseti 'e 8 mei he 2023. Hangē ko ia 'oku hā atu 'i lalo' 'a e ngaahi ngāue lalahi 'oku ne hulu'i mai 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Kaveinga Ngāue Lalahi hono 6.

Ko e patiseti fakakātoa ne vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2024 ko e fakataumu'a ke a'usia 'e he taha kotoa 'a e ngaahi sevesi 'a e pule'anga 'oku toe lelei mo ma'ama'a ange', ko e \$225.0m¹⁰. 'A ia ko e \$204.5m pe pēseti 'e 90.9 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'i he faka'osinga 'o e ta'u, 'a ia ko e ngaahi me'a mahu'inga 'o e fakalalakaka' 'oku fakamalumu 'i he GPA 6 'oku kau ki ai:

a). Polokalama Fakalelei ki he ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga

- Fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue', 'i hono muimui'i 'e he Potungāue Pa'anga, fakatatau ki he **Polokalama Tu'utu'uni Fakalelei 'a e Pule'anga' mo e ngaahi Hoa ngāue 'i he Fakalalakaka' (JPRM)**. Ko e polokalama ni 'oku 'i ai 'a e 'ēlia lalahi 'e tolu (3), pea ko hono fakaikiiki 'oku hā atu 'i lalo, pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'afua' 'i he taimi 'oku lipooti ai':

Poutuliki 1: Ke tu'ulua e ngāue fakapa'anga' pea mo tokanga'i 'a e sekitoa ngāue faka-pule'anga':

- **Ngaahi Liliu 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga':** Ko e liliu ko 'eni ki he Lao PFM 'oku teuteu atu ia ke tēpile'i 'i he Fale Alea'. 'Oku muimui atu ki heni 'a hono fo'u 'o e Liliu PFM pea mo e Palani 'o e Mape Halafononga PFM mei he ta'u 2024 - 2029. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi taumu'a ngāue lalahi mahino 'oku hā atu 'i he Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Ngāue, mo e Fakalelei 'o e PFM 'o kau ai 'a e:
  - a). Tu'utu'uni ki hono Ngāue'aki 'a e Fakapa'anga Fakalukufua'
  - e). To e lelei ange hono vahevahe 'o e koloa 'a e pule'anga' mo hono ngāue'aki'
  - f). To e lelei ange 'a e founa Ngāue'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga
- Kuo a'usia 'a e taketi ki hono fokotu'u 'o e **Me'angāue Faka'ilekitulonika ki hono Lesisita 'o e Ngaahi Fakatau (ESRS)** 'i Tonga'. 'Oku ho'ata mai ia 'i he ola 'o e Tukupau totongi koloa kuo Tānaki. 'E hoko atu ai pe ki hono fakahoko 'o e kongā hono 2.
- Kuo tali 'a e **Tu'utu'uni Ngāue Fakaangaanga ki ha Ngāue Kākā 'i he fakahoko fatongia 'a e Kaungāue Fakapule'anga'** pea mo hono vakai'i 'o e **Lao ki he Faka'ulungaanga'i 'o e kau ngāue Fakapule'anga (Tu'utu'uni ki he Tautea'i)**, pea liliu mo e hingoa 'o e lao fakaangaanga ke ui ko e "Tu'utu'uni Ngāue ki ha Ngāue Kākā 'a e Kau ngāue Fakapule'anga 'a Tonga:

Vahe'i 'a e \$1.4m 'i he Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga ki he Tafa'aki Talamatangi, mo e \$0.3m ki he ngaahi tokoni 'a e Pule'anga ki he Totongi Malu'i ki he ngaahi fakatamakí, 'a ia 'oku fakakalasi 'eni 'i he GPA 1 mo e GPA 6, ko e'uhi ko 'ene felāve'i pea mo e langa 'a e tu'unga matu'uekina fakafonua, 'o fakafou 'i he ngaahi nanaun tala matangi mo e akatokanga mo e ngaahi ngaue kehe pe.

- Kuo felotoi 'a e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka' ki ha Palani Fakata'u ki he totongi Noo' 'a ia 'e teuteu'i 'e he Potungāue Pa'anga'. 'Oku fakataumu'a ke tokoni'i 'a e totongi fakafoki 'e he Pule'anga 'a e nō 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai'.

Poutuliki 2: To e leleiangē 'a e founga Matu'uekina 'o e Ngaahi Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula':

- Na'e kamata ngāue'aki 'a e **Lao ki hono Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakatu'upakē 2021** mo e ngaahi taumu'a lalahi 'e 3.'A ia ko e i). Fakasi'isi'i e Ngaahi Maumau 'e malava ke hoko 'i ha Fakatamaki, ii). Toe leleiangē 'a e Tokoni Fakavavevave hili ha Fakatamaki pea mo e iii). Toe leleiangē 'a e ngāue Fakaakeake hili 'a e Fakatamaki';
- Ko e **Tu'utu'uni Ngāue ki hono ngāue'aki 'o e Me'angāue Fakatokanga Tokamu'a ki he Ngaahi Fakatamaki (MHEWS)** ko ha tu'utu'uni ngāue fo'ou 'oku fakahoa ki he Tu'utu'uni ki hono Tokangaekina, ke si'isi'i e Maumau 'e hoko 'i ha Fakatamaki (DRM) pea 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi 'elementi lalahi 'o e tokangaekina 'a e kakai' ke fakahoko kei taimi kiate kinautolu 'a e fakatokanga. Hangē ko hono fakalahi 'enau 'ilo' ke fakasi'isi'i 'a e maumau 'e hoko 'i ha fakatamaki, vakai'i mo fakafuofua 'a e ngaahi nunu'a 'o e fakatamaki', toe leleiangē 'a hono tufaki 'o e ngaahi fakamatala 'ea', tu'unga mateuteu' mo e ngāue vave;
- **Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Fakatamaki (NEF):** Kuo fokotu'u 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e ngaahi fakahinohino fakapa'anga, ke toe leleiangē hono 'omai 'o e ngaahi fiema'u hili ha fakatamaki', vakai'i 'o e ngaahi fiema'u' pea mo lipooti 'a e pa'anga na'e ngāue'aki ki he ngaahi fiema'u ko ia';
- **Tu'utu'uni Fakafonua ki he Malu Fakasōsiale (ASP):** Fakahū atu 'a e Palani Ngāue 'ni ki he Kapineti 'i 'Epeleli, 'a ia 'oku fakatefito ki hono fokotu'u 'o e Me'angāue Fakafonua, ke Lesisita 'a e Malu Fakasōsiale' pea mo tōnaki e ngaahi fakamatala, ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fale'i mo e teuteu ki ha hoko ha fakatamaki;
- **Tu'utu'uni Ngāue fakaangaanga ki he 'Oseni 'o Tonga** ke poupou'i e Lao ki hono Tokanga'i 'o e 'Oseni' 'i he taumu'a ke pule'i fakalukufua 'a e me'a mo'ui' hangē ko e me'atokoni 'oku ma'u mei tahi', tu'unga 'oku 'i ai 'a e mo'ui 'a e me'a mo'ui 'i 'oseni', ngaahi veve pelesitiki 'i tahi', ngaahi ngāue faka'ekonōmika', ma'u'anga ivi fo'ou mei he tahi loloto', takimamata mo e ngaahi poupou ki hono ngāue'aki 'o 'Oseni' 'a ia 'e fakahū atu ki he Kapineti 'i Sune 2024.

Poutuliki 3: Fakafaingamalie 'a e 'ātakai pisinisi ki he sekitoa taautaha

- **Tokonia 'o e Fefakatau'aki:** Fakapapau'i 'a e ongo pisinisi 'oku na fakahū atu e koloa fakalotofonua' ki tu'apule'anga' ke na kamata'i e Polokalama Fefakatau'aki Pau pe ko e Polokalama Fakamafai ki he Fefakatau'aki (Authorize Operator);
- **Lao Fakaangaanga ki he Fe'au'auhi 'i he Fakahoko pisinisi' mo hono Malu'i 'o e Kau Fakatau koloa:** 'Oku lolotonga vakai'i 'a e Lao ni, ke fakaivia 'a e 'ātakai 'o e fakahoko pisinisi faka'ilekitulonika' pea mo fa'u 'a e ngaahi makatu'unga ke maau hangē ko e tali totongi', mo'ua' pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga';
- **Sekitoa ki he Ma'u'anga Ivi:** 'Oku tataki 'e he Va'a Ma'u'anga Ivi 'a e MEIDECC hono fa'u 'o e Tu'utu'uni Fakalao ki he Ma'u'anga Ivi' ke toe leleiangē hono ngāue'i 'o e TERM+

e) Fokotu'u 'o e Komisoni ki hono Tau'i 'o e Faihala

- 'Oku 'amanaki ke fokotu'u e 'ofisi 'o e Komisiona ki hono Tau'i 'o e Faihala' ke fakahoko fatongia 'i Siulai 2024. 'Oku vahe'i ai e pa'anga 'e \$0.8m 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025, ki hono fakangāue'i 'o e kau ngāue' pea mo e ngaahi fakamole anga maheni 'a e 'ofisi'.

f). Polōseki ki hono tokanga'i 'o e Fakalalakaka Faka'Elekitulonika¹¹

- 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e **Polōseki Fakalalakaka Faka-'Elekitulonika** 'a e Pule'anga' kau ai hono fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni fakalao felāve'i mo e ngaahi 'elia lalahi ko 'eni':

i). Fakalelei ki he Lao ki hono lesisita 'o e Fa'ele', Mate' mo e Mali

ii). Fakalelei ki he Lao Kaati Fakafonua

iii). 'Oku fakatatali 'e he Komiti Lao' 'a e Lao Fakaangaanga ki he Malu Fakakomipiuta' ke fakahū 'a e ngaahi tautea' kimu'a, pea fakahū atu ki he Kapineti.

iv). Lao Fakaangaanga ki he ngaahi Hia Fakakomipiuta

v). Lao Fakaangaanga ki hono Malu'i 'o e Fakamatala mo e Totonu ki he Ngaahi Fakamatala

h). Polōseki Faipa Keipolo

- Fakamo'oni 'a e Kautaha Keipolo 'a Tonga' ki he polōseki ki hono fakahoko 'o e **Faipa Keipolo Fakavaha'a pule'anga hono ua ki Tonga'**, 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e \$32m, 'a ia 'e a'u 'a e tokoni ko 'eni ki Vava'u. 'Oku fakapa'anga 'a e polōseki ni 'e he Pule'anga 'Aositelēlia' pea mo e Pule'anga Nu'usila'. 'Oku palani ke kakato 'a e ngāue' ki he konga faka'osi 'o e kuata hono tolu 'o e ta'u 2025.

i). Falala'anga, malu mo ma'ama'a 'a e ma'u'anga vai

- 'Oku fa'u 'a e **Palani Fakasekitoa ki he Ma'u'anga Vai** pea 'oku 'amanaki ke fakahū atu 'a e Palani Fakaangaanga' ki he Kapineti 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025;
- **Ngaahi Polōseki Vai mei he Ivi 'o e La'a** (fakapa'anga 'eni 'e he JICA, Kautaha Sola Fakavaha'apule'anga 'a Kanata): 'Oku kau 'i he polōseki ni 'a e ngaahi 'elia ki 'uta 'o Tongatapu, Vava'u pea mo Ha'apai;
- Na'e kakato hono fokotu'u 'e he Poate Vai 'a Tonga 'a e **ngaahi pamu vai** ki he nofo'anga fo'ou 'o e kainga 'Atatā' 'a ia 'oku 'iloa ko 'Atataa Si'i 'i Masilamea' pea mo e nofo'anga 'o e kainga Mango' 'i 'Eua;
- Na'e kakato 'a **poloseki ki hono fakalelei'i 'a e vai 'o 'Eua'** pea na'e huufi mo faka'ilonga'i 'a e ta'u taha 'o e ta'u taha 'o e vai 'i Matavai 'i Kenani '.

k). Ma'u'aga Ivi Fo'ou 'oku Ma'ama'a

- **Fakalelei ki he Sekitoa Ma'u'anga Ivi:** 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaahi fakataha ki hono fa'u 'o e **Tu'utu'uni Fakalao ki he Ma'u'anga Ivi'**; maau 'a e 'uluaki Me'angāue fakaangaanga ki hono Sivi'i mo Vakai'i 'o e tu'unga 'o e ngaahi taketi 'o e TERM+ 'a ia kuo tufaki ke 'omai ha ngaahi tānaki fakakaukau pea 'oku 'amanaki ke fakakakato 'i he faka'osinga 'o e Ta'u Fakapa'anga lolotonga'. 'Oku kei fakahoko pe 'a e ngāue ki hono fili 'o e **Komisoni Ma'u'anga Ivi' pea mo e Komiti Fale'i'** 'a ia 'oku taketi ke fakapapau'i 'i he kamata'anga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2025.

¹¹ Ko e tafa'aki mahu'inga 'eni 'i he Fokotu'utu'u Ngaue ki he Patiseti, 'o e 'uhinga tatau mo e GPA 6, konga GPA 6.2 "Sisitemi Faka'ilekitulonika"

- **Ngaahi Taketi Ma'u'anga Ivi:** Kuo a'usia 'e Tonga 'a e pēseti 'e 27 'o e fakakātoa 'a e 'uhila na'e tufaki 'i Tisema 2023 mei he **Ma'u'anga Ivi Fo'ou** mei he La'a. Ko e ola 'eni 'o e kamata 'a e Polōseki Ma'u'anga Ivi 'i he 'Otumotu' kau ai 'a e ongo Niua. 'Oku taketi ke tauhi 'a e ngaahi laine 'uhila 'oku mole' ke 'i lalo he pēseti 'e 8 'a ia na'e pēseti 'a 6.7 'i he 2023. 'Oku fengāue'aki vaofi 'aupito 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga pea mo e MEIDECC ke a'usia 'a e ngaahi taketi 'oku haa atu 'i he TERM+.
- 'Oku taketi 'a e **Ngaahi Polōseki Fakalalakaka 'o e Ma'u'anga Ivi** ke a'usia 'a e ngaahi taketi ko ia 'i he TERM+. Vakai ki he **Fakamatala Fakalahi III** ki he ngaahi fakaikiiki 'o e tu'unga, 'oku 'i ai 'a e Ngaahi Polōseki Ma'u'anga Ivi 'oku lolotonga fakahoko.
- Ko e poloseki ko eni **TREP Project** 'oku kau ki heni 'a hono fokotu'u 'a e ma'u'anga 'uhila mei he sola' 'o kau ai 'a e 'otu motu 'o Vava'u', 'O'ua, Tungua, Kotu, Hunga,

l). Ngaahi Sevesi 'a e Pule'anga:

- Na'e fokotu'u 'e he Pōsiti 'Ofisi Tonga 'a e pa'anga 'e \$6.7m, ke fokotu'u 'aki e ngaahi tu'asila faka'api' mo e tu'asila 'o e ngaahi hala' ke hokohoko lelei.
- 'Oku tataki 'e he Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule'anga' hono vakai'i 'o e ngaahi potungāue' fakataumu'a ke siofi e ngaahi sevesi 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga' 'e malava ke tuku atu ki tu'a ki he ngaahi pisinisi tautaha. Hangē ko e sēvesi ki hono le'ohi 'o e 'api ngāue (security), tufaki 'o e ngaahi tohi' pea mo hono tokanga'i 'o e 'api ngāue ke ma'a (cleaning). Ko e kongā 'o e ngāue 'ni 'oku kau ki he fokotu'utu'u 'a e Pule'anga' ki hono fakasi'isi'i 'a e patiseti pea mo toe lelei ange 'a e fakahoko 'o e ngaahi sēvesi'.
- 'Oku kau foki mo hono fakapapau'i, 'oku a'usia 'e he ongo Niua 'a e ngaahi monu'ia 'o e ngaahi sēvesi fetu'utaki 'oku fakahoko ki he kakai 'o e fonua'. Kuo felotoi ai 'a e Fale Alea pea mo e Letio Fakamafolalea 'a Tonga (TBC) ke fakamafola 'a e ngaahi fepōtalanōa'aki 'i he Fale Alea 'i he letio Tonga', 'a ia 'oku malava 'o a'u atu ki he ongo Niua. Ko e aleapau ko 'eni' 'e fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'o kamata 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025 'i he patiseti ko e pa'anga 'e \$0.2 m 'oku vahe'i 'i he patiseti ngāue' 'o fakapa'anga 'e he pule'anga. 'I he taimi tatau 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024, 'oku totongi 'a e ngaahi fakamafola lea ko ia' 'i he pa'anga 'oku 'i he patiseti fakalukufua 'a e pule'anga' 'i he Potungāue Pa'anga'.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 - 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 6 [vakai ki he kaha'u]

'E kei hokohoko atu pe hono tataki 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku hā 'i 'olunga', mo hono ngaahi taumu'a, 'a e patiseti 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ke toe lelei, faingofua mo ma'ama'aange e 'inasi 'a e kakai 'o e fonua' 'i he ngaahi sevesi 'a e pule'anga', ngaahi sevesi fakatekinolosia 'oku vaveange', ma'u'anga ivi 'oku ma'ama'aange, fetu'utaki', 'inasi 'i he ma'u'anga vai inu' mo ha 'ataakai 'oku ma'a.

Ko e \$253.0m e fakakātoa e patiseti kuo vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2025', ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'oku fakamalumu 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi hono 6 'a e pule'anga'. Ko e hiki hake eni 'aki e \$28.0m mei he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024', 'a ia ko e lahi taha' ko e makatu'unga mei hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fiema'u vivili ko 'eni' 'i he ta'u fakapa'anga 2025-2027':

- Polokalama Fakalelei ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' (\$1.3m 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga' 'o fakamalumu 'i he 'Ofisi Palēmia', mo e \$0.5m 'i he Potungāue Pa'anga')

- Fakalelei'i e Sisitemi ki hono Tokangaekina 'o e Pa'anga Hūmai', ke to e lelei ange e sēvesi ki hono pule'i mo tauhi e tānaki pa'anga hūmai mei he kakai 'o e fonua', 'a ia 'e fakapa'anga ia mei he hoa ngāue ki he fakalakalaka' mei tu'apule'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2025', 'aki e mahu'inga ko e pa'anga Nu'usila 'e \$3.9m 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.
- Fakahoko 'i Siulai 2024 'a e fakalelei vāhenga ki he kaungāue fakapule'anga' ko e'uhi' ko e ngaahi uesia 'o e hikihiki e totongi koloa', ka e pehee ki hono hiki hake mei he \$2.0m ki he \$4.2m 'a e patiseti ki hono faka'ai'ai e ngaahi fakahoko fatongia tu'ukimu'a 'i he ngāue fakapule'anga'.
- Fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu'.
- Fakahoko fakakomipiuta 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga'
- Poloseki 'o e Faipa Pelesitiki ki he fetu'utaki'
- Tokangaekina e ngaahi ma'u'anga vai mo e ma'u'anga ivi 'oku fakalala'anga', malu pea toe ma'ama'a foki ki he kakai 'o e fonua'
- Hiki 'i he ngaahi fakamole lalahi 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga': totongi fakafoki 'o e noo', fakamafola hangatonu e ngaahi fakataha'anga' mo e feme'a'aki 'i Fale Alea', katoanga'i 'a e ta'u 65 'o e Tama Tu'i', Sea 'a Tonga 'i he fakataha fakavahefonua 'a e kau Minisita ki he 'Ekonomika' 'oku fakahoko 'i Fisi, Fakaivia fakaekaungāue e va'a 'oku ne tokangaekina e ngaahi ma'u'anga ivi' ki hono fakahoko e ngaahi ngāue 'a e Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021', fokotu'u e 'ofisi 'a e 'Omipatimeni' 'i Ha'apai, fokotu'u e va'a ki hono tokangaekina 'a e to'utupu 'oku 'omi ki he fakamaau'anga' ko e'uhi' ko ha ngaahi faihia, 'a ia 'oku tataki 'a e ngāue ni 'e he Potungāue Fakamaau'anga', pea mo e \$0.2m ko e tokoni ia 'a e pule'anga' ki he poloseki 'a hono langa e fale fo'ou 'o e Fale Alea'..
- Tānaki atu ki he ngaahi poloseki ma'u'anga ivi:
  - Ma'u'anga Ivi Fakanatula mei 'oseni
  - Poloseki fakalelei 'a e ma'u'anga 'uhila 'i he vāhenga Nuku'alofa 'i Sia'atoutai, Hofoa, Sopus, and Hala'ovave pea 'e kakato ki Tīsema 2024.
  - Poloseki mei hono fakamalohia 'o e ma'u'anga ivi mei he la'aa', ke fokotu'u ha ngaahi tānaki 'anga 'uhila
- Palani mo e fokotu'utu'u 'e he Potungāue Vai 'a Tonga', ki hono fakalelei'i 'a e taki 'anga vai 'i Nuku'alofa'.

KAVEINGA NGĀUE LALAHĪ 6 PATISETI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2024 – 2027

Tēpile 10: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 6 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngāue Lalahi 6: Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga: lelei mo ma'ma'a	'Esitimeti 2023/24		'Esitimeti 2024/25		'Esitimeti 2025/26		'Esitimeti 2026/27		
	'Esitimeti Kamata (\$m)		'Esitimeti Liliu (\$m)		'Esitimeti (\$m)		'Esitimeti (\$m)		
	Pule'anga	Ngaahi hoa Ngāue ki he Fakalalakala	Pule'anga	Ngaahi hoa Ngāue ki he Fakalalakala	Pule'anga	Ngaahi hoa Ngāue ki he Fakalalakala	Pule'anga	Ngaahi hoa Ngāue ki he Fakalalakala	
'Ofisi Palasi	4.9		4.2		4.9		4.3		4.3
Fale Alea	15.0		15.4		16.0		16.1		16.0
'Ofisi 'o e 'Atiā Seniale	2.2		1.9		2.2		2.2		2.2
'Ofisi 'o e 'Omitipimēni	1.6		1.4		1.7		1.7		1.7
'Ofisi Palēmīa	10.2		9.2		12.3		11.5		11.4
Potungāue Pa'anga	101.9		96.4		113.6		114.6		114.5
Potungāue Tanaki Pa'anga Hūmai mo e Tute	8.3		7.2		8.2		8.1		9.2
Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	1.9		1.3		1.9		1.9		1.9
Potungāue Fakamaau'anga	8.9		8.1		9.0		9.0		8.9
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	3.3		2.8		3.4		3.5		3.5
Potungāue Fomua mo e Koloa Fakaenatula	6.5		6.2		6.7		6.8		6.8
'Ofisi Komisoni 'o e Kaungāue Fakapule'anga	2.1		1.9		2.1		2.2		2.2
Potungāue Siteisitika	3.0		2.9		3.0		3.3		3.3
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai Fetu'utaki mo e Feliliaki 'o e 'Ea	5.9		5.4		7.0		6.9		6.9
'Ofisi 'o e Komisona ki he Fakafepakti 'o e Ta'efaitotonu	0.8		0.0		0.9		0.7		0.7
Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakanatula		21.2		18.5		5.1		7.0	
Polōseki ki he Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila 'Ela Nuku'alofa		4.0		3.1					
Ngaahi Polōseki Fakaiva 'e he La'a ki he 'Otu Motu		0.8		0.6					
Tokoni mei he Pule'anga Kanata mo e Kakai 'o e Lepapulka Saina				1.4			0.7		0.7
Polōseki ki hono Fakamalohia 'o e Ma'u'anga Ivi mei he La'a						17.5		6.0	5.0
Pa'anga Tokoni ki he Maama Hala				4.8					
Hawaiki		3.3				5.0		10.0	10.0
Polōseki Fakalalakala 'o e Vahē Kolo (IURSP)		9.9							
Polōseki ke toe faka'ilekitulōnika mo fakakomipiuta ange 'a e ngāue 'a e Pule'anga Tonga (TDGSP)		7.6		4.7		0.7			
Polōseki ki he Ma'u'anga Ivi mei he Havili				3.9		28.0		0.5	0.3
Tokoni 'a e Potungāue Tamate Afi 'a 'Aositelela				1.4		2.7		2.0	2.0
Ngaahi Polōseki ūki kehe		1.7		1.8		1.1		1.6	0.9
Kātoa	176.5	48.5	164.3	40.2	192.9	60.1	192.8	27.8	193.5
Fakakatōa	225.0	204.5	253.0	220.6	212.4				

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

4.3 Taumu'a Ngāue 3: Fakatupu Faingamālie Faka'ekonōmika

Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' fika 7: Fakafaingamālie e fefakatau'aki fakafeitu'u' mo e fakatu'apule'anga' tautefito ki he ngoue', toutai', ngāue fakamea'a', takimamata', langa fo'ou' mo e ngaahi ngāue makehe' mo e sekitoa taautaha' ke holoki 'a e koloa hūmai.

'Oku fakamamafa'i 'i he GPA 7 'a e founa ngāue ki hono fakalahi 'o e ngaahi faingamālie fefakatau'aki', fokotu'u mo e taumu'a ke faka'ai'ai mo fakaivia 'a e fakalalakala faka'ekonōmika' 'aki hono fakaivia 'o e 'ataakai fakahoko pisinisi' ke faingofua ange. 'I he ngaahi ngāue kuo taketi mo fakataumu'a ke hiki'i hake 'a e fe'au'auhi' mo tokoni ki hono hū atu ki he ngaahi maketi', 'oku faka'amu e GPA 7 ke fakafaingofua 'a e tu'unga ma'olunga 'o e fefakatau'aki', tataki 'o e tupu faka'ekonōmika', fakatupu e ngaahi ngāue'anga' pea mo tataki e fonua' ki he tu'umalie mo e koloa'ia.

Vakai'i 'a e Ola 'o e Ngāue', ta'u fakapa'anga 2024

'I he Kaveinga Ngāue Lalahi ko 'eni', 'oku kei hokohoko atu pe 'a e ngāue 'a e pule'anga', ke poupu'i 'a e tupulaki faka'ekonomika 'o e fonua' ke paotoloaki 'a e fakalalakala ke a'usia 'e he taha kotoa 'i Tonga'. 'Oku fokotu'utu'u ke fakahoko eni 'aki e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e palani ngāue 'oku kau ai 'a e: Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua 2, taumu'a 4, 6, 7, 9, NCD, Halafononga ki he Sekitoa Takimamata 'o Tonga (TTSR), Palani ki he Sekitoa Ngōue 'o Tonga (TASP), Palani ki he Sekitoa Toutai 'o Tonga (TFSP), Palani Fakafonua ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e fonua (NIIP), Ngaahi tu'utu'uni ki he fefakatau'aki 'a Tonga (TTPF), **ko e palani ngāue**

fakafonua 2 'oku fakataumu'a ki he 4, 6, 7, 9, tokoni fakapule'anga (NDC), Tonga takimamata mape (TTSR), palani 'o e ngoue Tonga (TASP), Tonga Fisheries palani kongā (TFSP), palani 'o e fokotu'utu'u fakafonua (NIIP), Ngaahi tu'utu'uni ki he fefakatau'aki 'i Tonga (TTPF), Lao ki he halafononga fakapisinisi faka'elekitolōnika 'o Tonga (TESR), Hala fononga 'o e me'atokoni, Tu'utu'uni ngāue ki he fe'alu'aki 'o e kau ngāue 'o Tonga (TLMP).

Ko e ngaahi sekitoa tefito faka'ekonōmika', ko e ngōue', toutai' mo e takimamata' kuo 'i ai e ngaahi faka'ilonga 'enau fakalalakaka', 'o makatu'unga mei he hokohoko atu e tokoni 'a e pule'anga' ki hono poupu' mo toe fakafoki mai 'a e langalanga hake 'o e ngaahi sekitoa ni' hili 'a e ongo faingata'a na'e hoko' - Koviti-19 mo e pā 'a e mo'unga afi' (*vakai ki he kongā 5.1, Tēpile 13 ki he fakaiiki*). Ko e \$60.1m e patiseti fakakātoa na'e vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2024', ke tokoni ke toe lelelange e faingamālie 'i he fefakatau'aki' pea mo e langa fakalalakaka 'a e ngaahi sekitoa taautaha'. 'A ia ko e \$49.8m pe ko e pēseti 'e 82.9 'oku fakafuofua 'e fakamoleki 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga', 'o kau ai hono fakahoko e ngaahi ngāue lalahi ko eni':

a). Sekitoa Toutai

'Oku hā atu 'i lalo 'a e lekooti 'o e tu'unga 'o e ngaahi polokalama na'e tataki 'e he Potungāue Toutai':

- Fengāue'aki 'a e Potungāue Ngoue' mo e Potungāue Sitetisitika' ke fakahoko hono **Fakamā'opo'opo mo Lau 'o e me'a mo'ui kotoa 'i 'Oseni' (TNFC)** 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga'.
- Fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e 10m. ke fakahoko 'aki e **Polōseki Halafononga ki he Tu'uloa 'o 'Oseni' (PSOP)** 'i he ta'u 'e ono, 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani'. Ko e taumu'a 'o e polōseki ko 'eni' ke fakalelei' 'i 'a hono pule'i 'o e toutai' pea mo e ngaahi faama' 'e kinautolu 'oku nau tokanga'i 'a e faama tofe', mokohunu', vāsuva', lāpila', paka', limu' mo e uloula'āvai', mo hono fakaili 'o e ngū feke';
  - Ko e tu'unga kuo a'u mai ki ai 'a e ngāue' ki he 'aho ni' i). ko e founga fakatau 'o e ngaahi vaka 'e **32 'o e 'elia pule'i makehe'** (SMA) mo e vaka 'e 3 'oku muimui ki he tu'utu'uni' (compliance) (ii) kuo foaki mo fakahoko 'a e aleapau ki hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi ngāue'; (iii) fokotu'utu'u mo e aleapau langa ki he Senitā 'i *Sopu' (hatchery mo e Mariculture)*; (iv) kuo ma'u 'a e *lipooti faka'osi* ki he **Palani Ako Langa Lalahi 'o e Toutai'** pea (v) 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ki tu'a' 'oku fakahoko 'i he kelekele' kau ai 'a e ngaahi ngāue 'oku vakai'i mo fakalahi', polokalama lesisita ki he vaka', vakai'i 'o e savea mo e founga fakatau 'o e ngaahi koloa mata'itofe' faama'i mo e vaka 'e 3 'oku muimui ki he tu'utu'uni' 'e 'ave ia 'i Sune 2024, fakalahi ki he 'ofisi' mo e feitu'u 'o e Mata'itofe Vava'u'.
- Fakalalakaka 'o e **Toutai Loloto' 'aki e Poe Tauhele Ika (FAD)**: Kuo tali 'e he Kapineti' ke vakai'i e Palani Pule'i 'o e Toutai Loloto' 'a ia 'oku 'osi kamata mei he 2024 - 2026;
- Tokoni'i fakapa'anga 'a e sekitoa toutai' 'o fakafou 'i he polokalama ko e **Fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e Pisinisi Taautaha'**, ke tokoni'i e māketi toutai fakalotofonua' 'i hono fakatau e misini tā poloka ki he māketi ika 'i Vava'u'

pea mo fakalelei'i mo fakanaunau 'o e fale fakatau'anga ika Tu'imatamoana' ki hono hū atu 'a e ika' ki tu'apule'anga';

e). Sekitoa Ngoue

'Oku hā atu 'i lalo 'a e lekooti 'o e tu'unga 'o e ngaahi polokalama na'e tataki 'e he Potungāue Ngoue:

- Tokoni'i 'e he Pule'anga 'Aositelēlia' hono fa'u 'o e Palani ki he Sekitoa Ngoue' ki he ta'u ka hoko mai'. Na'e loto ai 'a 'Aositelēlia' 'i Siulai 2023 ke foaki 'a e tokoni fakapa'anga, pea mo fa'u 'a e "Palani ki he Sekitoa Ngoue 2024-2028";
- Tokoni'i 'a e kau tō ngoue' mo e kau pisinisi ngoue 'oku hū atu 'enau ngoue' ki tu'apule'anga, 'o fakafou 'i he Polokalama Fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e Ngaahi Pisinisi 'a ia 'oku taketi ke fakapa'anga 'a e ngaahi polōseki 'inivesimeni lalahi' ke fakaakeake 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he Sekitoa Ngoue'.
- Na'e tali 'e he Kapineti' 'a e **Polōseki ki hono Ngāue'i 'o e Ngaahi Ngoue 'oku toe Tānaki e Mahu'inga' ki he tupu Faka'ekonōmika'**. Ko e taha ia 'o e polōseki fo'ou 'a e Polokalama Fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e Ngaahi Pisinisi' ke hiki'i hake 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he Sekitoa Ngoue'. 'Oku konga 3 'a e polōseki ni: *i*). konga ki he Ma'u'anga Ivi', *ii*). konga ki hono tō mo ta'aki, *iii*). fale mo e me'angāue ke momosi mo ngaohi ai 'a e koane'. 'Oku amanaki ke kamata 'a e polōseki ni 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025 (vakai ki he fakaikiiki 'i he **Fakamatala Fakalahi I**)
- Na'e fakahoko 'a e fuofua fakataha mo e ngaahi hoa ngāue tefito' ki he teu hono lau mo Fakamā'opo'opo Fakafonua 'o e Ngoue' tautautefito ki he ngaahi hoa ngāue 'oku felāve'i tonu mo e TNAC, 'a ia na'e fakahoko 'i Sanuali 'o e ta'u ni'. 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue' ni, ke ma'u 'a e tu'unga fakamuimui taha 'a e lahi 'o e Ngoue' 'i Tonga ni' ke tokoni ki he fai tu'utu'uni' ke toe leleiangē 'a e sekitoa'.

f). Sekitoa Takimamata:

'Oku hā atu 'i lalo 'a e lekooti 'o e tu'unga 'o e ngaahi polokalama na'e tataki 'e he Potungāue Takimamata':

- **Sivi'i mo Fokotu'u 'a e Ngaahi Maaka ki he Tu'unga 'o e Takimamata' 'i Tonga:** Na'e fakahoko 'a e ako 'i he māhina 'e 6 kuo'osi' ke fakapapau'i 'oku a'usia 'e he ngaahi fale nofo totongi fakatakimamata 'a Tonga' 'a e tu'unga fakafeitu'u mo fakatu'apule'anga' pea kau heni mo e ngaahi ako ki he ngaahi hōtele', mōtele' mo e fale takimamata' (resorts).
- Ko e **"Ha'amo 2 Ke Langa 'A Tonga"** ko e fale lahi fo'ou 'oku langa 'i he kelekele fakatu'i 'i "Polata'ane", 'a ia na'e fakataumu'a foki ke kakato 'a e ngāue ki Sune 2024. 'Oku 'i ai 'a e amanaki 'e tokoni 'a e polōseki ko 'eni' ke tānaki ki he ngaahi fale nofo totongi ki he kau folau'eve'eva', 'a ia 'e tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi pole 'i he sekitoa takimamata' ko e'uhi ko e si'isi'i 'o e ngaahi fale nofo totongi'.
- 'Oku fengāue'aki 'a e Potungāue Takimamata' mo e Potungāue Fefakatau'aki' mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonōmika' ke fakafepaki'i 'a e ngaahi pole ki hono fakaivia 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he **mamata tofua'a'** ke muimui pau ki ai 'a e kau pisinisi mamata tofua'a', tautau tefito ki hono fakafou'ou 'enau ngaahi laiseni'. 'Oku tokanga tefito 'eni ki he kau pisinisi 'e toko 26 'i Vava'u, 4 'i Tongatapu, 2 'i 'Eua mo e 9 'i Ha'apai.
- To e lelei ange hono ngāue'i 'o e **Polokalama Tauhi 'a Tonga Ke Faka'ofu'ofa'** 'i hono fakalelei'i 'a e Matātahi 'o Nuku'alofa' mei Sopa ki Pātangata', hiko e veve' mo tokanga'i ke ma'a 'a e ngaahi Mātanga/ Ngaahi Feitu'u Folau'eve'eva', Ngaahi Fale Fakapule'anga' kau ai 'a e hake'anga 'o Kapiteni Kuki', Pupu'apuhi 'i Houma', Ngaahi Fale Tonga 'i he

matātahi' pea mo e Paaka Popua', Polokalama tō 'o e Māvaetangi' 'i he ve'ehala ki Mala'e Vakapuna Fakavaha'a pule'anga' pea mo e Uafu Vuna'.

- To e fakalahi 'a e ngaahi ngāue fakatakimamata' mei he ngaahi **Pisinisi Iiki'**.
- Tokoni'i 'a e fakaakeake ki he kau pisinisi takimamata na'e uesia 'i he pā 'a e mo'ungaafi HTHH, kau heni mo e ngaahi pisinisi ngāue fakamea'a 'oku te'eki lesisita', 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he polokalama Fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e Ngaahi Pisinisi'.
- Ko e fakalelei na'e fakahoko ki he sekitoa takimamata' 'oku to e tokolahi ai 'a e kau folau'eva'eva 'oku nau tu'uta mai mo e pa'anga 'oku ma'u'- hiki hake 'a e lahi 'o e ngaahi **Vaka Meili** 'oku tu'uta mai ki he taulanga Tongatapu', Vava'u pea mo Ha'apai. Na'e fe'unga mo e Vaka kotoa 'e 20 na'e tu'uta mai 'i he konga 'uluaki 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024;
- Na'e tokoni'i fakapa'anga 'e he Pule'anga Saute 'Alepea' 'a hono langa 'o e Fale **Misume Fakafonua 'i Nuku'alofa'**. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e ngāue' ki he Ta'u Fakapa'anga 2025.
- Hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue fakalelei ki he hala takimamata' ki hono mamata'i 'e he kau folau'eva'eva' 'a e ngaahi feitu'u fakatakimamata'.

h). Sekitoa Pisinisi mo e Fefakatau'aki:

'Oku hā atu 'i lalo 'a e lekooti 'o e tu'unga 'o e ngaahi polokalama na'e tataki 'e he Potungāue Fefakatau'aki' mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika':

- Fakaivia mo hono tokonia 'a e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi' 'i he **Polokalama Sēvesi Tukahau Heilala'**.
- Tokoni'i fakapa'anga 'e he polokalama Fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e Ngaahi Pisinisi' 'a e fakaakeake 'o e **Sekitoa Pisinisi'** 'o fakataumu'a ki he ngaahi pisinisi na'e uesia 'i he pā 'a e mo'unga afi HTHH.
- Fakahoko 'o e **Tu'utu'uni Ngāue ki he Konisiuma mo e Fe'au'auhi 'a e Ngaahi Pisinisi** 'i hono fakalalakaka'i 'o e Halafononga ki he Ngaahi Founa Fakapisinisi ki Tonga';
- Fakahoko 'o e polokalama **Fefakatau'aki Fakata'u** 'i 'Aokosi 2023, ke fakaivia 'a e 'ātakai 'o e fakahoko pisinisi' 'i he ngaahi sekitoa taautaha' kau ai 'a e ngaahi fe'auhi', fakamāketi 'o e koloa', tu'uaki mo hono faka'ai'ai 'o e ngaahi koloa fakaloto fonua'.
- Tokonia 'e he Kautaha Māketi 'a Tonga' 'a hono fakalelei' 'i 'o e māketi fea 'i Tofoa'.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 -2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 7 [vakai ki he kaha'u]

'E kei hokohoko atu pe hono tataki¹² 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku hā 'i 'olunga', mo hono ngaahi taumu'a', 'a e patiseti 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ke toe fakatupulaki ha ngaahi faingamālie ki he fefakatau'aki', ko e'uhi' ke toe fakalalakakaange e tu'unga faka'ekonomika', 'aki hono fakamalohia e 'ataakai ki he fakahoko pisinisi'. 'I he 'ene pehē, ko e patiseti fakakātoa kuo vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2025', ko e \$61.8m ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'oku fakamalumu 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi hono 7 'a e pule'anga'. 'A ia ko e hiki'aki eni e \$1.7m mei he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024', 'o makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue fiema'u vivili ko 'eni':

¹² Katakaki ke vakai ki he Kaveinga Ngaue Tefito 'a e Pule'anga (Fakalahi III)

- Hiki'aki e \$1.1m ki he \$9.1m ma'ae Poloseki ki he Fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e Ngaahi Kautaha Taautaha' (PPP)
- Fokotu'u e falengāue ki hono fakaivia mo fakatupulekina e ngaahi fakatupu koloa fakalotofonua' ke to e ma'olunga ange hono mahu'inga mo lava hū atu ki tu'apule'anga. 'A ia ko e \$80,000 'oku fokotu'u ke fakahoko 'aki e ngaahi fekumi mo e palani fokotu'utu'u 'i he ta'u fakapa'anga 2025; kae toki fakahoko e langa 'o e falengāue 'aki e \$3.5m 'i he ta'u fakapa'anga 2026'
- 'Inasi fe'unga mo e \$0.25m ki hono fakaivia e ngaahi pisinisi 'a e to'utupu mo e kakai fefine
- Hokohoko atu e ngaahi ngāue ki hono fa'u 'o e palani hala fononga ki he ngaahi makatu'unga fakapisinisi 'a Tonga'
- Langa 'o e Musiume fakafonua fo'ou
- Hokoatu ngaahi ngāue poloseki ki he tu'uloa 'etau konga tahi

PATISETI KI HE KAVEINGA NGĀUE LALAHI FIKA 7 'I HE TA'U FAKAPA'ANGA 2024-2027

Tēpile 11: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 7 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngaue Lalahi 7: Fakatupu ngaahi faingamalie ki he fefakataua'aki mo e fakatupulekina e sekitoa taautaha	'Esitimeti 2023/24				2024/25		2025/26		2026/27	
	'Esitimeti Kamata		'Esitimeti Liliu		'Esitimeti		Esitimeti		Esitimeti	
	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakaka
Potungāue Pa'anga (Pa'anga ki he Ngāue Fakataha 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha)	5.4	2.6	3.4		0.0		0.0		0.0	
Potungāue Fefakataua'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	6.6		6.5		7.3		10.7		7.2	
Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	9.4		9.2		13.0		12.8		12.7	
Potungāue Toutai	4.6		4.1		7.6		7.5		7.5	
Potungāue Takimamata	7.7		6.6		10.5		10.5		10.4	
Mo'unga Afi mo e Peau Kula (HTHH)		0.4		0.3						
Polōseki ki hono tokangekina ke Tu'uloa Ngaahi Konga Tahī 'o Tonga		6.6		6.5		4.1				
Ngaahi Polokalama Fakalalakaka Faka'ikononika 'I he Potungāue Ngoue mo e Toutai		3.6		6.2		6.2		4.3		3.8
Tokoni ki he Kautaha Lulutai		0.8		2.0						
Mesiume Fakafonua ma'a Tonga		1.0								
Ngaahi Akongae ki he Fakalalakaka 'a e Sekitoa Faka'ikononika		1.8		1.8						
Polokalama fakalalakaka 'a e Potungāue Takimamata								18.5		23.5
Polokalama Tokoni 'a Aositelēlia		0.5		0.3						
Polōseki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi Taukei moe Ma'u'anga Ngaue ma'a Tonga		1.1								
Polōseki ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi kolo ki 'uta mo e 'Otumotu 'o Tonga - Konga 2		0.7								
Polokalama Tokoni ki he Malu ange 'a e Kakai mo e Ngaahi Tokoni Koloa		2.2		1.7		3.2		3.2		3.2
Ngaahi tokoni Faka'ikononika ki he Pule'anga						6.5				
Poloseki Tanaki fakamatala fekau'aki mo e Ngoue						1.9				
Ngaahi Polōseki liki kehe		5.1		1.2		1.5		1.5		1.2
Kātoa	33.7	26.4	29.8	20.0	38.4	23.4	41.5	27.5	37.8	31.7
FAKAKĀTOA		60.1		49.8		61.8		69.0		69.5

Fakatokanga 'i:- \$0.8m 'i he ta'u fakapa'anga 2024, Tokoni ki he Kautaha Lulutai 'oku hā ia 'i he tepile 3, peesi 9 'o e 'Esitimeti Fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2024/25, kulupu 15

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' fika 8: Fakalalakaka ange ngaahi langa lalahi' mo e tūkunga lelei 'o e fefononga'aki', hala hola', fefolau'aki 'i tahi mo e 'ataa', ke ne matu'uekina feliuliaki 'o natula' pea mo poupu ki he tupu fakalalakaka.

'Oku fai ha 'inivesi mālohi 'a e pule'anga', 'i he malumalu 'o e GPA 8, 'i hono fakalelei' 'i 'o e ngaahi me'a ngāue lalahi', ke fakalalakaka 'a e ivi matu'uaki 'a e fonua' ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo fakalalakakaange 'a e fetu'utaki' 'o tatau pē 'i he fakalotofonua' pea mo e fakavaha'apule'anga'. 'Oku fakamahu'inga' 'i 'a e ngaahi founa fetukutuku' 'o fakafaingofua' 'i mo vave 'a e fononga ki he ngaahi fetu'utu' maluange', lolotonga 'a e ngaahi taimi faingata'a'. 'I he lolotonga' ni, 'oku fakataumu'a 'a e ngaahi fakalalakaka' 'i he ngaahi me'a ngāue lalahi ki tahi' ke fakalongomo'ui' 'i 'a e fefakatau'aki' mo e fetu'utaki 'i Tonga pehē ki he kau'āfonua, lolotonga ia 'oku tō 'a e fakamamafa' 'i he 'ea pea mo hono fatongia mahu'inga 'i hono tokoni' 'i 'o e takimamata', fefakatau'aki', ngaahi tali ki he me'a fakatu'upake', mo e fefononga'aki 'a e kakai'.

GPA 8: Vakai' 'a e Ola 'o e Ngāue', ta'u fakapa'anga 2024

Na'e toe vakai' 'i 'a e Palani Fakafonua ki he 'Inivesimeni 'i he Ngaahi Ngāue Lalahi II (NIIP II) ke fakakau ai 'a e ngaahi ngāue lalahi mahu'inga taha, hili ko ia 'a e pā 'a e mo'unga afi HTHH. Hangē ko 'eni', ko e fakamahu'inga' 'i 'o e fakaakeake' 'aki hono langa 'a e fale nofo'anga 'i he HTHH. Ngaahi tu'utu'uni ngāue hangē ko e **Tu'utu'uni ki he Ngāue Lalahi, Tu'utu'uni Ngāue ki he Fefononga'aki 'i he 'Ea', Tu'utu'uni Ngāue ki he Langa Fale Fakaakeake', Tu'utu'uni Ngāue ki he Va'a Fefononga'aki 'i he Hala Pule'anga',** pea mo e **ngaahi ngāue hangē ko e Lao ki he Me'a Fakatu'upake'** pea mo toe Langa ha Tonga 'oku Leleiangē' 'a ia 'oku katoa pe ia ki he fakalalakaka tu'uloa 'a Tonga' mo e ngaahi ngāue mateuteu ki he fakatamaki'.

'Oku nga'unu māmalie 'a e ngaahi polokalama' mo e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'i he GPA 8, ko e 'uhi' ko e uesia tamaki na'e fakahoko 'e he fokoutua na'a ne kāpui 'a māmani fakalukufua', pea mo e pā 'a e mo'unga afi HTHH. Neongo ia', kuo fakamo'oni' 'i 'e he tu'unga faka'ekonōmika' 'oku ta'eue'ia 'i he tu'unga 'o e tali vave mo e ngāue' 'o ho'ata mai 'i hono sivilivi' 'i kimui ni mai 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e fonua' 'i he tafa'aki faka'ekonōmika'. 'A ia, 'oku 'i ai 'a e fakatu'amelie ki he tu'unga 'a e GDP 'i he'ene a'u mai ki he vaeua'anga 'o e ta'u', 'a ia 'e kaunga lelei ki ai 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka kuo 'osi fokotu'utu'atu ki he ngaahi ngāue lalahi 'oku felāve' 'i hangatonu ia mo e GPA ko 'eni'.

Ko e \$147.2m e patiseti fakakātoa kuo vahe' 'i he ta'u fakapa'anga 2024' ki he ngaahi ngāue langa lalahi 'a e pule'anga' 'oku 'i he tu'unga leleiangē', 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$114.7 m pe ko e pēseti 'e 77.9 'e fakamoleki 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga' ki he ngaahi polokalama mahu'inga ko 'eni'. 'Oku kau ai 'a e lavame'a 'i hono tokoni ke 'inasi e kakai' 'i he ma'u'anga 'uhila' fe'unga mo e pēseti 'e 99 'i he'ene a'u mai ki Sepitema 2023', pea mo e a'usia 'o e kilomita 'e 45 (45km) 'a e ngaahi hala 'oku fakamalumu' 'i he ngaahi polokalama ki hono monomono mo fakalelei' 'i 'o e ngaahi hala fakataimi' mo e ngaahi hala angamaheni' ne tataki 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue lalahi'. Ko e ngaahi ngāue kehe mo eni na'e lava fakahoko felāve' 'i mo e Kaveinga Ngāue Lalahi hono 8 'a e pule'anga':

a) **Ngaahi fakamatala fakamuimitaha 'i he Palani Fakafonua ki he 'Inivesimeni 'i he Ngaahi Ngāue Lalahi (NIIP-3) 2030.**

i). Ngaahi hala:

- Ke malava ke matu'uaki 'a e feliuliuaki 'a e 'ea' 'i he ngaahi ngāue lalahi 'i he fefononga'aki'. Kuo toe fakalahi ai 'e he polōseki TCRTTP 'a 'enau fakamole fakapa'anga ki he fa'unga 'o e fefononga'aki'. Ko e pa'anga ngāue kuo vahe'i 'e he Pule'anga' ki he fakalelei'i 'o e hala' 'oku \$17.2 m, 'oku kau kotoa ki ai 'a e ngaahi fakamole kotoa pē 'oku fekau'aki mo e kau ngāue' mo e fakahoko fatongia'.
- 'Oku fakafuofua hono tā 'o e mape (konga 1) 'o e hala fakakavakava Fanga'uta' ki he pa'anga 'e \$122.0 m, konga 2 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$110 m, pea ko e konga 3 'oku fe'unga mo e \$102 m. 'Oku te'eki ke fakapapau'i 'a e taimi 'e kamata ai 'a e ngaahi ngāue ni. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono talamahu'inga 'o e polōseki ni 'o fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia'.
- 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e teuteu ki hono ngāue'aki 'o e Pa'anga ki hono Fakalelei'i 'o e Hala' (RMF) 'o fakatatau pea mo e Lao 'o e Ngaahi Hala 2020.

ii). Malini mo e Ngaahi Uafu'

- *Ngaahi uafu mo e fanga ki'i tau'anga vaka iiki 'i he ngaahi 'otu motu'*: 'Oku kei hokohoko atu pe 'a hono poupou'i 'e he pule'anga' 'a hono langa 'o e fanga ki'i tau'anga vaka iiki ki he ngaahi 'otu motu 'o Vava'u, pea mo Ha'apai' 'o kau ai 'a Nomuka, Faleloa, pea mo 'Uiha. 'Oku 'amanaki ke fakamo'oni hingoa 'i he Aleapau Tokoni ko 'eni' 'i Ma'asi pe ko e konga kimu'a 'o 'Epeleli'.
- Fakalelei ki he taulanga' 'o kau ai 'a e fakalelei ki he Uafu Kuini Sālote' mo e ngaahi taumu'a ke fakaivia 'a e malu mo e ivi malava 'a e taulanga' ke ne matu'uaki pea mo hono fakahoko hono fatongia ki he ngaahi uta 'i he uafu'.
- Ko hono fakalelei'i 'o e Uafu Kuini Sālote' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' (ADB) 'aki 'a e pa'anga US\$80m, Pule'anga 'Aositelēlia' (US\$20m) mo e Pule'anga Tonga' (US\$5m). 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue' ke fakalalakaka'i mo fakalahi 'a e Uafu Kuini Sālote' ke ne lava 'o feau 'a e 'alu ke toe lahiange 'a e ngaahi vakauta koloa lalahi, 'oku nau 'a'ahi mai ki he ngaahi taulanga 'o Nuku'alofa'. 'Oku 'amanaki ke fakakakato 'a e ngāue ko 'eni' 'i he Kuata 2 'o e ta'u 2025.

iii). Fefolau'aki Vakapuna:

- Ke fakapapau'i 'a e falala'anga, malu, mo e ala malava 'o e fakahoko fatongia 'o e fefononga'aki vakapuna', kuo tokoni mai ai 'a e Pangikē 'a Mamani' 'o fakafou mai 'i he polōseki 'a e TCRTTP ki hono fakalelei'i 'a e tō'anga vakapuna' 'i he mala'e vakapuna Sālote Pilolevu 'i Ha'apai', 'a ia na'e fakakakato ia 'i 'Aokosi 'o e ta'u 2023. 'Ikai ngata ai, 'oku palani'i 'i he taimi ni 'a hono tokanga'i 'o e mala'e vakapuna Kaufana.
- Na'e fakatau 'e he Kautaha Vakapuna Lulutai' 'a e vakapuna (twin otter) na'e fe'unga mo e US\$6.3m ke kei hokohoko lelei ai pē 'a e fefolau'aki vakapuna ki he 'otu motu'. 'Oku palani 'a e Kautaha Vakapuna ke fakalahi 'a e fepuna'aki ki Vava'u' pea mo Ha'apai' ke fakalalakaka 'a e fengāue'aki mo e tūkui motu'.

iv). Fakalalakaka ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'anga':

- Hokohoko atu hono fakahoko 'o e ngaahi polōseki fekau'aki mo e ma'u'anga ivi' 'a ia 'oku tataki 'e he tu'utu'uni ngāue fakafonua' 'a ia 'oku 'iloa ko e "Ko e Halafononga 'o e Ma'u'anga Ivi 2021-2035 (TERM Plus).
- Na'e kamata 'i he 2019 'a e polōseki ko hono taumu'a' ke langa'i hake 'a e tu'unga 'o e nofo 'a e kakai' pea mo fakalalakaka'i 'a e ivi matu'uaki 'a Nuku'alofa' ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo e nunu'a tamaki 'o e feliuliuaki 'a e 'ea'. Na'e fe'unga 'a e fakamole ko ia' mo e pa'anga US\$21.3m ko e fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia' pea 'oku 'amanaki ke fakakakato 'i Ma'asi 2026.
- Ko e konga hono 5 'o e polōseki ki hono fakalelei'i 'o e ma'u'anga 'uhila 'o Nuku'alofa' (NNUP5) 'oku fe'unga mo e pa'anga NZD\$91.2m, ko e 'inivesimeni 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia' 'i he malumalu 'a e PREIF.

e). Ko e fakalalakaka 'i he polōseki pā 'a e mo'unga afi HTHH pea mo e fakaakeake pea mei he peaukula'.

- 'I he Kulupu 1 'o e NIIP 3, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue lalahi'e 5 'oku felāve'i hangatonu pea mo e pā 'a e mo'unga afi HTHH. Ko e fakaikiiki 'a e fakalalakaka 'o e ngaahi ngāue ko 'eni 'i he GPA takitaha 'oku nau fenapasi mo ia, 'a ia 'oku hā atu 'i lalo'. Keipolo fo'ou ma'a Vava'u mo Ha'apai (vakai ki he GPA 6 ki he fakaikiiki).
  - Ko hono fakafehokotaki 'e he keipolo fakavaha'apule'anga fo'ou' 'a e 'initaneti 'a Vava'u mo Ha'apai' (vakai ki he GPA 1 mo e 6 ki he fakaikiiki)
  - Fokotu'u fo'ou 'a e ngaahi tu'u'anga 'uhila, taki mo hoko e 'uhila' ki he ngaahi kolo na'e uesia 'i he HTHH (vakai ki he GPA 6 ki he fakaikiiki)
  - Fokotu'u mo taki e ma'u'anga vai' ki he ngaahi kolo (Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua) na'e uesia 'i he HTHH (vakai ki he GPA 6 ki he fakaikiiki)
  - Fakalelei'i 'o e ma'u'anga vai 'i Hihifo, Holopeka mo Pangai Ha'apai hili e HTHH
  - Fakalelei'i 'o e senitā ki he hola ki ai 'i he taimi 'o e fakatamaki' (vakai ki hono fakaikiiki 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 1(GPA1)).

f). Ngaahi Tokoni Makehe'

- Tokoni'i 'e he Pule'anga Siapani' 'a hono fakamā'opo'opo 'o e veve' mo hono toe faka'aonga'i 'i Tonga ni'.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 - 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 8 [vakai ki he kaha'u]

Ko e ngaahi tu'utu'uni mo e taumu'a ngāue 'i 'olunga', te ne hokohoko atu ai pe hono tataki e ngaahi ngāue fakapatiseti ki hono fakalalakaka'i mo a'usia e ngaahi sevesi 'oku toe lelelange ki he fefononga'aki' 'i tahi mo e vavā'.

'I he'ene pehee, ko e \$168.2m e patiseti kuo vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2025' ki hono tataki e ngaahi ngāue 'oku fakamalumalu 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 8', 'a ia ko e hiki hake 'eni'aki e \$21.0m mei he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024', ke hokohoko atu e ngaahi polokalama lolotonga', pea mo e tokanga makehe ki he ngaahi me'a ko 'eni' 'i he ta'u fakapa'anga 2025 – 2027' 'a ia 'oku hā atu 'i he *Tepile 12'*.

'Oku kau e ngaahi ngāue langa lalahi, hange ko e ngāue'aki 'o e pa'anga hokohoko atu ki he monomono hala', fe'unga mo e \$22.9m 'i he ta'u fakapa'anga 2025'. Ko e ngaahi fakamole' mo e pa'anga hūmai', ke fenapasi pe mo e RMF kuo fa'u 'o fakamalumalu 'i he Lao ki he Hala 2020. 'Oku kau foki mo e fakamole ki hono langa 'o e fale fakataha'anga fo'ou 'a e Fale Alea', ngaahi fakalelei ki Mala'ekula pea mo e mala'e vakapuna fakavaha'apule'anga 'i Fua'amotu'. 'Ikai ngata ai', 'oku kau foki mo hono langa e uafu fo'ou 'i 'Eua', poloseki 'o e Keipolo Hawaiki', langa 'a e mala'e sipoti 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Tonga, langa 'a e Misiume Fakafonua 'o Tonga, ngaahi 'ofisi 'a e Potungāue Ki he Ngāue Tamate Afi mo e me'a Fakafokifa 'a Tonga', pea mo hono fakalahi 'a e ngaahi fefolau'aki 'a e kautaha Lulutai' 'aki ha to e vakapuna fo'ou.

PATISETI KI HE KAVEINGA NGĀUE LALAHI FIKA 8 'I HE TA'U FAKAPA'ANGA 2024-2027

Tēpile 12: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 8 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngāue Lalahi 8: Fakalelei' i e tu'unga 'o e ngaahi ngāue lalahi 'a e pule'anga	'Esitimeti 2023/24				2024/25		2025/26		2026/27	
	'Esitimeti Kamata		'Esitimeti Lilu		'Esitimeti		Esitimeti		Esitimeti	
	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalalaka
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	20.0		18.5		15.1		15.3		15.3	
Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuluaki 'o e 'Ea (TCRIP)		36.9		27.1		14.9		13.0		12.0
Langa 'o e falefo'ou ma'ae Falealea 'o Tonga		2.0		1.5		10.0		40.0		10.0
Polōseki ki hono Fakalelei' i 'o e Taulanga Nuku' alofa – Uafu Kuini Salote		48.8		37.6		43.8		3.3		
Poloseki Halafakavakava 'i Fanga'uta		0.3						5.0		20.0
Mo'unga Afi mo e Peau Kula (HTHH)		8.0		0.5						
Polōseki ki he ngaahi taulanga iiki ki he ngaahi 'otumotu				2.5		6.4				
Fakalelei' i 'o e Mala' e Kula				0.5		15.0		3.5		
Fakafo'ou 'o e Mala' e Vakapuna Fakavaha'apule'anga 'i Fua'amotu						5.0		30.0		20.0
Fale Mamata'anga Sipoti 'i he Ako Ma'olunga 'o Tonga		31.0		23.9		25.0				
Mesiume Fakafonua ma'a Tonga				0.6		6.7		5.1		
Fakalelei ki he Falemaka 'o e 'Ofisi Ki Muli						1.0				
Langa 'o e uafu 'Eua' pea mo e fakalelei ki he hala fakavakava						1.4				
Tokoni kihe Langa 'o ha ngaahi 'ulu' i 'ofisi fo'ou kihe Potungāue Tamate Afi moe Me'a Fakafokifa 'o Tonga								10.0		9.0
Maama ki he Halanga Vakapuna 'i Ha'apai				1.8						
Fakalelei' i 'o e Hala Taufā'ahau						0.1		5.0		10.0
Pa'anga Ngāue						22.9		17.0		17.0
Langa 'o e toho'angavaka ki he ngaahi vaka fakalotofonua 'i Nuku'aoifa						0.5		5.0		5.0
Ngaahi Polōseki iiki kehe		0.2		0.2		0.4				0.1
Kātoa	20.0	127.2	18.5	96.2	15.1	153.1	15.3	136.9	15.3	103.1
FAKAKĀTOA		147.2		114.7		168.2		152.2		118.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Kaveinga Lalahi 'a e Pule'anga' fika 9: Fakaloloto ange vā fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni', hiki'i ange fetokoni'aki fakafeitu'u', fakavaha'a-pule'anga' ke fakamālohia vā fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalalaka', sekitoa taautaha', ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga' ki ha founa malu fakatupu koloa pea paotoloaki e tupulekina faka'ekonōmika mo e fakasōsiale.

'I he malumalu 'o e GPA 9, 'oku ngāue mālohi 'a e pule'anga' ke toe fakalalalaka ange 'a 'ene fengāue'aki pea mo e ngaahi fonua 'oku nau fengāue'aki' pea mo feinga ke longomo'ui 'a e fengāue'aki pea mo e ngaahi kautaha fakafeitu'u' pea mo e fakamāmani lahi'. Ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku kau ai hono fakaivia 'o e vā fengāue'aki pea mo e ngaahi hoa 'i he fakalalalaka', ngaahi sekitoa taautaha', pea mo e ngaahi kautaha 'ikai ke fakapule'anga'. Ko e taumu'a kotoa pe ke tokoni' i 'a e 'inivesimeni 'i he 'ekonōmika' pea mo tu'uloa 'a e fakalalalaka', vahevahe taau', pea mo ha tu'unga faka'ekonōmika mo e fakasōsiale 'oku longomo'ui.

GPA 9 Vakai'i 'a e Ola 'o e Ngāue', 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024

'I he GPA 9', 'oku kei hokohoko atu pe 'a e kau 'a e pule'anga' 'i he fengāue'aki mālohi mo e ngaahi hoa ngāue mahu'inga, hangē ko e ngaahi pule'anga 'o 'Aositelēlia, Nu'usila, Pilitānia, Siapani, Siaina, 'Iunioni 'a 'Iulope, pea pehē ki he ngaahi kautaha fakafeitu'u kehekehe, ngaahi kautaha 'a e Pule'anga Fakatahataha', ngaahi kautaha fakapa'anga 'o kau ki ai 'a e Kautaha Fakapa'anga Fakamāmani Lahi (IMF), Pangikē 'a Māmani (WB), Pangikē ki he 'Inivesimeni ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a 'Esia' (AIIB), pea mo e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' (ADB). 'Oku tataki 'a e ngaahi hoa ngāue ko eni' 'e he tu'utu'uni ngāue hangē ko e Ngaahi Fakalelei ki he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Pule'anga' (JPRM), Halafononga ki he Sekitoa Takimamata 'a Tonga' (TTSR), Palani Ngāue Fakafonua II Ma'a Tonga ki hono Tokangekina 'a e Nunu'a 'o e Feliuliuaki 'a e 'Ea' mo e Fakatamaki Fakaenatula' (JNAP 2), Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli', Palani Ngāue Faka'ekonōmika Fakatipilomētika 'a Tonga, Palani Ngāue Fakaangaanga Fakafonua 'a e Pule'anga Fakatahataha' (Draft UN-CIP), Tu'utuni Ngāue ki he Tokoni pea mei muli', pea mo e Lao ki he 'Inivesimeni Muli', fakapapau'i 'oku fekau'aki mo fengāue'aki lelei ki he ngaahi taumu'a angamaheni'.

Ko e \$17.0m e patiseti fakakātoa kuo vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2024', ki hono fakatupulaki e vā fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka fakavahe lalahi' pea mo fakavaha'a pule'anga'. Neongo ia', ko e \$20.3m pe ko e pēseti eni 'e 19.4 'oku lahi hake 'i he 'esitimeti kamata', 'oku fakafuofua 'e fakamoleki' i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga' 'i he ngaahi polokalama ngāue lalahi ko eni':

- **Mo'ui:**

- Na'e fakamo'oni hingoa 'a e Talafekau Lahi 'o Siaina mo e Ministā Mo'ui 'a Tonga' 'i ha founga 'i he vaha'a 'o e Pule'anga 'o Siaina' mo e Pule'anga Tonga' fekau'aki mo hono 'omi 'o e timi fakafaito'o mei Siaina ke ngāue 'i Tonga' ni.
- Na'e fakahoko 'e he Ministā Mo'ui 'a Tonga' mo e Ministā Mo'ui 'a Nu'usila' ha fakataha 'o fakamamafa'i 'a e li'oa 'a e ongo fonua' fakatou'osi ke fakaivia e ngaahi ola 'o e mo'ui lelei ma'a honau kakai'.
- Ngaahi ngāue lalahi:
  - Na'e fakahā 'e he Ministā ki Muli' Winston Peters pea mo e Ministā Mo'ui 'a Nu'usila' Shane Reti ha tokoni ki he sekitoa mo'ui lelei 'a Tonga' 'aki 'a 'enau foaki 'a e pa'anga NZ\$2.4m ki hono langa 'o ha fale fo'ou ke tauhi ai 'a e ngaahi koloa fakafaito'o' 'i Veitongo.
  - Kuo kamata 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' (ADB) mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ha polōseki fo'ou fe'unga hono mahu'inga mo e pa'anga US\$16.2m ke langa ha ngaahi senitā 'e tolu ki hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka' 'i Tongatapu pea taha 'i Vava'u.
- Ako ngāue
  - Faingamālie ako ki he tupu'anga 'o e ngaahi fokoutua ki he Potungāue Mo'ui', 'a ia ko e ongo 'ofisa mo'ui 'e toko 2 'oku na kau atu 'i he polokalama ako 'i he 'Univēsiti 'i 'Aositelēlia.

- **Ako :**

- Na'e kau atu 'a e Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga fakataha pea mo e kau ngāue 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga lolotonga 'enau teuteu 'enau ngaahi palani, 'o ne fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e fengāue'aki fakataha mo fepoupouaki 'i he mala'e 'o e ako ke to e malohiange ai 'a e va 'o Siaina pea mo Tonga.
- Na'e lava hono langa 'o e lokiako fo'ou ma'ae 'apiako faka-technikale 'Ahopanilolo' na'e fakapa'anga 'e ha tokoni US\$0.072m pea mei he pule'anga Siapani. Ko e hoko atu pe 'eni 'o e tokoni 'a Siapani ki he 'apiako ni hili enau langa 'a e fale fō 'i he 2012, ko e taha pē ia 'o e ngaahi tokoni 'a Siapani na'e fakahoko kimu'a ki he ako'anga ni 'i he 2012 'i he taimi na'a nau tokoni ai 'i hono langa 'o ha fale fō.
- Na'e toe fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapani 'a hono langa ha lokiako fo'ou ma'ae Ako Lotoloto 'a Popua makatu'unga 'eni 'i he to e tokolahiangē 'a e fanau ako 'i he ta'u 'e 3 kuo hili.

Tokangaekina 'o e fakatamaki:

- 'I he fengāue'aki mo e OCHA, UNDP pea mo e 'Ofisi 'o e Tokangaekina 'o e ngaahi Fakatamaki (NDRMO), na'e fakahoko 'a e ako 'aho 'e tolu 'i Tongatapu mei he 'aho 24 ki he 26 'o 'Okatopa 2023. Ko e poloakalama ako ko eni na'e fakatefito ki hono tokoni'i 'a kinautolu na'e kau ki ai mei he ngaahi sekitoa kehekehe, ki he founga 'o hono fakahoko 'a hono vakai'i 'o e ngaahi maumau hiliange ha fakatamaki.
- Na'e fakahoko 'e he 'ofisi 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula (NDRMO), kautaha malu'i 'o Nu'usila, pea mo e Kau Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio ha 'a'ahi ki Lifuka Ha'apai ko e konga 'eni 'o 'enau teuteu atu ke fakahoko 'a e polokalama ako 'oku ui ko e Tropic Twilight 'a ia 'e fakahoko 'i Mē 2024.
- Na'e fakahoko 'i he 'aho 20 ki he 24 'Okatopa 2023, 'a e 'a'ahi mai ki Tonga ni 'a e fakafongā makehe 'o e ngaahi Pule'anga Fakatahataha' ki he fakatu'utamaki' (SRG UNDRR) 'o kau fakataha 'i he 'aho fakamanatua fakamamani lahi 'o hono tokangaekina 'o e peaukula. Na'e kau ki he polokalama 'a'ahi ko 'eni 'a 'ene vakai ki he tu'unga 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki hono fakasi'isi'i 'a e uesia tamaki 'i ha hoko ha fakatamaki 'i he vahefonua Pasifiki.
- Na'e kau atu 'a e kau 'ofisa ma'olunga mei he 'Ofisi 'o e Tokangaekina 'o e ngaahi Fakatamaki (NDRMO) ki ha ako na'e fakahoko 'i Nu'usila mei 'aho 12 ki he 16 'o Fepueli'. Ko e taumu'a 'o e ako ni ke fakaivia 'a e fai tu'utu'uni felāve'i pea mo e uesia 'o e feliuliaki 'o e 'ea 'o fakatefito 'i he ma'u'anga fakamatala 'oku pau mo falala'anga.
- Ko e polokalama fengāue'aki ko eni 'oku 'iloa ko e "Exercise Longreach" ki he ta'u 2023, ko ha fengāue'aki ia 'oku lele hokohoko pe ia 'i he va 'o e Va'a Malu'i 'a 'Aositelelia, 'Ofisi ki hono tokangaekina 'a e ngaahi fakatamaki 'a e fonua mo e Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio, pea mo e kotoa 'o kinautolu 'oku nau kau atu ki he fuofua tali ki ha hoko mai ha fakatamaki, pea na'e laka hake 'i he toko fitungofulu (70) 'a e tokolahi 'o kinautolu na'e kau ki he ngāue ni.
- Na'e foaki 'e he Sosaieti 'o e Kolosi Kula ha tokoni fakapa'anga ki ha ngaahi fānili fakakatoa 'e 632 na'e faingata'a'ia mei he 2022 'i he pa ko ia 'a e mo'ungaafi Hunga-Tonga Hunga-Ha'apai pea mo e peau kula 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'e tolu 'o

Tonga. Na'e laka hake 'i he vaeua miliona 'a e pa'anga tokoni na'e t'ānaki' pea na'e tokanga'i 'a hono tufotufa' 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga' (TDB).

- **Fakalalakaka Faka'ekonōmika:**

- *Fefakatau'aki Fakavaha'a pule'anga:*
  - Na'e pou pou'i 'e 'Aositelelia 'a e ako fekau'aki pea mo e Va'a fakahoko fatongia ki hono tokanga'i 'o e "Aleapau 'i he Pasifiki 'i he fekau'aki faka'ekonōmika ofi" (PACER Plus). Na'e fakatefito 'a e ako ko 'eni 'i he ngaahi 'elia ki hono fakalahi 'a e ivi malava 'a e fonua 'i he ngaahi 'inivesimeni fakahangatonu pea mei muli. Na'e pou pou'i 'e he ako 'a e fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e kakai mo e ngaahi sekitoa fakataautaha ke fakatupulekina ha 'ataakai lelei ki he kaha'u tu'umalie mo ta'eue'ia.
  - Na'e fengāue'aki 'a e kautaha Nishi pea mo e kautaha Market Development Facility pehe ki he kautaha vakapuna 'Ea Nu'usila 'i he tokoni'a e ongo pule'anga 'Aositelelia pea mo Nu'usila. Ko e fengāue'aki ko 'eni ki hono uta atu 'a e fua 'o e ngoue 'i he vakapuna. Ko e taumu'a 'o e ngāue ni ke solova 'a e palopalema na'e fakatupunga 'e he Koviti-19 pea mo e pā 'a mo'unga afi 'o tu'unga ai 'a e toloi taimi uta 'o e ngoue pea hoko ai 'o maumau 'a e koloa lolotonga 'a hono fakafolau he vaka tahi.
- *'Ekonōmika faka'ilekitulonika*
  - Na'e kamata 'e he pule'anga Tonga pea mo e Pa'anga fakalalakaka 'a e UN (Capital Development Fund) 'a e polokalama 'oku 'iloa ko e "IDES (Inclusive Digital Economy Scoreboard) ki Tonga. Ko e polokalama ko eni te ne tokoni'i 'a Tonga ki ha tu'unga faka'ekonōmika faka'ilekitulonika, pea hokohoko ai pē hono pou pou'i 'e 'Aositelelia 'a e 'asenita 'o e fakalalakaka ki ha Tonga tu'umalie mo lelei.
- *Ngaahi polōseki ki he fakalalakaka fakakolo.*
  - Na'e 'a'ahi atu 'a e Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga 'o foaki 'a e ngaahi tokoni ki he tukuimotu 'i Vava'u. Ko e tokoni na'e kau ai ngaahi misini vaka ki he toutai, misini tuitui, ko e ngaahi fale ki he ngoue, mo e ngaahi naunau ki he faama'i 'o e me'a mo'ui 'o 'oseni

- **Toutai :**

- Na'e foaki atu 'e he Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga 'a e ngaahi tokoni vaka toutai ki he kau toutai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu 10. Na'e tali fiefia 'e he kainga 'a e tokoni ko 'eni, pea 'e tokoni ki hono fakalele'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'enau mo'ui mo 'amanaki 'e tokoni 'a e ngaahi vaka toutai ni ki he fakalalakaka tu'uloa 'i he kolo ko Talafo'ou.

- **Malu mo e Hao 'o e Kau'āfonua:**

- Na'e foaki atu 'e he Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga Mr Ruan Dewen ki he Polisi Tonga ha ngaahi me'a makehe 'e ala tokoni ki he 'enau ngāue fakatotolo pea mo ha me'alele ke tokoni ki he fakalalakaka 'a 'enau fakahoko fatongia. Na'e hounga'ia 'aupito 'a e Polisi Tonga' 'i he tokoni ko eni mei he Talafekau Lahi 'a Siaina' ke tokoni ki he fakalakakala 'a 'enau fakahoko fatongia'.
- Kuo fakakakato 'e he Polisi Tonga' ha polokalama ako malu'i fakataautaha 'i ha uike 'e ua pea na'e fakahoko eni 'e ha kau Polisi Faiako 'e toko fā mei he Potungāue Polisi',

Ngaahi Fale Fakapopula' mo e Ngaahi Fakatonutonu 'a e Pule'anga Ha'amoā'. Ko e ako ko 'eni' ko e taumu'a' ke fakalahi 'enau potō'i ngāue' tautefito ki hono malu'i 'o e kau fakafofonga pule'anga ma'olunga mei tu'apule'anga' mo e kau 'a'ahi mai', 'a ia ko e konga pē 'eni' 'o e fengāue'aki 'a Tonga mo e ngaahi 'otu motu kaungā'api 'i he Pasifiki'.

- Na'e me'a'ofa mai'aki 'e he Polisi 'Aositelēlia (AFP) ha ngaahi naunau faka'ilekitulōnika (VHF) laka hake 'i he 100, ko e konga ia 'o 'enau fengāue'aki 'i he polokalama 'oku 'iloa ko e vā fengāue'aki 'a Tonga mo 'Aositelēlia (TAPP) ke fakalahi 'a e netiueka 'o e fetu'utaki fakalētio 'a e Polisi Tonga' ke tokoni ki hono fakalakalaka'i 'enau fakahoko fatongia 'i hono tau'i 'o e faihia', fakamamahi mo hono pausi'i e longā'i fānau'.
- **Ngoue :**
  - 'I he fengāue'aki 'a e Talafekau Lahi 'a Siaina' pea mo ha kau mataotao 'i he niu' mei he kautaha Siaina (China-Aid Agro-Tech Cooperation) pea mo e Potungāue Ngoue', Me'akai pea mo e Vaotātā (MAFF), na'a nau me'a'ofa mai'aki 'a e ngaahi polokalama ako ke tokoni'i 'a hono faama'i 'o e niu 'i Tonga' ni. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi ngāue fakaako ko 'eni' ke fakalahi hono ngaohi mo fakalelei' 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e kau ngoue fakalotofonua'.
  - Fengāue'aki mo e kautaha FAO ki hono fakahoko 'o e poloseki felāve'i mo e sisitemi 'o hono tō, utu, fakatolonga, 'a e me'akai, pea kau heni 'a hono ngoue'i 'o e 'akau foha' ke ma'u mo'ui mei ai 'o ka hoko mai ha fakatamaki, pea pehē ki hono tokanga'i 'o e me'a mo'ui 'i 'ōseni'.
- **Ngaahi Koloa Fakatokolahi:**
  - *Ma'u'anga vai'.*
    - 'I he fengāue'aki 'a e Poate Vai 'a Tonga' pea mo e ongo kautaha 'Aositelēlia (Australian Water Association pea mo e Unitywater), fakataha mai ki ai pea mo e tokoni pea mei he kautaha 'Aositelelia 'e taha ko e (Australian Water Partnership) 'i he ngaahi polōseki ki hono matu'uekina 'a e feliuliuaki 'a e 'ea'. Ko e ngaahi polōseki ko eni' 'oku fakatefito 'i hono tokanga'i 'a e naunau 'oku ngāue'aki 'a e ivi pea mei he la'aa', matu'uekina 'o ha fakatamaki', pea mo e ako ma'ae kau ngāue 'oku nau ngāue fakapatonu ki he ngaahi me'angāue'.
    - Na'e fakahoko 'e he 'Amipasitōa Siapani' hano foaki 'a 'enau tokoni ki hono fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai ko ia 'a Houma. 'I he tokoni pea mei he Siapani (Japan GGP), na'e kau ai 'a hono fokotu'u ha ongo mīsini pamu vai 'uhila' 'e ua pea mo hono fakafetongi 'a e ngaahi laine lalahi 'o e vai na'e fe'unga mo e kilomita 'e 1.8.
    - Na'e taa'imālie 'a e ongo kolo ko eni' ko Tokomololo pea mo Navutoka mei he tokoni pa'anga 'a e Pule'anga 'o Siapani ke fakalelei'i 'a 'enau ma'u'anga vai, 'o fakalelei'i 'a 'enau ma'u'anga vai' pea mo e tu'unga lelei 'o e vai' ma'ae kakai 'o e ongo kolo ni.
  - *Fakatupu mo hono tufaki 'o e ma'u'anga 'uhila'.*
    - Na'e me'a'ofa 'aki 'e he Pule'anga 'Aositelēlia' ki he Kautaha 'Uhila' 'a Tonga' (TPL) ha mīsini 'uhila' fo'ou ke fakalahi 'a e ma'u'anga ivi mei he 'uhila', 'o fakapapau'i ha ma'u'anga ivi mālohi mo falala'anga ki Tongatapu. Ko e mīsini

'uhila ko 'eni' 'oku 'i ai hono fatongia mahu'inga 'aupito ki hono solova 'a e matemate mai ki mui' ni 'a e 'uhila' pea mo hono tokoni'i 'a e feinga 'a Tonga ke mavahe 'ene ma'u'anga ivi ki he ma'u'anga ivi 'oku toe ma'a ange 'a ia ko hono fakakato ia 'o e ngaahi taumu'a ki he kaha'u tu'uloa'.

- **'Atakai:**

- Na'e foaki 'e he Pule'anga Siaina' 'a e pa'anga e \$151,893.62 ko ha pou pou ki he polokalama tō 'akau 'a e Falealea 'o Tonga'. Na'e fakahoko 'a e ouau tō 'akau ni 'i he 'ēlia 'o e Falealea' ko hono fakamahu'inga'i 'a e ngāue mahu'inga ni.

- **Tangata pē Fefine:**

- 'Oku pou poua 'e 'Aositelēlia 'a e ngaahi ngāue kotoa pe 'a Tonga ki hono fakafepaki'i 'a hono fakamamahi'i 'o e kakai fefine' mo e longa'i fānau' 'aki hano fakapa'anga e ngaahi ngāue mahu'inga, tokoni'i 'a e polisi mo 'enau ngāue ki hano tali 'a e faingata'a', tokoni'i pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua' pea mo e tafa'aki tatau 'a e tangata pea mo e fefine. 'I Vava'u, na'e foaki ai ha ngaahi me'alele fo'ou ma'ae Polisi Tonga' 'o e 'iuniti 'oku nau tokangaekina 'a e fakamamahi 'i 'api' pea mo e Kautaha ki hono tokangaekina 'a e Kakai Fefine' mo e Longa'i Fānau' (WCCC) ke fakalelei'i e tokanga'i 'o e kolo'.
- Na'e fakahoko ha fakataha 'a e talafekau lahi 'a Siaina' pea mo e Fakafofonga Fakafonua 'i he Pasifiki mei he Va'a ki he Tokangaekina 'o e Kakai Fefine' 'a e Pule'anga Fakatahataha (UN Women), mo e taumu'a ke alea'i ha ngaahi founa ke fakatupulaki ai e kau mai 'a e kakai fefine Tonga' 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'o e pule'anga'.

- **Ngaahi ngāue ki he pōsiti 'ofisi':**

- Na'e foaki 'e he Pōsiti 'Ofisi 'Aositelēlia' ki he Pōsiti 'Ofisi Tonga' ha me'angāue fakapōsiti 'ofisi, kau ai 'a e ngaahi me'alele faka'uhila mo e ngaahi paiki. Na'e 'i ai pea mo e ngaahi naunau kehe 'o kau ai 'a e naunau ki he taimi 'alo tamaki, naunau fakatekinolosia, pea mo ha me'angāue ke fakafa'ahinga 'a e 'u tohi'. 'E toe fai foki 'e he Pōsiti 'Ofisi 'Aositelēlia' ha ako ki he pōsiti 'ofisi 'a Tonga ko ha kongā 'o e hoa fakalalakaka fakapōsiti 'ofisi 'o e Pasifiki'.

- **Tāmate Afi & Ngaahi Sēvesi ki he Taimi Fakatupakē:**

- Na'e foaki mei Saute 'Aositelēlia ha loli tamate afi 'e 2 pea mo ha me'angāue ki he Potungāue Tamate Afi' pea mo e Ngaahi Sēvesi ki he Taimi Fakatupakē, ko e hokohoko atu ia 'a 'enau fengāue'aki na'e talu 'ene kamata mai pea mei he 2004. Kuo hoko 'a Saute 'Aositelēlia ko e hoa ngāue mahu'inga 'aupito ki hono tokonia mai 'a e ivi malava 'a e Va'a Tamate Afi', 'a ia ko e pēseti 'e 90 'o 'enau ngaahi loli tamate afi' ko 'enau me'a'ofa.

- **Keli Makakoloa 'i 'Oseni:**

- Na'e fakahoko 'e he Palēmia 'o Tonga mo e Palesiteni 'o e Pule'anga Nauru ha fakataha ke alea'i ha ngaahi kaveinga kehekehe, 'o kau ai 'ena fevahevahe'aki ki he 'ena tokanga makehe fekau'aki pea mo ngaahi ngāue ki hono keli 'o e makakoloa 'i 'oseni'.

- **Fefolau'aki vakapuna':**

- Na'e 'a'ahi mai ha 'ofisa pea mei he Kautaha ki he Malu 'o e Fefolau'aki Vakapuna Sivile Fakavaha'apule'anga (ICAO) ki he ngaahi 'Otu Motu Iiki Langalanga Hake 'o e Pasifiki' ki Tonga ke fakalelei'i 'i he vā fengāue'aki 'i he vaha'a 'a Tonga pea mo e ICAO. Na'e fakatefito 'a e tokanga' 'i hono fakatatau e ngaahi fiema'u vivili 'oku mahu'inga 'i he sekitoa fefolau'aki vakapuna', alea'i e ngaahi taumu'a fakaemamani lahi, palani e ngaahi ngāue 'oku teu ke fai hangē ko e polōseki fekau'aki pea mo e Va'a Fakahaofi Mo'ui' (SAR) pea mo e ako ki he hoko ko ha 'ofisa pule'anga ki hono sivi 'o e tu'unga malu 'o e fefolau'aki vakapuna (Government Safety Inspector).

- **Fealealea'aki faka-tipilōmetika:**

- 'Oku faka'ilonga'i 'i he 'a'ahi mai 'a e Sekelitali lahi 'a 'Amelika (Anthony Blinken) ki Tonga' ko ha makamaile mahu'inga 'i he vā fetu'utaki 'a Tonga pea mo 'Amelika'. Fakataha pea mo e toe hoko atu ko ia 'a e kau ngāue 'ofa 'i he fonua' pea mo hono fokotu'u 'o e 'ofisi talafekau lahi 'a 'Amelika 'i Tonga' ni.
- Na'e 'a'ahi mai ki Tonga' ni 'a e Ministā 'a Pilitania ki he ngaahi Fonua 'i he Vāhenga 'Initia mo e Pasifiki' ko e taha ia 'o 'ene ngaahi 'a'ahi talu mei hono fakaava 'o e Komisoni Ma'olunga 'a Pilitānia' 'i he 2020'. Lolotonga 'ene 'a'ahi mai', na'a ne fakataha mo e Palēmia Le'ole'o 'o Tonga' mo e Ministā ki he Ngaahi Ngāue ki Muli' ke alea'i 'a e ngaahi faingamālie 'inivesimeni mo e pou pou ki he ngaahi pole fekau'aki mo e feliuliaki 'o e 'ea'.

Ngaahi ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga 2025 - 2027 'i he Kaveinga Ngāue Lalahi 9 [vakai ki he kaha'u]

Ko e ngaahi tu'utu'uni mo e taumu'a ngāue 'i 'olunga', 'e hokohoko atu ai pe 'enua tataki e ngāue fakapatiseti ki hono fakatupulaki e vā fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue ki he langa fakalalakaka', 'o fakatefito 'i he ngaahi 'inivesimeni lelei ke paotoloaki mo tu'uloa ai e tu'unga faka'ekonōmika' mo e fakasōsiale 'a e fonua'.

Ko e patiseti fakakātoa kuo vahe'i ki hono ngāue'i 'o e Kaveinga Ngāue Lalahi hono 9 'a e pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025', 'oku fe'unga mo e \$22.7m. 'A ia ko e hiki 'aki eni 'a e \$5.7m mei he ta'u fakapa'anga lolotonga' 2024, makatu'unga eni mei he ngaahi ngāue fiema'u vivili ko eni':

- Talitali 'e Tonga e fakataha fakavahefonua 'a e kau taki 'o e Pasifiki'
- Fakalelei'i 'o e tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi ngāue fakatipilometika 'a Tonga'
- Monomono mo fakalelei'i 'o e ngaahi 'ofisi talafekaulahi 'a Tonga 'i muli', 'o kamata 'i San Francisco mo Niu'ioke 'i he ta'u fakapa'anga 2025' (\$0.2m)
- Fakakakato e ngaahi langa fakalelei ki he 'Ofisi Palemia motu'a' 'i he ta'u fakapa'anga 2024' ke hiki ki ai e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli' 'i he ta'u fakapa'anga 2025'.
- Hokohoko atu 'a e ngāue mo e pou pou ki hono fa'u 'o e palani fokotu'utu'u ki he fehikitaki' 'I he'ene felāve'i mo e fakalalakaka tu'uloa (*Migration and Sustainability Development Policy (MDSP)*), 'i he fengāue'aki fakataha mo e tokoni fakatekinikale, ngaahi Potungāue felāve'i' kau ki ai mo e ngaahi kupu fekau'aki'.

GPA 9 PATISETI Ta'u Fakapa'anga 2024-2025

Tēpile 13: Fakaikiiki 'o e Patiseti 2024 - 2027 'i hono vahevahe ki he Kaveinga Ngāue Lalahi fika 9 (\$m)

Patiseti ki he Kaveinga Ngaue Lalahi 9: Fakatupulaki e vā fengāue'aki	'Esitimetu 2023/24		2024/25		2025/26		2026/27			
	'Esitimetu Kamata		'Esitimetu Liliu		'Esitimetu		Esitimetu			
	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka	Pule'anga	Ngaahi Hoa Ngaue ki he Fakalalakalaka		
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli	14.5		13.8		14.3		14.4		14.4	
Potungāue Pa'anga - Va'a ki hono tokanga'i 'o e Ngaahi Tokoni	0.5		0.5		0.5		0.5		0.5	
Upulaki 'a e vā taataha mo fakatokolahi		2.0		6.0		1.3		1.1		1.1
Tokoni ki he teuteu 'a e Fealea'aki e kau taki 'o e Pasifiki'					1.2	4.9				
Tokoni ki he tafa'aki Fefolau'aki 'o e kakai 'I he Pasifiki						0.5		0.6		0.6
Kātoa	15.0	2.0	14.3	6.0	16.0	6.7	14.9	1.7	14.9	1.7
FAKAKĀTOA		17.0		20.3		22.7		16.6		16.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

5. FOKOTU'UTU'U NGĀUE 'EKONOMIKA FAKALUKUFUA, OLA MO E VAKAI KI HE KAHA'U

Ko e tu'unga malu faka'ekonōmika fakalukufua 'o e fonua', 'oku fakalalakalaka ai pē kimu'a, hili ko ia 'a e ongo fakatamaki 'i he ta'u 2022'. Na'e hoko 'a e fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga', ngaahi tokoni mei he hoa ngāue 'i he fakalalakalaka', pea mo e talafi pa'anga mei hotau kainga nofo 'i muli', ke ne kei pukepuke 'a e tu'unga faka'ekonomika' fakataha mo e tu'unga malu 'o e ngaahi kupu tu'u laveangofua 'o e sōsaieti'. 'E kei hokohoko atu ai pē 'a e Pule'anga' ki hono ngāue'aki 'a 'ene tu'utu'uni fakapa'anga' ke kei paotoloaki 'a e ngaahi ngāue fakaakeake' pea mo e tupu faka'ekonomika', neongo 'a e ngaahi pole 'i he hiki 'a e tu'unga totongi koloa'. 'Oku fakatokanga'i mavahe foki 'a e tu'unga mā'olunga kuo a'usia', 'o makatu'unga mei he ola 'o e hiki ko ia 'a e tu'unga 'o e koloa fakalotofonua', talu mei Sepitema 2022.

Kimu'a 'i he hoko 'a e fakatamaki 'o e pā 'a e mo'unga afi HTHH pea mo e Kōviti-19', ko e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua 'o e fonua', na'e tāketi ke tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 3.0 'i he ta'u 'e tolu ka hoko':

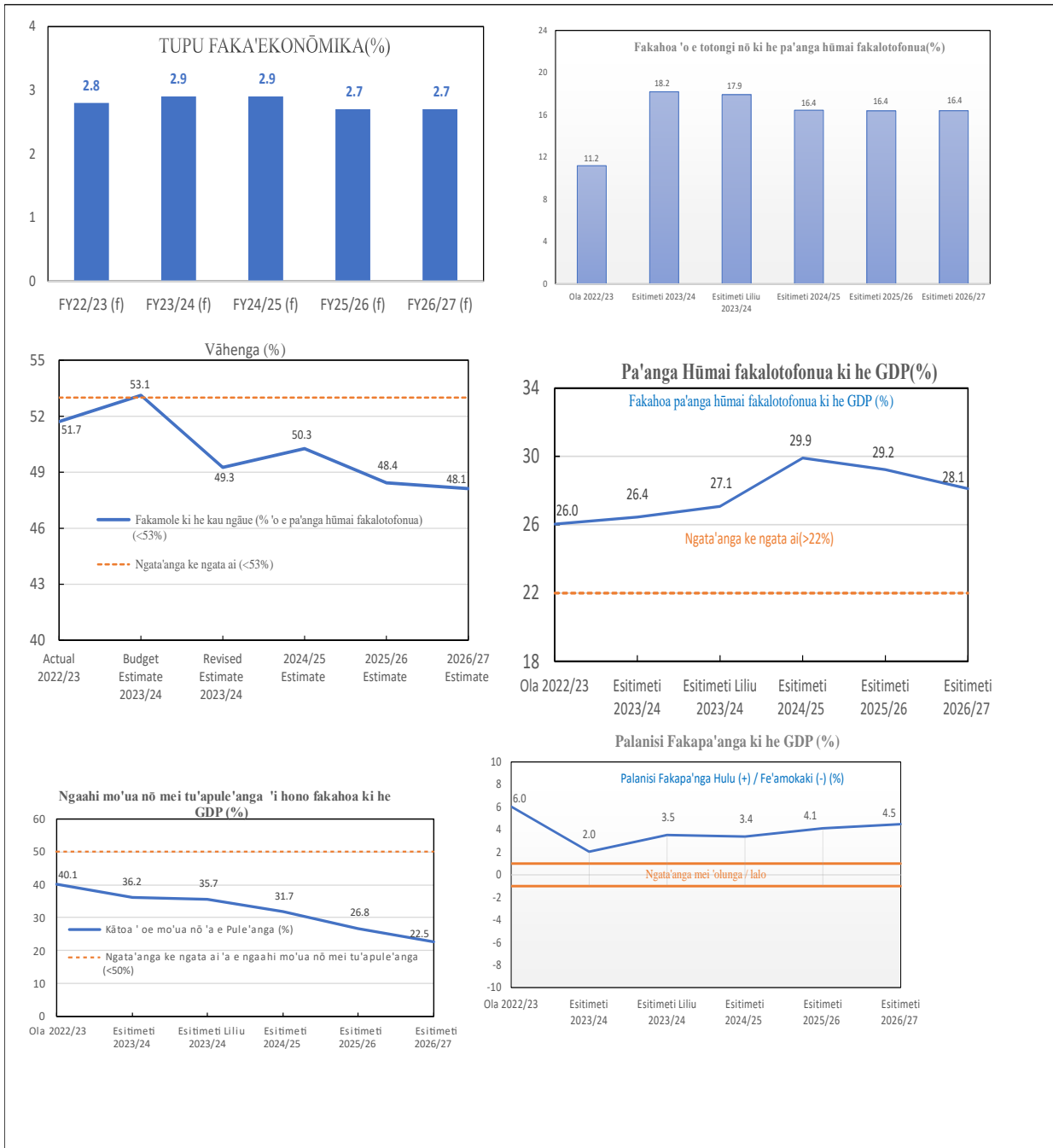
- 'Oku fakafuofua ke 'avalisi he pēseti 'e 2.8 'a e tupu faka'ekonōmika' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai ta'u fakapa'anga 2025 – 2027'. 'Oku tataki 'eni 'e he ngaahi ngāue langa fakaakeake' pehē ki hono kamata'i 'o e ngaahi poloseki langa lalahi'; 'i he taimi tatau, 'oku kei tāketi ai pē ke a'usia ha tupu faka'ekonomika pēseti 'e 3.0 ki he 4.0 'i he taimi loloa', 'o makatu'unga 'i hono fakalahi 'o e patiseti ke fakamole ki he ngaahi ngāue fakalalakalaka lalahi'.
- Ko e 'avalisi fakata'u ki he hiki 'i he mahu'inga 'o e totongi koloa fakalukufua' 'oku fakafuofua ke holo ki he vaha'a 'o e pēseti 'e 4.3 ki he 6.7 'i he faka'osinga 'o e 2024'. 'I he taimi tatau 'oku fakafuofua foki ke holo 'a e tu'unga totongi koloa' 'o ma'ulalo 'i he tāketi pēseti 'e 5.0 'i he faka'osinga 'o e 2024' 'aki 'a hono ta'ota'ofi 'a e hiki 'o e totongi koloa fakalotofonua'. 'I he vakai ki he kaha'u', 'oku fakafuofua 'e kei ma'ulalo ange 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'o e totongi koloa fakalūkufua' 'i he pēseti 'e 5.0 fakatatau ki he me'afua 'a e NRBT.
- Ko e taumu'a', ke kei pukepuke 'a e 'avalisi fakata'u 'o e hulu 'i he palanisi fakapa'anga' ke 'i he pēseti 'e 1.0 ki he 2.0 'o e fakakatoa 'o e lahi 'o e koloa ngaahi fakalotofonua' (GDP) mei he Ta'u Fakapa'anga 2025 – 2027', taimi tatau 'e malava pē mo hono tā fakafoki 'o e mo'ua nō ki he pangikē EXIM, fakafuofua ki he \$42.0m 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025;
- Ko e fakakātoa 'o e totongi noo' 'i hono fakapēseti ki he pa'anga hūmai fakaloto fonua' 'e hōloa ange 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai', fakahoa ki he 'esitimetu 'o e ta'u fakapa'anga

2024, mei heni leva 'oku ne 'omai ha faingamālie ki he pule'anga', ke toe fakalahi ange 'a 'ene ngaahi patiseti fakamole ki he ngaahi ngāue fakalalakaka pea mo a'usia 'a e taumu'a tupu faka'ekonomika kuo fokotu'u'.

- 'E hokohoko atu ai pē 'a hono fakamālohia ke to e mālohi ange 'a e tānaki pa'anga' ke tokoni ki hono teke 'o e tupu faka'ekonōmika' pea mo e tā fakafoki 'o e mo'ua nō'. 'E hoko atu ai pē mo e ngāue ki hono vakai'i 'o e ngaahi tukuhau faka'ataa' lolotonga e ta'u fakapa'anga 2025 'i ha ngaahi 'elia pau. 'Oku fakafuofua 'e kake māmālie 'a e tānaki mei he pa'anga hūmai fakalotofonua' 'i hono fakapēseti ki he GDP 'i he ta'u 'e tolu ka hoko ', 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 2** 'i lalo'.
- Ko e taumu'a', ke leva'i lelei 'a e ngaahi fakamole', 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a ngāue 'e tolu 'o e lao ki hono tokanga'i 'o e pa'anga 'a e Pule'anga' (PFM), 'o kau ki heni 'a hono; (i) Tokangaekina e ngāue me'a fakapa'anga Fakalukufua'. (ii) Vahevahe taau' pea mo e (iii) Fakahoko pea mo fakalele lelei 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga', pea mo kei mātu'aki mahu'inga ke fakapapau'i 'a e tūkunga malu 'o e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua', 'i he ta'u 'e tolu ka hoko pea ki he kaha'u'.
- Ko e ngaahi me'afua faka'ekonōmika tu'upau', mo 'enau ngaahi fakafuofua ki he kaha'u' 'oku hā atu 'i he ngaahi fakatātā 'i lalo':

Fakatātā 2:Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika mo Fakapa'anga

Fakatokonga'i: Kuo toki tukuange mai 'e he Potungāue Setisitika' 'a e fakamatala fakamuimitaha ki he ngaahi fika tupu fakaekonōmika, 3.36 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2017), 0.87 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2018), -0.23 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2019), 1.31 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2020), -1.26 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2021), 0.05 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2022). Ko e ngaahi fika fakamuimui ko'eni', 'e toki fakahu ia 'i he Fa'unga 'o e 'Ekonomika Fakalukufua 'i Siulai 2024.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Fakatokonga'i: Ngaahi lao fakapa'anga 'a e pule'anga:

1. **Pa'anga Hūmai Fakalotofonua ki he GDP (%)** – ko e tånaki pa'anga hūmai, 'oku fakafuofua ke a'u ki he tāketi' 'a ia ke 'i he pēseti 'e 22 pe lahi ange 'o e GDP (Mahu 'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Ngaahi Fakalotofonua 'i he ta'u).
2. **Vāhenga (pēseti)** – ke 'oua toe laka hake 'a e fakamole ki he vāhenga' 'i he taketi (ke si 'i hifo pēseti 'e 53 'o e Pa'anga Hūmai Fakalotofonua pē ko e pēseti 'e 45 'o e Fakamole angamaheni).
3. **Palanisi Fakapa'anga ki he GDP (pēseti)** – ko e tu'unga 'o e palanisi fakapa'anga' ke nofo pe 'i he vaha'a pēseti 'e 1 ki he -1.0 'o e GDP.
4. **Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga ki he GDP (pēseti)** – ko e tu'unga 'o e mo'ua nō ki Tu'apule'anga' ke 'i lalo pē he taketi' (ke 'oua toe laka hake he pēseti 'e 50 'o e GDP).

5.1 Tu'unga Faka'ekonōmika

Ko e ngaahi me'afua faka'ekonōmika mo fakapa'anga' 'i he'ene fakamatala'i 'a e tu'unga lolotonga 'o e 'ekonomika'.

- **Tupu Faka'ekonōmika':** Hangē ko ia 'oku hā 'i he **Tēpile 14** 'i lalo', 'oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonōmika' ki Tonga 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024' ke 'i he pēseti 'e 2.9. Ko e fakalalakaka ko 'eni' na'e makatu'unga ia mei he toe lelei ange 'a e ola 'o e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'i he ngaahi sekitoa'.

'I he sekitoa ngoue', vao'akau', mo e toutai' (17.5 pēseti 'o e GDP), 'oku fakafuofua ke hōloa 'ene tupu' 'aki 'a e pēseti 'e -0.8. 'Oku makatu'unga mei he fakafuofua 'e hōloa 'a hono hūatu 'o e fua 'o e ngoue' ki tu'apule'anga', tautefito ki he hina', meleni' pea mo e niu', 'oku kau foki ki heni pea mo e hōloa 'i he hūatu 'o e fua 'o ngātai', tautefito ki he tuna' mo e limu'.

'I he sekitoa langa' (13.9 pēseti 'o e GDP), 'oku fakafuofua 'e tupu'aki 'a e pēseti 'e 6.2 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024, makatu'unga 'i he ngaahi ngāue langa 'oku lolotonga fakahoko pea mo e ngaahi ngāue langa lalahi 'oku 'amanaki ke fakahoko'.

'I he sekitoa 'o e ngaahi ngāue (50.3 pēseti 'o e GDP) 'oku fakafuofua 'e tupu'aki 'a e pēseti 'e 4.1, tataki ia 'e he ngaahi ngāue fakatakimamata', fefakatau'aki fakalukufua pea mo e fakamovetevete'. Ko e tu'unga tupu lelei ko eni' 'oku fakafuofua 'e hokohoko atu, kaunga lahi ki heni 'a e hiki hake 'a e fika 'o e kau folau'eva', lahi mo e talafi pa'anga mei muli', mo e lahiange 'a e fakamole ki hono tokonia 'a e ngāue fakalalakaka 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha'.

Ko e toenga' leva, 'oku kau ki ai 'a e 'ū me'a makehe ange (tukuhau 'o e koloa mo e ngaahi ngāue' pea mo e ngaahi totongi me'a'ofa) fakafuofua ki he pēseti 'e 18.3 'o e GDP.

Tēpile 14: Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) – Ngaahi Sekitoa

Tupu Faka'ekonomika (%)	Ola totonu (Potungāue Sitesitika)					Fakafuofua (Potungāue Pa'anga-MOF)					
	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20r	2020/21p	2021/22f	2022/23f	2023/24f	2024/25f	2025/26f	2026/27f
Ngoue, Vaotaa, mo e Toutai	-2.5	0.4	3.6	3.2	0.1	1.5	0.2	-0.8	0.4	1.3	1.6
Sekitoa Langa	18.0	-32.4	16.2	-13.9	16.6	-11.5	-1.4	13.6	12.7	9.1	4.0
Sekitoa Fakatupu Koloa ('ikai kau ai e sekitoa Langa)	3.8	-0.3	-1.9	4.1	-7.2	-0.2	1.0	1.7	2.7	3.4	4.4
Sekitoa Ngaahi Ngāue	1.8	3.3	0.8	-0.3	-7.6	-2.5	4.7	4.1	3.4	3.0	3.3
<i>fefakatau'aki fakalukufua/fakamovetevete</i>	2.5	6.3	0.4	2.8	-13.1	-5.0	11.0	3.4	3.0	3.1	2.5
<i>ngaahi nofo'anga/falekai (sekitoa takimamata)</i>	8.6	7.5	-3.3	-27.4	-68.1	-93.5	1435.4	115.8	35.0	12.7	15.0
<i>ngaahi kautaha pa'anga mo e malu'i</i>	-4.3	4.5	0.1	5.0	-5.0	-3.9	-1.0	1.7	1.8	1.3	1.1
<i>ngaue 'a e Pule'anga mo e Ta'u Malu'i</i>	-1.5	2.8	4.0	1.8	1.9	0.5	1.0	1.2	1.3	1.0	2.3
<i>ngaahi sekitoa kehe</i>	3.1	1.5	0.6	-0.1	-3.8	2.7	2.4	2.3	2.4	2.9	3.5
Katoa e Mahu'inga 'o e Koloa mo Ngāue Fakatupu	3.3	0.2	0.7	0.5	-2.7	-0.6	2.8	2.9	2.9	2.7	2.7

r :liliu, p :fakaangaanga, and f:fakafuofua

Fakatokonga'i: Kuo toki tukuange mai 'e he Potungāue Setisitika' 'a e fakamatala fakamuimuitaha ki he ngaahi fika tupu faka'ekonōmika, 3.36 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2017), 0.87 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2018), -0.23 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2019), 1.31 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2020), -1.26 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2021), 0.05 pēseti (Ta'u Fakapa'anga 2022). Ko e ngaahi fika fakamuimui ko'eni', 'e toki fakahu ia 'I he Fa'unga 'o e 'Ekonomika Fakalukufua 'i Siulai 2024.

Ma'u'anga Fakamatala Potungāue Pa'anga (MOF), Potungāue Setisitika (TSD)

Ko e tupu faka'ekonōmika ki he Ta'u Fakapa'anga 2025', 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 2.9, ko e faka'ilonga 'eni 'a e fakalalakaka ai pē kimu'a 'a e ngaahi sekitoa tefito 'o e 'ekonomika'. 'Oku kau ki heni 'a e longomo'ui ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'i he sekitoa takimamata', fakahoa ki he tu'unga hōloa na'e 'i ai 'a 'ene tupu faka'ekonomika' 'i he taimi 'o e Koviti-19'. 'Oku fakokoni foki heni pea mo e ngaahi ngāue poloseki langa lalahi 'oku lolotonga fakahoko' pea mo 'amanaki ke toki fakahoko', 'a ia 'oku na teke'i 'a e tupu 'i he sekitoa langa' pea mo e ngoue'

pfakatou'osi, pea toe lelei ange ai 'a e tu'unga 'ekonōmika fakalukufua'. 'Oku 'amanaki 'e to e lahi ange 'a hono hūmai 'o e ngaahi koloa' mei tu'apule'anga', pea 'oku ne ho'ata mai 'a e to e mālohi ange 'a e ngaahi fiema'u taautaha fakalotofonua' pea 'oku fakaivia ia 'e he ngaahi talafi pa'anga mei hotau kainga 'i tu'apule'anga', pehē ki he ngaahi faingamālie ngāue fakataimi 'oku monū'ia ai hotau kakai ki tu'apule'anga', 'oku 'amanaki 'eni kene kei matauhi ai pē 'a e tu'unga fakalalakaka 'o e sekitoa ki he fefakatau'aki fakalukufua pea mo fakamovetevete'.

'I he ta'u 'e tolu ka hoko' (Ta'u Fakapa'anga 2025-2027), ko e vakai ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o Tonga', 'e 'i he tu'unga lelei pē, fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi pēseti 'e 2.8. Ko e tupu ko 'eni', 'oku fakafuofua ke a'usia ia 'i hono fakakakato 'o e ngaahi ngāue langa fakaakeake', kamata'i 'o e ngaahi poloseki langa lalahi fo'ou', pehē ki he fakalahi 'o e patiseti fakamole ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kuo fokotu'utu'u'.

'I he tafa'aki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika e fonua', 'oku kei hokohoko ai pē 'a hono ngāue'aki 'e he Pule'anga' ha ngaahi taumu'a mo e palani ngāue fakapatonu ki hono fakamālohia pea ke fakatupulaki ange 'a e ivi faka'ekonōmika 'o e fonua' ke ne matatali 'a e nunu'a 'o ha fa'ahinga faingata'a, teke 'a e langa ngāue fakalalakaka tu'uloa', pea ke paotoloaki mo pukepuke 'a e tupu faka'ekonōmika'. Ko e ngaahi me'afua mo e 'elia ni 'oku kau ki ai 'a e;

- *Ngaahi ngāue langa fakalalakaka'*: 'Oku kei tu'ukāivi ai pē 'a e pule'anga' ki hono fatongia ko e inivesi 'i he ngaahi langa fakalalakaka vivili', 'oku kau ki heni 'a e falemahaki 'o Vava'u', poloseki ki he ako' ke toe malu ange, ngaahi hala', mala'e vakapuna', hala fakakavakava', ngaahi fōsoa', pea mo e ngaahi taulanga', ke toe lelei ange 'a e ngaahi langa fakalalakaka', pea mo teke 'a e tupu faka'ekonōmika'. 'Oku hokohoko atu ai pē foki pea mo e ngaahi ngāue langa fakalalakaka fakapatonu ki he sekitoa ma'u'anga ivi', 'o hangē ko e polōseki ki he Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila Vāhenga Nuku'alofa' (NNUP), polokalama ki he Pasifiki' ki hono matu'uaki 'o e Feliuliaki 'a e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula (PREP), poloseki Ma'u'anga Ivi Fakanatula' (TREP), poloseki Ma'u'anga ivi mei he Havili' (Wind Power Project) pea mo e poloseki ki hono Fokotu'u 'o e Ngaahi Tānaki'anga ivi mei he La'ā 'i Tahi' (Floating Solar Project (ADF14). 'Oku kei hokohoko atu ai pē pea mo e ngāue ki hono fokotu'u 'o e ngaahi me'agāue ki he fetu'utaki' pea mo e fe'ave'aki fakamatala faka'ilekitulōnika', 'oku kau ki heni 'a hono fokotu'u 'o e poloseki Hauaiki', poloseki ki he ngaahi ngāue fakatekinolosia 'a e Pule'anga' (E-Government) pea mo e ngaahi ngāue fakatekinolosia 'a e Potungāue Mo'ui' (E-Health). 'Oku mahu'inga'ia foki 'a e pule'anga' ke fakakakato 'a e polokalama ki hono toe langa fo'ou 'o e ngaahi 'api nofo'anga na'e maumau mei he HTHH', poloseki ki hono fakalelei'i 'o e Uafu Kuini Sālote', langa Fale Sipoti 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga' (THSSC), pea mo e poloseki hala fakakavakava Fanga'uta'.
- *Faka'ai'ai 'a e ngaahi 'inivesi mei tu'apule'anga'*: 'Oku kei fakamahu'inga'ia ai pē 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi ngāue ki hono fakafaingofua'i ange 'a e 'ātakai' ki he 'inivesi mei tu'apule'anga', kau ki ai 'a e ngaahi faka'ai'ai fakatukuhau', kae pehē ki hono toe fakafaingofua'i ange 'a e ngaahi lao', tu'utu'uni ngāue' pea mo e founa ngāue'.
- *Ke toe fakalahi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika'*: 'Oku teke 'e he Pule'anga' ke toe lahi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoa' 'o kau ki ai 'a e toutai', sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua', ngoue' pea mo e takimamata'. Kuo vahe'i 'e he Pule'anga' ha patiseti (\$9.1m ki he Ta'u Fakapa'anga 2025) ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi

fakalotofonua', fakafou 'i hono faka'ai'ai 'o e Vā Fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e Sekitōa Tautaha', ke teke 'aki 'a e tupu faka'ekonōmika'. Ko e patiseti ko 'eni' 'e tuku atu ia ki he ngaahi Potungāue felāve'i', ke nau takitaha fakalele, mo tokoni ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue' ni mei he'enua taki taha sekitōa.

- *Ke toe fakamalohia ange 'a e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakapa'anga':* Oku fengāue'aki 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' pea mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale' ke to e longomo'ui ange 'a e ngaahi kautaha'ni pea ke to e faingofua mo ma'ama'ange 'a e ngaahi noo' pea mo e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'E tokoni lahi 'eni' ki he tupu faka'ekonōmika', 'i he ta'u 'e tolu ka hoko'. 'I he tafa'aki 'e taha', 'oku ngāue atu 'a e NRBT ke vakai'i ha ngaahi founa ke fakafaingamālie'i ange 'a e pa'anga 'i he ngaahi Pangikēe', ke pukepuke hifo 'a e tu'unga totongi koloa'. 'Ikai ke ngata ai', 'oku fengāue'aki fakataha 'a e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' (ADB) mo e 'Iunioni 'a 'Iulope' (EU) ki hono fakapa'anga 'a e poloseki MSMEs, fakataumu'a ke fakafaingofua'i 'a e kole nō 'a e ngaahi pisinisi', 'aki hono 'oange ha sino'i pa'anga ki he pangikē kuo 'osi fakamafai kenau fakahoko pea mo fakalele 'a e poloseki'ni. Ko e tokoni ko 'eni' 'oku fakahoko ia fakafou 'i he Pangikē Langa Fakalalaka 'a Tonga (TDB)'.
- *Ngaahi tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga':* Ko e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'a e pule'anga', 'oku fakapatonu ia ki hono pule'i 'o e ngaahi me'a fakapa'anga', fakaivia 'a hono tānaki 'o e pa'anga hūmai', fakapotopoto'i 'o e ngaahi fakamole', pehē ki he nō, 'i he taumu'a ke palanisi pē 'a e tupu 'a e 'ekonomika' pea mo e ivi fakapa'anga'. 'Oku fakahoko mo e ngaahi ngāue fakapatonu ke toe lahi ange 'a e ngaahi ma'u'anga tānaki pa'anga hūmai', fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngāue ki hono tānaki 'o e pa'anga hūmai mei he tukuhau', vakai'i 'a e tu'unga lolotonga 'o e tukuhau faka'ataa', pea ke fakamahu'inga'i 'a e fiema'u 'a e sekitōa vivili taha'. 'Ikai ke ngata ai', 'oku ngāue atu 'a e pule'anga' ke to e lelei ange 'a e Fa'unga Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga ki he Ta'u 'e tolu ka hoko mai' (*Medium-Term Fiscal Framework*) 'i he taumu'a ke teke 'a e tu'uloa', malu', 'ata-ki-tu'a', pea mo e taliui 'a e pule'anga' ki he'ene ngaahi faitu'utu'uni ki hono ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e fonua' 'i he founa falala'anga, totonu, pea mo fakapapau'i 'e fakataumu'a ki ha lelei 'e tu'uloa fakalūkufua ma'ae fonua', toe lelei ange 'a e tu'unga mateuteu ki ha faingata'a, pule'i e lahi 'o e nō, pea ke malava 'o tā fakafoki.
- *Mapule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga':* Kuo tali foki 'e he Kapineti' 'a e lao fakaangaanga ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e pule'anga' 2023 (fakatonutonu), ke tokoni ki he fatongia fakasētuaata 'a e Potungāue Pa'anga' ki he pa'anga 'a e fonua'. 'Oku ngāue'aki foki 'e he Pule'anga' ha ngaahi me'afua fakapa'anga ke toe lelei ange 'a hono pule'i/fakalele 'ene ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'I he tafa'aki 'o e fakamole', 'oku fakamahu'inga'i 'e he Pule'anga' 'a hono leva'i 'ene ngaahi fakamole' 'aki 'a 'ene tulifua ki he ngaahi taumu'a ngāue 'e tolu (3) ki hono Pule'i mo Ngāue'aki 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga (PFM) 'a ia na'e 'osi lave ki ai kimu'a'.

'I he taimi ni, 'oku 'i ai 'a e tefito'i ngāue lalahi 'e ua 'oku lolotonga fakahoko ki he Lao ki hono Tokanga'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga' (PFM): (i) Fakafo'ou 'o e PFM, 'oku kau ki heni 'a hono toe vakai'i 'a e ngaahi lao fakapa'anga' mo e ngaahi tu'utu'uni ki he pa'anga' 'a ia 'oku lolotonga tēpile 'eni ki Falealea; (ii) Fa'u 'o e Halafononga ki he Fakalelei 'o e PFM pea mo e Palani ki he Fakahoko 'o e Ngaahi tu'u tu'uni 2024-2029 'a ia 'oku 'i ai 'a e fo'i ngāue 'e 136 pea ko e pēseti 'e 60 ai kuo 'osi fakahoko pea ko e toenga 'o e pēseti 'e 40 'oku lolotonga fakakakato pē ngāue ko ia'. Ko e ngaahi ngāue ni 'oku fakapatonu pē 'i he ngaahi 'ēlia na'e fiema'u ke fakalelei'i fakatatau

ki he lipooti ki hono Vakai'i 'o e Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga' (*Public Expenditure Financial Assessment (PEFA, 2020)*).

- *Langa Fakalalaka 'o e Tu'unga 'Ilo, Ivi Malava, Taukei pē Pōto'i Ngāue Faka-e-Tangata*: Ko e makatuliki 'eni ki hono teke 'o e tupu faka'ekonōmika 'oku tu'uloa', mo ha Tonga monū'ia 'i he ngaahi faingamālie fakalalalaka'. 'Oku felāve'i eni pea mo e ngaahi ngāue ke toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako', tokangaekina 'o e mo'ui', pōto'i ngāue', pea pehē ki he ola 'o e ngāue 'a e taha ngāue'. Ko e 'inivesi 'i he ako' 'oku felāve'i ia mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako', to e lahi ange 'a e ngaahi faingamālie ako 'i he ngaahi tapa kehekehe pea ke tu'uloa. 'I he tafa'aki 'e taha', ke fakalelei'i 'a hono tokangaekina 'o e tu'unga mo'ui', 'oku fekau'aki ia mo e sio ke toe lelei ange 'a e ngaahi me'angāue fakafaito'o', tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi falemahaki' pehē ki he ngaahi polokalama 'oku ngāue'aki ke solova 'aki 'a e ngaahi faingata'a'ia faka-e-sino'.

'Ikai ke ngata ai', ko e polokalama ki hono fakalalalaka'i 'o e taukei ngāue' 'oku fakataumu'a ia ke ma'u 'e he toko taha ngāue' 'a e pōto'i ngāue totonu 'oku fiema'u', pea ke ne malava 'o fekuki mo e ngaahi faingata'a' pea mo feau 'a e ngaahi fiema'u fakakaungāue 'i he ngaahi tafa'aki 'oku fu'u fiema'u vivili', fakakau ki heni 'a hono fakatokanga'i 'a e faka'au ke lahi 'a e palopalema 'oku fekuki pea mo e tokosi'i ange 'a e kaungāue' 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika tefito fakalotofonua'. 'Oku sio ai 'a Tonga ke tōkaki 'a e pōto'i taukei', mo'uilelei', ke lelei ange 'a e ola 'o e fakahoko fatongia 'o e taha ngāue', 'e malava 'eni ke ne 'omai ha ngaahi fakakaukau fo'ou, fokotu'u mo pule'i lelei 'a hono fakalele 'o e ngaahi ngāue' mo e pisinisi', fakalahi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika'. Ko ia ai ko e 'inivesi 'i hono langa fakalalaka 'o e tu'unga 'ilo, ivi malava, poto'i ngāue faka-e-tangata' 'oku mahu'inga pea mo fiema'u ia ki ha 'ekonōmika tu'uloa, holoki 'a e nofo masivesiva', teke 'a e ngaahi ngāue langa fakalalalaka 'oku kau kātoa mo tu'uloa' pea 'ikai ke 'i ai ha taha 'e li'ekina.

- *Tokonia 'a e tu'unga malu faka'ekonōmika 'o e nofo' pehē ki he vahevahe taau'*: 'Oku kei hokohoko atu ai pē 'a hono teke 'o e vahevahe taau' pea mo e vahevahe tatau' 'i Tonga, 'oku fakamahu'inga'i ai 'e he pule'anga' ke toe lelei ange 'a e tukunga malu faka'ekonōmika 'o e nofo' pea mo faingofua ange 'a e faingamālie ke ako' 'i he tapa kehekehe 'o e sōsaieti'. 'Oku fakafou 'eni 'i hono fokotu'u 'o ha tu'utu'uni ngāue, 'o fakataumu'a ki hono teke 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue te ne fakahaofi 'a e kakai' mei he masivesiva', pea ke kamata ngāue'aki ia 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025'. 'Oku kau ki heni 'a e;
  - Tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga', tautefito ki he ngaahi kolisi' pea mo e ngaahi ako TVET', pea kuo fokotu'u ke hiki hake mei he \$700 ki he \$770 ki he leka ako pea mei he \$1,200 ki he \$1,320, fakatou'osi.
  - Ke hiki hake 'a e vahe 'i he māhina' ki he kau toulekeleka' 'i he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku ho'ata mai heni 'a e fu'u fiema'u ke to e lelei ange 'a e tu'unga fakamo'uilelei mo e malu'. Vakai ki he *Konga 5.4* ki he hoko atu'.
  - Ke ako ta'e totongi 'o a'u ki he Foomu 5 'a e ngaahi ako 'a e pule'anga', 'oku fakataumu'a 'eni ke fakapapau'i 'oku vahevahe taau 'a e fānau ako' 'i he ngaahi faingamālie ako'.
  - Vahe'i 'a e \$0.1m ko e tokoni ki he Ako 'o Hango' ('Eua), fakataumu'a ki hono teke 'o e fakalalalaka 'i he ako' tautefito ki he mala'e 'o e ngoue', ko e taha ia 'o e ngaahi sekitoa tefito 'o e 'ekonōmika'.

- *Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakasekitoa*: 'Oku fakataumu'a 'a e pule'anga' ke fakamālohia ange 'a hono fo'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakasekitoa taautaha', 'oku mahu'inga 'eni ki hono teke ke toe lahi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' ke ne kei lava ke pukepuke 'a e tupu faka'ekonōmika' 'o kapau 'e hoko mai ha faingata'a. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue' ni 'oku kau ki ai 'a hono teke 'o e tupulaki pea mo e fe'au'auhi 'i he ngaahi sekitoa tefito 'o e 'ekonōmika', kau ki heni 'a e ngoue', toutai', takimamata' pea mo e ngaahi ngāue'. 'Oku fakahoko foki mo e ngaahi ngāue fakataumu'a ke toe lelei ange 'a e ola 'e ma'u', ke a'usia 'a e ola ma'olunga taha' mei he founa ngāue fakamole si'isi'i taha', pea ke tu'uloa 'a e ngaahi sekitoa' ni fakafou 'i hono fakalelei'i 'a e ngaahi me'angāue', tekinolosia 'oku ngāue'aki', fakalalakaka'i 'a e ngaahi taukei ngāue', pehē ki hono fakalahi 'a e ngaahi māketi' pea mo fakafaingofua'i 'a e a'u ki ai'. 'Oku 'i ai 'a e mahu'inga'ia 'i hono tokangaekina hono fakahokohoko 'o e founa ngāue', fakatupu 'o e ngaahi koloa kehekehe kae 'oua 'e nofo taha pē ki ha koloa 'e taha, pehē ki hono to'o 'a e ngaahi fakafe'ātungia' 'oku fekuki mo e vā fefakatau'aki mo e ngaahi fonua'. 'E hoko 'eni ke ne 'omai 'a e lelei taha' mei he sekitoa takitaha, pea ke lava 'o 'ilo'i 'a e koloa 'oku lelei taha ai 'a e sekitoa takitaha pea fakatefito ai 'a e ngāue fakatupu koloa'. 'I hono fakamali'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakasekitoa' ki he ngaahi taumu'a faka'ekonomika fakalūkufua', 'e lava leva 'a e pule'anga' ke ne fakasi'isi'i 'a 'ene fakafalala 'i he ngaahi tokoni mei muli' 'i he kaha'u', pehē ki hono teke 'a e 'ekonōmika 'e tu'uloa'. 'E tokoni foki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue' ni ki hono teke 'o e ngaahi 'āsenita ki he langa fakalalakaka 'oku tu'uloa', a'usia ai pea mo e tupu faka'ekonōmika 'oku kau kātoa pea 'e 'ikai ke 'i ai ha taha 'e li'ekina.
- *Langa fakalalakaka 'oku tu'uloa*: 'Oku fakataumu'a 'a e pule'anga' ke to e lelei ange 'a hono fakapalanisi 'o e tupu faka'ekonomika' pea mo e malu'i 'o e 'ātakai', pehē ki he vahevahe taau fakasōsiale', pea ke tolonga 'o tu'uloa. Ko e founa', ko hono fi fakataha 'a e langa fakalalakaka tu'uloa' pea mo e tu'unga mateuteu faka'ekonomika', fakasōsiale', pea mo e faka'ātakai' ki hano matatali ha fa'ahinga faingata'a 'o kapau 'e hoko mai, 'oku taumu'a 'eni ke a'usia 'a e fakalalakaka' 'i he tapa kotoa pē, 'o kaukātoa, pea 'oua 'e li'ekina ha taha. 'Oku kau foki ki heni 'a hono teke 'o e ngaahi ma'u'anga ivi fakaenatula', ngāue'aki fakapotopoto 'aki 'a e ngaahi koloa 'o e fonua', malu'i mo fakatolonga 'a 'etau ngaahi koloa faka-e-natula', pehee ki he ngāue fakataha ki hono tau'i 'o e nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea'. 'I kai ngata ai', ke a'usia ha fakalalakaka 'oku tu'uloa, 'oku mahu'inga ke fakapapau'i 'a e kau kātoa', pea ke 'oua na'a li'ekina ha taha 'i he sōsaieti', holoki 'a e tu'unga masivesiva', vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine', pea ke fakapapau'i ko e ngaahi melie faka'ekonomika', ke vahevahe taau 'i he sōsaieti'. Ko ia ai, 'oku hokohoko atu ai pē 'a e poupou'i 'e he pule'anga' ke fakahoko 'eni fakatatau ki he 'Asenita ki he ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa (2030 Agenda for Sustainable Development Goals (SDGs)).
- *Sekitoa Fakavaha'apule'anga*: 'Oku hokohoko atu pē 'a e lahiange 'a e fe'āmokaki 'i he palanisi 'o e 'akauni ngāue angamaheni 'a e fonua', 'a ia 'oku ho'ata mai heni 'oku lahiange 'a e fakamole 'a e fonua' ki he ngaahi koloa, ngāue mo e ngaahi 'inivesi mei tu'apule'anga', fakahoa ki he pa'anga hūmai mei hono hūatu 'o e koloa', ki tu'apule'anga'. Neongo 'a e lahi 'o e talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga mei he ngaahi fāmili' mo e maheni', pea mo e ngaahi pa'anga tokoni tānaki mai mei tu'apule'anga', ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ngāue ki he fakaakeake faka'ekonōmika e fonua', 'e 'ikai malava ia ke feau kakato 'a e tu'unga fe'āmokaki', ka 'e malava ke tokoni ke lelei ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua'.
- *Tu'utu'uni Ngāue Fakapangikē*: 'Oku hokohoko atu pē foki e tokanga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' (NRBT) ki hono pukepuke e malu mo e hao 'o e ngaahi tu'unga fakapangikē fakaloto fonua' mo tu'apule'anga' 'o hangē ko 'ene taumu'a ngāue 'i he'ene tu'u 'i he lao'. 'I he

taimi tatau, ke fakapapau'i 'a e malu pea mo ma'uma'uluta ange 'a e sisitemi fakaPangikē'. 'Ikai ke ngata ai' ko hono fakafenāpasi 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapangikē pea mo e taumu'a ngāue 'a e Pule'anga' ke kei pukepuke 'a e ma'uma'ulutua 'o e tu'unga 'ekonōmika fakalūkufua', 'aki 'a hono pukepuke 'a e tu'unga hikihiki 'i he totongi 'o e koloa' ke 'i lalo 'i he pēseti 'e 5, kau ki ai pea mo e fengāue'aki fakataha pea mo e pule'anga' 'i he ngaahi fakalelei ngāue kuo fokotu'utu'u ke fakama'ama'a mo e fakafaingofua ange 'a e fakahoko ngāue 'i Tonga'.

'Oku toe tokanga 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' ki hono fakapapau'i e tu'unga malu 'a e tafa'aki fakapa'anga pea 'i he taimi tatau pe 'oku faka'ai'ai hono ngāue'aki 'a e ngāue fakapa'anga 'e he ngaahi sekitoa 'oku si'isi'i 'enau faingamalie nō mei he tafa'aki fakapa'anga' pea mo tu'u laveangofua ki he ola tamaki 'a e feliuliaki 'o e 'eā'.

- 'E hoko atu pe hono muimui'i ofi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fakalalakala faka'ekonomika 'i tu'apule'anga mo fakalotofonua, pea liliu 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'o ka fiema'u. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi ngāue ko eni:
  - Ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' ke faitokonia 'a e ivi fakapa'anga 'a e kakai mo e ngaahi pisinisi (hangē ko e malu'i 'a e ivi fakatau 'enau pa'anga);
  - Muimui'i ofi 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' ke fakapapau'i 'oku lava he fonua' 'o feau 'ene ngaahi fiema'u fakapa'anga ki tu'apule'anga, hangē ko e totongi 'a e koloa hūmai mei tu'apule'anga', pea mo e ngaahi totongi nō 'a e Pule'anga'.
  - Ngāue'aki 'a e fa'unga fakafetongi pa'anga 'oku fakatefīto 'i he fe'unuaki 'a e pa'anga 'o e ngaahi fonua muli 'oku tau fefakatau'aki lahi taha mo ia', ke tauhi 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' 'i he ngaahi māketi fakafetongi pa'anga muli' 'i ha tu'unga 'oku si'isi'i ange 'ene feliuliaki'. 'E kaunga eni ki hono tokanga'i 'a e hikihiki e totongi koloa hūmai 'aki hono pule'i e lahi e pa'anga Tonga 'oku totongi ki he koloa hūmai mei tu'apule'anga' (mo e ngaahi totongi pa'anga muli makehe pe ki tu'apule'anga), pea pehē foki ki he lahi e pa'anga Tonga 'oku mai mei he ngaahi talafi pa'anga fakatautaha (mo e ngaahi pa'anga hūmai makehe pe) mei tu'apule'anga.
  - Ke fakapapau'i 'oku malu 'a e tafa'aki fakapa'anga', 'aki hono tauhi e sino'i pa'anga tefīto (capital) mo e pa'anga ngāue (liquidity) 'a e ngaahi pangikē 'i ha tu'unga fe'unga ke ne lava 'o matatali ha ngaahi pole 'e hoko ki he tafa'aki fakapa'anga' pea mo
  - Fakaivia e ngaahi ngāue fakatotolo mo hono fakafepaki'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ta'efakalao' pea mo tokoni ai ki he ngaahi ngāue fakafonua ki hono tau'i e faito'o konatapu. 'Oku fakahoko heni 'a hono tokanga'i mo hono lipooti mai 'o e ngaahi ngāue ki hono ta'ofi 'a e ngaahi ngāue ke ma'u pa'anga 'i he founa kākā, faihala, fe'aveaki pa'anga ma'u 'i he founa kākā', mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi. 'Oku kau ki ai pea mo hono fakalelei 'o e ngaahi lao mo e founa lipooti ki he ngaahi lesisita 'o e kautaha mo e pisinisi 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika', pea pehē ki hono fakafepaki'i 'o e fe'aveaki pa'anga kākā' mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi'.

- 'I he lolotonga 'a e vaha'a taimi 'a e patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025, 'e fakahoko e fengāue'aki mo e Pangikē Pule' ke leva'i lelei 'a e ma'olunga e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē fakalotofonua ke fakaivia 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue faka'ekonōmika'. 'Oku kau ki heni hono siofi na'a malava ke fokotu'u ha maketi fakapa'anga (capital market) ke fakatupulaki e ngaahi faingamalie faka'inivesimeni fakalotofonua', holoki 'a e 'avalisi 'o e hulu 'i he totongi tupu', pea mo fakaivia e ngaahi sekitoa 'oku si'isi'i honau faingamalie nō mei he ngaahi pangikē. 'E toe tokanga 'a e Pangikē Pule' ke fokotu'utu'u ha fai lēsisita fakalotofonua ke ne tātaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi nō' (credit registry), pea ke malu'i 'a e kau konisiuma 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga'. 'E fai foki mo e tokanga ke malava ha nō 'i ha totongi tupu ma'ama'a ange (concessional lending facilities) ma'ae sekitoa fa'u koloa' pea pehē ki hono malu'i 'a e konga 'o e ngaahi nō (partial credit guarantee) 'o kau ki heni 'a e ngaahi nō ki he kakai fefine' mo e kau ngāue fakamea'a' 'a ia kuo poupou'i 'e he Pule'anga.
- 'E kole ki he Pangikē Pule', ke fakahoko 'ene Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga fakamāhina 'e ono', ke siofi 'a e ngaahi fakalakalaka faka'ekonōmika fakamāmani lahi' mo e fakalotofonua' pea fakahoko mo e ngaahi fakafuofua ki he kaha'u'. 'E tokoni 'a e fakamatala ko 'eni' ki hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'e ua 'a ia 'e fakahoko lolotonga e Patiseti 2025' pea mo fakapapau'i 'oku tokoni'i 'e he tafa'aki fakapa'anga' 'a e 'ātakai lelei ke tupulekina ai 'a e tupu faka'ekonōmika ma'olunga mo tu'uloa 'i he kaha'u'. Ko e founa ko 'eni' 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga'.
- 'I he taimi tatau, 'e hokoatu ai pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' ke fakapatonu 'a 'ene fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' ke fenāpasi mo poupou ki he ngaahi taumu'a ngāue fakapa'anga 'a e pule'anga'. 'Ikai ko ia pē, 'e to e tokoni 'a e Pangikē Pule' ki he tupu faka'ekonōmika' 'i hono poupou'i 'a e 'inivesi he ngaahi ngāue fakalakalaka lalahi' pea mo hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakafe'atūngia ki he mo'ua nō'. 'I he hokoatu ki he kaha'u', 'e fakalahi 'e he pule'anga' 'a 'ene fakamole' ke tokoni mo fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoa' fakatatau ki he'ene taumu'a fakalakalaka'. 'E tokoni heni 'a e fokotu'utu'u ngāue fakaPangikē' ke tokonia 'a e ngaahi palani ngāue fakapa'anga 'a e pule'anga' 'i he taumu'a ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika'.

5.2 Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga ki he Ta'u 'e Tolu ka Hoko'

'I he ta'u 'e tolu ka hoko', ko e taumu'a' ke tauhi ai pē 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga faka'ekonōmika', 'i he taimi tatau ke kei siofi lelei 'a e ngaahi polokalama fakapa'anga kuo fokotu'utu'u'. 'Oku kei poupou ai pē 'e he ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga' ke 'ave fakalahi 'a e vahevahe ki he ngaahi pa'anga fakataumu'a ki hono; teke 'o e tupu faka'ekonōmika' 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika tefito', tuhani 'a hono tā fakafoki 'o e ngaahi nō', fakalahi vāhenga pēseti 'e 5.0 'o e Fakalelei Vāhenga ki he kau ngāue Fakapule'anga' (COLA), pea mo hono fakapapau'i 'oku malu pea' mo tokonia 'a e ngaahi kulupu tu'u laveangofua' kau ai 'a e ngaahi kolo'. 'Oku fakamu'omu'a ai pē 'a e sekitoa ako', mo'ui', polokalama langa fakalakalaka' 'i he ngaahi sekitoa vivili'. Neongo ai pē 'a hono tā fakafoki 'a e nō mei he Pangikē Fefakatau'aki Siaina' (EXIM Bank) 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025 (fakafuofua ki he \$42.0m), pea tātaki ki ai pea mo e fakalelei vāhenga pēseti 'e 5.0 COLA, hiki 'i he fakafuofua 'o e tātaki pa'anga hūmai' fakataha mo hono leva'i lelei 'o e ngaahi fakamole', 'oku fakafuofua ai 'a e pule'anga' 'e palanisi 'a e patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025.

Ko e Patiseti fakata'u tolu (3) ki he ta'u fakapa'anga 2025 - 2027 'oku fokotu'utu'u ia ke ne tokonia 'a e GPA 2022-2025 'a e Pule'anga', 'o fenāpasi mo e TSDF II pea tāfataha 'i hono fakahoko 'a e:

- i. Ke ma'u ha tupu 'oku tu'uloa', pea 'i he 'avalisi 'o e pēseti 'e 3 'o lahi hake ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 'o hokohoko atu, fakafou 'eni 'i hono teke 'a e polokalama fengāue'aki fakatupu pa'anga 'a e Pule'anga' mo e sekitoa taautaha' (PPP), ka e pehē ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi faingamālie fefakatau'aki' 'i he ngaahi sekitoa tefito', 'o hangē ko e ngoue', toutai', takimamata', pea mo e fakatupu koloa fakalotofonua'.
- ii. Fakapotopoto'i 'a e fakamole', pea ke fakamahu'inga'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue' ki hono teke 'a e tupu faka'ekonōmika', fakapapau'i 'a e tu'unga lelei 'a e ngaahi ngāue 'i he ako', mo'ui', tau'i 'o e faito'o konatapu' pea mo e ngaahi langa lalahi'.
- iii. Ke to e mateuteu ange ki hono talia 'a e nunu'a 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo ha faingata'a faka'ekonōmika' he kaha'u', ngāue'aki 'a e ngaahi a'usia mei he ongo fakatamaki kuo toki maliu atu', 'a ia ko e pā 'a e mo'unga afi HTHH pea pehē ki he Kōviti-19.
- iv. Ke poupou ki hono teu'i pea mo ako'i 'o e to'utupu', ki he ngaahi faingamālie sīpoti' pehē ke fakasi'isi'i 'a e palopalema 'o e ta'ema'u ngāue', ka e pehē ki he hōloa 'i he tokolahi 'o e ngāue 'i he ngaahi sekitoa tefito'.
- v. Fakamālohia 'a e vā fengāue'aki mo e ngaahi kupu felālāve'i', kau ki ai 'a e sekitoa taautaha', siasi', ngaahi komiuniti', ngaahi sino tokoni fakapa'anga', pea mo e kau 'inivesitoa mei tu'a pule'anga' fakafou 'i ha ngaahi talatalanoa, pea ke fakakau honau le'o' 'i he fo'u tu'utu'uni ngāue 'a e pule'anga'.
- vi. Ke 'i ai ha ngaahi me'angāue 'oku ma'ama'a fe'unga mo e ivi, lelei ma'ae kakai' ki he fefononga'aki', ma'u'anga vai', mau'anga 'uhila', pehē ki hono tokoni'i 'a e kāinga 'oku fiema'u tokoni makehe'. 'E tokoni 'eni kene fakafaingofua'i 'a e mo'ui 'a e kakai' mo e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pisinisi', 'o tokoni ki hono teke 'a e tupu 'o e 'ekonōmika', pehē ki he kāinga 'oku masivesiva' (pēseti 'e 24) 'o tānaki atu ia ki he pēseti 'e 3 'o e kau masiva 'ango'ango'.
- vii. Ke kei lava pē 'o mapule'i mo fakapotopoto'i 'a e tu'unga 'o e noo', ke fakapapau'i 'e kei malava pē 'e Tonga 'o tā fakafoki, pea mo kei feau 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e fonua' 'o hangē ko e tokangaekina 'o e mo'ui', ako', ma'u'anga ivi faka-e-natula', ngāue'aki 'o e tekinolosia', pea pehē ke faingofua ange 'a hono ma'u mo hono tufaki 'o e vai'.
- viii. Ke ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue te ne malu'i pea mo fakatolonga 'a e 'ātakai malu mo tu'uloa 'i he kaha'u'. 'Oku kau ki heni hono teke 'o e fakaili mo fakatokolahi 'o e me'a mo'ui 'i tahi', fakalahi 'o e naunau toutai', pea ke fokotu'u ha founa ngāue tu'uloa ki he toutai' pea mo hono faka'aonga'i'.
- ix. Poupou ki he ngāue 'a e Pangikē Pule' (NRBT) ke ta'ota'ofi 'a e hiki 'i he totongi koloa', 'i ha tu'unga ma'ama'a fe'unga ke kei malava pē 'a e ngaahi pisinisi' 'o fakahoko fatongia, fakapalanisi 'a e ngaahi fetōkehekehe 'aki 'i he ngaahi sekitoa', 'o hangē ko e ngoue', toutai', takimamata' mo e fakatupu koloa'.
- x. Fengāue 'aki mo e Pangikē Pule' ke fakamālohia 'a hono malu'i mo tau'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ta'efakalao' 'o kau ki ai e ngāue'aki e founa kākā ke ma'u mei ai ha pa'anga, ngāue faihala, pea mo hono fakapa'anga 'o e ngāue fakatautoitoi'. 'E fakafou 'eni 'i he lipooti pea mo hono fakaivia e ngāue ki hono fakafepaki'i e fe'ave'aki pa'anga kākā 'o fakafou 'i hono fakahoko ngaahi fokotu'u na'e tuku mai mei he Kulupu 'Esia Pasifiki (APG), mo hono 'analaiso 'o e ngaahi matavaivai' 'i hono tataki 'e he Kōmiti Kapineti (AML/CFT/CPF).

- xi. Fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o fakapatonu ke ne solova 'a e tōlalo 'a e ivi fakatau 'a e vāhenga ko e'uhi', ko e hikitō 'o mamafa ange 'a e tu'unga totongi 'o e koloa fakalūkufua', pea mo holoki hifo 'a e ngaahi totongi 'oku hilifaki ki he tā pa'anga mei tu'apule'anga'.

Ko e konga ko eni', 'oku fakamatala'i atu ai 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga' pea mo e me'afua ki he Patiseti ta'u fakapa'anga 2025 - 2027:

Fokotu'utu'u Ngāue ki he Pa'anga Hūmai

'Oku kei fakapapau'i ai pē 'e he Pule'anga' ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e ngāue fakapa'anga', 'o fakafou he tōnaki 'o e pa'anga hūmai' 'o fakafou:

1. Hokohoko atu hono fakahoko 'a e fakalelei ki he pa'anga hūmai' 'i hono fokotu'u 'o e mīsini tali totongi' (ke holoki 'a e ngaahi ngāue kākā fakapa'anga'), ngāue tukuhau faka'elekitulōnika' ke fakaeonopooni 'a e ngāue'anga', sisitemi fakamāmani lahi ki he ngāue fakakasitomu' pea pehē ki he mōtolo ki hono fakafa'ahinga 'o e ivi ke fakakalakalasi 'o e koloa me'akai' fekau'aki mo e mo'ui lelei' 'o fakataumu'a ki he tukuhau 'eikisia';
2. Vakai'i 'a e tu'unga lolotonga 'o e tukuhau faka'ataa', kau ai 'a e faka'atā 'i he ngaahi 'ēlia pau 'o hangē ko e ngoue', takimamata', pehē ki he lolo', ke fakapapau'i 'oku ne maa'usia 'a e taumu'a na'e fokotu'u ki ai', 'i he taumu'a ke holoki 'a e lahi 'o e tukuhau faka'ataa' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. Kuo 'osi fakakakato foki 'a hono vakai'i 'o e tu'unga lolotonga 'o e tukuhau faka'ataa ki he sekitoa takimamata', pea 'oku hoko atu 'eni 'a e ngāue' ki he sekitoa ngoue', toutai' mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga' (TPL). Ki ha toe fakamatala, vakai ki he *konga Fakamatala Fakalahi 1*.
3. Vakai'i 'a e tu'unga totongi ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga', kae tautefito ki he ngaahi totongi na'e te'eki ke vakai'i he ta'u 'e nima (5) kuohili'.
4. Fakamālohia 'a e fakahoko fatongia ki hono tokangaekina mo hono tōnaki 'o e tukuhau 'o fakafou he ngaahi mīsini tali totongi'.

Fokotu'utu'u Ngāue ki he Ngaahi Fakamole'

1. Holoki 'a e fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga' ke ngata pē he me'afua ko e pēseti 'e 53.0 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua', 'aki 'a hono toe vakai'i 'a e fa'unga 'o e kau ngāue fakapule'anga', fakasi'isi'i 'a e ngaahi lakanga 'oku kei 'ataa', pea mo fakapapau'i ko e taha totonu 'oku 'i he lakanga totonu.
2. Fakafelātani 'a e taumu'a 'o e tu'utu'uni ngāue' mo e vahevahe 'o e Patiseti 'a e Pule'anga', 'aki hono fakamali'i 'a e palani ngāue', Patiseti mo e tu'utu'uni ngāue', pea ke vahevahe atu 'a e ngaahi ngāue' ki he ngaahi potungāue', hangē ko e tā 'o e vahe 'a e kau ngāue', kuo fakahoko pē 'eni mei he ngaahi potungāue'.
3. Vakai'i/siofi 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga', lelei, fakapotopoto mo totongi ma'ama'a.
4. Ke fakapaasi 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'o e Fonua' (PFM) 'e he Falealea', pea ke fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue 'a e PFM.
5. Fusi a'u 'a e tu'utu'uni ngāue ki he faihala/kākā 'i he pa'anga' fakafou 'i hono fakalelei'i 'a e ngaahi me'angāue mo e sisitemi ke kumi mo puke 'aki', ta'ofi pea mo solova 'aki 'a e ngaahi faihala/kākā' 'i hono fakalele 'o e pule'anga'.
6. Vakai'i 'a e polokalama malu'i mo'ui kuo fokotu'u atu', na'a ko ha founga ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi fakamole fakapa'anga 'o e 'ave fakafaito'o/fakafalemahaki ki muli'.

7. Vakai'i 'a e polokalama malu'i 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'anga', na'a ko ha founa ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi fakamole fakapa'anga ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi maumau kuo hoko ki he ngaahi me'angāue/koloa 'a e pule'anga'.

Tēpile 15 : Me'afua Fakapa'anga ¹³.

Me'afua Fakapa'anga (\$miliona)	2022/23 Ola Fakaangaanga	23/24 Esitimeti Kamata	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Pa'anga Humai	652.5	741.9	681.4	870.7	820.1	787.5
Pa'anga Humai Mei he Tukupau	285.5	283.0	291.8	327.7	333.3	335.6
Pa'anga Humai Fakalotofonua	316.1	326.5	334.2	382.3	394.3	395.6
Pa'anga Humai Mei he Fonua kaunga'api	336.4	415.4	347.2	488.5	425.8	391.9
Ngaahi Fakamole	483.8	514.8	484.3	595.2	515.2	500.7
Fakamole ki he kau Ngaue	163.5	173.4	164.6	189.4	188.4	187.8
Palanisi pa'anga ngaue	168.7	227.1	197.1	275.5	304.9	286.9
Tupu/Fe'amokaki Fakapa'anga	73.4	25.3	43.6	42.8	54.9	62.4
Katoa 'o e Ngaahi Noo	486.5	446.9	440.8	399.3	356.2	312.7
GDP \$m, te'eki kau ki ai 'a e tu'unga 'o e hikihihi 'o e totongi l	1213.9	1234.5	1234.5	1260.0	1330.5	1388.4
% koloa ngaahi fakalotofonua,						
Pa'anga Humai ki he GDP %	53.8	60.1	55.2	69.1	61.6	56.7
Pa'anga Humai Mei he Tukupau ki he GDP %	23.5	22.9	23.6	26.0	25.1	24.2
Fakahoa Pa'anga Humai Fakalotofonua ki he GDP %	26.0	26.4	27.1	30.3	29.6	28.5
Pa'anga Humai Mei he Fonua Kaunga'api ki he GDP %	27.7	33.6	28.1	38.8	32.0	28.2
Ngaahi Fakamole ki he GDP %	39.9	41.7	39.2	47.2	38.7	36.1
Fakamole ki he kau Ngaue (% 'o e pa'anga humai Fakalotofonua)	51.7	53.1	49.3	49.5	47.8	47.5
Fakamole ki he kau Ngaue (% 'o e Ngaahi Fakamole)	33.8	33.7	34.0	31.8	36.6	37.5
Palanisi pa'anga ngaue ki he GDP %	13.5	14.0	13.3	15.0	14.2	13.5
Tupu/Fe'amokaki Fakapa'anga ki he GDP %	6.0	2.0	3.5	3.4	4.1	4.5
Katoa 'o e Ngaahi Noo ki he GDP %	40.1	36.2	35.7	31.7	26.8	22.5

Fakatokanga'i ange, ko e'uhī' ko hono fakahaa'i 'i he tēpile ko enī' 'a e lahi 'o e patiseti' 'i hono fakao fiofi ki he miliona', 'e 'ikai ke tatau 'a e mahu'inga fakakatoa' mo hono tānaki takitaha fakaepotungāue'. Ko ia ai, 'e mahu'inga pe ke vakai ki he Tēpile 7 'o e tohi 'esitimeti 2025' ki he mahu'inga totonu ('o 'ikai fakao fiofi ki he miliona') fakaepotungāue'.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Hulu Fakapa'anga: 'I he **Tēpile 15** 'i 'olunga', 'oku fakahoko 'e he Pule'anga' 'o fokotu'u 'a e ngaahi me'afua fakapa'anga ki hono leva'i mo fakapatonu 'o e ngaahi fakamole', 'o makatu'unga ai 'a e a'usia 'a e ola ki he hulu fakapa'anga fe'unga mo e \$42.8m ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'a ia 'oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau pē, ko e pēseti 'e 3.4 'o e GDP. 'Oku makatu'unga eni mei he fakalalaka 'o e tānaki tukuhau kae pehē ki he ngaahi tokoni ki he patiseti mo e ngaahi ngāue lalahi mei hotau fonua kaunga'api. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko' ko e hulu fakapa'anga ko e pēseti 'e 4.0 'o e GDP pea malava ke fakahoko eni 'i hono to e vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga', 'o kau ai 'a e founa ke to e fakamālohia 'a e tānaki 'o e pa'anga hūmai'. 'Oku kau heni 'a e fokotu'utu'u ke vakai'i 'a e faka'atā 'o e tukuhau lolotonga' pea mo hono to e fakamālohia ange founa hono tānaki 'o e tukuhau lolotonga.

'Oku toe tokanga foki 'a e Pule'anga' ke fakapatonu 'a e ngaahi fakamole' ki he ngaahi tefito'i kaveinga ngāue', 'o kau ai 'a e tā nō ki tu'apule'anga. Ko e'uhī' ko e tu'unga faka'ekonōmika mo fakapa'anga lolotonga', 'e kei hokohoko atu ai pē 'a e kole mo e fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalaka' ki ha ngaahi tokoni ki he Patiseti' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'Oku fakafuofua 'a e pa'anga talifaki' ke kei 'i he tu'unga lelei pē, fe'unga mo e māhina 'e valu (8) 'e malava ke totongi 'aki ha koloa hūmai. Ko e tu'unga 'o e noo', 'oku kei mapule'i pē 'i he tāketi

¹³ 'Oku fakatefito 'a e me'afua fakapa'anga 'i he fa'uinga sitetisitika (GFS)

pe tu'unga 'oku totonu ke 'i ai' (pēseti 'e 50 'o e GDP), neongo 'oku lahi hake 'i he tāketi 'o e IMF ko e pēseti 'e 40 'o e GDP. Ko Tonga ni 'oku kei tu'u laveangofua pē 'o fakatatau ki he ngaahi me'afua fakapa'anga ki he nō.

Ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga

'E kei hokohoko atu pē hono fakapapau'i 'e he Pule'anga' 'oku fakahoko 'a e muimui pau ki he lao mo e tu'utu'uni fakapa'anga' he ngaahi lēvolo kehekehe, ke fakapapau'i 'oku taau 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e palani ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai', taliui mo pule'i 'a e patiseti' pea ke ngāue lelei'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga'. Ko e fakamole', 'oku mahu'inga ke fenāpasi mo e pa'anga hūmai' fakahoa ki he patiseti kuo teuteu', pea 'oku fiema'u leva 'a hono muimui'i pau 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' mo e ngaahi fakangatangata kuo fokotu'u ke ne tataki 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'a e Pule'anga'.

Ko e *Vāhenga 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga'* 'oku kei hoko pē ia ko e lahi taha he ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' pea ko e pole ia ki he ngaahi ngāue 'a e pule'anga' tautautefito ki he 'ene to'o 'a e konga lahi 'o e patiseti' kae si'isi'i 'a e ivi fakapa'anga ki he ngaahi ngāue kehe 'a e Pule'anga'. 'I he ta'u 'e 5 kuohili', na'e malava 'e he Pule'anga ke ne ta'ota'ofi 'a e vāhenga' 'i lalo he pēseti 'e 53.0 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua'. Ka 'i he 'esitimeti liliu, 'o e ta'u fakapa'anga 2024 na'e fakafuofua 'a e vāhenga' ki he pēseti 'e 49.3 'a ia 'oku kei ma'ulalo pe ia 'i he tāketi'. Ka 'i he ta'u fakapa'anga 2025 pea mo e 2026 na'e kei ma'ulalo pe 'i he taketi ke malava pe 'o mapule'i 'a e hiki vāhenga' mo hono fakakau ki ai 'a e ngaahi lakanga 'ataa'. Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2027, 'oku 'i he pēseti 'e 47.5 pea 'e kei hokohoko atu 'a e Pule'anga' hono muimui'i ofi 'a e ngāue' ni 'i he kaha'u'.

Pa'anga Hūmai Fakalotofonua: 'Oku fakafuofua ke tupu 'a e pa'anga hūmai' ki he pēseti 'e 30.3 'o e koloa ngaohi fakalotofonua', ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku ma'olunga 'eni 'i he tāketi' ko e pēseti 'e 22.0 'o e GDP, pea 'oku fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 29.1 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'I he taimi tatau 'oku 'asi heni 'a e hiki 'aki 'a e \$2.8m, mei' he fakafuofua fakangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2024.

Ko e pa'anga hūmai mei he tukuhau' 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e pēseti 'e 14.0 pe ko e \$48.1m ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'a ia 'oku ho'ata mei heni 'a e fakaakeake faka'ekonomika' pea mo hono leva'i 'a e vāhenga 'o e pule'anga' pea mo e tokateu ki he ngaahi saikolone fakanatula.

Tokoni Fakapa'anga mo e Me'a'ofa mei he Ngaahi Hoa ngāue 'i he Fakalakalaka': Ko e fakakātoa 'o e tokoni mei he Ngaahi Hoa ngāue 'i he Fakalakalaka' 'oku fakafuofua ke kake 'i he ta'u fakapa'anga 2025, 'aki 'a e pēseti 'e 37.8 pe ko e \$141.3m, na'e fakafuofua 'e ma'u mai fakatatau ki he 'esitimeti liliu 2024, 'a ia ko e lahi taha ai' ko e fakataumu'a ki he tokoni ki he patiseti mo e ngaahi ngāue langa lalahi'. Ko e hiki lahi taha' 'oku makatu'unga 'i he hono fakalahi 'o e Taulanga Uafu Kuini Salote' pea mo hono langa ko ia 'a e fale mamata'anga Sipoti 'a e Ako Ma'olunga 'o Tonga' kae pehe ki hono kamata'i hono langa fale fakafalealea fo'ou, falemahaki 'o Vava'u, 'Apiako 'o e kau neesi, Hala fakakavakava Fanga'uta, fakalahi 'o e mala'e vakapuna Fua'amotu, fakalele'i e hala Taufā'āhau' pea mo e Misiume fo'ou.

Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga : Ko e tu'unga lolotonga 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga', 'oku tu'u laveangofua ki ha to e nō fo'ou ke totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua nō lolotonga' pea pehē foki ki he fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e fetongi pa'anga muli'. 'Oku fakafuofua ki he pēseti 'e 84.0 'a e ngaahi mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga', ko e ngaahi mo'ua nō mei tu'apule'anga 'i he 'aho 30 'o Sune 2024. Ko e konga lahi 'o e mo'ua noo' ko e ngaahi nō 'i he Pa'anga Siaina' (CNY) 'a ia 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 47.0 'o e ngaahi mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga'. Ko e taha foki

'eni 'a e tefito'i makatu'unga 'oku fakafe'ātungia'i ai ha to e fakahoko ha nō fo'ou ke totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua nō lolotonga' ko e kamata 'a hono totongi 'o e sino'i nō mei' he 2024 ki he 2029 ki he ongo poloseki nō lalahi 'e ua mei' he Pangikē EXIM 'a Siaina'. 'Oku fakafuofua ki he \$68.4m 'a e totongi mo'ua nō (fakamole) 'a e Pule'anga' 'i he 'aho 30 'o Sune 2024, 'a ia ko e ngaahi totongi mo'ua nō ki tu'apule'anga' 'oku \$50.4 m (pēseti 74.0 'o e ngaahi totongi nō fakakātoa) pea \$18.0 m ki he totongi mo'ua nō fakalotofonua' (pēseti 26.0 'o e ngaahi totongi nō fakakātoa). Ko e hiki hake 'eni mei' he \$42.6m 'o e ngaahi mo'ua nō fakakātoa kuo totongi atu 'e he Pule'anga' mei Sune 2023, tupu mei hono totongi 'o e totongi nō na'e toloi' (DSSI) pea mo e fetō'aki 'a e fetongi pa'anga muli'. Ko e mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga' 'i he 30 'o Sune, 2024 'oku fakafuofua ki he \$440.8m (pēseti 36.0 'o e ngaahi ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua), 'a ia ko e holo'aki ia 'a e \$45.7 miliona pē ko e pēseti 'e 9.4 mei he 'aho 30 'o Sune 2023.

5.3 Hikihiki Totongi Koloa

Fakatatau ki he fakamatala fakamuimui taha mei he Potungāue Sitetisitika, na'e holo 'a e hikihiki 'i he totongi koloa ki he pēseti 'e 3.6 'i Fepueli 2024, mei he pēseti 'e 6.4 'i Sanuali 2024, 'o ma'ulalo eni 'i he tu'unga fe'unga ko e pēseti 'e 5. Ko e fakafuofua ki he kaha'u', 'e holo ai pē, 'o 'amanaki 'e kei 'i lalo ai pē 'i he tu'unga fe'unga' ko e pēseti 'e 5 'i he faka'osinga 'o e 2024.

Neongo na'e holo 'a e totongi koloa hūmai mei muli' ki he pēseti 'e 3.9 'i he faka'osinga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2023, makatu'unga mei he holo 'a e totongi koloa ki he ma'u'anga ivi', ka na'e kei ma'olunga pē 'a e totongi koloa fakaloto fonua 'i he ta'u', 'aki 'a e pēseti 12.0. Ko e ma'olunga ko eni' na'e makatu'unga ia 'i he lahiange 'a e fiema'u lolotonga 'a e faha'ita'u katoanga', pea na'e hā eni 'i he hikihiki 'a e totongi koloa me'akai fakaloto fonua'. Neongo 'a e ngaahi ngāue kotoa ke holoki 'a e hikihiki 'o e totongi koloa', ka na'e 'i ai pē ngaahi pole 'oku 'ikai lava ke mapule'i, 'o hangē ko e, totongi koloa fakaloto fonua', ngaahi falekai', pea mo e totongi tikite fefolau'aki, na'a nau kei uestia lahi 'a e tu'unga 'o e totongi koloa'.

Ko e tu'u ki he kaha'u', 'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē, fakatatau ki he fakamatala fakamuimui taha mei he Potungāue Sitetisitika'. Na'e holo 'a e totongi koloa hūmai ' ki he pēseti 'e 3.5, 'o fenāpasi pē eni pea mo e holo 'a e tu'unga e totongi koloa fakalotofonua', 'a ia na'e holo ki he pēseti 'e 3.7. Ko e holo ko ia 'i he tu'unga 'o e totongi koloa', na'e tokoni heni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule'. 'I Mē 2023, na'e hiki hake 'e he Pangikē Pule' 'a e Pa'anga 'a e Pangikē 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'e he Pangikē Pule (Statutory Reserve Deposit (SDR)) ki he pēseti 'e 15, 'i he taumu'a ke ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'o e totongi koloa', 'aki hono pule'i 'a e lahi 'o e pa'anga 'i he ngaahi pangikē'.

5.4 Masiva mo e Tu'u Laveangofua

Kuo fekuki mai 'a Tonga mo e ngaahi pole kehekehe makatu'unga 'i he nofo masivesivá. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he ngaahi fe'amokaki 'i he tu'unga faka'ekonomika', fakatu'utu'unga fakasōsialé kae pehē ki he ngaahi fakatamaki fakatu'upakē, fakanatula' pea mo e mahaki 'oku mafola fakamamani lahi'. Ko ia 'i he'ene pehee', 'oku 'i ai 'a e tokanga mavahe 'a e pule'anga' ki he masivá, kau ki ai 'a e ngaahi fānili masivá mo e ngaahi kulupu 'oku tu'u laveangofua 'i he sōsaieti. Fakatatau ki he savea fakamuimui taha ki he ma'u'anga pa'anga mo e fakamole 'a e ngaahi fānili' (HIES 2021), na'e fakatefito 'a hono vakai'i 'a e tu'unga 'o e masivá 'i he tafa'aki 'e tolu (3), 'oku kau ki ai 'a e masiva tuifio', masiva 'ango'ango' mo e masiva fakapa'angá.

Na'e ho'ata mei hono vakai'i 'a e tu'unga 'o e masiva', 'a e holo 'i he masiva tuifio' mei he pēseti 'e 27 'i he 2015 ki he pēseti 'e 24¹⁴ 'i he 2021, neongo 'oku malava ke kehekehe pē 'i he ngaahi kulupú. Fakatātā, ko e holo 'a e masiva 'a e fanaú mei he pēseti 'e 33 ki he pēseti 'e 28, kae holo si'i 'a e masiva 'a e kakai lalahi mei he pēseti 'e 23 ki he pēseti 'e 21. Ko e *masiva fakapa'angá*, 'a ia 'oku fakatefito he ma'u'anga pa'angá, na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 20.6; ka ko e toko 20,661, na'e toe ma'ulalo ange ia he tu'unga fakangatangata 'o e nofo masivá 'i he 2021. Ko e ni'ihi 'o kinautolu 'oku nau *masiva 'ango'ango* 'i Tonga', 'oku ma'ulalo hifo 'enau mo'ui faka'ahó 'i he pa'anga 'Amelika 'e 1.90, na'e hā ai ha holo lahi ki he pēseti *si'i hifo he pēseti 'e 1* ('i he'ene a'u ki he 2022). 'E tō 'a e fakamamafā ki he pēseti 'e 24 'a kinautolu 'oku 'i he masiva tuifio' pea mo kinautolu 'oku 'i he kulupu si'i hifo he pēseti 'e 1 'o e masiva 'ango'ango'.

'E hokohoko atu hono siofia 'e he pule'angá ke tokonia 'a kinautolu 'oku tu'u laveangofuá mo e ni'ihi 'oku ngali 'ikai tokangaekiná, kau ki ai 'a e kau toulekeleká (4536 'i he 2024), ni'ihi 'oku faingata'a'ia' (2637), kakai fefiné mo e fānaú. Ko e ngaahi tokoni lolotonga', 'oku kau ki ai 'a e vahe tu'otaha 'i he māhina ma'ae kau toulekeleká mo e kau faingata'a'ia', kae pehē ki he polokalama nō ma'ae kakai fefiné, tokoni koloa 'o kau ai 'a e tangikē vai mo e falemalōlō ki he ngaahi kolo', tokoni ki he totongi 'uhila' ki he ngaahi fāmili 'oku si'i hifo 'enau ngāue'aki 'uhilá 'i he kilouate 'e 150, ngāue ki hono tokangaekina 'o e kau toulekeleká, kae pehē ki he polokalama tokoni fakahoko 'e he Ma'a Fafine mo e Fāmili (MFF). 'Ikai ke ngata ai', 'e hokoatu 'a e polokalama tokoni ki he kulupu tu'u laveangofuá 'a ia na'e kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2024, kau ki ai 'a e kai pongipongi 'a e fanau ako 'i he ngaahi ako tokamu'á mo e lautohi pule'anga kotoa 'i Tonga' (kai pongipongi tu'o 2 he uike), polokalama langa 'o e ngaahi fale nofo'anga (polokalama Tapanekale) ma'ae ngaahi fāmili 'oku masivesiva' kae pehē ki he polokalama tokoni kia kinautolu 'oku fakafoki mai mei he ngaahi fonua mulí.

'Oku tukupā 'a e pule'anga' ke fakalahi 'a e monū'ia ki he kau toulekeleka', 'aki hono hiki 'enau vahe 'i he māhina'. Ko kinautolu fakafotiutui 'oku laka hake he ta'u 80, 'e hiki 'enau vahe' mei he \$100 ki he \$110 he māhina, ka ko kinautolu 'oku 'i he vaha'a ta'u 70-79, 'e hiki 'enau vahe' mei he \$80 ki he \$90 'i he māhina. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'oku fokotu'u ai 'e he pule'anga' ke holoki 'a kinautolu 'e ma'u faingamalie ki he vahe tu'o taha 'i he mahina mei he ta'u 70 ki he 67 (ta'u fakapa'anga 2025), fakalahi ki he ta'u 65 'i he tau fakapa'anga 2026, pea ta'u 63 'i he tau fakapa'anga 2027. 'Oku taumu'a eni ke tokonia 'a e kau toulekeleka' 'i henau ngaahi fiema'u faka'aho'. 'Oku to e 'oatu foki 'a e fokotu'u ko eni' 'i he vakai ki he holo ko ia 'a e lōloa 'o e mo'ui 'a e kakai' mei he ta'u 69.3 ki he ta'u 68.3, 'i he kakai tangata' pea ta'u 74.6 ki he 73.7 ki he kakai fefine', 'o felāve'i eni pea mei he lahi 'a e mate 'i he mahaki 'ikai pipihi'.¹⁵

'Oku fakataumu'a 'a e vahe ki he kau toulekeleka' ke tokoni ki hono feau 'enau ngaahi fiema'u'. 'Ikai ko ia pē, 'oku to e tokoni atu 'a e pule'anga' ko e'uhi' ko e faingata'a'ia fakapa'anga ki he totongi ako', 'i he fokotu'u atu ke ta'etotongi 'a e ako' 'o a'u ki he foomu 5 'i he ngaahi ako'anga pule'anga'. 'Oku fakataumu'a 'eni, ke fakapapau' 'i 'oku ma'u 'e he fānau kotoa pē 'a e faingamalie ke ako, pea tokoni 'eni ki he a'usia 'o e taumu'a ki he vahevahe taau 'o e faingamālie 'i he sōsaieti' 'i Tonga.

'Oku lele 'i matangi ai pē 'a e tataki 'e he Potungāue ki he Ngaahi Vā Fakalotofonuá 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e polokalama tokoni ki he sekitoa sōsiale'. 'Oku kau ki heni 'a e palani ki hono langa 'a e senitā ke tauhi ai 'a e kau toulekeleká, 'i he tokoni fakapa'anga

¹⁴ Tu'unga 'o e masiva 'i Tonga | Potungāue Sitetisitika (tongastats.gov.to)

¹⁵ Tohi kakai 2021, Potungāue Sitetisitika

mei he Pangikē Fakalalaka 'o 'Esiá, pea mo hono fokotu'u 'o e fa'unga fakamatala 'e tokoni ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi polokalama tokoni 'a e pule'anga' ki he sekitoa sōsiale', i he tokoni fakapa'anga mei he Pangikē 'a Māmani. 'Oku fakahoko eni fakatatau ki he fa'unga fokotu'utu'u ki hono tokangaekina 'o kinautolu 'oku tu'u laveangofua 'i Tonga', 'a ē 'oku ho'ata ai 'a e ngāue mateaki ki he ongo'i kau katoá mo e vahevahe taau 'a tangata mo fefine 'i he tafa'aki fakasōsiale. 'I he ta'u fakapa'anga 2025, ko e sino'i pa'anga kuo fakamavahe'i ke tokonia 'a e polokalama e sekitoa fakasōsiale, 'e 'ave mei he Potungāue Pa'angá ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. Ko e fakataumu'a 'eni ke tokoni ki he fakahoko 'a e polokalama ki he malu fakasōsiale' 'i ha talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau'aki.

5.5 Fakalelei 'i he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga'

Ko e 'Ofisi 'o e Palēmia' 'oku taaimu'a 'i he ngaahi fakalelei 'i he fa'unga 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', kau ai 'a hono toe vakai'i 'o e fa'unga mo e fokotu'utu'u 'o e ngaahi Potungāue' takitaha, fakatatau ki honau ngaahi fatongia tefito', hiki'i hake ai ke lelei mo taau ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi Potungāue' ki he kakai 'o e fonua'. 'E kau atu ki heni, 'a e hoko atu pē 'a e ngaahi fakalelei fakaloto'i Potungāue' ke to e hiki hake 'a e 'ilo mo e taukei ngāue 'a e kau ngāue fakapule'anga' pea pehē ki he ngāue vāofi mo e hoa ngāue mei he kaunga'api ki he ngaahi tokoni ki Tonga. 'E fakafou 'eni 'i hono fakahoko 'o e polokalama fakalelei ko ia 'a e Pule'anga', 'a ia 'oku fakamalumu 'i he ngaahi maka tuliki 'e tolu:

1. **Ke mālohiange 'a hono tokanga' i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga'** (halafononga ki he Lao ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e Pule'anga') (PFM Roadmap);
2. **Ke toe lahiange 'a hono matu'uekina 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea', Fakatamaki Fakaenatula', pea mo e ngaahi pole ki he Mo'ui Lelei':** Kuo fo'u ha ngaahi fokotu'utu'u mo ha palani ngāue ke tokoni ki he tu'unga matu'uekina 'a e fonua' ki he ngaahi feliuliaki 'a e 'ea', fakatamaki fakaenatula pea mo e ngaahi faingata'a ki he mo'ui lelei'.
3. **Tokonia 'a e Tupulaki Faka'ekonomika' pea mo e to e lelei ange 'a e ola 'oku fiema'u mei he kau ngāue':** Kuo kamata'i 'a e ngāue ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonomika' pea mo toe lelei ange e ola 'o e ngaahi ngāue' 'o kau ai 'a e fakalahi 'a e tokoni ki he ako ngāue fakatekinikale' (TVET), ako'anga neesi pea mo e ngaahi polokalama ako ngāue ki he ngaahi taukei kehe'. 'Ikai ngata ai', 'oku hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina 'a e fānau ako nofo mei he ako' te'eki ai ke 'osi mei he ako' pea mo hono fakalahi 'o e ngaahi naunau ako', 'a ia ko e kongā 'eni 'o e ngaahi me'afua fakalukufua ki hono fakalalaka'i 'a e ola mei he kau ngāue' pea mo hono fakatupulekina 'o e tupu faka'ekonomika'.

Ko hono fakahoko ko ia 'o e ngaahi polokalama fakalelei ki he ngāue Pule'anga', 'e hoko atu pē 'i he patiseti ta'u fakapa'anga hoko', kau ki ai mo hono vakai'i 'o e fa'unga mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e ngaahi Potungāue' fakatatau ki honau ngaahi fatongia' takitaha. 'Oku kau heni 'a hono vakai'i 'a e ngaahi fatongia 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga', fa'unga', pea mo hono fakamālohia 'o e ivi ngāue ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e pule'anga'. 'E hokohoko atu ai pē 'a hono tukuatu 'a e fatongia tauhi pa'anga' ki he ngaahi potungāue', tukuatu kitu'a mo e ngaahi fatongia ke fakahoko 'e he sekitoa taautaha', pea mo hono fakahoko faka'ilekitulōnika 'o e ngaahi ngāue 'a e pule'anga', pea mo hono fakalelei 'a e founa ngāue 'a e pule'anga' 'o fakafou 'i hono fakahoko 'o e poloseki ki hono fakakomipiuta 'o e ngaahi ngāue 'a e pule'anga' (E-government).

5.6 Ngaahi Fakatamaki mo hono Fakalelei

Ko e fa'unga faka'ekonomika 'o Tonga' 'oku 'ikai haohaoa 'i he fehanganagai mo e ngaahi pole, 'o hange ko e ngaahi pole kehekehe 'oku fe'ao mo e fonua' 'a ia 'oku ne fakafōtunga 'a e hala fononga 'o e tupu faka'ekonomika mo e tu'utai fakalukufua. Ko e ngaahi pole', 'oku 'alu mei he tu'ulaveangofua

faka'atakai' ki he ngaahi ta'au faka'ekonomika mei tu'apule'anga' mo e ngaahi pole fakapa'anga 'oku ne 'omi ke toe vakai 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonomika ki he kaha'u. 'I he tali ki he ngaahi pole ko eni', kuo fakahoko ai 'e he Pule'anga Tonga' ha ngaahi founa ke tau'i'aki 'a e ngaahi pole ko eni'.

1. *Hikihiki 'a e fakamole mei he fakatamaki fakanatula mo e feliliuaki 'o e 'ea*

Ko e palopalema mahu'inga 'e taha ko e hikihiki 'a e fakamole tupu mei he ngaahi fakatamaki fakanatula' mo e ngaahi uesia 'a e feliliuaki 'o natula'. Ko e tu'u laveangofua 'a Tonga ki he ngaahi Ngāue pehee 'oku lahi ai 'a e ngaahi fakatu'utamaki he 'ataakai, fakasōsiale pea mo e ngaahi tafa'aki faka'ekonomika, kau ai mo e ngaahi pole fakapa'anga he hili ha fakatamaki. Ke tau'i 'a e fakatamaki', kuo kau ai 'a e Pule'anga ki he:

- i. Fakalelei'i 'a e mateuteu faka'ekonomika' mo e fakapa'anga' fou he ngaahi founa hangē ko hono fakamaāohia 'a e tānaki pa'anga hūmai', fekumi ki he tokoni fakapa'anga fo'ou mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakala', pea vakai'i ha founa nō ma'ama'a.
- ii. Pule'i pea nofo taha 'a e fakamole' he ngaahi 'elia mahu'inga, faipau ki he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga ma'ama'a, pea hokohoko atu 'a e malu'i fakatamaki mo e ngaahi kautaha' hangē ko e totongi malu'i ki he Malu'i ma'ae Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula (PCRIC) pea mo e kautaha 'a e Pangikē 'a Mamani', ko e pa'anga malu'i mei he Vahevahe iiki 'a e ngaahi Tokoni ki he Fakatamaki' (Cat DDO).

2. *Ma'olunga 'a e Tu'u laveangofua ki he ngaahi ta'au mei tu'apule'anga' tupu mei he si'isi'i mo e mama'o*

Ko e ngaahi pole mei tu'apule'anga, hangē ko e uesia 'o e Koviti-19 pea mo e hikihiki 'a e totongi 'o e koloa fakamamani lahi tupu mei he tau 'a Lusua mo 'Iukuleini, ke ne uesia 'a e ngaahi Ngāue', Ngāue faka'ekonomika' pea mo e takimamata', ke mole ai 'a e falala ki he ngaahi pisinisi mo tautaha. Ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi pole', 'oku fakahoko ai 'e he Pule'anga' 'a hono tokoni'i 'o kapau 'e fiema'u ke fakafepaki'i 'a e uesia 'o e hikihiki 'o e totongi koloa'. 'Oku fakahoko 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ha ngāue mahu'inga hono pukepuke 'a e pa'anga talifaki' ke fakapalanisi 'a e fetō'aki 'i he totongi', ke tu'u talifaki ki ha ngaahi fakatamaki 'e toe lahi ange.

3. *Tokanga'i 'a e ngaahi faingata'a 'i he fehikitaki fakangāue*

Ko e ngaahi feinga ko ia ke tokanga'i 'a e ngaahi faingata'a 'i he fehikitaki fakakaungāue ko e uho ia 'o e 'asenita 'a e pule'anga 'o Tonga. 'Oku mahino pē 'a hono fakatokanga'i 'a e ngaahi lelei faka'ekonomika 'o e pa'anga tokoni mei he ngaahi fāmili mei muli', ka 'oku tokanga mavahe 'a e pule'anga ki he ngaahi uesia fakasōsiale 'o e hikifonua. Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko e "mōlia 'a e kakai taukei", 'i he 'uhinga ko 'enau fekumi fakafō'ituitui ki ha ngaahi faingamalie 'i muli, ka ko kinautolu 'a e kau taukei 'oku nau tokoni lahi ki he langa fakalalakala 'a Tonga. Ko hono fakasi'isi'i leva 'o e palopalema ko 'eni, 'oku ngāue atu leva 'a e pule'anga ki hono fakalahi 'ene tokoni ki he ako mo e ako ngāue, 'o fakataumu'a ke ako'i ha kau ngāue 'e fe'unga kenau tataki 'a e ngaahi ngāue fakalalakala fakalotofonua. 'Ikai ngata ai', ko hono fakatokanga'i ko ia 'o e hōloa 'i he ngaahi sekitoa hange ko e ngoue tupu mei he tokosi'iange 'a e kaungāue, 'oku fakamu'omu'a 'e Tonga 'a e ohi fakatekinolosia 'o fakafou 'i hono fakamalohia 'o e fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue tautaha (PPP). 'Oku feinga foki 'a e pule'anga' ke toe fakamalohia 'a e fengāue'aki mo e ngaahi sekitoa tautaha 'i he tu'unga faka'ekonomika', ke tokoni ki hono toe fakatupu ha ngaahi faingamalie fakangāue, 'o tokoni ki he fakalalakala 'o Tonga. Hangē ko 'eni, ko ha kongā 'o e palani ki hono fakalelei 'o e ngaahi ngāue 'a e pule'anga, 'oku palani 'a e pule'anga ke tukuatu ki tu'a 'a e ni'ihī hono ngaahi fatongia' ke fakahoko 'e he ngaahi pisinisi tautaha.

4. *Fakapukupuku si'i 'a e fa'unga faka'ekonomika 'o Tonga*

Ko e si'isi'i 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'a e Fonua, pea lahi e fakafalala he ngaahi sekitoa tefito hangē ko e Ngoue', Toutai' mo e Takimamata', 'oku ne 'omai 'a e pole. Ke fai hano tokanga'i, 'oku ngāue ai 'a e Pule'anga ke fakalahi 'a e koloa hu atu ki tu'apule'anga, fetongi 'a e koloa hūmai, pea fō'u ha 'ataakai 'oku fe'unga ki he pisinisi. Ko e ngaahi founa ko eni' hangē ko hono faka'ai'ai ha vā fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha 'i he mala'e hangē ko e langa', takimamata' mo e ngoue' pea fakalahi 'a e pa'anga 'oku vahe ki he ngaahi sekitoa' kae lava ke fakalahi 'a e fa'u koloa' pea fakalahi ai mo e koloa 'oku hū ki tu'apule'anga'.

5. *Fakangatangata e Tokolahi 'o e kau ngāue*

'Oku fehangahangai 'a Tonga mo e pole felāve'i mo e fakangatangata 'a e kau Ngāue', tautautefito ki he 'elia hangē ko e tafa'aki ki he mo'ui'. Ko e lahi 'a e kau ngāue 'oku nofo mei he ngāue fakapule'anga' 'oku ne fakalahi 'a e palopalema'. Kuo fakalahi ai 'e he Pule'anga 'a 'ene ngāue ki he ako' mo e ngaahi polokalama ako', fokotu'u 'a e 'Univesiti Fakafonua, pea fakahoko ha ngaahi ngāue hangē ko e poloseki SET 'a e Pangikē 'a Mamani' ke ne tokangaekina 'a e kau nofo mei he ako'. Ko e ngaahi ngāue ni 'oku fakataumu'a ke ako'i ha kakai potō'i ngāue mo e kau ngāue fe'unga lolotonga 'oku fakapapau'i 'oku pukepuke 'a e kau ngāue' 'i he fonua'.

6. *Tu'u Laveangofua Fakapa'anga*

Ko e tu'u laveangofua 'a e me'a fakapa'anga', 'oku 'asi ia he lahi 'a e noo' fakafehoanaki ki he lahi 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua pea lahi mo e nō ke totongi. Kuo lahi 'a e fakalalakala kuo a'usia, tautautefito ki hono holoki 'a e nō/lahi 'o e koloa ngaohi fakalotofonua pea hokohoko mo hono totongi 'o e nō ki tu'apule'anga. Ke vakai'i 'a e palopalema', 'oku fiema'u ke tauhi 'e he pule'anga' ha pa'anga fe'unga, vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni faka'ataa', vakai'i ha toe founa fakapa'anga kehe, pea muimui he fa'unga nō taimi nounou. Ko hono fakapotopoto'i 'a e fakamole' pea vakai'i fakalelei 'a e ngaahi noo', ko e founa fakamuimui taha ia ke fai ha sio ki ai 'i ha founa ma'ama'a ke ne fakasi'isi'i 'a e palopalema'.

7. *Mafai 'o e Kautaha/Potungāue*

Ko e ngaahi fakatamaki felāve'i mo e mafai 'o e ngaahi fa'unga' 'oku ne toe tānaki mai ha ngaahi palopalema kehe, tautautefito ki hono fakavave'i 'a e ngaahi ngāue langalanga hake mo e ngaahi taumu'a. 'Oku fakahoko heni 'e he Pule'anga 'a hono tauhi 'o e vā fengāue'aki mo e ngaahi hoa fakalalakala ke tokoni fakapa'anga pea mo tokoni fakafale'i. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi fakakaukau ko eni', ke fakalalakala'i 'a e ako ngāue 'a e kau ngāue' pea ke toe lahi ange 'a e tokoni fakangāue ki hono palani 'a e fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki'.

8. *Ngaahi Ta'au Kovi mei Tu'apule'anga*

Faka'osi', 'oku tu'u laveangofua 'a e Fonua' ki ha toe kaka 'a e tu'unga totongi koloa ki 'olunga, mei he vākovi fakapolitikale' hangē ko ia 'i Gaza, tau 'a Lusua mo 'Iukuleini'. 'E lava ke toe kovi ange 'a e tu'unga fakapa'anga mo tu'a pule'anga', holo mo e ivi fakatau fakataautaha'. Ko hono muimui'i mo e tokateu 'e fe'unga 'ānoa ke ne holoki 'aki 'a e ngaahi fakatamaki.

Ko hono fakama'opo'opo, ko e ngaahi fakatamaki 'oku fehangahangai mo Tonga he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai, ko e:

Fa'ahinga 'o e Fakatamaki	Kalasi
• Politikale mo e Mafai Pule	• Si'isi'i
• 'Atakai mo e Fakasōiale	• Lahi
• Tu'unga Faka'ekonomika Fakalukufua mo e Fakapa'anga	• Lahi
• Tu'uloa e 'Ilo mo e Taukei ki he fakahoko Ngāue	• Lahi
• Makehe	• Lahi
Fakakatoa	• Lahi

Ko e ngaahi fakatamaki hono fakahoko 'a e ngaahi 'elia tefito mo e taumu'a 'o e patiseti 'oku anga pehe ni:

Tēpile 16: Fakafuofua 'o e ngaahi Fakatu'utamaki Fakapatiseti'

Fakafuofua	Fakatuutamaki Fakapatiseti	Tu'unga 'e ala 'i ai	Uesia 'i he Patiseti	Fakafuofua 'o e fakamole TOP (\$)
Ma'olunga	Lahi 'a e fiema'u ki he ngaahi ngāue	Tupu tokolahi 'o e kau vaivai 'o 'ikai ha fāfili ke tokoni	Lahi 'a e fakamole fakatatau ki he fiema'u fakamo'ui lelei	5,000,000
Ma'olunga	Lahi 'a e fiema'u ki he ngaahi ngāue	Tupu fakautuutu hono ngāue'aki 'a e Faito'o Konatapu	Lahi fakamole fakatatau ki he ngāue fakapolisi	5,000,000
Ma'olunga	Hiki 'a e fakamole	Tupulahi 'a e kovi 'a e 'ea' (sivi kehekehe 'o e fakatamaki' kau ai 'a e Saikolone Fakatalopiki' mei he feliliuaki 'a e 'Ea'	Lahi fakamole tupu mei he ngāue fakaakeake mo e toe langa	10,500,000
Ma'olunga	Lahi 'a e fiema'u ki he ngaahi ngāue'	Tupulaki e 'auhia 'o e kekekele' mo e me'a mo'ui tupu ai 'e fehikitaki fakalotofonua pea si'isi'i ange me'akai	Lahi fakamole fakatatau ki he fiema'u 'a e mo'ui mo e ako pea tupu mo e founa tau'i 'o e masiva	2,500,000
Ma'olunga	Lahi 'a e fiema'u ki he ngaahi ngāue	Ma'u'anga Vai kamata uesia he feliliuaki 'a e 'ea	Lahi fakamole fakatatau ki he ngaahi matavai 'oku ma'u mei ai 'a e vai inu	3,000,000
Ma'olunga	Tu'unga totongi koloa	Toe fakaava 'o e maketi Siaina; pea mo e tau 'a Lusua mo 'Iukuleini' ke hiki 'a e totongi 'o e uite' mo e lolo'	Lahi 'a e fakamole fakatatau ki he mamafa 'a e koloa ki he ngaahi ngāue 'a e Potungāue mo e totongi e ala ma'u ke tokoni ki he kau ma'u vāhenga ma'ulalo	4,500,000
Ma'olunga	Holo pa'anga hūmai	Holo 'i he tokolahi 'o e kakai kei ta'u ngāue	Polokalama Toli, kau ai kau neesi, mo e hiki Fonua 'oku ne 'omai 'a e hoha'a he mole 'a e kau ngāue kene uesia 'a e kau ngāue 'oku ala ngāue he Pule'anga' mo e Sekitoa Taautaha' pea holo ai 'a e lahi 'o e koloa 'oku nau ngaohi'.	10,100,000
Lotoloto	Lahi 'a e fiema'u ki he ngaahi ngāue	Ko ha me'a lahi 'e hoko pe fakatamaki lahi fakatu'upake	Fakaofiofi ki he fakatamaki na'e hoko hangē ko e HTHH	10,000,000
Lotoloto	Mole pa'anga hūmai	Fehalaaki 'a e ngaahi fakafuofua ki he tākaki pa'anga hūmai	Holo 'a e Talafi Pa'anga pea holo ai mo e fakatau 'a e kakai' pea holo mo e pa'anga hūmai'	12,000,000

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

6. PATISETI 'A E PULE'ANGA KI HE TA'U 'E TOLU KA HOKO: VAHEVAHE FAKATATAU KI HE FAKAPA'ANGA

6.1 Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga

'Oku hā 'i he *Tēpile 17* 'i lalo' 'a e vahevahe 'o e patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 – 2027, pea mo hono fakafehoanaki ki he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024 pea mo e fakamole totonu 'i he ta'u fakapa'anga 2023. 'Oku hā mai heni, neongo na'e 'uluaki fakafuofua 'e fe'amokaki 'a e patiseti 2024 'aki 'a e \$30.2m (pe \$27.2m hili hono fakapa'anga'aki e pōnite \$3.0m), ka 'i he makatu'unga 'o e ola lelei ange 'a e tānaki pa'anga hūmai fakalotofonua' pea mo hono fakapotopoto 'i 'o e fakamole' 'i he ta'u fakapa'anga 2023', 'oku tokoni eni ki he fakafuofua 'e palanisi 'a e patiseti 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2024' (hili hono fakapa'anga'aki e pōnite \$3.0m).

'Ikai ke ngata ai', neongo 'oku lolotonga fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua' mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula' mo e ngaahi uesia tamaki ki he mo'ui lelei', 'e hokohoko atu pe 'a e ngāue 'a e pule'anga' fakataha pea **MO** e tokoni 'a e ngaahi hoa ngāue ki he langa fakalalakala' 'o fakataumu'a ki hono faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika', fakalahi 'o e ngaahi ngāue ki he malu fakasōsiale', pea toe hiki hake 'a e tu'unga matu'uaki 'a e fonua' ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula'. 'I he'ene pehē leva, 'oku fakafuofua 'a e pule'anga' ke **palanisi 'a e patiseti'** ki he ta'u fakapa'anga 2025 mo e ta'u fakapa'anga 2026, pea 'i he a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2027' 'e hulu 'a e patiseti' 'aki 'a e \$7.3m.

6.1.1 Fakafuofua 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga' (Ta'u Fakapa'anga 2025–2027)

Tēpile 17:- Fakafuofua 'o e Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025-2027 (\$m)

	Mahu'inga Totonu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	'Esitimeti 2025/26	'Esitimeti 2026/27
Pa'anga Hū Mai Fakalotofonua	352.6	338.8	353.9	379.9	389.5	390.6
Tukuhau	278.1	275.4	284.3	297.5	309.1	310.8
Tukuhau Vāhenga	58.0	55.4	63.8	68.8	72.9	71.9
Tukuhau Fefakatau'aki	25.8	24.3	25.6	30.0	30.5	32.0
Tukuhau ki he Koloa mo e Ngāue	128.3	121.4	129.4	138.8	144.9	145.9
Tukuhau 'Ekisia	66.0	74.3	65.5	59.9	60.8	61.0
'Ikai Tukuhau	74.5	63.4	69.6	82.4	80.4	79.8
Totongi ki he Ngaahi Ngāue mo e Laiseni	27.6	28.9	27.2	25.4	29.8	31.2
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga	9.9	21.7	22.0	28.1	32.1	30.0
Ngaahi Pa'anga Hū Mai Kehe	0.5	0.4	0.4	0.5	0.5	0.6
'Inasi mo e Ngaahi Tokoni Kehe	36.5	12.4	20.0	28.4	18.0	18.0
Fakamole ki he Nō	43.5	67.1	67.3	69.3	70.3	69.9
Palanisi (Hili hono Fakapa'anga Nō mei he Pa'anga Hū Mai Fakalotofonua)	309.1	271.7	286.6	310.6	319.2	320.7
Fakamole mavahe ange mei he Nō	351.5	352.4	337.8	383.0	382.7	380.9
Totongi Kaungāue	163.7	177.4	169.3	190.3	189.2	188.7
Ngaahi Ngāue	170.6	162.8	160.5	182.0	181.5	183.9
Ngaahi Koloa	17.2	12.2	8.0	10.7	12.0	8.3
Palanisi (Hili hono Fakapa'anga mo e ngaahi fakamole makehe ange mei he Nō)	(42.4)	(80.7)	(51.2)	(72.4)	(63.5)	(60.2)
Tokoni Fakapa'anga ki he Patiseti mei Tu'apule'anga	53.7	50.5	48.2	72.4	63.5	67.5
Tokoni fakapa'anga angamaheni	10.7	38.5	36.2	38.5	38.5	38.5
Tokoni fakapa'anga fakalahi ki he tokoni angamaheni	43.0	12.0	12.0	33.9	25.0	29.0
Palanisi	11.3	(30.2)	(3.0)	-	-	7.3
Ngaahi Ma'u'anga Pa'anga	(11.3)	30.2	3.0	-	-	(7.3)
Fakatau atu 'o e Pōnite	-	3.0	3.0	-	-	-
Pa'anga Mohe 'a e Pule'anga	(11.3)	27.2	-	-	-	(7.3)
Fakafuofua ki he palanisi e pa'anga mohe 'a e pule'anga	94.2	67.0	94.2	94.2	94.2	101.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko e patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025', 'oku fakafuofua ke t'ānaki 'a e pa'anga hūmai fe'unga mo e \$452.3m ('a ia ko e \$379.9m mei he pa'anga hūmai fakalotofonua, pea ko e \$72.4m mei he pa'anga tokoni mei tu'apule'anga ki he patiseti'), pea fakafuofua 'e fakamoleki 'a e \$452.3m; 'o makatu'unga ai 'a e **palanisi 'a e patiseti'**.

'Oku taumu'a 'a e Pule'anga' ke fakapa'anga kotoa 'ene ngaahi totongi nō mei he pa'anga hūmai fakalotofonua', pea ko e toenga pa'anga hulu mei heni fe'unga mo e \$310.6m 'e ngāue'aki ke fakapa'anga 'a e ngaahi fakamole makehe ange mei he totongi noo'. Kaikehe, ko e ngaahi fakamole 'a e pule'anga' ki he pa'anga ngāue, totongi 'o e kaungāue mo e ngaahi koloa' 'oku hulu 'aki ia 'a e \$72.4m. 'I he'ene pehē', ko e \$72.4m 'a e pa'anga tokoni mei tu'apule'anga ki he patiseti' 'e tokoni ia ki hono fakapa'anga 'a e tōnounou ni 'o palanisi ai 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025'; 'e 'ikai leva toe fiema'u ke fakapa'anga ha fakamole mei he pa'anga mohe 'a e pule'anga pe fakatau atu ha pōnite 'o hangē ko ia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024'. 'I he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko', 'oku 'amanaki ai 'a e pule'anga' ke leva'i lelei 'a 'ene fakamole' 'o fakatatau ki he pa'anga 'oku ne ma'u', pea 'oku fakafuofua ke a'u ki he \$101.5m 'a e palanisi 'o e pa'anga mohe 'a e pule'anga' 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2027'.

Ko e pole ki he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025' pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'oku kei hokohoko atu pe, 'i he feinga ke feau fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue fakaakeake faka'ekonōmika' mo hono toe fakamalohia 'o e ivi matu'uaki 'a e fonua' ki he ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'a e 'ea', hili ko ia 'a e ngaahi uesia mei he peaukula na'e fakatupu 'e he mo'unga afi HTHH 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi', kae pehē foki ki he hikihiki 'o e totongi koloa', si'isi'i 'a e ma'u'anga ngāue', pea mo hono fakakakato 'o e ngaahi totongi nō'. Kaekehe, 'oku tokanga makehe 'a e pule'anga' 'i he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025' ke toe fakamalohia 'a hono tokanga' 'i he ngaahi me'a fakapa'anga 'aki hono hokohoko atu e vakai'i 'a e ngaahi fakamole' mo e ngaahi ma'u'anga pa'anga hūmai, ki hono fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia, mo fakatupulaki 'a e fakaakeake faka'ekonōmika' 'o fakafou 'i he fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki' 'o kau ki ai mo e ngaahi sekitoa taautaha'. 'I he'ene pehee', ko e ngaahi makatu'unga 'eni 'oku fakatefito ai 'a e patiseti fakapa'anga 'e he pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025 mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

Ngaahi makatu'unga lalahi felāve'i mo e Patiseti Pa'anga hūmai':

Ko e fakakātoa 'o e pa'anga hūmai 'a e pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025', 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e \$60.0m pe pēseti 'e 15.3 mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga' (hiki'aki 'a e \$41.1m 'i he t'ānaki pa'anga hūmai fakalotofonua', hiki'aki 'a e \$21.9m 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti mei tu'apule'anga', kae pehe foki ki he holo 'aki e \$3.0m 'i he pōnite'), pe ko hono fakahoa ko ia ki he 'esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga pe', 'e hiki'aki 'a e \$47.2m pe pēseti 'e 11.6 ki he ta'u fakapa'anga 2025'. Ko e ngaahi makatu'unga leva 'eni:

- 'E lahiange 'a e t'ānaki pa'anga hūmai mei he tukuhau' 'i he ta'u fakapa'anga 2025', 'aki 'a e pēseti 'e 4.6 pe \$13.2m mei he 'esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga, 2024', 'o makatu'unga 'eni mei he leleiange 'o e t'ānaki mei he tukuhau ngāue'aki 'oku t'ānaki

mei he ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga', toe leleiange 'a e founa tokangaekina mo hono tātaki 'o e tukuhau', pea toe lahiange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua' 'a ia 'oku kaunga ki ai 'a e lahi 'o e talafi pa'anga mei muli 'a e ngaahi fāmili' pea mo e toe lelei ange e tu'unga vāhenga (kau ai 'a e fakalelei vāhenga ki he kau ngāue fakapule'anga' mo e toe tokolahi ange 'a e kau ma'u vāhenga 'i he polokalama monū'ia 'a e kau toulekeleka' mo e kau faingata'a'ia' 'i he mahina). 'Ikai ko ia pē, ka 'oku kau foki mo hono toe vakai'i 'o e ngaahi tukuhau faka'ataa' pea mo e ngaahi fakamole ki he tukuhau' ke tokoni ki hono fakalahi e tātaki pa'anga hūmai mei he tukuhau' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

- Ko e pa'anga hūmai 'ikai tukuhau', 'oku amanaki ke toe lahiange 'aki 'a e pēseti 'e 18.4 pe \$12.8m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 mei he 'esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2024', 'o fakahoko fakataha mo hono toe vakai'i 'o e totongi lolotonga ki he ngaahi sēvesi 'a e pule'anga', mo toe hokohoko atu 'a e fakalelei ki he tātaki' mei he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga' pea mo e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'. 'Ikai ngata ai', 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e hiki hake 'a e totongi mo'ua nō' mei he ngaahi nō funga nō (on-lent loans) na'e fakahoko ma'ae ngaahi pisinisi na'e uesia lolotonga 'a e fakatamaki 'i Nuku'alofa he 2006; 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$7.7m 'e tātaki 'i he ta'u fakapa'anga 2024, \$13.1m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 pea \$2.7m 'i he ta'u fakapa'anga 2026 mo e ta'u fakapa'anga 2027.
- 'Oku fakafuofua ke ma'u mai 'a e \$72.4m mei he pa'anga tokoni ki he patiseti', 'o kau ai 'a e tokoni pa'anga fakalahi ki he patiseti angamaheni' fe'unga mo e \$33.9m 'i he ta'u fakapa'anga 2025' mei he Pule'anga 'Aositelēlia' (\$22.0m) mo e Pangikē 'a Mamani' (\$11.9m). 'Oku makatu'unga eni 'i he toe malohiange 'a e vā fengāue'aki 'a e pule'anga Tonga' mo hono ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka', 'a ia 'oku ne poufua ai 'a e Tefito'i Kaveinga Ngāue hono 8 'a e Pule'anga', mo hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalelei ngāue 'a e pule'anga' ngāue'aki 'a e founa ngāue (JPRM) 'oku fakahoko ai 'a e fengāue'aki fakataha mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka', 'a ia 'e hokohoko atu 'eni 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko' 'o fe'unga mo e \$63.5m 'i he ta'u fakapa'anga 2026 pea mo e \$67.5m 'i he ta'u fakapa'anga 2027'.

Ngaahi makatu'unga lalahi felāve'i mo e Patiseti fakamole':

Ko e fakakātoa 'o e fakamole 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025' 'oku fakafuofua 'e hiki 'aki 'a e \$32.8m, pe ko e pēseti 'e 7.8 mei he patiseti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga; ka 'okapau 'e fakahoa ki he 'esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga', 'e hiki'aki 'a e fakamole' 'a e \$47.2m, pe pēseti 'e 11.7 'i he ta'u fakapa'anga 2025' 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga lalahi ko eni':

- Ko e ngaahi fakamole felāve'i mo e vāhenga' 'oku kei hokohoko atu pe 'ene fakafongā' 'a e konga lahi taha 'o e patiseti 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga' 'aki 'a e pēseti 'e 49.7 'i he taimi 'oku 'ikai fakakau ai 'a e totongi nō, kae pēseti 'e 42.1 'i hono fakakau ko ia 'a e totongi nō. 'Oku 'i ai e palani ke hoko atu 'a e fokotu'utu'u ngāue ki hono vakai'i 'o e fa'unga mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e ngaahi Potungāue'; 'o fakataumu'a 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ke fakamahino ha me'afua ke fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia mo a'usia ha tu'unga ngāue 'oku lelei mo taau ange. Ko e patiseti ki he ngaahi ngāue ni 'oku fe'unga mo e \$1.8 m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 ('a ia ko e \$0.5m 'oku 'i he vouti 'a e Potungāue Pa'anga' pea ko e \$1.3m 'i he 'Ofisi 'o e Palēmia).

- 'Oku fakafuofua ke hiki 'i he ta'u fakapa'anga hoko' 'a e fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga' 'aki 'a e \$12.9m pe pēseti 'e 7.3 mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga', pe ko e hiki 'aki eni e \$21.0m pe pēseti 'e 12.4 'i hono fakahoa ki he 'esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga'. 'Oku fakatefito eni 'i hono vakai' 'i 'a e uesia 'i he hikihiki 'a e mahu'inga 'o e totongi koloa' 'i he ivi fakapa'anga 'o e kau ngāue fakapule'anga' mei he ngaahi ta'u kuo kuohili', 'aki ha fakalelei vāhenga pēseti 'e 5 'i he ta'u fakapa'anga 2024' pea toe tānaki mo e pēseti 'e 5 'i he ta'u fakapa'anga 2025'. 'Ikai ngata ai', 'oku 'i ai mo e vahevahe 'o e patiseti hoko' ke pukepuke mo hono toe tokangaekina ange 'a e ngaahi pōto'i ngāue 'i he potungāue mo'ui' mo e ako', ko e'uhi' ko e ngaahi faingamālie ma'ungāue'; 'E hiki hake foki mo e patiseti ki he 'inasi vāhenga 'a e kaungāue fakapule'anga' 'o fakatatau ki he'enau tu'unga fakahoko fatongia' 'aki 'a e \$2.2m ke poupoua 'a e ngaahi fakahoko fatongia ke 'i he tu'unga mā'olunga mo lelei ange 'i he ngāue fakapule'anga'.
- 'Oku 'i ai 'a e \$11.9m ko e ngaahi fakamole na'e fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue ki he langa fakalalakala mei tu'apule'anga' ('o fakafou 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti mei he Pule'anga 'Aositelēlia) 'i he ta'u fakapa'anga 2024, 'a ia 'e fakapa'anga 'eni mei he patiseti 'a e pule'anga' 'i he ta'u fakapa'anga 2025' - ko e ngaahi fakamole eni fekau'aki mo e ngaahi ngāue angamaheni 'a e pule'anga' hange ki hono fokotu'u 'o e maama hala', polokalama tokoni 'a e pule'anga' ki hono totongi 'o e mo'ua 'uhila'a e ngaahi fāмили 'oku masivesiva ange.
- Hiki 'aki 'a e \$2.2m 'i he totongi nō ki he ta'u fakapa'anga 2025' mei he ta'u fakapa'anga lolotonga', ke hokohoko atu 'a hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono tokangaekina 'o e mo'ua nō 'a e pule'anga'.
- Hiki 'aki 'a e \$2.2m ki hono fakapa'anga 'o e polokalama monū'ia 'a e kau to'ulekeleka' mo e kau faingata'a'ia', pea ke fakafaingamalie ki he tokolahi 'o kinautolu 'i he kulupu to'ulekeleka te nau malava ke kau ki he monū'ia ko eni – 'o fakakau ai 'a e ni'ihī 'oku 'i he ta'u motu'a ko e 67 (holo mei he ta'u motu'a 70), pea 'oku 'amanaki ke kamata eni 'i he ta'u fakapa'anga 2025 (pea 'e hokohoko ai pē 'a hono holoki 'a e ta'u motu'a ki he ta'u 65 'i he ta'u fakapa'anga 2026 pea ki he ta'u motu'a 63 'i he ta'u fakapa'anga 2027). 'Ikai ngata ai, 'oku hiki foki mo e vāhenga 'a e kulupu to'ulekeleka' ('a ia ko e pa'anga 'e \$90 'i he māhina ki he ta'u motu'a 67 ki he 79, pea pa'anga 'e \$110 'i he māhina ki he ta'u motu'a 80 mo lahi ange') kae pehe foki mo e vāhenga 'a e kulupu ki he kau faingata'a'ia ('o hiki 'aki 'a e pēseti 'e 10).
- Hiki 'aki 'a e \$1.1m ke hokohoko atu 'aki hono fakaivia 'a e ngaahi polōseki 'a e pule'anga' mo e sekitoa taautaha' 'i he ngoue', fakatupu koloa fakalotofonua', takimamata' pea mo e toutai', fe'unga fakakātoa mo e \$9.1m. Tānaki atu ki ai' 'a e ngaahi palani ngāue ki hono fokotu'u ha feitu'u ngāue'anga ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakatupukoloa 'oku toe mā'olunga ange 'ene tu'unga mahu'inga' 'o fakataumu'a ki he koloa hūatu ki tu'apule'anga' pea mo e ngaahi koloa fakalotofonua ('a ia 'oku fakafuofua ki he \$3.5m 'a e langa ko eni' 'i he ta'u fakapa'anga 2026'). Na'e kau 'a e ngaahi polokalama ko 'eni' 'i hono 'ohake 'i he Konifelenisi 'a e Ngaahi Pisinisi' he 2023. 'Oku 'i ai foki mo e \$1.0m 'oku vahe'i ke tokoni ki he poloseki langa Hotele 'i Fua'amotu (Fu'amotu Resort Development).

- Vahe'i 'o e patiseti ngāue ke tokoni ki hono fokotu'u 'o e 'Ofisi 'a e Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu' fe'unga mo e \$0.85m.
- Hiki 'aki 'a e \$0.7m 'a e ngaahi faingamalie ako sikolasipi 'a e pule'anga' 'o fe'unga fakakatoa mo e \$4.0m, fakataha mo e hiki 'aki 'a e \$0.1m ki he ma'u me'atokoni 'a e fānau ako nofoma'u 'a e Kolisi Tonga', 'Atele' hili 'a hono langa fo'ou 'a e fale ako nofoma'u 'a e 'apiako' 'o fakamalumu 'i he polōseki 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani' ki hono fakapapau'i 'a e malu ange mo tolonga ange 'o e ngaahi 'apiako 'i Tonga'.
- Hiki 'aki 'a e \$0.5m 'a e patiseti ngāue 'a e Potungāue Mo'ui' ki hono tauhi 'o e ngaahi falemahaki' pea mo e ngaahi senitā ki he mo'ui', 'a ia 'e fe'unga mo e \$1.5m ki he ta'u, 'i he ta'u 'e tolu ka hoko'. 'Ikai ngata ai', 'oku hiki 'aki 'a e \$0.2m 'a e fakamole ki he ngaahi naunau mo e faito'o fakaesino' 'i falemahaki', 'o fe'unga fakakatoa mo e \$4.2m ke fakapapau'i 'oku hokohoko lelei atu 'a e sevesi ta'etotongi 'a e pule'anga' ki he kakai' ki hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei'.
- Vahe'i 'o e \$1.15m 'i he ta'u fakapa'anga 2025' ke tokoni ki hono fakahoko 'o e fakataha hono 53 'a e kau Taki 'o e Pasifiki' 'a ia 'oku 'amanaki ke fakahoko mai ki Tonga'ni; kau atu ki heni 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mo e tokoni koloa makehe mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka' mei tu'apule'anga'.
- Vahe'i 'a e \$1.8m ko e tokoni 'a e pule'anga' ki he polōseki 'oku fakapa'anga mei he Pāngike Langa Fakalalakaka 'a 'Esia' ki hono langa 'a e ngaahi senitā fakahoko fakatongia ma'ae kau to'ulekeleka'.
- Faka'ataa ke 'ikai totongi ako 'a e fanau ako 'i he ngaahi ako 'a e pule'anga' 'o a'u ki he levolo Foomu 5 ('a ia 'oku fakafuofua 'e fe'unga mo e \$1.0m 'o e pa'anga hūmai mei he totongi ako' 'e 'ikai to e tānaki 'e he pule'anga' makatu'unga 'i he tokoni ko eni').
- Hiki 'aki 'a e \$0.5m 'i he pa'anga tokoni 'a e pule'anga' ki he ngaahi 'apiako 'ikai fakapule'anga' ('i he levolo kolisi' mo e ako ngāue') ke tokoni ki he hiki pēseti 'e 10 'a e tokoni fakapa'anga ko'eni mei he \$700 ki he fo'i 'ulu, ki he \$770 ki he fo'i 'ulu he ngaahi ako kolisi', pea hiki mei he pa'anga 'e \$1,200 ki he fo'i 'ulu ki he pa'anga 'e \$1,320 ki he fo'i 'ulu 'i he levolo ako ngāue'.
- Vahe'i 'a e \$0.5m ki hono langa 'o e fale nofo'anga fo'ou 'o e Kovana Vava'u'.
- \$0.2m 'oku vahe'i ki hono fakamafola fakafonua 'o e ngaahi alea 'i he Fale Alea' ko e'uhi' ke to e ho'ata ki tu'a ange pea mo e tali ui 'a e ngaahi fakahoko fatongia mahu'inga'ni ki he kakai 'o e fonua'.
- \$0.2m 'oku vahe'i ko e tokoni ia 'a e pule'anga' ki he polōseki langa fo'ou 'o e feitu'u fakataha'anga 'a e Fale Alea', 'a ia 'oku fakapa'anga mei he hoa ngāue ki he fakalalakaka' mei tu'apule'anga.

- Vahe'i 'a e \$0.25m 'o fakataumu'a ki hono fakaivia 'a e ngaahi kulupu kakai fefine mo e to'utupu 'oku nau 'i he mala'e pisinisi', 'a ia 'e tataki e ngāue ni 'e he Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonomika'.
- \$0.2m 'oku vahe'i ki hono fakamālohia 'a e tu'unga lolotonga mo hono fakalahi 'o e ngaahi tokoni fakavavevave 'a e va'a tāmāte afi' 'i Tongatapu pea pehe foki mo e ngaahi 'otu motu', 'o kau heni 'a e ngaahi monomono ki he ngaahi 'ofisi', fakataukei 'o e kau ngāue' ki he fakahaofi mo'ui' mo hono fokotu'u 'o e ngaahi va'a fo'ou fakataha mo e va'a polisi' 'i Houma (Tongatapu), mo Leimātu'a 'i he mahu'inga 'oku mā'olunga hake 'i he \$1.0m ke fakapa'anga mei he sino'i pa'anga ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao'.
- Hiki 'aki 'a e \$0.2m mei he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024 ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi 'ofisi talafekau 'a Tonga ki tu'apule'anga 'i Niu 'Ioke pea mo San Fransisco, 'a ia 'e kamata 'aki 'a e \$0.4m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 pea mo hokohoko atu 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai' 'a e fokotu'utu'u ke 'i ha tu'unga fe'unga 'a e fale pe 'ofisi 'oku fakahoko mei ai 'a e ngaahi fatongia mahu'inga'ni.
- Vahe'i 'a e tokoni \$0.1m ki he 'apiako Ako Ngoue ko Hango' 'i 'Eua'.
- \$0.1m 'oku vahe'i ki hono tokangaekina 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e ngaahi misini sivi koloa 'a e kasitomu' 'i he kau'afonua 'o Tonga', 'a ia ko ha ngaahi 'inivesi lelei 'eni 'a e pule'anga' ke tokoni ki he ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao'.
- Vahe'i 'a e patiseti ki hono to e fakamalohia fakakaungāue ange 'a e ngaahi va'a kehekehe 'o e pule'anga', 'o hangē ko e:
  - \$0.1m ki he va'a 'oku nau fakalele 'a e polokalama makehe ki hono tokangaekina 'a e to'utupu 'oku 'omi ki he fakamaau'anga' ko e'uhi' ko ha ngaahi faihia, 'a ia 'oku tataki 'a e ngāue ni 'e he Potungāue Fakamaau'anga' ki hono poupoua 'a e fakamaau totonu' mo hono tokonia 'a e kulupu to'utupu'.
  - \$0.2m ke tokonia 'a e ngaahi va'a felāve'i mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e Lao ki he Pule'i 'a e Ala Hoko 'o ha Fakatamaki 2021' mo e Lao ki he Ma'u'anga Ivi 2021'. Ko e ngaahi ngāue ni 'oku tataki ia 'e he ngaahi 'ofisi 'i he Potungāue MEIDECC, hange ko e 'ofisi fakafonua ki he pule'i 'a e ala hoko 'o ha fakatamaki', mo e va'a ki hono tokangaekina 'o e ma'u'anga ivi'.
  - \$0.1m ke fakaivia 'a e va'a Palani Fakafonua' ('a ia 'oku fakamalumu 'i he 'Ofisi 'o e Palemia') tautautefito ki hono teuaki 'o e fa'u palani fo'ou ki he langa fakalalaka fakafonua ki he kaha'u' (hili eni 'a e kakato 'a e palani fakafonua lolotonga' pe TSDF II).
  - \$0.07m ki hono fokotu'u 'o e va'a ke tokangaekina 'a e ngaahi ngāue makehe kau ai 'a e malu mo e hao 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga', 'a ia 'oku fakamalumu 'i he 'Ofisi 'o e Palemia'.
  - \$0.08m ki hono fokotu'u mo tokangaekina 'a e ngaahi me'angāue fakasavea ke tokoni ki hono 'omi e ngaahi fakamatala 'o kau ai ha fakatokanga kimu'a e hoko 'o ha peau kula mo ha ngaahi fakamatala makehe pe 'e tokoni ki he fakahoko fakatongia 'a e tafa'aki sioloki', 'a ia ko e ngaahi naunau ni na'e fakapa'anga 'i he polōseki 'a e Polokalama Satelaite Fakamamani Lahi ki he Ma'u'anga Fakamatala'.
  - Fakalahi 'a e va'a 'a e 'ofisi 'o e 'Ompatimeni' 'i Ha'apai 'o kamata 'aki ha kau ngāue 'e toko ua mo e pa'anga ngāue.

- Fakahu 'a e ngaahi fakamole mei he ola 'o e hiki hake 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e kau ngāue 'i he 'ofisi 'o e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio fe'unga mo e \$0.3m, 'a ia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2024'.
- Fakalahi 'aki e lakanga 'e ua 'a e kau ngāue 'i he va'a 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi tānaki fakamatala mo hono 'analaiso 'a e mahu'inga 'o e fakatupukoloa fakalotofonua' pea mo e ngaahi 'akauni fakasitetistika fakafonua', 'a ia 'oku fakamalumu 'a e ngāue' ni 'i he Potungāue Sitetistika'.
- Vahe'i 'a e \$22.9m ki hono fakapa'anga 'a e ngāue tanu hala pule'anga' 'i he malumu 'o e Sino'i Pa'anga Monomono Hala', pea mo e \$12.8m ki hono langa fakalakala 'o e sipoti'. Ko e ongo sino'i pa'anga ko eni' 'oku fokotu'utu'u ke ngāue hokohoko atu 'o 'ikai fakatatau ki ha fakangatangata 'o e ta'u fakapa'anga', ka e fakahoko e fakamole' 'o fakatatau pe ki he lahi 'o e pa'anga hūmai ki he fo'i sino'i pa'anga'.
- 'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'oku hokohoko atu pe 'a e vahe'i 'o e \$15.0m ko e sino'i pa'anga ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao', 'a ia 'oku \$5.0m ki he ta'u.
- Hokohoko atu 'i he ta'u fakapa'anga 2025' 'a e \$1.2m na'e vahe'i ki he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi tu'o ua he uike ki he fanau ako 'i he 'apiako lautohi' pea mo e ngaahi ako tokamu'a', 'o kau heni 'a e ngaahi apiako 'oku fakapule'anga' pea mo kinautolu 'oku 'ikai pule'anga'.
- Hokohoko atu hono vahe'i 'a e \$0.3m ki he katoanga ta'u onongofulu ma nima 'a e Tama Tu'i', Tupou VI.
- 'E fengāue'aki 'a e Potungāue Pa'anga' mo e Pangikē Pule' ke fokotu'utu'u ha ngaahi fa'unga ngāue ke leva'i lelei 'a e ngaahi fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga' mo e ngaahi fakamole kehe 'a e Pule'anga' 'a ia 'e malava ke kaunga ia ki he hikihiki ma'olunga ange 'a e totongi koloa', pea uesia ai e ivi fakatau 'a e kakai', mo e ngaahi fakamole fakangāue' 'i he kaha'u'.
- 'Oku 'i ai 'a e toe tokanga ange ki hono leva'i 'o e ngaahi faingata'a' mo e palani ki he ngaahi me'a fakatu'upakē' 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga' ke toe mateuteu ange e fonua' pea malu ange mei' ha ngaahi faingata'a fakapa'anga fakatu'upakē' 'e ala hoko.

6.1.2 Vahevahe Lalahi 'a e Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga

Tēpile 18:-Vahevahe Lalahi 'a e Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$m)

	Mahu'inga Totonu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	'Esitimeti 2025/26	'Esitimeti 2026/27
Kau Ngāue Tu'uma'u	147.6	158.0	149.8	172.6	171.6	171.0
Kau Ngāue Lau'aho	12.0	15.5	14.8	13.8	13.8	13.8
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	19.6	13.6	15.4	13.0	15.0	15.0
Tauhi mo e Fakalele Ngāue	23.8	19.7	21.2	21.0	18.9	20.1
Totongi Koloa mo e Ngāue	64.5	59.6	60.8	66.2	64.8	64.8
Me'a'ofa Fakangāue mo e 'Inasi	58.1	54.5	56.8	62.0	62.9	63.9
Fakamole Tute Ngaahi Polōseki Fakalalalaka	2.7	4.8	2.9	5.6	5.6	5.9
Ngaahi Nō Tu'apule'anga	43.5	67.1	67.3	69.3	70.3	69.9
Pa'anga Talifaki	0.0	5.0	0.0	5.0	5.0	5.0
Penisoni mo e Ngaahi Me'a'ofa	4.1	3.9	4.7	3.9	3.9	3.9
Ngaahi Koloa	17.2	12.2	8.0	10.7	12.0	8.3
Totongi 'Inasi	0.4	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1
Tokoni Ki he Langa Fakalalalaka 'a e Ngaahi Sekitoa	1.4	5.4	3.4	9.1	9.1	9.1
Fakakātoa	394.9	419.5	405.1	452.3	453.0	450.8

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

'I he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024', 'oku fakafuofua 'a e fakamole 'a e pule'anga' 'i he faka'osinga 'o Sune 2024, fe'unga mo e \$405.1m, 'a ia 'e ma'ulalo 'aki 'eni 'a e \$14.4m mei he 'esitimeti kamata' 'a ia na'e fe'unga mo e \$419.5m. 'Oku makatu'unga pe 'eni 'i he fakamole ki he kau ngāue tu'uma'u 'a e pule'anga' na'e 'i lalo pe 'i he patiseti kamata 'a ia 'oku fenapasi pe 'eni mo e to e lahiange e ngaahi lakanga 'ataa, tautautefito ki he Potungāue Mo'ui', Potungāue Ako' mo e ngahi lakanga fakatekinikale 'oku fiu feinga 'a e ngaahi potungāue ke fakafonu 'a e ngaahi lakanga ni ko e'uhi' ko e ma'olunga ange 'a e tu'unga vāhenga 'i he ngaahi tu'unga tatau 'i he ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga mei tu'apule'anga pe ko e ngaahi faingamalie ngāue 'i muli. Ko e kongā leva 'o e ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga' ki hono tokangaekina 'o e ngaahi ngāue'ni, ko hono fokotu'u ke fakahoko 'a e fakalelei vāvāhengahenga ki he kau ngāue fakapule'anga 'o fakatatau ki he hikihiki 'i he totongi koloa', ko e'uhi' ke 'oua 'e uesia e ivi malava 'a e vāhenga 'oku ma'u 'e he tokotaha ngāue fakapule'anga' ke fakahoko 'aki e ngaahi fakamole fakae'aho'. 'Oku kau foki mo hono vahe'i e pa'anga ki he vāhenga ki hono tokangaekina makehe 'a e kau faiako mo e kau ngāue 'i he Potungāue Mo'ui'. 'a ia ko e ngaahi hiki ko eni 'i he fakamole ki he vāhenga' 'oku 'uhinga lahi ai 'a e hiki pēseti 'e 7.2 pe \$12.9m 'i he pa'anga fakamoleki ki he vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025' mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2024'.

'I hono vahevahe 'o e patiseti', ko e fakamole 'oku fika ua mā'olunga taha hono lahi' ko e totongi nō 'a e pule'anga', 'a ia 'oku 'i he pēseti 'e 15.3 'o e fakakatoa 'o e patiseti 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga'. Ko e kongā lahi taha foki 'i he totongi nō ko eni' ko e nō mei he Pangikē Fefakatau'aki (EXIM) 'a Siaina' felāve'i mo e ngaahi ngāue fakaakeake hili 'a e fakatamaki ne hoko 'i Nuku'alofa 'i he 2006'. Neongo ia, 'oku 'amanaki ke fakakakato e totongi nō ko ia 'i he Ta'u Fakapa'anga 2029/30, pea malava leva ke to e lahi ange e faingamalie fakapa'anga 'a e pule'anga ke hokohoko atu e ngaahi ngāue langa fakalalalaka 'a e fonua'.

'Ikai ngata ai', ko e patiseti ki he fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue', 'a ia ko e kulupu fika tolu ma'olunga taha ia 'o e fakamole 'a e pule'anga' 'oku fakafuofua ki he \$66.2m 'i he ta'u fakapa'anga hoko', 2025'. Ko e hiki eni 'aki e \$6.6m pe pēseti 'e 11.1 mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga', 2024', 'o makatu'unga mei he ngaahi fakamole felāve'i mo hono talitali 'o e fakataha 'a e kau taki 'o e Pasifiki fe'unga mo e \$1.15m, pehe ki he fakalahi 'o e patiseti

ki he ngaahi naunau fakafaito 'o 'a e falemahaki' 'aki e \$0.2m, pea mo hono fakakau e \$3.9m ko e mahu'inga 'o e ngaahi fakamole na'e fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga kuo'osi' mei he patiseti na'e tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka mei tu'apule'anga' ('o fakafou 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti) 'o kau ai hono fokotu'u 'o e ngaahi maama hala', mo e poloseki fakamatala fakafonua mo e fetu'utaki tekinolosia 'a e pule'anga' mo e Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga'. 'Ikai ngata ai', 'oku fakalahi mo e patiseti ngāue 'a e pule'anga' hange ko e 'uhila, nofo totongi e ngaahi 'ofisi', fakamole ki he ma'u me'atokoni 'a e kau fokoutua 'i falemahaki' pea mo e ngaahi fakamole kehe 'oku uesia 'i he hikihiki 'a e ngaahi totongi koloa'.

Ko e fakamole ki he me'a'ofa fakangāue mo e ngaahi 'inasi' 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e pēseti 'e 13.8 pe \$7.5m 'o fe'unga fakakatoa mo e \$62.0m 'i he ta'u fakapa'anga 2025' mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2024'. 'Oku makatu'unga 'eni mei hono fua e ngaahi fakamole na'e fakapa'anga kimu'a 'i he patiseti na'e fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka' ('o fakafou 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti') fe'unga mo e \$4.4m, 'o kau ai e ngaahi tokoni 'a e pule'anga' felāve'i mo e totongi 'uhila 'a e kau masivesiva', pehe ki he patiseti ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao', pea mo e polokalama ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga'. 'Oku 'i ai foki mo e hiki 'i hono fakapa'anga 'a e ngaahi faingamalie ako sikolasipi 'a e pule'anga' 'aki 'a e \$0.7m tautautefioto ki hono tokangaekina e ngaahi taukei fakatekinikale'; pea mo hono fokotu'u e pa'anga tokoni fe'unga mo e \$0.25m ke fakaivia e ngāue fakapisinisi 'a e kulupu to'utupu mo e kakai fefine', ko e'uhi' ke tokoni ki hono holoki e lahi 'o kinautolu 'oku 'ikai ma'u ngāue' fakatatau ki he lipooti fakasitetisitika 'a e to'utupu 'o Tonga' (Potungāue Sitesitika, 2019) na'e fakahā ai ko e kakai fefine 'i he vaha'a ta'u 15-34' (to'utupu) 'a ia ko e pēseti 'e 44.5 'oku 'ikai ma'u ngāue. 'Ikai ngata ai', hange ko ia ne 'osi lave ki ai kimu'a', 'oku hiki 'aki e patiseti ki he polokalama monū'ia 'o e kau to'ulekeleka' mo e kulupu faingata'a'ia' 'aki e \$2.2m, pehe ki he hiki \$0.5m 'i he pa'anga tokoni 'a e pule'anga' ki he ngaahi 'apiako 'ikai pule'anga' (ngaahi kolisi mo e ako ngāue), pea mo e tokoni \$0.1m 'oku vahe'i ki he 'apiako Ako Ngoue ko Hango' 'i 'Eua'.

'I he vakai ki he ngaahi fakamole felāve'i mo hono tauhi mo fakalele e ngaahi ngāue 'a e pule'anga', 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$21.0m 'i he ta'u fakapa'anga 2025', ka 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'oku 'ikai kau heni 'a e patiseti ki he monomono hala'. 'A ia ko e pa'anga ki he monomono hala' 'oku faka'asi ia 'i he patiseti hokohoko atu' (pe 'i he patiseti 'oku fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka) 'o fakatatau ki hono fokotu'u 'a e pa'anga ni 'i he Lao ki he Ngaahi Hala' 'a ia 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$22.9m 'i he ta'u fakapa'anga 2025'.

6.1.3 Vahevahe Lalahi 'o e Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga Faka-potungāue

Ko e *Tēpile 19* 'oku ha atu 'i lalo' 'oku ne fakahaa'i ai 'a e vahevahe faka-potungāue 'o e patiseti ngāue 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga'. 'I he fakalukufua', 'oku ho'ata mai mei ai ko e tokolahi 'o e ngaahi Potungāue' 'oku fakafuofua ke hiki hake 'enau patiseti' 'i he ta'u fakapa'anga 2025' 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakalelei vāhenga ki he kau ngāue fakapule'anga', 'a ia ko e pēseti 'e 5 na'e toki hiki 'aki e vāhenga 'i Sanuali 2024' pea mo e pēseti 'e 5 'oku fokotu'u ke hiki 'aki 'i Siulai 2024'; ka 'i he taimi tatau, 'oku 'i ai pe mo e holo 'i he ngaahi patiseti ki he ta'u fakapa'anga hoko' 'o makatu'unga 'i hono fakakakato 'o e ngaahi ngāue 'i he ta'u fakapa'anga 2024', hange ko hono fakalelei'i 'o e 'ofisi motu'a 'a e 'Ofisi 'o e Palemia' ('a ia 'oku ha atu 'i he patiseti ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli).

Ko e potungāue 'oku hiki¹⁶ lahi taha 'ene patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025' mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga', ko e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue', 'a ia 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e \$7.5m mei he \$63.1m 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024'. 'Oku makatu'unga pe eni mei he fakamole felāve'i mo e ngaahi monu'ia fakavāhenga makehe ki hono pukepuke mo hono to e tokangaekina ange 'a e ngaahi pōto'i ngāue fakafaiako', mo e hiki 'a e fakamole ki he ngaahi faingamalie sikolasipi', fakataha mo hono fakalahi 'a e pa'anga tokoni 'a e pule'anga' ki he ngaahi 'apiako 'ikai pule'anga' (ngaahi kolisi mo e ako ngāue). 'Oku hokohoko atu pe 'i he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2025' 'a hono vahe'i lahi taha 'o e ngaahi fakamole' ki he ngaahi ngāue 'a e Potungāue ki he Mo'ui' (pēseti 'e 12.4) pea mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue' (pēseti 'e 15.6), tukukehe 'a e Potungāue Pa'anga' 'a ia 'oku malumalu ai 'a e sino'i pa'anga ke fakakakato'aki e ngaahi tokoni fakalukufua 'a e pule'anga' (hange ko e maama hala').

Tēpile 19: Vahevahe Lalahi 'o e Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga Faka-potungāue (\$ m)

Potungāue	Mahu'inga Totonu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	'Esitimeti 2025/26	'Esitimeti 2026/27
'Ofisi Palasi	4.1	4.9	4.2	4.9	4.3	4.3
'Ofisi 'o e Falealea	15.7	15.0	15.4	16.0	16.1	16.0
'Ofisi 'Atita Seniale	1.9	2.2	1.9	2.2	2.2	2.2
'Ofisi 'o e 'Ompatimemi	1.5	1.6	1.4	1.7	1.7	1.7
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli	13.9	14.5	13.8	14.3	14.4	14.4
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	11.5	12.0	11.0	12.3	12.2	12.2
'Ofisi 'o e Palemia	9.6	10.2	9.2	13.4	11.5	11.4
Potungāue Pa'anga	107.6	117.2	110.0	119.3	120.4	120.3
Potungāue ki he Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute	10.6	11.0	9.6	11.2	11.0	12.1
Potungāue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	1.3	1.9	1.3	1.9	1.9	1.9
Potungāue ki he Fekakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	7.2	6.6	6.5	7.4	10.7	7.2
Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone	13.0	13.4	12.9	13.3	13.3	13.5
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	3.1	3.3	2.8	3.4	3.5	3.5
Potungāue Polisi 'a Tonga	12.4	13.3	13.2	14.2	14.3	14.2
Potungāue ki he Mo'ui	52.4	55.7	57.5	56.2	55.9	55.6
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	59.0	63.1	65.5	70.6	70.6	70.6
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofofua	5.3	6.2	7.2	15.6	14.8	15.8
Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	9.4	9.4	9.2	13.0	12.8	12.7
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	21.0	20.0	18.5	15.1	15.3	15.3
Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	6.0	6.5	6.2	6.7	6.8	6.8
Ofisi 'o e Komisioni 'o e Kau Ngāue Fakapule'anga	1.9	2.1	1.9	2.1	2.2	2.2
Potungāue Sitetisitika	2.6	3.0	2.9	3.0	3.3	3.3
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Felululuaki 'a e 'Ea	8.0	8.9	8.0	10.3	10.1	10.1
Potungāue Toutai	4.6	4.6	4.1	7.6	7.5	7.5
Potungāue Takimamata	7.3	7.7	6.6	10.5	10.5	10.4
Potungāue Ki he Ngaue Tamate Afi mo e me'a Fakafokifa 'a Tonga	4.0	4.5	4.4	5.1	4.9	4.9
'Ofisi 'o e Komisiona ki he Fakafepaki 'i 'o e Ta'efaitotonu	0.0	0.8	0.0	0.9	0.7	0.7
Fakakātoa	394.9	419.5	405.1	452.3	453.0	450.8

Fakatokanga'i ange, ko e 'uhi' ko hono fakahā'i 'i he tepile ko eni' 'a e lahi 'o e patiseti' 'i hono fakaofiofi ki he miliona', 'e 'ikai ke tatau 'a e mahu'inga fakakatoa' mo hono tānaki takitaha fakaepotungāue'. Ko ia ai, 'e mahu'inga pe ke vakai ki he Tepile 7 'o e tohi 'esitimeti 2025' ki he mahu'inga totonu ('o 'ikai fakaofiofi ki he miliona') fakaepotungāue'.

Ma'u'anga fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

¹⁶ 'Ikai kau ai 'a e hiki makatu'unga pe mei he liliu 'a e founa hono fakapa'anga e ngaahi fakamole', pe ko ha fe'unu'aki pe e ngaahi patiseti' fakae-potungāue.

6.1.4 Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i hono Vahevahe fakafonua

Tēpile 20: Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i hono Vahevahe fakafonua (\$m)

	Mahu'inga Totonu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	'Esitimeti 2025/26	'Esitimeti 2026/27
Tonga fakalukufua	110.1	100.7	93.0	123.1	118.4	119.8
Tongatapu	238.3	268.6	264.5	277.6	283.1	279.6
Vava'u	16.4	19.0	18.0	19.6	19.1	19.0
Ha'apai	8.8	9.7	9.3	9.7	9.6	9.6
'Eua	6.2	6.9	6.5	7.1	7.2	7.2
Niuatoputapu	2.3	2.8	2.4	2.8	2.9	2.9
Niuafou'ou	1.6	1.8	1.5	1.7	1.8	1.8
Ngaahi 'ofisi talafekaulahi 'a Tonga 'i muli	11.1	10.0	9.9	10.7	10.9	10.9
Fakakātoa	394.8	419.5	405.1	452.3	453.0	450.8

Ma'u'anga fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

'Oku fakahaa'i 'i he *Tēpile 20* 'i 'olunga' 'a hono vahevahe fakavahefonua 'a e patiseti 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga', 'a ia ko e vahe Tongatapu' 'oku lahitaha' ko e 'uhi' ko e tokolahi 'a e kakai 'i he vāhenga ko eni', 'a ia 'oku faka'avalisi ke lahi hake 'i he pēseti 'e 60.0 'i he ta'u 'a e lahi 'a e patiseti 'oku vahe' i ki he vāhenga'ni. 'Oku 'amanaki ke lahi ange 'a e vahevahe ko 'eni' 'i he ta'u fakapa'anga 2025' ki he pēseti 'e 61.0, 'o fakatatau ki he lahi 'o e ngaahi ngāue fakatupukoloa faka'ekonomika' pea mo e fakautuutu 'o e tupulaki 'a e tokolahi 'a e kakai 'i Tongatapu' 'i hono fakafehoanaki ki he toenga 'o e ngaahi 'otu motu'.

6.1.5 Vahevahe Lalahi 'o e Pa'anga Hūmai 'a e Pule'anga

Tēpile 21: Vahevahe Lalahi 'a e Pa'anga Hūmai 'a e Pule'anga (\$m)

	Mahu'inga Totonu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	'Esitimeti 2025/26	'Esitimeti 2026/27
Tukuhau Vāhenga	58.0	55.4	63.8	68.8	72.9	71.9
Tukuhau Fefakatau'aki	25.8	24.3	25.6	30.0	30.5	32.0
Tukuhau ki he Koloa mo e Ngāue	128.3	121.4	129.5	138.8	144.9	145.9
Tukuhau 'Ekisia	66.0	74.3	65.5	59.9	60.8	61.0
Totongi ki he Ngaahi Ngāue mo e Laiseni	27.6	28.9	27.2	25.3	29.8	31.2
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga	9.9	21.7	21.9	28.2	32.1	30.0
Ngaahi Pa'anga Hu Mai Kehe	0.5	0.4	0.4	0.5	0.5	0.6
Inasi mo e Ngaahi Tokoni Kehe	36.5	15.4	23.0	28.4	18.0	18.0
Tokoni Fakapa'anga ki he Patiseti	53.7	50.5	48.2	72.4	63.5	67.5
Fakakātoa	406.3	392.3	405.1	452.3	453.0	458.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

'I he *Tēpile 21*, ko e lahi 'o e tānaki pa'anga hūmai mei he tukuhau¹⁷ 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e pēseti 'e 4.6 pē ko e \$13.2m 'i he ta'u fakapa'anga 2025' mei he 'esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2024', pē ko hono fakafehoanaki ki he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga 2024' 'oku hiki 'aki 'a e \$22.1m pe pēseti 'e 8.0. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha palani 'a e pule'anga' ke hiki pē to e fokotu'u ha tukuhau fo'ou 'i he ta'u fakapa'anga 2025' pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai'. Ka ko e makatu'unga 'o e lahi e tānaki 'i he ta'u fakapa'anga hoko mo e ta'u 'e tolu ka hoko' 'oku tupu pe ia mei he to e lelei ange 'a e ngaahi founga ngāue ki hono pule'i mo tokangaekina 'aki e tānaki'. 'Ikai ko ia pē, ka 'e tokoni ki he leleiangē 'a e tānaki pa'anga tukuhau 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai 'a e fakafuofua ki he hiki 'i he tupu faka'ekonomika 'a e fonua' pea mo e lahi ange 'a e fefakatau'aki' mo e ngaahi tu'unga pa'anga vāhenga'.

¹⁷ (kau heni e tukuhau vāhenga, tukuhau fefakatau'aki, tukuhau ki he koloa mo e ngaue, tukuhau 'ekisia)

Ko e kongā lahi taha 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua' ko e pēseti 'e 36.5, ko e pa'anga hūmai mei he tukuhau 'o e koloa mo e ngaahi ngāue', 'a ia 'oku 'amanaki ke hiki hake 'i he ta'u fakapa'anga 2025 ki he \$138.8m pē ko e hiki 'aki 'eni 'a e pēseti 'e 7.3 mei he 'esitimetri liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2024'. 'Oku makatu'unga eni 'i he toe ola lelei ange 'a e tūnaki tukuhau mei hono ngāue'aki 'o e ngaahi koloa fakalotofonua' ka e pehe ki he ngaahi koloa hūmai mei muli'. 'Oku fakahā heni 'a e lahi ange 'a e ngaahi ngāue fakatupukoloa fakalotofonua', ka 'i he taimi tatau 'oku ne to e fakahā mai pe heni 'a e hikihiki 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa'. Neongo ia', 'oku hokohoko atu pe 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga' ki hono fakalelei' 'a e ngaahi founga ngāue ki hono tokangaekina 'a e tūnaki pa'anga hūmai mei he tukuhau', hangē ko hono fakahoko 'a e Konga 2 'o e Sisitemi Faka'ilekitulonika ki he misini tali totongi koloa' ke ne ma'u mo pule'i 'a e ngaahi fakamatala 'oku falala'anga ke fai'aki hono sivi'i, fika'i mo fakahaa'i 'a e mo'ua totonu ke tukuhau'i'.

'Ikai ke ngata ai', ko e kulupu hono ua lahi taha 'o e pa'anga hūmai mei he tukuhau' pe 'i he pēseti 'e 18.1 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua' 'oku tūnaki ia mei he tukuhau ki he vāhenga', 'a ia 'oku fakafuofua ke hiki hake ki he \$68.8m 'i he ta'u fakapa'anga 2025', pē ko e hiki eni 'aki 'a e pēseti 'e 7.8 mei he 'esitimetri liliu 'o e ta'u fakapa'anga 2024'. 'Oku makatu'unga eni 'i he ngaahi ola lelei 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha pisinisi lalahi' pea mo e tukuhau 'oku tūnaki mei he kau ngāue fale'i mo e ngaahi pisinisi mei tu'apule'anga ka 'oku nau fakahoko fatongia 'i Tonga' ni. 'Ikai ngata ai', 'oku kau mo e tukuhau mei he vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga' tupunga mei he ngaahi fakalelei vāhenga ko e'uhi ko e hikihiki e ngaahi totongi koloa' ('a ia ko e pēseti 'e 5 na'e hiki 'aki 'i Sanuali 2024 pea mo e toe hiki pēseti 'e 5 'oku fokotu'u ke fakahoko 'i Siulai 2024'), fakataha pe mo e ngaahi monu'ia makehe ki he kau ngāue 'a e potungāue mo'ui' mo e kau faiako', pea mo e me'afua ki hono sivi'i 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga'.

'Ikai ke ngata ai', ko e kulupu 'oku hoko hake pe fika tolu 'i he lahi taha 'o e pa'anga hūmai mei he tukuhau', 'i he pēseti 'e 15.8, ko e tūnaki ia mei he tukuhau 'ekisia' 'a ia 'oku 'amanaki ke holo ki he \$59.9m ta'u fakapa'anga 2025', pe ko e holo eni 'aki e pēseti 'e 8.5 mei he 'esitimetri liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2024'. Ko e tupu eni mei he kongā 'o e pa'anga hūmai mei he tukuhau 'eikisia' 'oku fakamavahe'i ke fakapa'anga 'aki e ngaahi ngāue monomono hala' 'o fakatatau ki he Lao ki he Ngaahi Hala'. Ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai pe mo e liliu 'i he natula 'o e ngaahi koloa 'oku hūmai mei tu'apule'anga 'a ia 'oku hilifaki ai e tukuhau 'ekisia', 'o kau ai e holo 'a e levolo 'o e suka 'oku 'i he koloa me'atokoni pe inu ko ia' 'o ma'ulalo ange ia 'i he levolo 'oku totonu ke hilifaki ai e tukuhau 'ekisia'; 'a ia 'o fakatupunga ai e uesia 'i he tūnaki pa'anga hūmai mei he tukuhau 'ekisia' neongo 'oku hikihiki 'a e lahi 'o e hū koloa mai mei tu'apule'anga'. Ko e ngāue' ni 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Potungāue tūnaki pa'anga mo e tute' ki hono toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke fakapapau'i 'oku kei a'usia pe ngaahi taumu'a ola 'o e mo'ui lelei 'a e kakai' mei hono hilifaki 'a e tukuhau 'ekisia' 'i he ngaahi me'akai mo e inu 'oku 'ikai ke fakatupu mo'ui lelei'.

'Oku fakafuofua ko e 'esitimetri mei he tūnaki 'o e ngaahi pa'anga hūmai 'ikai tukuhau' 'oku hiki hake 'i he ta'u fakapa'anga hoko 2025' 'aki 'a e pēseti 'e 18.4 pē \$12.8m mei he 'esitimetri kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga' 'o fe'unga fakakātoa mo e \$82.4m. 'A ia 'oku kau ki ai 'a hono vakai'i 'o e ngaahi totongi ki he ngaahi sevesi 'a e pule'anga' ke tokoni ki hono fakalahi 'a e pa'anga hūmai fakalotofonua' ko e'uhi' ke feau e ngaahi fiema'u 'a e fonua' 'aki ha sevesi 'oku fakafaingofua ke 'inasi ai e kakai' pea 'i he tu'unga 'oku lelei mo taau. 'Ikai ngata ai', 'oku fakafuofua ke hiki hake 'a e pa'anga hūmai mei he totongi tupu 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' ki he \$18.0m mei he \$14.3m na'e tūnaki 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2024'; fakataha

mo e hiki 'i he totongi nō mai ki he pule'anga' mei he ngaahi pisinisi na'e uesia 'i he fakatamaki na'e hoko 'i he 2006, 'a ia 'oku fakafuofua ke hiki 'aki e tånaki' 'aki e \$5.3m 'i he ta'u fakapa'anga 2025' mei he \$7.8m 'i he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga'. Tånaki atu ki ai', 'oku fe'unga mo e \$9.2m 'a e pa'anga hūmai 'oku tånaki mei he totongi 'o e ngaahi laiseni mo e lesisita me'alele', 'oku fakamavahe' i ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue monomono hala'.

6.1.6 Pa'anga Hu Mai Faka-potungāue

'I he **Tēpile 22**, 'Oku fakahaa' i atu 'i he tepile 'i lalo' 'a hono vahavahe 'a e pa'anga hu mai 'a e pule'anga' faka-potungāue'. 'I he fakakātoa', 'oku ne fakahaa' i mai 'a e ngaahi taketi ki he potungāue takitaha ke tånaki 'i he ta'u fakapa'anga 2025' pea 'oku kehekehe 'o fakatatau pe ki he tu'unga lolotonga 'o e ngaahi tånaki mo e fokotu'utu'u 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' ko e'uhi' ke vaofi ange 'a e taketi' mo e fakafuofua totonu 'e malava 'e he ngaahi potungāue 'o tånaki 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga'.

Ko e potungāue 'oku hiki lahitaha 'ene tånaki pa'anga hūmai 'i he ta'u fakapa'anga 2025' mei he 'esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga', ko e Potungāue Pa'anga', 'a ia 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e \$34.2m pe pēseti 'e 38.7, 'o makatu'unga 'i he hiki hake 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti' mei he pule'anga 'Aositelelia' pea mo e Pangikē 'a Māmani'. Fakataha foki mo e fakafuofua ke to e lahiange 'a e ngaahi totongi fakafoki 'a e nō mei he ngaahi pisinisi na'e uesia 'i he fakatamaki 'i he 2006'. 'Oku hoko hake foki 'a e potungāue 'oku hiki lahitaha 'ene tånaki 'i he ta'u fakapa'anga hoko', 'a e Potungāue ki he Tånaki Pa'anga Hūmai' mo e Tute', 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e \$19.4m pe pēseti 'e 6.9 mei he 'esitimeti liliu 'i he ta'u fakapa'anga 2024', ko e'uhi ko e to e lelei ange 'o e ngaahi founa tånaki pa'anga hūmai' mo e tukuhau'.

Tēpile 22:-Pa'anga Hu Mai Faka-Potungāue (\$m)

Potungāue	Mahu'inga Totonu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	'Esitimeti 2025/26	'Esitimeti 2026/27
'Ofisi 'Atita Seniale	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli	4.2	4.5	3.6	4.3	5.5	5.6
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
'Ofisi 'o e Palemia	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1
Potungāue Pa'anga	99.0	88.2	93.1	122.4	106.4	107.8
Potungāue ki he Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute	274.0	271.4	280.0	299.4	311.2	313.0
Potungāue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	5.5	4.0	4.0	5.0	5.7	6.0
Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika	0.7	0.6	0.7	0.8	0.9	1.0
Potungāue Fakamaatu'anga mo e Pilisone	1.8	2.0	1.8	2.1	2.3	2.4
Potungāue Polisi 'a Tonga	1.1	1.2	1.2	1.2	1.4	1.5
Potungāue ki he Mo'ui	1.1	1.3	0.9	1.2	1.3	1.4
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	2.6	2.2	1.9	1.3	1.4	1.6
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2
Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	1.3	1.2	1.3	1.6	1.8	1.9
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	9.2	9.7	10.2	6.3	7.7	8.2
Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	0.9	0.9	1.1	1.1	1.2	1.4
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'a e 'Ea	1.1	1.0	1.0	1.1	1.1	1.1
Potungāue Toutai	3.3	3.7	3.7	3.9	4.3	4.4
Potungāue Takimamata	0.1	0.1	0.2	0.3	0.3	0.3
Fakakātoa	406.3	392.3	405.1	452.3	453.0	458.1

Fakatokanga' i ange, ko e'uhi' ko hono fakahaa' i 'i he tepile ko eni' 'a e lahi 'o e tånaki pa'anga hūmai' 'i hono fakaofiofi ki he miliona', 'e 'ikai ke tatau 'a e mahu'inga fakakatoa' mo hono tånaki takitaha fakaepotungāue'. Ko ia ai, 'e mahu'inga pe ke vakai ki he Tepile 14 'o e tohi 'esitimeti 2025' ki he mahu'inga totonu' ('o 'ikai fakaofiofi ki he miliona') fakaepotungāue'. 'I he taimi tatau, ko e lahi 'o e tånaki pa'anga hūmai 'a e Potungāue Pa'anga' 'e fakakau ki ai mo e mahu'inga 'o e pa'anga tokoni ki he patiseti' mei tu'apule'anga' 'a ia 'oku haa' i he Tepile 17 'o e tohi fakamatala patiseti 2025'.

Ma'u'anga fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

6.2 Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala

'Oku fakafuofua ki he \$446.9m 'a e patiseti fakalukufua 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakala, ko e \$211.9m (pēseti 47.4) ko e tokoni pa'anga pea ko e \$235.0m (pēseti 52.6) ko e tokoni koloa.

Tēpile 23: Fakakātoa 'o e Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala (Ngaahi Fakamole) (\$m), Ta'u Fakapa'anga 2025 - 2027

Ma'u'anga Pa'anga	Pa'anga Hu	'Esitimeti	'Esitimeti Liliu	'Esitimeti	Fakafuofua	Fakafuofua	%
	Atu 2022/23	Kamata 2023/24	2023/24		2025/26	2026/27	
			(\$m)	2024/25	(\$m)	(\$m)	2024/25
Tokoni Pa'anga	112.1	96.3	96.2	211.9	139.2	122.5	47.4%
Tokoni Koloa	116.8	268.4	202.4	235.0	246.1	225.1	52.6%
Fakakatoa	228.9	364.7	298.6	446.9	385.3	347.6	100.0%

Fakatokanga'i: Ko e tokoni Pa'anga ki he fakalalakala, 'oku kau ki ai 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu (Revolving Funds) fe'unga mo e \$35.7m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 (\$30.8m fakapa'anga mei he Pule'anga Tonga pea \$4.9m ko e Pa'anga tokoni mei muli), \$23.0m 'i he ta'u fakapa'anga 2026 (Pa'anga tokoni kotoa mei he Pule'anga Tonga) pea mo e \$23.2m 'i he ta'u fakapa'anga 2027 (Pa'anga tokoni kotoa mei he Pule'anga Tonga).

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko e fakafuofua ki he fakakātoa 'o e patiseti ki he fakalalakala' 'e tupu'aki 'a e pēseti 22.5 mei he Ta'u Fakapa'anga 2024 ki he Ta'u Fakapa'anga 2025. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he ngaahi polōseki fo'ou 'oku 'amanaki ke kamata 'o hangē ko e Polōseki ki hono Langa 'o e Falenofu'anga ki he Masiva', Ngaahi Taulanga Iiki ki he 'Otumotu', Langa 'o e Falemahaki 'o Vava'u, Polōseki ki hono Fakamalohia 'o e Ma'u'anga Ivi mei he La'a', Fale Talifononga ki he Takimamata', Fakalelei'i e Laine Fetu'utaki Faka'initaneti', Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e Kau Toulekeleka' pea mo e Ngaahi Polōseki Langa Lalahi kehe pē ki he Fakalalakala'. Pehē foki mo e Ngaahi Polōseki Felāve'i mo e Ma'u'anga Ivi, Matu'uaki e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula', Pa'anga Ngāue, pea mo e Pa'anga Fakalahi ki hono Tokonia 'a e Patiseti Fakalukufua 'o e Fonua'.

6.2.1 Fakamole ki he Patiseti Fakalakaka 'i hono Vahevahe Fakapotungāue

'I he Tepile 24 'oku ne fakahaa'i 'a e fakakātoa 'o e Patiseti ki he Fakalakalaka' 'i hono Vahevahe Fakapotungāue:

Tēpile 24: Fakakātoa Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalakalaka (Ngaahi Fakamole) 'i hono Vavahevahe Fakapotungāue (\$m)

Ngaahi Potungāue	Pa'anga Hu Atu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Lilū 2023/24	'Esitimeti 2024/25	Fakafuofua 2025/26	Fakafuofua 2026/27	% 2024/25
'Ofisi Palasi	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Fale Alea	6.5	2.6	1.6	10.1	40.1	10.1	2.3
'Ofisi 'Atita Seniale	0.0	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.0
Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli	1.5	0.3	0.2	1.8	0.9	0.9	0.4
Kau Tau 'a 'ene 'Afio	6.3	11.7	9.0	2.7	6.0	5.5	0.6
'Ofisi 'o e Palemia	1.8	7.4	5.2	7.5	0.7	0.7	1.7
Potungāue Pa'anga	40.6	22.1	27.3	88.4	53.6	53.2	19.8
Potungāue Pa'anga Hu Mai moe 'Tute	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0
Potungāue ki he Kautaha Pisinisi 'a e	0.0	0.0	2.5	25.0	16.0	15.0	5.6
Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika	0.0	0.5	0.3	0.2	0.1	0.1	0.0
Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone	1.1	0.4	0.4	3.8	1.0	0.5	0.9
'Ofisi 'e 'Ateni Seniale	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2	0.0
Potungāue Polisi	0.6	3.4	2.5	3.2	0.7	0.7	0.7
Potungāue Mo'ui	23.3	15.2	14.0	21.8	30.5	25.4	4.9
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	15.3	72.0	51.3	66.7	59.3	64.0	14.9
Potungāue ngaahi Ngāue Fakalotofonua	11.1	10.9	5.5	18.1	14.9	18.1	4.1
Potungāue Ngoue, Me'akai mo e Vao'akau	4.5	2.8	1.7	2.5	2.2	2.2	0.6
Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	59.9	123.5	104.0	110.3	98.2	110.8	24.7
Potungāue Fonua, Savea mo e Koloa Fakaenatula	3.2	14.7	12.9	5.8	10.9	7.6	1.3
Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0
Potungāue Sitetisitika	0.9	0.9	0.9	0.7	0.7	0.0	0.2
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki moe Feliuliaki e 'Ea	46.2	64.1	48.0	63.9	30.6	20.1	14.3
Potungāue Toutai	5.3	8.0	8.4	4.9	0.6	0.6	1.1
Potungāue Takimamata	0.2	1.2	0.4	6.7	5.1	0.0	1.5
Potungāue Tamate Afi	0.3	2.6	2.0	2.1	12.7	11.6	0.5
Fakakatoa	228.9	364.7	298.6	446.9	385.3	347.6	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi' 'oku ma'olunga taha 'i he vahevahe fakapotungāue' 'o fe'unga mo e \$110.3m (pēseti 24.7) hoko ki ai 'a e Potungāue Pa'anga' ko e \$88.4 (pēseti 19.8), Potungāue Ako mo e Ako Ngāue' ko e \$66.7m (pēseti 14.9), MEIDECC ko e \$63.9m (pēseti 14.3) pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga' ko e \$25.0m (pēseti 5.6) pehē foki ki he toenga 'o e ngaahi potungāue' 'oku nau fakahoko hono ngāue'i 'a e ngaahi polōseki tokoni ki he fakalakalaka' 'i he ngaahi 'ēlia kehekehe.

Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (MOD): 'Oku fakafuofua ki he \$110.3m 'a e patiseti ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 ko e holo'aki 'eni 'a e \$13.2m mei he Ta'u Fakapa'anga 2024. Ko e ngaahi polōseki lalahi 'oku 'amanaki ke fakahoko hono ngaahi ngāue' 'i he kuata hono ua (2) faka'osi 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024 'oku kau ai 'a e: langa 'o e ngaahi fale nofo'anga kiate kinautolu ne uesia tamaki 'i he pā 'o e mo'ungaafi HTHH' mo e peau kulá, ko e pa'anga fakalahi mei he Pule'anga 'Aositelēlia' ki hono tokonia 'o e patiseti fakalukufua 'o e fonua' kuo vahea ke tokoni ki he ngāue langa' fakataha mo e pa'anga tokoni mei he Polōseki Fakalakalaka ki he Fefononga'aki' (TPDF) 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esiá' 'oku 'amanaki ke 'osi ki Siune 2024. Na'e kau atu foki ki heni pea mo e ngāue ki hono fakalelei'i 'a e Uafu Kuuni Salote' pehē ki he Poloseki Hala fakakavakava 'i Fanga'uta'. 'Oku lolotonga fakahoko foki mo e kongā hono ua (II) 'o e Polōseki ki he Fefononga'aki' ke ne Matu'uaki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' 'a ia 'oku fakapa'anga 'eni 'e he Pangikē 'a Mamani' pehē ki he Polōseki ki hono Fakalelei'i 'o e Uafu Kuuni Salote' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esiá. 'Oku tñaki atu ki heni' 'a e Polōseki ki hono Fakalelei'i

'o Mala'e Kula' 'oku kamata 'a e ngāue ko 'eni' 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' pea 'e toki 'osi ki he ta'u fakapa'anga e ua ka hoko mai.

Potungāue Pa'anga: Ko e patiseti 'a e Potungāue Pa'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fe'unga ia mo e \$88.4m ko e tupu lahi'aki 'eni' 'a e \$66.3m mei he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku makatu'unga 'a e hiki lahi ko 'eni' mei he tokoni 'a e Pangikē 'a Mamani' ki hono Vahevahe iiki 'a e Pa'anga ki he Fakatamaki' (CatDDO) pehē foki ki he tokoni mei he Pangikē Fakalalakala 'o 'Esiá' ki he Tokoni Fakavavevave ki he Ngaahi Fakatamaki' (CDF) ma'a Tonga ke tokoni ki hono matatali 'a e ngaahi faingata'a' 'i he'ene hoko fakatu'upakee' pea mo ha ngaahi mahaki faka'auha 'e tu'unuku mai. 'E toki lava pē hano ngāue'aki 'a e tokoni ko 'eni' 'i he taimi e fanongonongo fakapule'anga ai 'a e ngaahi fakatamaki.

Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue (MET): 'Oku fakafuofua ki he \$66.7m 'a e fakakātoa 'o e patiseti ki he Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue' ki he ta'u fakapa'anga 2025, ko e holo'aki 'eni' 'a e \$5.3m mei he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku ho'ata mai heni 'a e kakato hono langa 'o e Fale Mamata'anga Sipoti 'a e Ako Ma'olunga 'o Tonga' 'i he konga kimu'a 'o e kuata 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 2025. 'E kau atu heni mo e 'osi' 'a e ngaahi sikolasipi fakalotofonua mei he Koviti-19 makatu'unga 'i he tātāpuni 'a e ngaahi kau'ā fonua, pea 'e ngata foki mo e ngāue 'a e Polōseki ki he Ako Ngāue' mo e Ma'ungāue 'a Tonga' (SET) ki Tisema 2024. 'Oku fakatatali foki mo e ngāue ki he tā 'o e mape ki hono langa 'o e ngaahi lokiako na'e uesia tamaki 'e he peau kula' pehē ki he Falemohe 'o 'Atele. Ka neongo ia' 'oku makatu'unga 'a e ngaahi toloi ko 'eni' mei hono holoki 'a e pēseti ki he fakamole 'a e poloseki' ni ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2024.

Ko e Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala' 'oku vave 'aupito 'enau tokoni mai ki he ngaahi tefito'i sekitoa 'oku nau tokoni ki he 'ekonomika 'a Tonga 'o kau ki ai;

Sekitoa Ngoue: Ko e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki he Sekitoa Ngoue, 'oku fakamamafa 'i he ngaahi ngāue 'a e Potungāue Ngoue, Me'akai, mo e Vao'akau. 'Oku hā 'i he Patiseti ki he 2025 mo e Patiseti ki he ngaahi ta'u ka hoko mai 'a e hokohoko atu 'a e ngaahi tokoni ki he polokalama tokoni mo hono 'omai ha kau mataotao fakatekinikale. 'Oku kau ki heni 'a e Polōseki ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi kolo ki 'uta mo e 'Otumotu 'o Tonga - Konga 2, 'a ia 'oku lolotonga hoko atu pea 'oku teu ke kakato 'i Ma'asi 2025. 'Oku kei fai e ngāue ke sio ki he'ene hoko atu ki he Konga 3. 'Oku kei hoko atu pe 'a e tokoni 'a e Kautaha 'a Mamani ki he Me'atokoni pea mo e Ngoue 'i he'enu polokalama mataotao fakatekinikale hangē ko e ngaahi liliu e me'atokoni. 'Oku kei hoko atu pe mo e tokoni 'a e Pule'anga Lepapukika 'o e Kakai Siaina mo 'enu kau mataotao fakatekinikale 'i he taumu'a ke tokonia 'a e malu 'a e me'atokoni. 'Oku kau foki ki heni mo e Ngaahi Tokoni Koloa 'a Siapani hangē ko e ngaahi me'angāue fakatekinikale ke tokoni ki he uta me'akai ki muli. 'Oku kei hokohoko atu pe foki pea mo e Polokalama ki he Kau Ngoue 'i he Pasifiki 'i hono fakamaketi atu 'a e fua 'o e ngoue ki Tu'apule'anga.

Sekitoa ki he Takimamata: Ko e 'esitimeti 'a e Potungāue Takimamata ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 na'e hiki hake 'aki 'a e \$6.3m mei he Ta'u Fakapa'anga 2024 ko e'uhi ko e ngaahi Tokoni ki he Sekitoa Takimamata. 'Oku kau ki heni 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'o Saute 'Alepea ki hono fakapa'anga 'a e Misiume Fakafonua ma'a Tonga 'a ia 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he fengāue'aki fakataha 'a e Potungāue Takimamata pea mo e 'Univesiti Fakafonua 'o Tonga ke langa hake 'a e Sekitoa Takimamata. 'Oku tñaki atu ki heni pea mo e Polōseki hono langa ha ngaahi Fale talifononga 'a ia 'oku vahevahe ke tokoni ki he ngaahi Pisinisi Taautaha Fakatakimamata', pea mo hono teuteu ke talitali 'a e fakataha Fealea'aki e kau Taki 'o e Pasifiki'.

Sekitoa Toutai: Ko e 'Esitimeti ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 ki he Potungāue Toutai, na'e holo 'aki 'a e \$3.5m. 'Oku makatu'unga eni 'i he kamata ke faka'osi'osi 'a ngāue ki he taha 'o e ngaahi Polōseki Lalahi 'o e Potungāue ki hono Tokangekina ke Tu'uloa Ngaahi Konga Tahí 'o Tonga. 'Oku kau heni 'a e kakato 'a e ngāue ki hono tufaki atu 'a e ngaahi vaka ke tokoni ki he ngaahi Potutahi Pule'i Makehe pea mo e ngaahi ngāue kehe ki hono malu'i, kae'uma'ā 'a e ngaahi langa iiki ke fakahoko 'i he Potungāue Toutai. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e Polōseki ni 'i 'Epeleli 2025. 'Oku kei hoko atu pe mo e ngaahi polokalama kehe ki he Potungāue Toutai 'o kau ki ai 'a e kautaha Fekumi 'a Nu'usila ki he Vai Fakafonua mo e 'Etimosifia (NIWA), Komisoni ki he Pasifiki Saute (SPC), Fakataha'anga Fakafonua ki he Toutai 'a Tonga (NFC) 'a ia 'oku tokonia fakapa'anga 'e he Potungāue ki Muli mo Fefakatau'aki 'a Nu'usila. 'Oku toe kau foki ki heni mo e tokonia 'e he Pule'anga 'Aositelia 'a hono faama'i 'o e tofe 'i Tonga ni 'i he Poloseki Fakalalakaka 'a e Faama Tofe. 'Oku kei hokohoko atu pe foki mo e ngaahi polokalama ki hono ako'i 'a e kau Toutai, kae'uma'ā 'a e polokalama fo'ou ki hono langa ha Fale ke fua mo fakatau ki ai 'a e ngaahi ika 'a e kau Toutai pea mo hono teuteu ke uta ki tu'apule'anga.

6.2.2 Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakaka (Ngaahi Fakamole) 'i hono Vahevahe Fakafeitu'u

Ko e **Tēpile 25** 'oku ne fakahāa'i mai 'a e patiseti ki he fakalalakaka' 'i hono vahevahe fakavahefonua: Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo e ongo Niua' pehē ki he Fakalukufua.

Tēpile 25: Fakakātoa Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakaka (Ngaahi Fakamole) 'i hono Vahevahe Fakafeitu'u (\$m)

Fakafeitu'u	Pa'anga Hu Atu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	Fakafuofua 2025/26	Fakafuofua 2026/27	% 2024/25 (\$m)
Eua	4.6	8.3	6.0	8.9	6.3	7.9	2.0%
Ha'apai	8.7	6.8	9.2	8.0	7.3	6.8	1.8%
Fakalukufua	127.2	126.6	109.2	171.4	149.8	155.8	38.4%
Niuafo'ou	3.8	3.9	3.0	2.5	0.1	0.1	0.6%
Niuatoputapu	2.6	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0%
Fakavaha'apule'a	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0%
Tongatapu	65.9	193.9	151.6	237.6	193.7	152.2	53.2%
Vava'u	15.5	25.1	19.6	18.4	28.0	24.7	4.1%
Fakakatoa	228.9	364.7	298.6	446.9	385.3	347.6	100.0%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko **Tongatapu** ko e ma'olunga taha ia 'i he vahevahe fakavahefonua' 'a ia ko e \$237.6m (pēseti 53.2). Ko e ngaahi polōseki lalahi 'oku lolotonga fakahoko 'i Tongatapu' 'oku kau ai 'a e Polōseki ki hono Fakalelei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa – Uafu Kuini Salote', Fale Mamata'anga Sipoti 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga', Polōseki Fakalalakaka 'o e Vahe Kolo', Polōseki Ma'u'anga Ivi mei he Havili', Langa 'o e Falealea 'o Tonga', Fakalelei'i 'o e Mala'e Kula', Palani ki hono Fakalalakaka'i 'o e 'Ako'anga Neesi Kuini Salote', Misiume Fakafonua 'o Tonga' pea mo e Polōseki ki hono Langa 'o e Senitā ki hono Tokangaekina 'o e kau Toulekeleka.

'Oku fakafuofua ki he \$171.4m pē ko e pēseti e 38.4 'a e patiseti ki he ngaahi polōseki **Fakalukufua** ki he ta'u fakapa'anga 2025. Ko e ngaahi polōseki lau miliona 'oku lolotonga fakahoko 'i Tongatapu pea mo e ngaahi 'Otumotu' 'o kau ai 'a e fakalelei'i mo hono tauhi 'o e ngaahi hala', fokotu'utu'u ngāue ki he Polōseki Tapanekalé', ngaahi taulanga iiki ki he ngaahi 'otumotu', fakalelei'i 'a e laine ki he fetu'utaki faka'initaneti', polōseki ki he ngaahi huhu malu'i mo e fakataukeyi ngāue', ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga mei he pa'anga malu'i mei 'Ailani'

pehē foki ki he Polōseki Tokangaekina 'o e Hao mo e Fakaivia 'o e Ngaahi Ako'anga' ki hono Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula', Polōseki ki hono Tokangaekina ke Tu'uloa 'etau Ngaahi Konga Tahī' pea mo e ngaahi faingamālie sikolasipi ki he ako ma'olunga ange'.

Ko e patiseti fakafuofua kuo vahe'i ki **Vava'u**, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga e \$18.4m (pēseti e 4.1) 'o e patiseti fakalukufua ki he fakalalaka. Ko e ngaahi polōseki lalahi oku lolotonga fakahoko' 'oku kau atu ki ai 'a e tokoni 'a e Sekitoa ki he Tu'uloa 'o e Fefononga'aki' ki hono tanu mo tokangaekina e hala, langa 'o e Falemahaki fo'ou 'o Vava'u, pea mo hono fakalalaka'i 'o e falemohe ki he 'Apitanga Sotia ko Fangatongo'.

Ha'apai: 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$8.0m 'a e patiseti kuo vahe'i ki Ha'apai, 'a ia 'oku tupu'aki 'a e pa'anga e \$1.2m mei he ta'u fakapa'anga kuo'osi'. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he ngaahi polōseki fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko 'o kau ai 'a e 'Ofisi 'i Ha'apai ki hono Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki' (NDRMO) pea pehē foki ki hono fakalalaka'i 'o e hala' mo e uafu'.

Eua: Ko e ngaahi tokoni ki 'Eua' 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$8.9m, ko e tupu'aki 'eni 'a e pa'anga e \$0.6m mei he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku kau heni 'a e ngaahi polōseki lalahi 'o hangē ko hono langa 'o e uafu 'Eua' - ngaahi ngāue ki he hala fakakavakava' pea mo hono fakalelei'i 'o e uafu Nafanua' 'i he malumalu 'o e Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki' mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' (TCRTP).

Niuatoputapu & Niuafou: Ko e patiseti fakafuofua ki he Ongo Niuafu ko e pa'anga e \$2.6m 'a ia 'oku fakatefito ki he Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula', foaki e palau kini, pea pehē foki ki he ngaahi ngāue ki he uafu 'o Niuafou' 'i he malumalu 'o e Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki' mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' (TCRTP).

6.2.3 Patiseti ki he Fakalalaka, 'oku Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue mei Tu'apule'anga'.

'Oku kei hokohoko atu pē hono tokonia 'e he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalaka 'o Tonga' 'a ia 'oku fakahā atu 'i he **Tēpile 26** pea ko e ngaahi fakaikiiki' 'oku hā 'i he *Fakamatala Fakalahi III*.

Tēpile 26: Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalaka (Ngaahi Fakamole) (\$m)

Ngaahi Hoa Ngaue	Pa'anga Hu Atu 2022/23	'Esitimetri Kamata 2023/24	'Esitimetri Liliu 2023/24	'Esitimetri 2024/25	Fakafuofua 2025/26	Fakafuofua 2026/27	% 2024/25
Pangike Fakalalaka 'a 'Esia (ADB)	41.5	85.4	58.2	67.5	50.0	40.8	15.1%
Kosilio Fakavahefonua ki he Pasifiki	0.8	1.7	0.9	0.9	0.7	0.6	0.2%
Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope	1.9	4.3	3.1	3.1	3.3	0.3	0.7%
Pule'anga 'Aositelelia	60.3	50.5	52.0	73.3	30.8	23.1	16.4%
Pule'anga Siapani	2.6	2.3	1.8	8.3	43.2	43.2	1.9%
Pule'anga Nu'usila	32.0	32.8	30.6	49.1	21.8	15.1	11.0%
Ngaahi Tokoni ki hono Matu'uaki e Feliuliaki 'a e 'Ea	9.9	16.7	12.9	8.8	5.0	5.0	2.0%
Ngaahi Hoa Tokoni kehe	6.1	5.8	5.8	12.1	27.9	22.8	2.7%
Lepapulika 'o e Kakai Siaina	10.8	41.2	32.5	72.5	15.0	10.3	16.2%
Tokoni Fakatahataha 'a Nu'usila mo 'Aositelelia	0.0	0.5	0.6	15.1	50.1	20.1	3.4%
Tokoni Fakalalaka Fakafonua	0.0	0.0	0.0	35.7	23.0	23.2	3.6%
Mamani	11.3	6.5	4.2	8.3	6.5	6.2	1.9%
Pangike 'a Mamani/IDA	51.7	117.1	96.0	92.2	108.0	136.9	20.6%
Fakakatoa	228.9	364.7	298.6	446.9	385.3	347.6	100.0%

Fakatokanga'i:- Sino'i Pa'anga hokohoko atu (Revolving Fund) ki he ta'u fakapa'anga 2025 \$35.7m, ko e \$30.8m 'i ai 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga Tonga pea \$4.9m ko e Pa'anga tokoni mei muli. Ta'u fakapa'anga 2026 pea mo e ta'u fakapa'anga 2027 ko e Pa'anga tokoni kotoa mei he Pule'anga Tonga.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

6.2.4 Polōseki lalahi 'oku lolotonga fakahoko 'e he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka (2025)

Ko e **Tēpile 27** 'oku ne fakahā mai 'a e ngaahi Polōseki lalahi 'oku lolotonga fakahoko 'e he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka' 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Polōseki ki hono Fakalelei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa – Uafu Kuini Salote', Polōseki Mau'anga Ivi Fakaenatula' 'i hono tokonia 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a 'Esia (ADB). Ko e ngaahi polōseki 'a e Pangikē 'a Mamaní' 'oku kau ki ai 'a e Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki' mo e Feliuliuaiki 'o e 'Ea', Polōseki Tokangaekina 'o e Hao mo e Fakaivia 'o e Ngaahi Ako'anga' ki hono Matu'uaki 'o e Feliliuaiki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula', Polōseki ki he Pasifiki' ki hono Fakaivia 'a e Tu'uloa 'o e Ma'uangaivi' pea mo hono Langa 'o e Falemahaki 'o Vava'u. 'Oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Lepapulika e Kakai 'o Siaina' 'a e Polōseki Ma'u'anga Ivi mei he Havili', Fale Matamata'anga Sipoti 'a e Ako Ma'olunga 'o Tonga' pea mo hono Fakalelei'i 'o e Mala'e Kula'. 'Oku kei hokohoko atu pē hono foaki 'e he Pule'anga 'Aositelelia' 'a e ngaahi sikolasipi ako pehē foki 'ene kaungā fakapa'anga pea mo e Pule'anga Nu'usila' 'a hono langa 'o e falefo'ou ma'ae Falealea', tokoni ki hono langa 'o e 'Ako'anga Neesi Kuini Salote', tokoni ki he teuteu 'o e Fealea'aki 'a e kau Taki 'o e Pasifiki', ngaahi faleako ki he ako Tīveti' (TVET), ngaahi tokoni ki he ma'unga ivi fakaenatula 'a Tonga (fakamalohia e ma'u'anga ivi, naunau fakasenoleta, Polōseki ki he Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila Vāhenga Nuku'alofa) pea mo e Pa'anga Tokoni Fakalahi ki he Patiseti Fakalukufua 'a e fonua. 'Oku fakafou mai foki 'a e tokoni mei he Pule'anga Nu'usila' 'i he Kautaha Fakalalakaka Fakavaha'apule'anga 'a Nu'usila', ke ngāue ki hono fakalelei'i 'a e laine fetu'utaki faka'initaneti 'a Tonga' pea mo e ngaahi sikolasipi fakavaha'a fonua. 'Oku hoko atu pē foki 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'o Sipani' ki hono fakafou 'o e Mala'e Vakapuna Fakavaha'apule'anga 'i Fua' amotu'.

Tēpile 27: Fakakātoa Patiseti Fakapa'anga 'e he Hoa Ngāue ki he Fakalalakaka (Fakamole), Ngaahi Ngāue Fakalalakaka Lalahi (\$m)

Poloseki Lalahi	'Esitimeti 2024/25 (\$m)	Fakafuofua 2025/26 (\$m)	Fakafuofua 2026/27 (\$m)
Fakalahi 'o e Uafu Kuini Salote	43.8	3.3	-
Vahevahe iiki 'o e ngaahi tokoni ki he fakatamaki mei he Pangikē 'a Māmani'	30.0	10.0	10.0
Pa'anga Ngāue	35.7	23.0	23.2
Tokoni Me'angāue ki he Ma'u'anga Ivi mei he 'Ea	28.0	0.5	0.3
Pa'anga Tokoni Fakalalakaka mei he Pule'anga Nu'usila	26.4	2.3	1.1
Fale Mamata'anga Sipoti Ako Ma'olunga 'o Tonga	25.0	-	-
Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuliuaiki 'o e 'Ea'(TCRTP)	22.2	23.1	27.5
Polōseki ki he Malu mo Tolonga 'o e ngaahi loki ako (TSRSP)	19.7	32.4	29.4
Misini Fakatupu Ivi ki he 'Uhila	15.0	-	-
Fakalelei'I 'o e Mala'ekula	15.0	3.5	-
Polokalama fakapa'anga makatu'unga he fakatamaki mei he Pangikē 'a 'Esia	10.0	10.0	1.0
Langa Fo'ou Falealea 'o Tonga	10.0	40.0	10.0
Polokalama ki he Pasifiki' ki hono matu'uaki 'o e Feliuliuaiki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula' (PREP)	9.2	-	-
Tokoni Pa'anga Fakalalakaka mei he Pule'anga 'Aositelelia	8.0	-	-
Poloseki kihono matatali mo matu'aki e feliuliuaiki e 'ea, 'aki hono tokangaekina e ma'a mo e Haisini 'o e Vai	8.0	6.0	2.0
Fakalelei'I 'o e Falamahaki 'o Vava'u	8.0	5.0	10.0
Misiune Fakafonua 'o Tonga	6.7	5.1	-
Langa Fo'ou 'Apiako Neesi 'o Tonga	6.0	-	-
Polōseki fakalelei'i 'a e laine ki he fetu'utaki faka'initaneti'	5.0	10.0	10.0

Fakatokanga'i:- Sino'i Pa'anga hokohoko atu (Revolving Fund) ki he ta'u fakapa'anga 2025 ko e \$30.8m 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga Tonga pea \$4.9m ko e Pa'anga tokoni mei muli. Ta'u fakapa'anga 2026 pea mo e ta'u fakapa'anga 2027 ko e Pa'anga tokoni kotoa mei he Pule'anga Tonga.

Ma'u'anga Fakamatala :- Potungāue Pa'anga (MOF)

Fakaikiiki 'oku hā atu ia 'i he Fakamatala Fakalahi IV

7. AOFANGATUKU

Ko e kaveinga fakapatiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 ko e: *“Langa e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonomika”*.

'Oku ho'ata mei he kaveinga fakapatiseti, 'a e ui ki he fengāue'aki ange vaofi pea mo e ngaahi kupu fekau'aki ke kei paotoloaki 'a e ngaahi ngāue ki hono fakatupulekina 'e tu'unga faka'ekonomika' 'oku kaungā 'inasi ai 'a e taha kotoá. Ko e sitepu mahu'inga eni ke a'usia 'a e tu'unga faka'ekonomika mo fakalalakaka 'oku tu'uloa, ke langa mo hiki e tu'unga 'o e mo'ui' mo e nofo 'a e kakai Tonga'kotoa.

'Oku fakafuofua 'e palanisi 'a e Patiseti ta'u fakapa'anga 2025, 'o makatu'unga 'i he 'amanaki 'e lelei pe 'a e pa'anga tñaki tukuhau, fakataha mo hono fakapotopoto'i 'o e ngaahi fakamole. 'E fakatefito 'a e ngaahi fakamole' 'i he taumu'a ngāue 'e tolu (3) 'a e Pule'anga': (i) ngaahi ngāue ki hono fakamālohia 'a e tu'unga malu mei he feliliuaki e 'ea', holoki e tu'unga masivesiva (fakatefito 'i he pēseti 'e 24 'o e ngaahi fāmili) pea mo e tau'i e faito'o konatapu; (ii) ngaahi ngāue ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, fakatefito ki he fakalalakaka e tu'unga 'o e ako' mo e mo'ui lelei; pea mo e (iii) ngaahi ngāue ki hono fakalalakaka'i e tu'unga faka'ekonomika, 'o fakatefito 'i he ngaahi ngāue ke fakatupulekina 'a e tupu faka'ekonomika, 'i hono fakalahi 'a e fakamole ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi poloseki fakalalakaka lalahi 'i he ngaahi tefito'i sekitoa faka'ekonomika. Kuo vahe'i ai 'a e \$9.1m ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'i he sekitoa ngoue, toutai' pea mo e takimamata.

'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tupu lelei pe 'a e tupu faka'ekonomika' 'i he ta'u 'e tolu (3) ka hoko, 'o makatu'unga 'eni 'i he ngaahi ngāue fakalalakaka lalahi 'oku palani ke fakahoko, fakalahi 'o e patiseti ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fakalalakaka', 'i he taumu'a ke fakatupulekina 'a e tupu faka'ekonomika, 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha, pea tu'uloa 'a e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua. 'I he tafa'aki fakapa'anga, 'oku kei tukupā 'a e Pule'anga, ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he'ene ngāue fakapa'anga ' ke tokoni ki he tñaki tukuhau, pea mo hono ta'ota'ofi 'o e fakamole, ko e'uhí' ke malu, vahevahe taau mo tu'uloa 'a e tu'unga faka'ekonomika' pea mo e ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Ikai koia pē, kuo vahe'i foki 'a e pa'anga 'i he patiseti, ki hono fakapa'anga 'o e fokotu'u fakalelei vāhenga (COLA) pēseti 'e nima (5), ko e'uhí' ko e kei ma'olunga pe 'a e tu'unga 'o e totongi koloa' ki he anga e nofo 'a e ngaahi fāmili. 'I he taimi tatau, 'e kei hokoatu ai pe 'a e tokanga ki hono fakahoko 'o e polokalama fakalelei ki he ngāue fakapule'anga, 'i he taumu'a ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia.

'Oku tau fakamalo'ia ai pē 'a e tokoni mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka, pea pehē ki hotau kāinga Tonga 'i tu'apule'anga'ki he ngāue fakalalakaka'i hotau ki'i fonua. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ke kei hokohoko atu 'a e fetakinima mo hono tokonia 'a e ngaahi palani' mo e fokotu'utu'u.

'Oku tuku atu ai pe faka'amu ki he ngaahi Potungāue, ke nau ngāue'aki fakapotopoto 'a e Patiseti 'oku vahe'i atu, 'i he fengāue'aki vaofi mo e ngaahi kupu fekau'aki, ki hono fakahoko 'e ngaahi palani 'a e Puleanga', ki he lelei 'a e Tonga kotoa.

FAKAMATALA FAKALAHĪ

FAKAMATALA FAKALAHĪ I: OLA 'O E TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA FAKALUKUFUA', FAKAPA'ANGA, MO E VAKAI KI HE KAHA'U

8.1 Tu'unga Faka'ekonomika mo e Vakai ki he Kaha'u

Vakai ki he tu'unga Faka'ekonomika Fakamāmani lahi

Ko e fakaakeake faka'ekonomika fakamāmani lahi' na'e fehangahangai mo ha ngaahi pole ko e'uhi' ko e vākovi fakapolitikale, 'i he vaha'a 'o Lūsia mo 'Iukuleini' pea mo e mamafa 'o e totongi koloa mo e nofo'. Ka neongo ia, na'e holo vave 'a e tu'unga totongi koloa' talu mei he tu'unga mā'olunga na'e 'i ai 'i he ta'u 2022, makatu'unga 'i he ake mai 'a e fakatupu koloa', mo e ngaahi me'afua fakapangikē, pea mo e tu'utu'uni fakatapatupui na'e fokotu'u 'e he ngaahi Pangikē Pule', ke ne ta'ofi ha to e hiki 'i he tu'unga totongi koloa'. Kaikehe, ko e fakafuofua ki he uesia 'o e tupu faka'ekonomika ki he ta'u 2024, 'oku makatu'unga ia he mā'olunga 'o e totongi tupu ki he ngaahi noo' pea mo e kakato 'a e ni'ihi 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku fai ai 'a e hoha'a'.

Ko e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (IMF) na'a nau fakafuofua 'a e tupu faka'ekonomika fakamāmani lahi' ki he pēseti 'e 3.1 ki he ta'u 2023 mo e 2024, pea 'e kake si'isi'i hake ki he pēseti 'e 3.2 ki he ta'u 2025. Ko e ngaahi fonua lalahi', kau ai 'a 'Amelika, na'e laka 'enau tupu faka'ekonomika' he fakafuofua na'e fakahoko 'i he konga kimui 'o e ta'u 2023, tupu mei he lahi 'o e ngaahi fakatau' pea mo e lahi ange 'a hono fakatupu 'o e koloa'. Ko e ngaahi Fonua 'Iulope', na'e tuai ange, 'o tupu mei he si'isi'i 'a e fakatau' pea pehē ki he tu'unga totongi 'o e lolo'. Ko e ngaahi fonua masivesiva' na'a nau fehangahangai mo e mole pea pehē ki he hiki 'a e fakamole ki he ngaahi nō'.

Ko e ngaahi Fonua tu'umalie' na'e holo 'enau tupu mei he pēseti 'e 1.6 'i he 2023 ki he pēseti 'e 1.5 ki he ta'u 2024, pea to e foki hake ki he pēseti 'e 1.8 ki he ta'u 2025. Ko 'Amelika na'e fakafuofua ke holo mei he pēseti 'e 2.5 'i he ta'u 2023 ki he pēseti 'e 2.1 ki he ta'u 2024, pea toe holo ange ki he pēseti 'e 1.7 'i he ta'u 2025. Ko 'Iulope 'oku fakafuofua ke kake mei he pēseti 'e 0.5 'i he ta'u 2023 ki he pēseti 'e 0.9 ki he ta'u 2024, pea pēseti leva 'e 1.7 ki he ta'u 2025. Ko e ngaahi fonua langalanga hake' mo e ngaahi fonua kei fakalalakaka na'e 'amanaki 'e tupu pēseti 'e 4.1 fakakātoa ki he ta'u 2024, pea kaka hake ki he pēseti 'e 4.2 ki he ta'u 2025. 'I he ngaahi Fonua fakalalakaka 'o 'Esia', na'e fakafuofua 'a e tupu faka'ekonomika ke holo mei he pēseti 'e 5.4 'i he ta'u 2023 ki he pēseti 'e 5.2 ki he ta'u 2024 pea to e holo ange ki he pēseti 'e 4.8 ki he ta'u 2025, 'a ia ko e konga lahi ai ko e tupu mei Siaina.

Ko e tu'unga totongi koloa fakamāmani lahi' na'e holo vave 'aupito fakahoa ki he 'uluaki fakafuofua, 'o ofi 'aupito ki he 'avalisi na'e 'i ai kimu'a pea tō 'a e mahaki faka'auha'. Na'e kaunga ki heni 'a e fakalalakaka 'a e tu'unga fakatupu koloa fakamāmani lahi', holo mo e tu'unga totongi 'o e ivi fakanatula', fakangaloku 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he māketi 'o e kau ngāue' pea mo hono pukepuke 'a e kaka 'a e tu'unga vāhenga fakataha mo e holo 'a e tu'unga totongi koloa he ngaahi Fonua lalahi.

Vakai ki he tu'unga faka'ekonomika 'i he Pasifiki

Ko e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki 'oku nau lolotonga fehangahangai mo e tupu faka'ekonomika 'a ia 'oku fakatupunga mei he fakaakeake 'i he takimamata pea mo e lahi 'a e ngaahi langa lalahi'. Ko e ngaahi fakafuofua 'oku ne tala mai 'a e tupu faka'ekonomika pēseti 'e 3.5 'i he ta'u 2023 mo e pēseti 'e 2.9 ki he ta'u 2024, ki he kotoa 'o e vāhenga', tautautefito ki he tupu lahi ko ia 'i Fisi. Ko Pāpua Niukini (PNG), ko e Fonua lahi taha, 'oku fakafuofua ke tuai ange 'enau tupu

faka'ekonomika ki he pēseti 'e 2 ki he ta'u 2023, pea mo e ngaahi pole 'oku felāve'i mo e nounou 'i he fakafetongi pa'anga, ka 'oku tu'u ma'u pe 'a e fakafuofua ki he pēseti 'e 2.6 ki he ta'u 2024. Ko e ngaahi fonua hangē ko E 'Otu Motu Kuki' (Cook Islands), Fisi, mo Ha'amoā 'oku nau ta'imalie he tupu vave 'a e takimamata, lolotonga ia 'oku ta'imalie ngaahi fonua kehe mei he ngaahi langa tupu mei he 'atā 'a e fefononga'aki'. Kaikehe, ko e fakangatangata he tokolahi 'a e kaungāue pehē ki he ngaahi feitu'u fakatakimamata' 'oku 'asi mai 'a e fakatamaki ki he tupu faka'ekonomika'. Ko e tu'u lavengofua ki he ngaahi fakatamaki pehē ki he ta'au fakanatula 'oku hoko ko e palopalema tatau he tupu faka'ekonomika mo e tu'unga totongi koloa 'i he Pasifiki'.

'I 'Aositelelia', na'e holo 'a e tupu faka'ekonomika ki he pēseti 'e 2.1 'i he kuata ua 'o e ta'u 2023, 'o taki he langa lalahi 'a e Pule'anga' mo fakatautaha 'i he ngaahi koloa tolonga'. Ko e ngāue faka'ekonomika' 'oku fakafuofua ke tuai ange 'i he toenga 'o e ta'u 2023 tupu mei he mā'olunga 'o e totongi tupu 'o e ngaahi noo', mamafa 'a e koloa', pea pehē ki he si'i e ivi ngāue'. 'Oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonomika ki he pēseti 'e 1.7 ki he ta'u 2023 mo e pēseti 'e 1.4 ki he ta'u 2024.

'I Nu'usila', ko e tupu faka'ekonomika ki he kuata ua 'o e ta'u 2023, na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 0.9, pea ko e tupu fakata'u na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 1.2 ki he ta'u 2023 pea pēseti 'e 1.5 ki he ta'u 2024. Ko e vakai ki he kaha'u 'oku fakafuofua ke uesia he tō lalo 'a e fiema'u mei tu'apule'anga', ma'olunga 'a e tupu totongi nō', mo e holo 'a e 'inasi 'o e fakamole 'a e pule'anga'. Ko e vakai ki he ta'u fakapa'anga 2025, ko e ngaahi ngāue faka'ekonomika ki he māketi 'i 'Aositelelia mo Nu'usila' 'oku fakafuofua ke tu'uma'u fakataha mo e tupu faka'ekonomika' 'o māmālie ange. Ko e fakaakeake ko ia 'i he takimamata ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki Tonga 'oku 'amanaki ke hoko atu, lolotonga e tuai ange 'a e tupu 'i he ngaahi fonua tokelau 'o e Pasifiki 'e malava kenau sio ki he fakalalakaka fakatatau mo e anga 'a e tupu 'a e fefononga'aki fakamamani lahi, 'o monū'ia ai 'a e takimamata 'a Tonga.

Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua

Ko e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' pea mo hono hala fononga', 'oku meimei ke fakafalala ia 'i he sekitoa taautaha' pea mo 'ene ivi malava ki hono fakalongomo'u'i 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika', 'i he fengāue'aki fakataha pea mo e pule'anga' ki hono fakahoko ha ngaahi 'inivesimeni mahu'inga ke kake'i 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika tefito'. 'I he ta'u fakapa'anga 'e ua kuo hili', 'oku fakafuofua 'e hōloa 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e -0.6 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022, pea 'e kake ki he pēseti 'e 2.8 'i he Ta'u Fakapa'anga 2023. Ko e hu'unga ko 'eni', 'oku ne faka'ilonga'i 'a e tafoki ke longomo'ui ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika', 'o ho'ata mai 'a 'ene fakalalakaka ange kimu'a mei he uesia tamaki 'o e Koviti-19, pehē ki he pā 'a e mo'unga afi HTHH, kaunga ki ai mo hono faka'atā 'a e kau'āfonua'. Na'e hoko 'a hono faka'atā 'a e kau'ā fonua' ke ne to e fakamo'ui mai 'a e sekitoa ki he fakatau fakalūkufua' mo e fakamovetevete', pehē ki he ngaahi ngāue fakatakimamata 'i he hili 'a e fakatamaki'. Ko e to e ake ko 'eni' na'e fakaivia ia mei he kei lahi 'a e talafi pa'anga mei he ngaahi fāmili mei tu'apule'anga', to e kake mo hono hūmai 'o e ngaahi koloa' mei muli', ngaahi falekai' mo 'ene ngaahi pisinisi felālāve'i', 'a ia ko 'enau to e kake hake 'eni mei he tu'unga ma'ulalo.

'Oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonōmika ki he Ta'u Fakapa'anga 2024, ke 'i he pēseti 'e 2.9. Ko e tupu ko 'eni' 'oku tataki ia mei he tu'unga fakalalakaka kuo a'usia 'e he sekitoa langa' pehē ki he sekitoa ngaahi ngāue'. 'Oku hoko 'a e kei fakautuutu ange 'a e talafi pa'anga mai 'a e kāinga nofo muli' ke ne kei pukepuke 'a e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga 'i he 'ekonōmika', 'o hangē ko e foki 'a e 'ekonōmika' ke nōmolo hili ko ia 'a e faingata'a māhanga 'o e mahaki faka'auha 'o e Koviti-19' mo e pā 'a e mo'unga afi HTHH 'i he 2022. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi poloseki lalahi

'oku 'amanaki ke fakahoko, kau ki ai 'a hono langa 'o e langa 'o e ngaahi faleako' (*Safer School Infrastructure Project*), ma'u'anga ivi mei he havili', pehē ki he poloseki 'inivesi 'a e Pule'anga' 'i he fengāue'aki mo e ngaahi sekitoa taautaha' (PPP).

Neongo 'a e hōloa 'a e tu'unga totongi 'o e koloa fakamāmanilahi' 'o 'ikai tatau mo e 'amanaki', ka 'oku hoko 'a e kei tolonga 'a e ngaahi vākovi fakapolitikale 'i he vā 'o Lūsia, 'Iukuleini mo Kasa', ke ne kei fakatupu veiveiua ke kei hikihiki pē 'a e ngaahi totongi 'o e koloa 'i tu'apule'anga', pea te ne uesia 'a e 'ekonōmika fakalotofonua'. Kuo hoko 'a e lahi 'i he hiki fononga 'a hotau kakai' ki tu'apule'anga' ko ha pole lahi ia ki he'etau kakai 'oku 'atā ke fakahoko 'a e ngāue'. 'Oku to e tānaki atu ki ai pea mo e to e mamafa ange 'a e anga 'o e nofo', takimu'a ai 'a e hikihiki 'i he totongi koloa fakalotofonua', 'oku hoko fakatou'osi 'eni ko ha fili fakafepaki ki he tupu faka'ekonōmika fakalotofonua', 'a ia 'oku fiema'u ke tokangaekina 'eni. 'Ikai ngata ai', ko Tonga' 'oku fu'u tu'u laveangofua 'aupito ki he fakatamaki fakaenatula', feliliuaki 'o e 'ea', pehē ki he ngaahi fakatamaki fakatupakē mei tu'a', pea 'oku nau hoko ko e pole ki he tupu faka'ekonōmika' mo e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa fakalūkufua' 'i Tonga.

Vakai ki he Kaha'u 'o Tonga'

'Oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e Tonga' ke 'i he 'avalisi 'o e pēseti 'e 2.8 'i he ta'u 'e tolu ka hoko', takimu'a heni 'a e kei hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue fakaakeake' pehē ki he fakafuofua 'e kamata'i mo e ngaahi poloseki langa fakalalakaka 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'. Kai kehe, 'oku fakatokanga'i pē 'a e ngaahi pole ki he fakahoko fatongia 'a e pule'anga', tautefito ki he fakangatangata 'i he ivi fakapa'anga' ko e'uhi ko e kei hokohoko 'a hono tā fakafoki 'o e mo'ua nō', fakataha mo hono totongi 'o e fakalelei vāhenga pēseti 'e 5.0 ki he fakalelei vāhenga' (COLA), pehē ki he tali ki he tohi tangi mei he kau toketā mo e neesi'. Fakatatau ki he līpooti 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia'ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e Pasifiki' (Asian Development Bank Pacific Economic Monitor), 'oku fakafuofua 'a e 'ekonōmika 'o e Pasifiki' ke fakautuutu ange 'ene tupu', 'o tataki 'e he to e longomo'ui mai 'a 'enua ngaahi sekitoa takimamata', pehē ki he fakalahi 'a e patiseti fakamole ki he ngaahi ngāue langa lalahi'. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e kaunga lelei 'eni ki he 'ekonōmika 'a Tonga' mei he to e lelei ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua kaungā'api Pasifiki', tautefito ki he tokolahi 'a e kau folau'eva'eva'. Ka neongo 'eni, 'e kei hoko pē 'a e uesia 'a e tokosi'i 'a e kau ngāue 'oku 'atā ke nau fakahoko 'a e ngāue', pehē ki he si'isi'i 'a e nofo'anga ma'ae kau folau'eva'eva' ke ne kei fakangatangata 'a e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga'. 'Oku to e fakafalala foki 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'o 'Asitelēlia mo Nu'usila', he 'oku na mahu'inga lahi ki hono tokonia 'a e fakalalakaka' mo e talafi pa'anga mai 'a hotau kāinga 'oku 'i ai'.

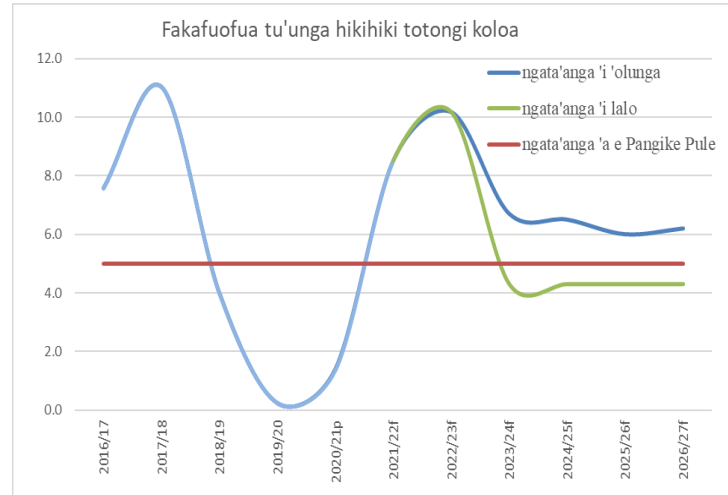
'Ikai ko ia pē, 'i he tafa'aki pa'anga 'a e Pangikē, pe 'oku kei 'i he tu'unga lelei pe. Ka 'oku mahu'inga foki 'a hono tokangaekina 'o e hulu fakapa'anga 'oku 'ata ke nō 'mei he Pangikē. 'I he taumu'a ke ngāue'aki 'a e hulu fakapa'anga ko'eni, 'oku fiema'u ai 'a etokanga lahi ke fakahoko 'a e ngaahi pōloseki fakalalakaka' pea mo e fakamole ki he ngaahi ngāue fakalalakaka lalahi', ko e'uhi ke lava ngāue'aki 'a e hulu fakapa'anga ko'eni. Neongo 'a e tu'unga lelei 'a e sekitoa faka Pangikē' o fokotu'u ai 'a e makatuliki malohi mo tū'uloa', ka ko hono ola lelei, 'e fakatefito ia 'i he sekitoa taautaha, 'i he malava ke nau nō pea mo ngāue'aki ki he ngaahi ngāue langa fakalalakaka'. Ko hono faka'ai'ai mo tokonia ko ia 'o e sekitoa taautaha' ke lava ke nau nō mo ngāue'aki lelei 'eni ki ha ngāue fakalalakaka 'e malava ke ne fakatupulekina ai 'a e tupu faka'ekonōmika', 'e tokoni 'eni ki he tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua'. 'I hono fakakatoa, fehanganagai foki 'a e fonua' mo e ngaahi pole fakamamani lahi, totongi 'o e mo'ua nō, pea mo e tu'u laveangofua ki he feliliu'aki 'o e 'ea' pea mo e fakatamaki fakafokifa mei tu'a'. 'Oku

mahu'inga ai ki he ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe, ke mateuteu mo tokanga' ki hono fakahoko 'o e ngaahi me'afua 'e malava ke fakasi'isi'i 'a e ola tamaki ki he tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua'.

Fakafuofua ki he Tu'unga Totongi Koloa

Ko e fakafuofua ki he tu'unga totongi koloa 'oku kei tu'u veiveiua 'aupito tupu mei he 'atakai faka'ekonomika fakamamāni lahi', ko e vākovi fakapolitikale 'oku lolotonga hoko', ka e pehē ki he faingata'a ke fakafuofua lelei 'a e hikihihi 'i he totongi 'o e koloa fakalotofonua', pea kuo fakatokanga'i 'eni talu mei Septema 2022. 'I he lolotonga ni, ko e ngaahi fakamatala 'oku ma'u', fakataha mo e ngaahi fakafuofua 'analaiso kuo fakahoko', 'oku fakafuofua 'a e hikihihi 'a e 'avalisi fakata'u 'o e tu'unga totongi koloa fakalukufua', ki he vaha'a 'o e pēseti 'e 4.3 ki he pēseti 'e 6.7 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga'. Kae kehe ko e tu'unga totongi koloa 'e fekau'aki lahi mo e fenga'unu'aki 'i he tu'unga totongi fakamamāni lahi pehē ki he tu'unga veiveiua 'o e ngaahi nofo fevākovi'aki faka kolopale'.

A Fakatātā 1: Fakafuofua tu'unga hikihihi totongi koloa

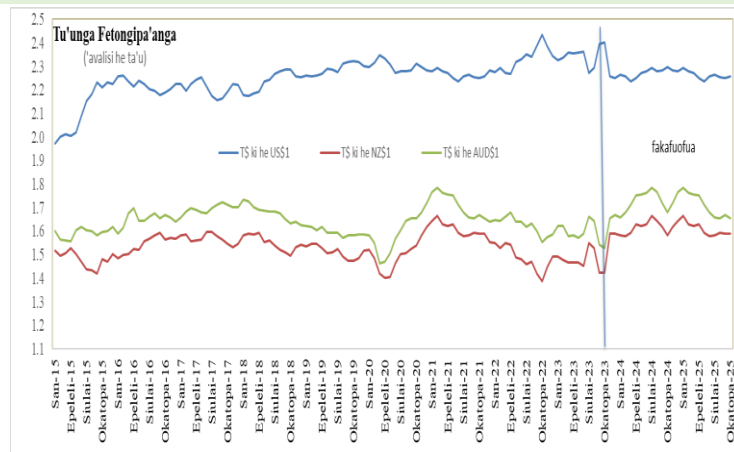

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Fakafuofua ki he Tu'unga Fetongi Pa'anga

Ko e kaha'u 'o e fakafuofua ki he tu'unga fetongi pa'anga 'oku liliu ngofua, 'o makatu'unga 'i he ngaahi me'a ko eni', kau ai ha teuteu ke fakahoko ha totongi fakafoki nō ki Siaina, fiema'u ki he pa'anga Tonga', ngaahi ngāue fekau'aki mo e fefakatau'aki mo fakatu'apule'anga', tukunga 'o e 'ekonomika 'i he kolopale', ko 'etau tu'unga totongi koloa' mo e tupu faka'ekonomika'. Ko e tupu faka'ekonomika 'a Nu'usila, 'Asitelēlia mo 'Amelika', mo 'ene uesia 'i he ngaahi tokoni fakalalakala' mo e talafi pa'anga mai 'a hotau kāinga mei muli' te nau uesia 'a e tu'unga fetongi pa'anga 'i he kaha'u'. Ko e ngaahi feliuliuaki ko 'eni 'i he tu'unga fetongi pa'anga' te ne uesia 'a e ivi fakatau 'o e ngaahi pa'anga 'oku ma'u mei hē talafi pa'anga mei hotau kāinga nofo muli', tukunga 'o e nofo', pehē ki he tu'unga mo mo'ui 'o e ngaahi fāмили' 'oku fakafalala ki he ngaahi pa'anga ni. Ko ia ai 'oku mahu'inga ke pukepuke ha fakafetongi pa'anga

A Fakatātā 2: Fakafuofua ki he Tu'unga Fetongi Pa'anga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

fe'unga ke ne teke'i 'a 'etau tu'unga matu'uekina 'o e ngaahi ta'au faka'ekonōmika' mo faka'ai'ai ha langafonua 'oku tu'uloa ma'ae kakai'.

Tupu Faka'ekonomika 'a e Ngaahi Sekitoa'¹⁸

Sekitoa Ngoue', Vao'akau' mo e Toutai':(pēseti 'e 17.5 'o e GDP)¹⁹

'I he Ta'u Fakapa'anga 2024', 'oku fakafuofua ke holo 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Ngoue', Vao'akau' mo e Toutai' ki he pēseti 'e -0.8 mei he tupu pēseti 'e 0.2 'i he Ta'u Fakapa'anga 2023'. 'Oku makatu'unga 'eni mei' he fakafuofua 'e holo 'a hono hūatu 'a e fua 'o e ngoue' mo e ola 'o e toutai' ki tu'apule'anga', tautefito ki he hina', meleni' mo e niu' mei' he tafa'aki 'o e ngoue', pehē ki he tuna' mo e limu' mei he tafa'aki 'o e toutai'.

'Oku kei taki mu'a pē 'a e ngoue' 'i he sekitoa ko 'eni', 'aki 'a e pēseti 'e 15.3 'ene tokoni ki he GDP fakalūkufua 'o e sekitoa'. 'I he vakai ki he kaha'u', 'oku 'i ai e 'amanaki 'e tupulaki māmālie pē 'a e sekitoa ko 'eni' 'aki 'a e 'avalisi pēseti 'e 1.1, 'i he mahu'inga ke malu 'etau me'atokoni', fakaakeake', fakalahi 'a e patiseti fakamole ki he ngāue fakalalakala lalahi 'a e sekitoa' 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha (PPP). 'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono teke 'a e taumu'a ke fetongi 'a e ngaahi koloa hūmai' 'aki 'a hono fakatupulaki 'a e ngaahi koloa ngaohi fakalotofonua' pea mo e ngaahi koloa hūatu ki tu'apule'anga'.

Kaekehe, 'e hokohoko atu hono uesia 'e he ngaahi pole anga maheni' hono uesia 'a e sekitoa' ni 'o hangē ko e ngaahi fakatamaki faka-e-natula', feliuliuaki 'o e 'ea', pehē ki he ngaahi fakatamaki fakatu'upakē mei tu'a'. 'Oku 'i ai foki mo e fakafuofua 'e kei hoko pe 'a e hikifonua 'a e kau ngāue' ki muli' ke ne uesia 'a e fakahoko fatongia' 'o hangē ko ia 'oku hoko'. 'E 'amanaki leva ke fengāue'aki mo hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakala' mo e ngaahi hoa ngāue fakavaha'a fonua' ke tokonia 'a e sekitoa' ki he tu'unga 'oku tonu ke a'u ki ai'.

Ngoue mo e Vao'akau: 'Oku fakafuofua ke to e hōloa ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa' ni ki he pēseti 'e -0.1, mei' he holo pēseti 'e -1.6 'i he ta'u kimu'a'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he holo 'i he hūatu 'o e hina', meleni' (kaunga ki heni 'a e vakatahi' mo e la'ala'ā), pehē ki he niu'. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko', 'oku fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 1.2, makatu'unga 'eni mei he ngaahi polokalama fakalalakala' 'i 'o e sekitoa', kau ki ai 'a hono fakahoko 'o e Poloseki ki hono tō koane, ngaohi fafanga mo e fakaili 'o e fanga moa' (Tonga Circular economy project) (PPP).

Toutai: 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa' ni ki he pēseti 'e 5.8 ki he Ta'u Fakapa'anga 2024' fakahoa ki he tupu pēseti 'e 13.7 'i he Ta'u Fakapa'anga 2023. Na'e makatu'unga 'eni mei he holo 'a hono hūatu 'o e tuna' mo e limu'. Neongo 'a e faka'atā 'o e ngaahi kau'āfonua', 'oku te'eki pē ke toe lava hono hūatu 'o e ika palu' 'o hangē ko e ngaahi fakafuofua kimu'a', makatu'unga 'eni mei' he fili pē 'e he kau toutai' ke nau fakatau fakalotofonua kae 'oua 'e toe hūatu ki tu'apule'anga. 'Oku kei hoko pē 'a e toutai 'o e tuna' ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa' ni neongo 'oku fakangatangata pē 'a hono lau 'a e GDP ki he ola 'o e toutai 'o e ngaahi vaka fakalotofonua' pē fakatatau ki he faka'uhinga 'a e Potungāue Sitetisitika'. 'Oku kei faka'amu pē 'a e Pule'anga' ke fakatokolahi 'a e ngaahi vaka toutai tuna fakalotofonua'. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko' 'oku fakafuofua ke tupu 'a e sekitoa' ni 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 0.7, makatu'unga

¹⁸ Pēseti 'o e ngaahi sectors mahu'inga ki he GDP 'oku te'eki ai ke fakakau ai ha ngaahi totongi kehe (kau ai 'a e subsidies, tokanga mo e totongi Pangikēe).

¹⁹ Sekitoa ki he Ngoue mo e Toutai 'oku kau ki ai 'a e Ngoue mo e Toutai.

'eni mei hono teke 'o e ngaahi polokalama langa fakalalakalaka ki he sekitoa' ni kau ki ai 'a e ngaahi ngāue fakalalakalaka lalahi fengāue'aki mo e sekitoa taautaha (PPP), 'o kau ki ai mo e langa 'o e fale ngaohi'anga ika 'i Tonga.

Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua²⁰ (pēseti 'e 13.5 'o e GDP)

Ko e sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua' ko e taha ia 'o e ngaahi poutuliki 'o e tupu faka'ekonōmika', neongo e ngaahi pole 'oku takimu'a 'a e sekitoa' ki he fakaakeake 'a e 'ekonōmika''a e fonua'. 'Oku fakafuofua 'e kake mai 'a e sekitoa' 'aki 'a e pēseti 'e 0.1 'i he ta'u fakapa'anga 2023, ki he pēseti 'e 6.2 'i he ta'u fakapa'anga 2024, pea toe hiki 'i he ta'u fakapa'anga 2025 ki he pēseti 'e 6.7. Ko e fakalalakalaka ko eni', 'oku makatu'unga ia mei he kei hokoatu hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue lalahi faka'ekonōmika' tautefito ki he sekitoa ki he ngaahi ngāue langa'.

Ko e tupu ko eni 'i he sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua', 'oku takimu'a ai 'a e ngaahi ngāue langa', ngāue keli 'anga koloa' mo e maka' pea pehē ki he ma'u'anga 'uhila' mo e vai'. Kaikehe, ko e sekitoa ngaohi'anga koloa fakalotofonua', 'oku hā mai 'a 'ene nga'unu pē he 'alunga tatau mo e ngaahi pisinisi na'e uesia' ko e'uhi' ko e fokoutua fakamāmani lahi'. 'Oku 'i ai 'a e tui 'i he vakai ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai'' 'oku fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 5.6, makatu'unga mei'he ngaahi ngāue langa fakalalakalaka 'oku lolotonga fakahoko' pea mo e ngaahi ngāue fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he ngaahi ta'u 'e tolu ka hoko mai''.

Sekitoa Langa: 'Oku takimu'a 'i hono tataki 'a e tupu faka'ekonōmika', kau ki ai mo'ene felāve'i mo e ngaahi sekitoa kehe' ki hono langa'i 'a e ngāue faka'ekonōmika'o e fonua'. 'Oku fakafuofua 'e vave ange 'a e tupu' mei he 'ene tō lalo pēseti 'e -1.4 'i he ta'u fakapa'anga 2023, ki he pēseti 'e 13.7 he ta'u fakapa'anga 2024. Ko e tupu ko eni 'i he ta'u fakapa'anga 2024, mei he ngaahi ngāue langa fakalalakalaka 'oku lolotonga fakahoko' hange ko hono fakalahi 'o e Uafu Kuini Salote', ngaahi ngāue langa fo'ou ko ia ki he HTHH, Fale Mamata'anga Sipoti Ako Ma'olunga 'o Tonga' pea mo e tokolahi mo e langa taautaha 'a e kakai 'o e fonua'. Ko e tupu faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 12.7 makatu'unga mei'he ngaahi ngāue langa fakalalakalaka 'oku lolotonga fakahoko' pea mo e ngaahi ngāue lalahi fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko kau heni 'a e hala fakakavakava Fanga'uta'.

'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga lelei 'a e vakai ki he ta'u 'e tolu ka hokomai', 'a ia 'oku fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 8.6, makatu'unga mei'he ngaahi ngāue langa fakalalakalaka 'oku 'amanaki ke fakahoko' pea mo e ngaahi ngāue lalahi fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'', 'oku kau ai 'a e Langa fo'ou 'o e Falealea, Ngaahi fale fai'anga hopo fo'ou, langa 'o e hala fakakavakava Fanga'uta', Fale Misiume Fakafonua, Langa fo'ou Falemahaki 'o Vava'u mo e 'Apiako ki he kau Neesi, Poloseki Tapanikale, Hōtele Matātahi Loloma, kau atu ki ai mo e fakalahi 'o e patiseti fakamloe ki he ngāue fakalalakalaka 'o e ngaahi sekitoa', 'o kau ai Poloseki ki hono tō koane, ngaohi fafanga mo e fakaili 'o e fanga moa' (Tonga Circular Economy System), Langa fale Ngaohi mo e Fakatupu 'o e mahoa'a efuefu 'i Tonga ni, Fale ki he ngaohi 'o e koloa ki he fefakatau'aki, Hōtele Matātahi'i Fua'amotu'. Kuo toe vakai'i 'e he Pule'anga 'a e Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue lalahi', Konga II (NIIP II) ke fataki mo tūhulu 'a e ngaahi palani ngāue fakalalakalaka kotoa, fekau'aki mo e ngaahi ngāue lalahi 'i he fonua'.

²⁰ Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua 'oku vahevahe ki he kongā lalahi 'e 4: Sekitoa Langa, Sekitoa Keli'anga Maka, Sekitoa 'Uhila mo e Vai pea mo e Sekitoa Fakatupu Koloa.

Keli'anga Koloa mo Tata'anga maka: 'oku fakafuofua ke nga'unu pē he 'alunga tatau 'e hu'u ki ai e fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue langa'.

'Uhila' mo e Vai': Na'e kaka ki he pēseti 'e 2.3 'a e sekitoa' ni 'i he ta'u fakapa'anga 2023, pea toe kaka ki he pēseti 'e 2.4 'i he ta'u fakapa'anga 2024 pea pēseti 'e 4.0 'i he ta'u fakapa'anga 2025, 'o fenāpasi pē ia mo e fe'unu'aki 'a e ngaahi ngāue langa'. 'Oku fakafuofua ke kake ki he 'avalisi pēseti 'e 5.6 'a 'ene tupu' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'', makatu'unga 'i he 'amanaki ke toe lahi ange 'a e fiema'u ki he ngaahi ngāue ki he 'uhila' pea mo e fakautuutu ange 'a e ngaahi ngāue langa'.

Sekitoa Fakatupu Koloa: Na'e 'alu hake ki he pēseti 'e 0.2 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa ko 'eni' 'i he ta'u fakapa'anga 2023 pea mo e 2024, pea 'oku fakafuofua ke mālohi ange ki he tupu 'avalisi pēseti 'e 0.5 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai''. 'Oku 'i ai 'a e tui 'i he vakai ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai'' 'oku fakafuofua ke tupu 'a e sekitoa fakatupu koloa', makatu'unga 'i he ngaahi ngāue fo'ou 'oku fakahoko he Pule'anga' ke fakaakeake mo tokonia 'a e ngaahi sekitoa' kau ki ai hono ngaohi mo e fakatupu 'o e mahoa'a pea mo e fafanga ki he monumanu' 'i Tonga. 'Oku hā 'i he tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa fakatupu koloa', makatu'unga ia mei' he fakautuutu ange hono fiema'u 'o e ngaahi koloa langa', fiema'u vai, mā levani' pea mo e ngaahi koloa ngaohi kehe pē.

Sekitoa Ngaahi Ngāue: (pēseti 'e 50.3 'o e koloa ngaohi fakalotofonua)

Ko e sekitoa ki he ngaahi ngāue', 'a ia 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 50.3 'o e kotoa 'o e koloa ngaohi fakalotofonua', 'oku mahino 'a e tu'unga mateuteu 'a e sekitoa' ke makātekina 'a e faingata'a', neongo e fehangahangai mo e holo mei' he ta'u fakapa'anga 2020 ki he ta'u fakapa'anga 2022, tupu mei' he faingata'a 'o e Koviti-19 mo e HTHH. Na'e kake 'a e tu'unga faka 'ekonomika 'i he sekitoa 'i he ta'u fakapa'anga 2023, tupu mei hono faka'atā 'a e kau'afonua' pea foki ki he ngāue angamaheni', fakafuofua ki he tupu pēseti 'e 4.7. 'Oku fakafuofua ke hokoatu 'a e tupu faka 'ekonomika ki he ta'u fakapa'anga 2024, 'aki 'a e pēseti 'e 4.1, 'o makatu'unga 'i he ake 'a e ngāue faka 'ekonomika 'i he sekitoa' hangē ko e sekitoa ki he hū koloa fakalukufua', fakamovetevete' pea mo e takimamata'. 'I he vakai ki he kaha'u', 'i he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fakafuofua ke tupu pēseti 'e 3.4, 'o tataki 'e he ngaahi fakalalakaka mei tu'apule'anga', kei mālohi 'a e talafi pa'anga mei muli', mālohi mo e tupu 'a e takimamata'. Neongo 'eni', ko e ngaahi ta'au mei tu'apule'anga', hangē ko e liliu fakafokifā 'i he fakatupu koloa fakamāmani lahi pea pehē ki he ngaahi fakatamaki fakanatula' 'a ia 'oku kei hoko ko e ngaahi pole ia 'oku fakafuofua ko 'eni'.

Ko e vakai ki he ngaahi ngāue 'i he sekitoa iiki 'oku fakamalumu 'i he Sekitoa 'o e ngaahi ngāue' 'oku anga pehe' ni.

Fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete: Ko e sekitoa ki he Hū koloa Lalahi mo Fakamovetevete 'oku ne 'omai ha tu'unga faka'ekonomika lelei ki he kaha'u, 'o fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 3.4 ki he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku makatu'unga 'eni he ma'olunga 'i he tu'unga talafi pa'anga mei tu'apule'anga', fakataha mo e fakalalakaka 'i he fakamole 'a e pule'anga 'i he fakalelei vāhenga, 'o lahi ange ai 'a e hū koloa mei tu'apule'anga'. 'I he vakai ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku fakafuofua 'e tupu pēseti 'e 3.0. Kaikehe, ko e vākovi faka-politikale 'oku hoko 'i he vā 'o Lusua-'Iukuleini mo Kasa', te ne lava uesia 'a e fakamole fakamāmani lahi' ki he fetu'utaki, 'o ne hiki ai 'a e fakamole ki hono hūmai 'o e koloa me'atokoni mo e ivi'.

Ko e ngāue 'a e sekitoa ki he ngaahi Hōtele mo e ngaahi Falekai 'oku fakatefito ia 'i he ake pea to e longomo'ui mai 'a e sekitoa takimamata', 'i he ta'u fakapa'anga 2023, hili hono faka'atā 'a e kau'āfonua fakavaha'apule'anga'. Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2024 mo e 2025 'e hokohoko atu 'a e tupu faka'ekonomika, 'i he tupu ko e pēseti 'e 115.8 mo e 35.0, fakatou'osi, 'o fakatupunga mei he to e tu'uta mai 'a e kau folau 'eve'eva he ngaahi vaka meili. Ko e sekitoa ko eni 'oku 'amanaki ke toe hiki hake ki he ta'u fakapa'anga 2025, fakatatau ki hono to e faka'ataa 'o e kau'āfonua 'i he potu tahi Pasifiki', mo e ngaahi fokotu'utu'u ke tohoaki'i mai ha ngaahi 'iote ki he Fonua'. 'Oku fakatokanga'i heni 'e fakalele 'e Tonga' ni ha ngaahi fakataha lalahi fakafeitu'u 'o kau ai 'a e fakataha 'a e kau taki 'o e Pasifiki' 'i 'Aokosi 2024, 'o tānaki atu 'a e ngaahi fiema'u makehe ki he ngaahi sekitoa kehe. Ko e ngaahi ngāue 'oku taki ai 'a e Pule'anga, kau ai 'a e vā fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e sekitoa taautaha (PPP) 'o hangē ko e Fale Fakatakimamata 'i Fu'amotu mo e polokalama "to e langa ke lelei ange" 'a ia 'oku taki ai 'a e Potungāue Takimamata, 'oku matu'aki mahu'inga honau fatongia hono poupoua mo hono teke 'o e tupu faka'ekonomika ki he sekitoa mahu'inga ko eni'.

Ko e Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui mo fakasōsiale', 'oku 'amanaki ki ha tupu pēseti 'e 4.0 ki he ta'u fakapa'anga 2024 pea mo e tu'unga tupu tatau ki he ta'u fakapa'anga 2025. Ko e sekitoa ki he Mo'ui', fakataha mo e sekitoa ki he ako' 'oku na tu'u ko e ongo tefito'i sekitoa 'i he sekitoa fakasōsiale' pea ko naua 'oku na meimei ma'u 'a e lahi taha 'o e Patiseti 'a e Pule'anga'. 'Oku mahino heni 'a e taukave 'a e Pule'anga ke fakamu'omu'a pea mo fakatupu ha ngāue ki he ongo sekitoa ko eni' ko e'uhi ko 'ene mahu'inga ki hono fakalalakala'i 'o e kakai'. Kuo fakahā 'e he Pule'anga 'a 'ene mateuteu ke tokoni ki he ako lolotonga 'a e hoko 'a e mahaki faka'auha Kōviti 19, pea fakalahi 'a e tokanga ke to e fā lahi ange he tu'unga lolotonga ke mateuteu ki ha hoko mai ha faingata'a fakaenatula. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'a e fakalalakala 'i he sekitoa ki he Mo'ui' 'o kau ai 'a hono fokotu'utu'u 'a e Founa Faka'ehi'ehi Fakafonua mei he Mahaki 'ikai pipihi (2021-2025) pea mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue ki he Mo'ui' hangē ko e 'Ako'anga Neesi Kuini Salote', Falemahaki Vava'u, pea mo e Fale Taialasisi 'i he Potungāue Mo'ui'. Ko e ngaahi ngāue fakalalakala ko eni' 'oku fenāpasi ia mo e polokalama lolotonga ki hono tokangaekina e mahaki 'ikai pipihi, pea mo e ngaahi pole kehe pe 'I he tafa'aki mo'ui lelei'. Tānaki atu ki ai, mo e ngāue faka'utumauku ke tokangaekina 'a e 'auhia 'a e kau nēsi' ki tu'apule'anga ke fakamālohi'i 'a e taumu'a ke mateuteu pea mo ha sekitoa 'oku longomo'ui 'i Tonga.

Ko e sekitoa Ako' 'i Tonga 'oku fakafuofua ke hokohoko atu 'ene tupu faka'ekonomika', 'o fakafuofua ke tupu pēseti 'e 3.3 tatau ki he ta'u fakapa'anga 2024 mo e 2025. Ko e halafononga fakalalakala ko 'eni' 'oku makatu'unga ia he ngaahi fokotu'utu'u 'oku fakataumu'a ke fakalalakala 'a e fa'unga 'o e ako fakalukufua'. Ko e makamaile mahu'inga eni 'i hono fokotu'u 'a e 'Univesiti Fakafonua 'o Tonga', ke faka'ilonga'i 'aki 'a e momeniti mahu'inga hono hiki'i hake 'a e ako ma'olunga ange 'i he fonua'. Ko hono fakalahi 'o e ako tokamu'a (ECEs) 'oku tokoni ia ki he fakalalakala 'o e sekitoa 'aki hono fakatoka ha alangafale fefeka ki he fakalalakala 'o e ako mei he ta'u iiki. Ko e tōtōivi 'a e sekitoa ki hono fakalele ha ako 'oku lelei 'o kau ai 'a e hokohoko hono fakahoko 'a e polokalama lolotonga' pea mo e ngaahi ngāue hangē ko e poloseki SET, to e vakai'i 'a e silapa ako, lesisita 'o e kau faiako, ako ngāue'aki 'a e tekinolosia' ke tokoni'i 'a e founa ki hono fakahoko 'o e ako pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki mui' ni 'o

fakafou hono fakahoko 'a e polokalama kai pongipongi 'a e lautohi pule'anga', pea kau ki ai mo e ako tokamu'a' ke tokonia 'a e tu'unga mo'ui 'a e fanau'.

Sekitoa ki he Fefononga'aki mo e Tauhi'anga Koloa: Fenāpasi mo e ngaahi ngāue fakalalakala 'i he sekitoa Fakatupu koloa 'o e langa faka'ekonomika', ko e sekitoa Fefononga'aki mo e Tānaki'anga koloa 'oku 'asi mei ai 'a e tupu faka'ekonōmika ki he kaha'u'. 'Oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonomika ki he pēseti 'e 2.0 ki he ta'u fakapa'anga 2024 mo e pēseti 'e 2.2 ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'o tupu mei he tokolahi 'o e fefolau'aki' talu mei hono faka'atā 'o e kau'āfonua' pea to e fakatupulekina hono tokongaekina 'a e fefolau'aki fakalotofonua' mo e fakavaha'apule'anga', pea longomo'ui ai 'a e sekitoa fefolau'aki vakatahi'. 'Oku 'asi hake 'a e sekitoa ko eni', 'o kau he ngaahi sekitoa 'oku nau tokoni'i 'a e ngaahi ngāue faka'ekōnomika', 'i he lelelange 'a e fetu'utaki'.

Ko e ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga mo e Taumalu'i fonua: Ko e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' mo e Taumalu'i Fonua', 'oku fakafuofua ke tupu pēseti 'e 1.2 ki he ta'u fakapa'anga 2024, pea pēseti 'e 1.3 ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'o taki mei he tokolahi ange 'a e tokolahi 'o e kau ngāue fakapule'anga' mo e mafatukituki 'o e vāhenga', 'aia ko e taha ia 'o e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku ngāue'aki ki hono muimui'i mo pule'i.

- **Ngāue Fakataha 'a e Pule'anga mo e Sekitoa taautaha (PPP):** 'Oku ngāue fakataha 'a e Pule'anga' pea mo e Sekitoa taautaha' ke fakahoko ha ngaahi faingamālie ngāue ke leva'i mo tokoni'i 'a e tupu faka'ekonōmika'. 'Oku kau ki heni 'a hono fakalahi 'o e patiseti ki he fakamole ki he ngāue fakalalakala lalahi' 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha' (PPP), ki he \$9.1m 'i he ta'u fakapa'anga 2025. 'E tokoni eni ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi poloseki PPP kuo'osi kamata'i 'i he ta'u fakapa'anga 2024, 'a ia na'e vahe'i ki ai 'e he Pule'anga' 'a e \$8.0m. Ko e fakalukufua 'o e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi me'afua 'o e ngāue ko 'eni' 'oku hā atu 'i he **A-Tēpile 1** 'i lalo:

A. Fakamatala fakalukufua hono ngāue'aki 'a e pa'anga ke tokoni ki hono fakaakeake 'a e ngaahi sekitoa.

A-Tēpile 1: Ko e toenga palanisi mei he PPP		
Sekitoa	Fakamole 2023/24(\$m)	Pa'anga vahe'i ki he ngaahi ngāue (\$m)
Ngoue	0.07	1.08
Toutai	0.51	1.00
Langa	0.07	0.31
Fakatupu koloa	0.32	0.43
Takimamata	0.03	4.01
Ngaahi 'ilo fo'ou ki he Sekitoa Taautaha		0.17
	1.0	7.0
Katoa Fakamole		1.0
Katoa Pa'anga vahe'i ki he ngaahi ngāue		7.0
Katoa Patiseti		8.0
Toenga pa'anga mei he Patiseti		-

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Vahevahe pa'anga ki he fakaakeake mo tokonia 'a e sekitoa' (PPP)

Ko e palanisi fakamuimui taha, 'a ia 'oku hā 'i he A-Tēpile 1, 'oku ne fakahā mai ai 'a e toenga 'o e palanisi': (1) **katoa ngaahi fakamole \$1.0m, kātoa e pa'anga kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue \$7.0m mei he Patiseti 'esitimeti \$8.0m.**

Palanisi fakamuimui taha ki he Ngaahi Fakamole mo e Pa'anga kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue faka sekitoa:

1. Sekitoa Ngoue - \$1.15m (\$0.07m fakamole kuo fakahoko, \$1.08m 'osi vahe'i ki he ngaahi ngāue ke fakahoko)
2. Sekitoa Toutai \$1.51m (\$0.51m fakamole kuo fakahoko, \$1m 'osi vahe'i ki he ngaahi ngāue ke fakahoko)
3. Sekitoa Langa \$0.38m (\$0.07m fakamole kuo fakahoko, \$0.1m 'osi vahe'i ki he ngaahi ngāue ke fakahoko)
4. Sekitoa Fakatupu koloa \$0.75m (\$0.32m fakamole kuo fakahoko, \$0.43m 'osi vahe'i ki he ngaahi ngāue ke fakahoko)
5. Sekitoa Takimamata \$4.04m (\$0.03m fakamole kuo fakahoko, \$4.01m 'osi vahe'i ki he ngaahi ngāue ke fakahoko 'o kau ai 'a e Tokoni ki he Ngaahi Ngāue Fakamea'a \$1.01m pea mo e Langa ki he Ngaahi Nofu'anga Fakatakimamata \$3.0m)
6. Sekitoa Taautaha \$0.17m (ki he ngāahi 'ilo fo'ou ki he sekitoa')

Fakakatoa ngaahi fakamole mo e pa'anga kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue: \$8.0m**Ola lelei mo e tokoni ki he tupu faka'ekonomika**

Ko e ngaahi ngāue fakalalaka lalahi fengāue'aki 'a e pule'anga' mo e sekitoa taautaha'(PPP), tautefito ki he ngoue mo e toutai', pea 'oku taumu'a ia ke fakaivia ke tokoni ki he'etau tupu faka'ekonōmika 'a e fonua'. Pea ko e tokoni ki he fakakaukau ko eni' 'o hange ko hono fakatau mai 'a e ngaahi naunau ki he ngoue', mo hono fakalelei'I 'o e fale ngaohi'anga ika', pea ko e ngaahi ngāue ko eni 'e malava ke ne fakatupulekina ha ngaahi ngāue. Ko e ola 'o e ngāue' ni te ne fakafuofua 'e tupu fakalukufua 'a e ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua (GDP), pea 'e malava ia 'i hono fakahoko kakato 'a e ngaahi ngāue kuo fokotu'u'.

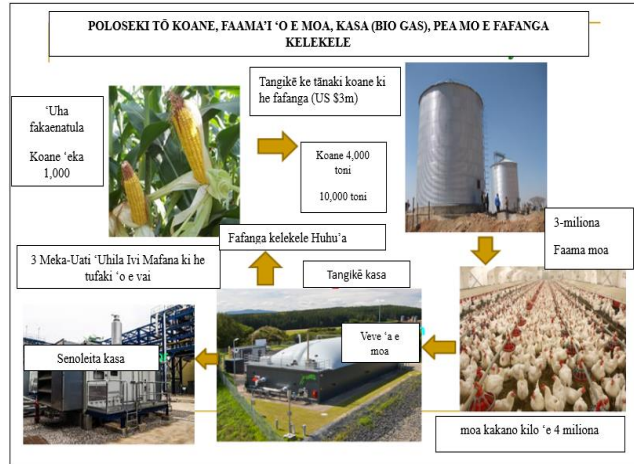
Ko e ngaahi ngāue mo e tokoni', 'oku fakafou 'i he fengāue'aki 'a e pule'anga' mo e sekitoa taautaha', 'oku fakataumu'a ki he tokoni ki hono fakaakeake 'a e 'ekonōmika' makatu'unga 'i he uesia na'e hoko mei he Koviti-19 mo e pā 'a e mo'ungaafi HTHH. 'Oku tānaki atu ki heni 'a e ngaahi polokalama tokoni 'a e pule'anga', hange ko hono langa 'a e ngaahi fale nofo'anga na'e maumau he HTHH, tokonia fakapa'anga 'a e ngaahi pisinisi takimamata', ngoue' mo e toutai'. 'Oku fakahā mei he ola fakamuimui 'a e GDP, 'oku fakafuofua 'e tupulaki 'a e ngaahi tefito'i sekitoa 'ekonōmika', makatu'unga mei he ngāue fakataha mo e ngaahi polokalama tokoni mei he Pule'anga'.

Ke to e lelei ange 'etau tupu faka'ekonōmika mei he ngaahi sekitoa tefito', na'e sio mo vakai'i 'e he Pule'anga' ke tokonia 'a e ngaahi ngāue fakalalaka lalahi 'oku fengāue'aki ai mo e sekitoa taautaha'(PPP). 'Oku kau ai 'a e ngaahi ngāue ko eni':

- a). Hōtele Fetu'u nima (5) 'i Fua'amotu
- e). Falekoloa mo e 'ofisi 'o e Leiola
- f). Fale ngaohi'anga 'o e mahoa'a efuefu
- h). Poloseki ki hono tō koane, ngaohi fafanga mo e fakaili 'o e fanga moa' (Tonga Circular Economy System (TCES)).
- i). Fale ngaohi'anga ika

1. Poloseki ki hono tō koane, ngaohi fafanga mo e fakaili 'o e fanga moa'(TCES) – Sekitōa Ngoue

- Ko e polokalama Fengāueaki 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha (PPP) ko 'eni', 'oku ngāue fakataha ai 'a e Potungāue Ngōue' pea mo e ngaahi sekitoa taautaha', felāve'i mo e ngōue. Ko e poloseki ko'eni' 'oku vahevahe ki he konga 'e tolu (3); *i.* Ko e konga 'uluaki', 'oku fe'unga mo e US\$70,000 'a ia 'oku fengāue'aki ai 'a e Poate ki he Ma'u'anga 'Uhila 'a Tonga' mo e kautaha Siamane ko e "FeW", ki hono fakahoko 'o e fekumi ki he founga hono ngāue'aki 'a e kasa(biogas) mei he fakaveve 'a e monumanu' mo e 'akau lanu mata. 'Oku fakahoko 'a e ngāue ko eni' mei Fepueli ki Tisema 2024. *ii.* Ko e konga hono ua (2), ko hono tō 'o e koane' 'i Tongatapu, ke ngāue'aki ki he ngaohi fafanga moa', 'a ia 'oku fengāue'aki ai heni 'a e Potungāue Ngōue'(MAFF) mo e kautaha NISHI, ke fai ha fekumi mo e ngāue ki he konga ko 'eni', 'o kamata mei Ma'asi ki Sune 2024. *iii.* Ko e ngaohi 'o e moa' mo hono fokotu'u 'o e tangikē toni 'e 10,000 ke tauhi ai 'a e koane ki he fafanga 'o e moa' fakafuofua ki he US\$3.0m. 'Oku tokoni fakapa'anga ai 'a e pule'anga' ki he konga *iii*, ki hono fokotu'u 'o e tangikē ke tauhi ai 'a e koane'.

- Ko e taumu'a' ke kau mai 'a e kau ngoue' ki he polokalama tō koane' ke ma'u 'a e toni 'e 10,000, pea pehē ki he kau atu ki hono fāma'i 'o e moa' ki he moa kakano', 'a ia 'oku fiema'u ai 'a e tokoni 'a e pule'anga' ki hono fokotu'u 'a e tangikē ke tuku ai 'a e koane'.
- *Ola lelei 'e ma'u:* 'Oku 'amanaki 'e tokoni fakapa'anga, faka'ekonomika, mo fakasōsiale 'a e polokalama 'ni ki he tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua'. 'Oku fakafuofua ki he ta'u e nima (5) kuo lele 'a e foi polokalama', ke tokoni ki hono fakasi'isi'I 'a hono ngāue'aki 'o e lolo' ki he ma'u'anga 'uhila', kae fetongi 'e he ivi fakanatula mei he monumanu mo e vesitapolo'. 'E tokoni foki eni ki hono fakasiisi'i 'a e hūmai mei tu'apule'anga 'o e kakano'i moa' (fakafuofua ki he toni 'e 4,000) ki he ta'u, 'a ia 'oku fakafuofua nai ki he 2030 'a e poloseki'. 'I he faka'osi', 'oku 'amanaki foki ke ma'u mo'ui mei ai e kau faama 'oku nau kau ki hono tō 'o e koane', pea mo kinautolu te nau kau ki he polokalama'.
- *Ko hono pule'i:* 'E tokanga'i mo pule'i 'a e poloseki' ni 'e he kautaha 'a ia ko e pule'anga' 'e 'inasi lahi taha ai'.

2. Fale ngaohi'anga ika – Sekitōa Toutai

- 'Oku taumu'a' 'a e poloseki tokoni fakapa'anga ko eni 'a e pule'anga' 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha' (PPP) ke tokoni ki hono hūatu 'o e tuna' ki tu'apule'anga', 'aki 'a hono tokonia 'o e ngaahi fakafe'ātungia 'oku fehangahangai mo e sekitoa toutai', fakafuofua ki he mahu'inga ko e \$3.0m ki he ta'u fakapa'anga 2025. 'E fakahoko ha ngaahi ako, fekumi ki ha maketi, pea mo hono to e fakalelei'i 'a e ngaahi me'a ngāue lolotonga', fakatau 'o e ngaahi misini mo e naunau ki hono teuteu'i 'o e ika pea mo ha ngaahi fakamole ki hono fokotu'u mo fakalelei'.

- 'I he lolotonga' ni, 'oku fakatau atu ki muli 'a e fo'i ika kakato fo'ou pea mo hono fakapoloka ki he ngaahi māketi kehekehe pe 'i tu'apule'anga. 'I hono taumu'a ke to e fakalahi hono hūatu pea mo hono fakatau fakalotofonua'. Ko e poloseki ko 'eni 'oku fengāue'aki ai 'a e Potungāue Toutai' pea sekitoa taautaha', 'o tataki 'e he Kautaha Toutai ko e Atlantis, ki hono fekumi ki ha founa ki hono fokotu'u 'o e fale ngaohi'anga ika'. 'Oku kau ki ai mo hono to'o kakano 'o e tuna' pea pehē ki hono ngaohi ha kapaika fakalotofonua'.

- Ola lelei 'e ma'u: 'Oku taumu'a 'a e poloseki ko 'eni ki ha lelei 'e to e tātaki atu ki hono toutai'i 'o e tuna', pea tokoni ki he 'ekonomika fakalukufua' (GDP) 'i he hūatu ki tu'apule'anga' pea mo e pa'anga 'e ma'u mei ai'. 'Oku tokoni 'eni ke fokotu'u ha maketi ki he kau toutai lolotonga' pea mo kinautolu 'e fie kau mai ki he ngāue fakalalakala 'o e sekitoa toutai', fakalahi e tokoni faingamalie fakangāue ki he kakai fefine, pea mo hono fakalahi 'o e ma'u'anga mo'ui, malu fakame'atokoni, pea mo e mo'ui faka'aho'.

3. Hōtele Fetu'u nima (5) 'i Fua'amotu – Sekitoa Takimamata

- 'Oku taumu'a 'a e poloseki ko 'eni ki hono langa ha hōtele fetu'u nima (5) 'i Fua'amotu, 'a ia 'oku fakafuofua hono fakamole ki he US\$57.0m

Ko e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga ke tokoni ki he poloseki ko 'eni ko e: (i) Poate ki he Pa'anga Malolo 'a e Pule'anga (RFB) US\$12.5m, (ii) Hotele mo e Matatahi Warwick (WHR) US\$2.5m, (iii) Pa'anga Tokoni 'a 'Aositelelia ki he Ngāue Lalahi 'i he Pasifiki (AIFFP) US\$32.0m pea mo e (iv) Kulupu Inivesimeni mo Fakapa'anga 'a e Pasifiki (PFIG) US \$5.0m pea mo e Pule'anga Tonga US\$5.0m kau ki ai mo e tokoni koloa fakafuofua ki he US\$5.0, 'a ia ko e taumu'a fakatupu pa'anga('inivesi) ia ki he pule'anga.

- *Ola lelei 'e ma'u:* 'Oku taumu'a 'a e poloseki ke tokoni ki he tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua', 'i hono fakalahi 'a e: ma'ungāue, pa'anga hūmai, kake'i 'a e sekitoa takimamata', 'i he lahi 'o e tātaki mei he kau folau 'eve'eva mai' pea tokoni ki he ngaahi sekitoa kehe hange ko e toutai mo e ngoue'.

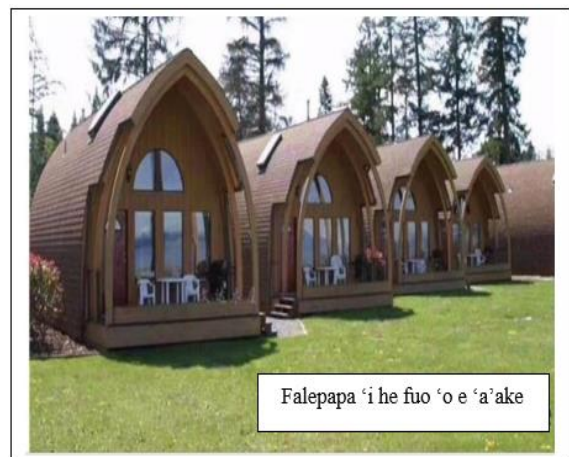
4. Mahoa'a Efuefu ma'a Tonga - Sekitoo Fakatupu Koloa

- Ko e fokotu'u, ke langa ha fale ngaohi'anga mahoa'a (fakafuofua 'a e fakamole' ki he \$15.0m), 'o fakataumu'a ke ngaohi 'a e mahoa'a efuefu' fakalotofonua, ko e konga 'eni 'o e fokotu'utu'u ke fakatupulekina 'a e koloa ngaohi fakalotofonua', pea mo fakasi'isi'i 'a e hūmai 'a e koloa mahoa'a' mei tu'apule'anga'. 'Oku tokoni mo poupu 'a e pule'anga' ki he fokotu'u fo'ou ko eni', 'i he feinga ke fakasi'isi'i 'a e koloa hūmai', fakalahi 'a e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua' pea mo hono tokonia 'a e ngaahi ngāue'anga fakalotofonua'.
- Ko e tokoni mo e fengāue'aki fakataha 'a e pule'anga', 'oku fakafou ia 'I he faka'atā 'o e tukuhau' ki he ngaahi misini, ngaahi naunau langa ki he langa 'o e fale ngaohi'anga mahoa'a', pea mo e ngaahi tokoni makehe pē 'e fiema'u. 'I he lolotonga' ni, 'oku kei fengāue'aki atu 'a e Potungāue Tānaki Tukuhau mo e Kasitomu (MORC) pea mo e kautaha pisinisi ki he fakaikiki 'o e koloa 'e malava ke faka'atā mei he tute'.
- *Ola Lelei 'e ma'u*: 'E tokoni 'a e ngāue ngāue fakalalakaka (poloseki) ko eni' ki he fakalalakaka 'a e sekitoa', pea mo e tupu faka'ekonōmika fakalukufua', makatu'unga 'i hono fakalahi 'o e tu'unga fakatupu koloa fakalotofonua', poupu ki he sekitoa ngoue', ma'u faingamālie ngāue pea mo e fefakatau'aki fakalotofonua' pea mo e ngāue fakalalakaka lalahi 'i he ngāue'anga fakatupu koloa'.

5. Langa 'o e ngaahi fale nofo'anga fakatakimamata – Sekitoo Takimamata

- Ko fokotu'u ko eni', 'e fakatefito ia 'i hono to e langa 'o sekitoa takimamata', 'oku fakataumu'a ke solova 'a e pole ko eni', paotoloaki 'o e takimamata tu'uloa', pea mo hono fakatokanga 'i 'a e fiema'u vivili ke fakalahi 'a e ngaahi fale nofo'anga fakatakimamata ke fakatupulekina 'a e sekitoa takimamata'. 'Oku mahu'inga ai 'a e fengāue'aki', lelei 'o e ngaahi langa' pe mo hono palani'i lelei ke a'usia 'a e ola lelei 'I he kaha'u'.
- Ko e taumu'a' ke to e langa ha ngaahi fale fakatakimamata, fakafuofua ki he fale 'e 200 'i he ngaahi feitu'u 'e 10 'i Tongatapu, ke nofo ai 'a kinautolu, 'e fakahoko mai ki Tonga ni 'i 'Aokosi 2024.
- Ko e fakamole ki he fale 'e 200 ko e \$13.8 m, fakafuofua ki he \$69,101 ki he fale 'e taha.
- *Lelei 'e ma'u*: 'Oku fakafuofua 'a e tupu pe pa'anga 'e ma'u mei he poloseki' ni, ki he \$15.2m 'ova he ta'u 'e 5 ke tā fakafoki mai ki he pule'anga', 'i he tupu pēseti 'e 10.0.
- 'Oku 'amanaki ke kakato 'a hono fakahoko 'o e poloseki', i he ta'u fakapa'anga 2024 'o fakataumu'a ke kakato 'a e langa kimu'a he fakataha 'a e kau taki 'i 'Aokosi 2024.

6. Pailate'i 'a e polokalama ako ngāue 'i he Sekittoa Pisinisi

- Ko e fokotu'u', ke ngāue fakataha heni 'a e Potungāue Fefakatau'akimo e Fakalalakala Faka'ekonomika (MTED) mo e ako'anga 'Ahopanilolo'. Ko e taumu'a ke kamata'i 'a e polokalama ako ngāue 'i Tonga 'ni, 'i he taumu'a ke solova 'a e ngaahi fiema'u 'i he tafa'aki 'o e ako' mo e ngāue'anga', 'aki 'a hono fokotu'u ha founa ngāue ke solova 'a e tonounou 'i he taukei mo e pōto'i ngāue' pea mo fakatupu ha faingamālie ngāue ki he to'utupu pea pehē ki he ngaahi ngāue'anga'.
- Ko e konga 'uluaki 'o e polokalama', 'oku palani ke fakahoko he ta'u fakapa'anga 2024, pea ke hokohoko atu 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'', 'okapau 'e ola lelei 'a e konga 'uluaki'. Ko e palani mo e fokotu'utu'u', ke kau heni 'a e totongi 'o e pēseti 'e 60 'o e vahe' lolotonga 'a e ta'u 'uluaki 'o e faingamālie ngāue ki he fānau ako 'Ahopanilolo (ATI) 'oku tohi fakamo'oni ako lēvolo fā (4) 'i he ngaahi ngāue'anga'. 'E 'I ai leva 'a e aleapau 'o felāve'I pea mo e totongi 'a e pēseti 'e 60 'o e vahe', pea ko e toenga 'o e pēseti 'e 40 ke fua ia 'e he ngāue'anga'.
- *Lelei e ma'u ai:* Kuo tali mo poupou 'a e pule'anga' ki he fokotu'u ko eni 'o makatu'unga 'i he ngaahi lelei 'oku 'amanaki ke ma'u mei ai', 'e si'isi'i ai 'a e ta'ema'u ngāue 'a e to'utupu', manakoa 'a e sekittoa', leleiangē 'a e taukei mo e pōto'i ngāue 'i he sekittoa', pea lave ai 'a e ngaahi sekittoa kehe hangē ko e takimamata (falekai, hotele).

A-Tēpile 2: Ngāue Fakalalakala ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai'

Ngāue Fakalalakala ki he ta'u 'e tolu(3) ka hoko mai

Ko e ngaahi ngāue fakalalakala 'eni kuo tali ke fakahoko 'i he ta'u ni pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'a ia kuo'osi fakakau ki he Patiseti 'Esitimeti 1/

Mo'ui Lelei:

- 1) Fakalahi 'o e 'Apiako Neesi pea mo e fakatokolahi 'o e kau ngāue Potungāue Mo'ui
- 2) Vakai'I 'a e fokotu'utu'u ngāue ki hono fakalelei'i 'a e falemahaki 'I Vava'u pea mo Tongatapu.
- 3) Fakalelei ki he ngaahi monū'ia ki he kau toketā mo e kau neesi
- 4) Vakai'I 'a e fokotu'utu'u ki hono to e langa 'o e falemahaki Vaiola

Ako :

- 5) Fakapapau'i 'a e ngāue ke tali 'I tu'apule'anga 'a e ngaahi tohi fakamo'oni ako Tonga '.
- 6) Vakai'I ki ha ngaahi fakalelei mo tokoni fakapatiseti ki he ako 'a e fānau pea mo e to'utupu'.
- 7) Vakai ki ha ngaahi fakalelei ki he vāhenga 'o e kau faiako '.

Fakalalakala faka'ekonōmika

- 8) Teuteu 'o e Palani Fakalalakala ki Nuku'alofa
- 9) Vakai'I 'o e polokalama ako ngāue ki he fānau toki 'osi mei he ako'
- 10) Vakai'I 'a e fokotu'utu'u ki hono fakalelei'I 'o e mala'e vakapuna 'o Niuatoputapu mo Niuafo'ou.
- 11) Vakai ki ha fakalelei ki he ngaohi 'o e koloa me'akai fakalotofonua'.
- 12) Vakai'i ke fakalahi 'o e tuku'anga lolo'.
- 13) Fokotu'utu'u ngāue ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fakalalakala.
- 14) Fo'u e palani fakalalakala ki 'Eua 'o fakakau ai a)mala'e vakapuna e)Uafu; f)hala fakakavakava h)Ma'u'anga vai; i)Ma'u'anga 'uhila; k) taua ki he fakatokanga ki he fakatamaki fakafokifā
- 15) Ngāue fakalalakala ki he tūkui motu' (Vava'u, Ha'apai, 'Eua, pea mo e ongo Niua).
- 16) Fokotu'utu'u ngāue mo e sekittoa taautaha.
- 17) Langa 'o e fale ngaohi'anga koloa ki he hū atu mo e fefakatau'aki.
- 18) Fakalahi 'o e Patiseti ki hono tau'I 'o e faito'o ta'efakalao'.
- 19) Polokalama fakalelei 'o e ngaahi 'ofisi 'a e pule'anga 'I San Francisco mo New York.

1/Fakatokanga'iangē ko e ngaahi ngāue fakalalakala 'e ni'ihī 'oku hokohoko atu pē, pea ko e ni'ihī 'oku lolotonga kumi ha Patiseti ki hono fakapa'anga' kimu'a pea fakahoko'.

A-Tēpile 3:Kaveinga Fakalukufua 2024-25**Kaveinga Patiseti 2024-25 to 2028-2029****Kaveinga Fakalukufua: Tukuange 'a e Mafai 'o e Ngaahi Sekitōa Faka-'ekonōmika ke Paotoloaki e Tupulaki Faka'ekonōmika.**

Ko e kaveinga fakapatiseti ki he ta'u e tolu(3) ka hoko mai', 'oku fakataumu'a ke ne tataki 'a e ngāue fakalalakaka faka'ekonomika pea mo hono ngaohi , 'i he sekitoa ngoue', toutai pea mo e takimamata.

Ngoue**2024-25: Ngaohi 'o e vanila 'I ha to e founa kehe**

- Fakalahi hono tō 'o e ngoue vanila ko e'uhi ke lahi 'a e tupu 'e ma'u mei ai '.

2025-26: Founa hono ngaohi'

- Fakatau 'o e ngaahi me'a ngāue ki hono ngaohi 'o e vanila' ke fakatau atu'.

2026-27: Fakalahi 'o e Māketi'

- Fakatau atu 'o e vanila ki tu'apule'anga', ke kumi ha ngaahi māketi fo'ou ke fakalahi hono fiema'u' mo hono fakatau'.

2027-28: Founa pau mo tu'uloa

- Fakahoko 'o e ngoue' 'I ha founa pau mo tu'uloa ke fakapapau'I 'a e hao mo e malu 'a e 'ātakai pea mo e ngaohi koloa 'I he kaha'u'.

2028-29: Ngaohi 'o e kava' ke hū atu' pea mo e ngaahi founa pe 'ilo fo'ou pea mo e fakalalakaka 'o tōkanga'.

- Vakai'I ha founa fo'ou ki hono ngaohi mo fakatau atu 'o e kava' ki he ma'u'anga pa'anga'.
- Vahe'I ha Patiseti ke tokoni ki he ngaahi kolo' ki hono tō 'o e ngoue ' pea mo hono tuku atu 'I ha ngaahi founa kehe.

Toutai**2024-25: Fokotu'u ha fale ki he ngaohi'anga ika**

- Langa 'o ha fale ngaohi'anga ika ki hono ngaohi mo fakatau 'o e tuna (mo ha toe ika kehe pē).

2025-26: Fakalalakaka 'i he 'ilo mo e taukei ngāue'

- Ako'I 'o e 'ilo mo e poto 'I he kau toutai' mo e kau ngāue ' ke toe leleiange 'a e ola', pea mo e malu mo hao 'I he ngāue'anga'.

2026-27: Fakalalakaka 'i he Māketi'

- Fekumi ki ha māketi fo'ou ki hono fakatau atu 'o e kapaika' ngaohi 'I Tonga'.

2027-28: Founa Toutai 'oku tu'uloa'

- Fakapotopoto'i 'o e founa toutai', ke fakapapau'i 'a e tolonga 'o e ngaahi naunau toutai'.

2028-29: Ngaohi koloa mo e fengāue'aki mo e ngaahi fonua 'o e Pasifiki'.

- Vakai'I 'a e founa ki hono ngaohi 'o e koloa me'atahi', hangē ko e kapaika' mo e kakano'I ika'.
- Fengāue'aki mo e ngaahi sino ngāue 'I he Pasifiki' ki he fekumi pea mo e tokanga'I 'o e toutai'.

Takimamata**2024-25: Inivesi 'i he falenofu'anga fakatakimamata fakaonoponi**

- Faka'ata ngaahi tokoni kiha langa fo'ou ha hotele pe koha fale fakatakimamata he matatahi ke tatau mo e fiema'u fakatu'apule'anga 'a e Takimamata

2025-26: Feitu'u fakataumu'a ki ai 'a Māketi'

- Fakahoko hono tu'uaki mo māketi lelei 'a Tonga ki tu'apule'anga ', 'e 'ata lelei mo manakoa ai 'a Tonga ki he kau folau 'eve'eva'.

2026-27: Takimamata 'oku tu'uloa'

- Fakatupulaki mo fakamalohi'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ke fakapapau'i 'oku fekāinga'aki 'a e ngaahi founa ngāue fakatakimamata mo hotau anga fakafonua'.

2027-28: Tu'uaki 'o e Tala Tukufakaholo'

- Poupou ki hono fakatolonga mo hono tu'uaki 'o e tukufakaholo fakafonua faka-Tonga 'oku ne fakahā mai ai 'a e mahu'inga 'o e takimamata.

2028-29: Fakama'ala'ala fekau'aki mo e takimamata' pea mo e a'usia 'a e kau folau 'eve'eva'

- Fekumi mo fakalahi 'a e ngaahi naunau fakatakimamata ke lelei mo manakoa, 'o hangē ko e ngaahi mātanga' mo e ngaahi feitu'u mahu'inga ki he vakai 'a e kau folau 'eve'eva'.
- Fakalelei'i 'a e ngaahi langa fakatakimamata' ke ne faka'ai'ai 'a e kau folau 'eve'eva' ke ne toutou 'ahia mai.

8.2 Taumu'a Ngāue Fakapa'anga

'I he ta'u 'e tolu ka hoko', 'oku kei taumu'a ai pē 'a e Pule'anga', ke muimui ki he ngaahi taumu'a tefito 'e tolu (3) 'oku hā 'i he Founga ki hono Pule'i 'a e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (PFM):

- i. Hokohoko atu 'a hono *leva'i 'a e ngāue fakapa'anga'*; 'aki hono kei pukepuke ke fenāpasi pē pa'anga hūmai', ngaahi fakamole' pea mo e tukunga 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga';
- ii. Tauhi ai pē 'a hono *fakapotopoto'i e patiseti kuo vahevahe'*; 'aki hono ngāue'aki 'o e patiseti', ke a'usia 'a e taumu'a fakalūkufua 'a e pule'anga' pea ki he ngaahi fakamole' ke a'usia 'a e ola lelei taha' 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a 'a e pule'anga' 'oku hā atu 'i he TSDF II .
- iii. Ke leleiangē *'a hono ngāue'aki fakapotopoto 'o e patiseti', ke a'usia 'enau ngaahi taumu'a.*; 'aki hono faka'aonga'i lelei 'o e patiseti' ki hono fakahoko 'o e ngaahi tefio'i taumu'a ngāue, 'oku hā ko ia 'i he Palani Ngāue Fakata'utolu 'a e ngaahi Potungāue'.

Polokalama Fakalelei Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga 2024-25

Ko e ongo tefito'i ngāue eni 'e ua (2) na'e fakahoko mei he tafa'aki 'a e PFM. 'Oku fakamā'opo'opo heni 'a e fononga mai 'o e ongo tefito'i ngāue ko 'eni 'o a'u mai ki he 'aho' ni:

○ **Fakafo'ou 'o e lao PFM**

Na'e tali 'e he Kapineti 'o 'ene 'Afio' 'i he 'aho 7 Fepueli, 2020 (tu'utu'u' ni Kapineti fika 112) ke fakahoko hono vakai'i 'o e lao fakapa'anga mo e ngaahi tu'utu'u' ni ki he pa'anga 'a e fonua', 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga'.

- Na'e fa'u 'a e lao fakaangaanga ki he PFM 'i he 2021, 'e he mataotao na'e fakapa'anga 'e he PFTAC; pea na'e kakato 'a e ngāue' ni 'i Sune 2021.
- Na'e 'ave 'a e lao fakaangaanga' PFM (fakatonutonu), 'a ia na'e fakapa'anga 'e he tokoni mei he pule'anga 'Aositelēlia' (DFAT), ki he Kapineti' 'i 'Epeleli 2022, pea na'e toloi 'e he Kapineti' 'i he tu'utu'uni fika 187 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli 2022, ke to e toloi kae fakahoko ha fepōtalanoa'aki mo e kakai'.
- Na'e to e fakahoko mai 'a e tokoni 'a e DFAT ke fakakakato 'a hono to e vakai'i 'o e lao' 'a ia na'e tu'utu'uni 'e he Kapineti' 'i he ta'u 2020.
  - Na'e lava 'o fakakakato 'a hono fa'u 'o e lao fakaangaanga' ki he PFM pea fakahū ki he Kapineti' 'i Ma'asi 2023. Pea na'e tu'utu'uni 'e he Kapineti' ke toloi kae lava ke to'o ha konga 'o e ngaahi kupu 'o e lao' ke fakahū pe tākaki ki he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga', PFM.
  - Na'e fakahoko 'a hono tukuhifo 'o e ngaahi kupu mei he lao fakaangaanga' 'a ia na'e totonu ke fakakau 'i he tu'utu'uni PFM pea mo e fakahinohino ki he ngaahi ngāue fakapa'anga', pea fakahoko mo hono fakapapau'i 'a e tu'unga lelei hono fakalea. Na'e lava foki hono fakahoa ki he lao fakapa'anga 'a Fisi, Ha'amoā, Vanuatu mo Nu'usila.
  - Na'e lava foki mo hono 'ave 'a e lao fakaangaanga' ki he ngaahi kautaha hangē ko e DFAT, MFAT, ADB, World Bank, PFTAC, Sōsaieti Sivile 'o Tonga', Sino 'o e Ngaahi Pisinisi', ongo sino'i Pa'anga Mālōlō, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule'anga', 'ulu 'a e ngaahi Potungāue 'a e pule'anga', pea mo e kau Minisitā Pa'anga malōlō'. Na'e ofi he pēseti 'e 100 'a e fa'ahinga na'a nau tali mai 'o tokoni ki he fakalelei 'i he lao fakaangaanga'.

- Na'e lava foki mo hono fa'u 'a e fakamatala tokoni ki hono fakama'ala'ala 'o e lao' 'o fakahū fakataha mo e lao fakaangaanga' ki he 'ofisi 'o e 'Ateni Seniale' 'i he 'aho 12 'o Sepitema 2023.
- Na'e lava foki 'o fakahū atu mo e lao fakaangaanga ki he komiti fa'u lao' 'i he 'aho 23 mo e 24 'o 'Okatopa' pea na'e tali ai pē 'e he Komiti Lao 'a e Kapineti' he 'aho 25 'o 'Okatopa 2023. Na'e tali leva 'e he Komiti Lao' 'a e lao fakaangaanga 'he 'aho 25 'o 'Okatopa', ke foki ki he Kapineti'.
- Na'e tali 'e he Kapineti' 'a e Lao fakaangaanga 2023 'i he 'aho 2 'o Novema 2023.
- Kuo kakato hono liliu fakatonga'i 'o e lao fakaangaanga' pea kuo maau mālie ke fakahū atu ki Falealea he konga kimu'a 'o e ta'u 2024.
- Ko hono fo'u ko ia 'a e ngaahi tu'utu'uni PFM, pea mo hono fakafo'ou 'o e tu'utu'uni ngāue Fakapa'anga', 'oku kei fakahoko ke fakafenāpasi mo e lao fakaangaanga fo'ou 2023.
- **Fa'u 'o e Halafononga ki he Fakalelei 'o e PFM pea mo e Palani ki he Fakahoko 'o e Ngaahi tu'u tu'uni 2024-2029.**

'Oku hokohoko atu 'a hono fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e palani ngāue PFM 2020, 'a ia na'e fa'u 'i he tokoni mei 'he PFTAC. 'Oku 'i ai 'a e fo'i ngāue 'e 136 'o fakafuofua ki he pēseti 'e 60 ai kuo 'osi fakahoko pea ko e toenga 'o e pēseti 'e 40 'oku lolotonga fakakakato pē ngāue ko ia'.

'I he lolotonga 'ni, pea 'i he fengāue'aki fakataha mo e DFAT, 'oku 'i ai 'a e halafononga fo'ou 'o e PFM & Palani Ngāue 2024-2029, na'e fa'u ke ne tokangaekina 'a e ngaahi vaivai'anga na'e fakatokanga'i 'e he sivi 'a e PEFA, ki he tu'unga 'o e sisitemi PFM 'a Tonga he ta'u 2020 ('a ia 'oku 'iloa ko e *Agile Assessment 2020* pē ko hono to e sivi'i pē vakai'i ha ngaahi ngāue ke fakalelei'i); pea mo hono vakai'i 'a e tu'unga *Gender Responsive Budgeting Assessment 2020* pē ko hono fakatokanga'i 'i he patiseti' 'a e vahevahe tatau 'o e ngaahi faingamālie' ki he tangata mo e fefine'). Na'e fokotu'utu'u leva heni ha polokalama fakalelei mo ha palani, ko e hala fononga ki he ngāue fakalelei PFM. 'Oku kau heni ha fo'i fakalelei 'e 46 mo ha palani ngāue 'e 162 ke solova ha fo'i palopalema 'e 70 (tefito pe he fa'ahinga na'e kovi hono fakamaaka) 'a ia na'e fakatokanga'i 'i he līpooti 'i hono sivi'i 'o e ngaahi fakamole 'a e pule'anga' (*2020 PEFA Assessments*). 'Oku kau heni 'a e polokalama fakalelei 'oku kei fakahoko pea mo e ngaahi ngāue fakatatau ki he palani ngāue lolotonga 'a e PFM na'e fa'u 'i he 2020.

'Oku vahevahe eni he ngaahi ta'u 'oku fakataumu'a ke fakahoko ai 'a e ngāue ki he PFM, ko e fakalelei PFM na'e fokotu'u' mo e ngaahi ngāue na'e fokotu'utu'u 'oku fakataumu'a ke fakalelei'i:-

- i. Ko e tu'unga falala'anga 'o e patiseti 'a e Pule'anga (tu'unga totonu mo e me'a na'e fakahoko fakatatau ki he tali 'a e Falealea'). 'Oku kau heni 'a e founa ke fakalelei'i 'a hono fakatahataha'i 'a e tokoni', fakama'ama'a 'a e ngaahi fatongia fakapa'anga' kae lava 'a e ngaahi Potungāue ke fakahoko 'a e tu'utu'uni 'oku fe'unga', fakasi'isi'i hono ngāue ta'etotonu'aki 'a e pa'anga fakatu'upakē, pea ke fakafenāpasi 'a e fakamatala patiseti' ki he fakamatala pa'anga fakata'u,
- ii. Ko e 'ata kitu'a 'o e ngāue fakapa'anga' ('oku kau heni 'a e founa ke fakapalanisi 'a e fa'unga 'o e patiseti, to e vakai'i 'a e fa'unga 'o e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga', fakalelei'i 'a hono hiki fakamatala 'o e patiseti', faka'atā 'a e ngaahi fakamatala fakapatiseti ke malava a'u ki ai 'a e kakai 'o e fonua'),
- iii. Ko hono pule'i 'o e koloa mo e mo'ua 'a e Pule'anga' (ko e ngaahi fakatupu koloa 'a e Pule'anga' ke fakalahi 'a e mahu'inga 'o e pa'anga', tokanga'i mo lekooti 'a e ngaahi koloa

- 'a e Pule'anga, fakamahino 'a e ngaahi pole fakapa'anga, palani'i lelei, mo hono tali pea mo hono muimui'i 'a e ngaahi mo'ua mo e malu'i 'o e ngaahi nō taautaha',
- iv. ko hono fakafenāpasi 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e pule'anga' pea mo e patiseti 'esitimetri ki he tu'unga faka'ekonomika fakalūkufua' mo e fakafuofua fakapa'anga, ngaahi taumu'a fakapa'anga 'a e Pule'anga, Palani Fakalukufua (TSDF), ngaahi Palani fakasekitoa mo e Palani fakapotungāue,
  - v. ko hono fakahoko 'a e patiseti' 'i ha founa ngāue mo ha tu'unga 'oku fe'unga, founa ngāue, mo e founa pule'i fakaloto'i ngāue (kau ai 'a e founa ki hono fakasi'isi'i ai 'a e fakamole' pehē ki ha founa ke fakasi'isi'i 'a e toloi hono tānaki mai 'a e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga', fakafetaulaki 'a e sistemi vāhenga he Falepa'anga mo e ngaahi lekooti taautaha 'oku tauhi he Komisoni 'a e kau ngāue fakapule'anga', mo hono muimui'i 'a hono fakatau mai 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'anga),
  - vi. ko e tonu mo e falala'anga 'o e ngaahi lekooti fakapa'anga' (kau ai 'a e ngaahi founa ke fakalalakaka'i ai 'a e fakatonutonu fakapangikē, ko ha founa 'e malava ke faka'ali'ali mai ai 'a e founa 'akauni fakatautaha ke ne fakafaingofua'i 'a e ngaahi fakatonutonu'); mo e
  - vii. Ke muimui'i 'a e vakai tau'atāina 'a e komiti pa'anga 'a e Falealea pea mo e ngaahi fokotu'u faka'atita.

Ko e polokalama fakalelei 'a e PFM mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue na'e tali 'e he Komiti Ngāue Tekinikale 'a e PFM (PFM Reform Technical Committee) 'i Novema 2023 ke hoko ko e makatu'unga 'o e ngaahi fepōtalanoa'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki' mo e ngaahi Potungāue'. Ko e konga mahu'inga 'eni ke fakapapau'i ko e ngaahi Potungāue:-

- ke fakamafai'i pea ke 'a nautolu 'a e ngaahi polokalama fakalelei mo e ngaahi ngāue ke fakahoko, pea
- ko hono fakahokohoko mo hono fakamu'omu'a 'a e ngaahi polokalama fakalelei ki he ta'u 'e tolu ka hoko', 'o fakatautu ki he mafai fakakaungāue mo e vahevahe 'a e patiseti
- Fokotu'u ha fakalalakaka ki he mafai 'o e kau ngāue mo e ngaahi fiema'u fakatekinikale, ako fakangāue, pea mo ha ako ki he PFM.

Ako mei he ngaahi tōnounou ki hono fakahoko 'a e hala fononga (2014-19) pea mo e Palani Ngāue (2020), mo e fa'unga fo'ou kuo fokotu'u ke ne tataki ha founa lelei ki hono fakahoko 'a e ngāue 'o hangē ko ia 'oku fokotu'u mai he Halafononga Fakalelei PFM.

- 'Oku 'iai 'a e tafa'aki mavahe 'oku ngāue fakasekelitali ki he PFM na'e fokotu'u ia he Potungāue Pa'anga' 'i Siulai 2023, pea
- Na'e tali 'e he Kapineti' 'i Siulai 2023, ke fokotu'u ha komiti PFM Fakatekinikale (sea ai 'a e Sekelitali Pule ki he Kapineti', pea memipa ai 'a e kau Taki 'Ulu'i Potungāue 'o e ngaahi Potungāue) ke nau tataki hono fa'u pea mo hono fakahoko 'a e Halafononga Fakalelei PFM 2024-29.
- Ko e komiti Fakatekinikale ko eni' 'e lipooti ki he komiti PADCC 'a e Kapineti.

'I he tataki 'a e komiti Fakatekinikale PFM, ko e Halafononga ko ia ki he ngaahi ngāue Fakalelei PFM, na'e fokotu'u 'e fakahoko ia 'o fakafou he fakalelei ki he lao PFM, Tu'utu'uni PFM, pea mo e Tu'utu'uni Fakapa'anga'. Fakataha mo e fakamafai mei he Kapineti' 'o e Halafononga Fakalelei PFM fakaangaanga mo e Palani Ngāue 2024-29 he faka'osinga 'o e ta'u', kuopau ke fakakau 'e he ngaahi potungāue' 'a e ngaahi palani fakalelei mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he 'enau Palani Fakangāue takitaha.

Ko e Fakalelei PFM & Palani Ngāue 2024-29 'oku fakafuofua ke kakato ki Sune 2024.

Fa'unga ki hono Tokanga'i Ngaahi Koloa Pule'anga

'Oku fakafatongia'aki 'a e Va'a Palani Ngāue Fakapa'anga 'o e Potungāue Pa'anga' 'a hono tataki 'a e ngāue ki hono fakamā'opo'opo mo lekooti 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'anga'. Ko e tu'unga lolotonga 'o e ngāue ko 'eni' kuo a'usia ai 'a hono fokotu'u 'a e tu'utu'uni mo e fa'unga ngāue ki hono tokanga'i 'a e ngaahi koloa tu'upau'. Ko e fa'unga ngāue ko 'eni' na'e fokotu'u mo e taumu'a ki hono fakahinohino mo tataki 'a e ngāue ki hono tokanga'i mo hono mapule'i lelei 'a e ngaahi Koloa 'a e Pule'anga'. 'Oku tokoni foki 'a e tu'utu'uni mo e fa'unga ngāue ko 'eni' ke to e leleiangē 'a e ho'ata ki tu'a pea mo e taliangi 'a e ngāue 'a e Pule'anga'.

Ko e taha foki 'a e ngaahi tefito'i ngāue 'oku 'i he tu'utu'uni mo e fa'unga ngāue ko 'eni' ko hono lau 'a e ngaahi Koloa kātoa 'a e Pule'anga' pea 'oku lolotonga tataki ia 'e he kau ngāue 'oku nau tokanga'i 'a e lesisita Koloa fakalukufua 'a e Pule'anga'. Ko e ngāue ko 'eni' 'oku kau ki ai 'a hono fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi Koloa ko 'eni', malava ke 'ilo'i pau 'a e ngaahi Koloa 'oku 'ikai ke lekooti 'i he lēsisita Koloa' pehē foki ki he ngaahi Koloa 'oku 'ikai ke ma'u 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e lau Koloa'. Ko e vaha'a taimi na'e fokotu'u ke fakahoko ai 'a e lau Koloa' ko e konga ki mui 'o Sanuali 2024 ki 'Epeleli 2024 pea mo e aofangatuku 'o e lipooti ki he ngāue' ni ke fakakakato ki he konga loto 'o Sune 2024.

Fa'unga Patiseti Fakata'u Tolu

Ko e fa'unga patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2025-2027, 'oku ne poupou ki he ngaahi Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga' 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi ta'umu'a ngāue fakapa'anga ko eni 'oku hā 'i lalo'.

Ko e ngaahi taumu'a ngāue fakapa'anga 'a e Potungāue Pa'anga' 'oku fakama'opo'opo atu 'i heni.

A-Tēpile 4:Tāketi Fakapa'anga 'a e Potungāue Pa'anga (MOF)

Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga	Taimi Nounou	Taimi Lōloa
Tupu Faka'ekonōmika	Na'e faka'avalisi ki he pēseti 'e 0.4 'a e tupu faka'ekonōmika', 'i he ta'u 'e 5 kuohili 2017-2021. 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e -0.6 'i he 2022 pea ke tupu fakaakeake 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 2.8 ki he 2025-2027. Makatu'unga 'eni he hokohoko atu pē 'a e ngaahi langa fakaakeake', pea mo hono fakalahi 'a e patiseti fakamole ki he ngaahi ngāue fakalalakala lalahi' 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika'.	Ko e tupu faka'ekonōmika ki he ta'u 'e nima (5) 'o lahi hake', 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 3.0 ki he 4.0 ki he ta'u, 'o fenāpasi pē 'eni mo e tu'unga ma'uma'uluta faka'ekonōmika fakalūkufua 'oku fiema'u'.
Mo'ua Nō	Fakatatau ki he Fokotu'utu'u Nō 'a e Pule'anga ki he 2021-2025, 'o fakataumu'a ke holoki 'a e tu'unga 'o e mo'ua nō': <i>i.</i> ta'ofi ke to e fakahoko ha nō fo'ou ki tu'apule'anga, tukukehe ka ko ha nō totongi tupu ma'ama'a ka 'okapau 'oku fiema'u ke fakahoko ha nō; <i>ii.</i> fakapa'anga 'a e nō ki tu'apule'anga' 'aki 'a e nō fakalotofonua'.	Ko e taumu'a' ke mapule'i 'a e ngaahi pole 'e ala hoko mei he fakafetongi pa'anga' pehē ki he pole 'oka fakahoko ha nō ke tapuni 'aki 'a nō lolotonga'. 'E toki fakahoko pē ha nō ko e founa fakapa'anga fakamuimui taha' ia.

<p>Pule'i e Fe'amokaki 'a e Pule'anga</p>	<p>'E ngāue'aki 'e he Pule'anga' 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' ke teke'i 'aki 'a e ola 'o e fakahoko ngāue' pea mo kei malava ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue tefito', 'aki hono fakahoko leva 'a e ngaahi fakalelei ki he PFM' (fakalelei ki he fakahoko fatongia ngaahi Potungāue'), 'o fakatefito 'I he ola kovi tupu mei he hikihiki 'o e tu'unga totongi koloa', feliuliuaki e 'ea', pea mo 'ene uesia 'i he ngaahi kulupu tu'u laveangofua'.</p>	<p>'E tokanga 'a e Pule'anga':</p> <ul style="list-style-type: none"> <i>i.</i> to e lelei ange 'a hono tokanga'i 'o 'ene ngāue fakapa'anga', 'aki 'a hono fakapapau'i 'a e fakamole' 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi tefito'i taumu'a ngāue'. <i>ii.</i> taumu'a ke a'usia 'a e 'avalisi hulu fakapa'anga' ko e pēseti 'e 1.0 - 2.0 'o e GDP.
<p>Pa'anga Hūmai</p>	<p>Ko e taumu'a' ke to e lahiange 'a e tānaki 'o e pa'anga hūmai', 'aki 'a e:</p> <ul style="list-style-type: none"> <i>i.</i> hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ki he tānaki 'o e pa'anga hūmai' <i>ii.</i> fakamālohia 'a e tauhi 'o e founa ngāue' pea mo hono tokanga'i 'o e ngāue', pea <i>iii.</i> vakai'i 'a e tukuhaui faka'ataa'. 	<p>Ko e taumu'a' ke teke'i 'a e tānaki 'o e pa'anga hūmai' ke tatau mo ma'olunga hake 'i he fakangatangata, pēseti 'e 25.0 'i hono fakapēseti ki he GDP'. 'Oku fakahoko 'eni ke tokonia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga' fakapatonu ki he fakaakeake' pea mo hono fakalahi 'o e 'inivesimeni' ke teke'i 'aki 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he taupotu taha 'e ala lava'.</p>
<p>Ngaahi Fakamole</p>	<p>Ko e taumu'a' ke fakapotopoto'i 'a e fakamole 'a e Pule'anga' 'o fakapatonu ki he ngaahi taumu'a 'o e PFM', pea ke fakatefito 'a e fakamole' 'i he ngaahi 'ēlia pau 'o hangē ko e 'inivesi 'i he ngaahi sekitoa tefito'.</p>	<p>Ko e taumu'a' ke fakapatonu 'a e fakamole' ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga' pea ke hokohoko atu 'a hono pule'i fakatatau ki he taumu'a ngāue 'e tolu 'a e PFM.</p>
<p>Tu'unga totongi koloa</p>	<p>Na'e holo 'a e tu'unga totongi 'o e koloa fakalukufua' ki he pēseti 'e 3.6 (Fēpueli 2024) mei he tu'unga mā'olunga taha kuo a'u ki ai' ko e pēseti 'e 14.0 (Sepitema 2022), 'oku kei 'i ai pē 'a e tailiili makatu'unga 'i he kei 'i he tu'unga mā'olunga' 'a e tu'unga totongi 'o e koloa fakalotofonua'. Ko e 'avalisi 'o e tu'unga totongi koloa' 'i he ta'u' ko e pēseti 'e 5.7 (Fēpueli 2024), 'oku kei mā'olunga 'eni 'i he pēseti 'e 5.0 fakangatangata 'a e NRBT.</p>	<p>Ke pukepuke 'a e totongi koloa' ke hoa pea mo e tu'unga 'ekonomika lolotonga' pea ke fakapapau'i 'oku kei ma'uma'uluta faka-'ekonōmika fakalukufua. 'Oku fakafuofua 'e holo 'o ma'ulalo ange 'i he pēseti 'e 5.0' 'a e ta'u 'e tolu ka hoko', kaekehe 'e kei malava pē ke kei 'i 'olunga pē 'i he pēseti fakangatangata' makatu'unga mei he kei maolunga pē 'a tu'unga 'o e totongi kolo fakalotofonua'.</p>

Ma'u'anga Fakamatala: Fokotu'utu'u Patiseti 'a e Pule'anga Tonga Ta'u Fakapa'anga 2024, Potungāue Pa'anga (MOF)

8.2.1 Ma'uma'uluta Faka'ekonōmika, tu'uloa 'a e koloa', mo e ngaahi polokalama fakasōsiale.

'Oku kei tu'ulā hoko pe foki 'a e ngāue 'osikiavelenga 'a e Pule'anga' ki hono leva'i 'a e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga pea mo hono vahevahe 'o e ngaahi ngāue ke fakahoko' ke pukepuke 'a e tu'unga ma'uma'uluta faka-'ekonōmika ki he kakai' mo e fonua'. 'Oku fokotu'utu'u he Pule'anga' ha tokoni makehe ki he kulupu tu'u laveangofua, fakafou:

Faka'ai'ai e faingamālie ki he lelei ange tu'unga matu'uekina 'o e ngaahi faingata'a' pea mo e tupu faka'ekonomika 'oku kau kotoa'.

'Oku tu'ulā hoko 'a e ngāue fakataha 'a e Pule'anga' mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka', ki hono tokonia ngaahi palani ngāue ki he fakaakeake' mo hono langa hake 'ekonomika' ke ne matu'uaki e feliliu'aki e 'ea' mo natula':

- ✓ fakalahi 'o e fakamole ki he ngaahi langa fakalalakaka lalahi' 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonomika' (PPP)
- ✓ hokohoko e tokoni ke pou pou' i malu fakasōsiale' (vahe 'i he māhina ki he kau toulekeleka', kulupu faingata'a'ia', tokoni pea mo e palani ke langa senitā ki he kau toulekeleka' pea mo e poloseki Tapanekale').
- ✓ tokonia e tu'unga totongi e 'uhila (fakataumu'a ki he fa'ahinga 'oku 'i lalo 'enau ngāue'aki e 'uhila 'i kilouate 'e 150;
- ✓ totongi ako (SET Projects) pea mo e kai pogipongi ki he fānau ako lautohi pule'anga kau ai mo e ako tokamu'a';
- ✓ polokalama Nō Fakalalakaka 'a e Pule'anga' (GDL)
- ✓ tokoni Pa'anga ki hono Fakasi'isi'i Ngaahi Uesia mei he Fakatamaki
- ✓ fakakakato hono langa fo'ou ngaahi fale na'e uesia 'I he HTHH pea mo e hokohoko atu polokalama ki he fakatamaki fakaenatula' mo e feliliu'aki 'a e 'ea' kau ki ai mo e polokalama ki he kakai 'o e ngaahi kolo mo e malu fakafonua.

'Oku kei hokoatu ai pe hono vakai' 'a e ngaahi fokotu'utu' 'a e Pule'anga' ha founa ke ne matu'uaki e ngaahi vākovi fakapolitikale fakamamani lahi', 'oku fakatokanga' 'i mei heni 'a 'ene kei tu'u faka'ilonga ua pē 'a ia 'e malava ke ne uesia ai 'a e 'ekonomika fakalotofonua', tautefito ki he fetō'aki 'a e totongi lolo' mo e koloa me'akai hūmai '. 'Oku kau eni he ngāue fakataha 'a e Pule'anga' pea mo e Pangikē Pule 'o Tonga' ki hono fokotu'u ha founa mo ha me'afua ke ne matu'uaki 'a e hiki 'o e tu'unga totongi 'o e koloa', kau ki ai hono tokangaekina 'a e lahi 'o e pa'anga 'i he ngaahi pangikē'.

Fakapa'anga 'o e Ngaahi Fakatamaki'

'Oku kau foki 'a Tonga 'i he taha 'o e ngaahi fonua 'oku tu'u laveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula' hange ko e saikolone fakatalopiki, tafea, mofuike, sunami pea mo e pā 'a e mo'unga afi. Ko e felilikuaki 'o e 'ea' 'oku faka'au ke toe koviange pea 'oku lahiange 'etau tu'u laveangofua ki hono ngaahi uesia tamaki, 'i he tafa'aki faka'ekonomika' pea mo hono fakapa'anga. 'I he lolotonga ko ia', 'oku kei uesia pe 'a Tonga mei he saikolone fakatalopiki ko Kita, saikolone fakatalopiki Haloti, fokoutua faka'auha fakamamani lahi 'o e Koviti-19, ngaahi maumau mei he pā 'a e mo'ungaafi HTHH ki Tongatapu pea mo 'Eua' 'a ia na'a' ne uesia lahi 'a e fakamole pea mo e ivi fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Makatu'unga 'i he ngaahi fakatamaki', na'e ngāue ai 'a e Pule'anga' ki he ngaahi totonu fakalao' mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o felāve' 'i pea mo hono fakavave' 'i ngaahi tokoni fakapa'anga', pea ke tonu mo pau e fakafuofua ki he taimi ke fakahoko ai 'a e ngaahi tokoni ki he fakatamaki' mo e ngaahi ngāue fakaakeake'. 'E tokoni e founa ngāue ni ki hono malu' 'i 'a e tu'unga mo'ui 'o e ngaahi fāmili kae pehe foki ki hono haofaki' 'i 'o e tupu mo e fakalalakaka faka'ekonomika'.

Ko e savea fakamuimui taha 'a e Kautaha Malu' 'i ma'ae Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula ki he Pasifiki' (PCRAFi), 'o kaunga ki hono ngāue' 'i he Poate Pule 'a e 'Ofisi Fakasekelitali ki he ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (SPC) 'a e fiema'u vivili fika 'uluaki (1) 'a e Fakapa'anga 'a e ngaahi Ngāue ki hono fakasi'isi' 'i e uesia mei he fakatamaki' (DRFS) – ki hono faka'ilonga' 'i mo fakamahu'inga' 'i

'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e fakatamaki 'i he tafa'aki faka'ekonomika', pea mo e ngaahi fakafe'atungia fakapa'anga'. 'Oku kau atu ai pe foki ki he ngāue 'ni 'a e sio ki he ngaahi uesia tamaki 'o makatu'unga ai 'a e mole 'a e ngaahi tu'unga mou'i si'i ngaahi fānili tokolahi 'i Tonga makatu'unga 'i he feliliuaki 'o e 'ea'. Ko e savea ko 'eni' 'oku ne tānaki mo fakatahataha'i mai ha ngaahi ma'u'anga fakamatala, fekau'aki mo e tokolahi 'o e kakai, ngaahi langa, ngaahi ngāue lalahi, ngaahi naunau fiema'u ke ngāue'aki faka'aho, fua 'o e ngoue pea mo e fanga monumanu mo'ui.

'I he ta'u 'e hongofulu kimu'a mei he 2013 – 2023, na'e hoko ai 'a e ngaahi fakatamaki fakaenautula 'e fā (4) 'i Tonga ni 'o fakatupu ha mauamau lahi, mole ai 'a e mo'ui pea 'i ai mo e ngaahi uesia tamaki 'o fe'amokaki ai 'a e fakalalakaka faka'ekonomika ' pea mo e tu'unga fakapa'anga 'o e Pule'anga' 'o 'ikai kau ai 'a e fokoutua fakamamani lahi 'o e Koviti-19. 'I he 2014 na'e hoko ai 'a e Saikolone Fakatalopiki ko 'Ieni, 2018 – Saikolone fakatalopiki ko Kita, 2020 – Saikolone fakatalopiki ko Haloti pea 'i he 2022 na'e pā ai 'a e mo'unga afi HTHH' fakataha mo e sunami.

A-Tēpile 5:Ngaahi Uesia Faka'ekonomika 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (pēseti)	0.3	2.0	1.2	6.6	3.3	0.2	0.7	0.5	-2.7	-0.6	2.8
Patiseti Fakalalakaka (Tm)	105	138	122	165	164	233	150	209	204	212	364

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko e A-Tēpile 5 'i 'olunga', 'oku ne fakahaa'i mai 'a e ngaahi uesia tamaki faka'ekonomika ki he mahu'inga fakakātoa 'o e Koloa' mo e Ngāue Fakalotofonua'(Real GDP) 'i he ngaahi ta'u na'e hoko ai 'a e ngaahi fakatamaki, 2014, 2018, 2020 mo e 2022.

- *Fakalalakaka'i 'o e ivi fakahoko ngāue: ngaahi fakafe'ātungia*

'Oku tūkingata 'a e pule'anga' ki hono fakahoko 'a e fakalelei', 'o kau ai 'a e ngaahi fa'unga palani mo fakahoko ngāue', vakai fakalukufua ki he fa'unga 'o e ngāue fakapule'anga' pea mo e ivi ngāue'. Ko e ngaahi me'afua 'eni, 'oku fakataumu'a ke fakalelei 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga' ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua' pea mo e kakai'.

8.2.2 Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

'Oku lolotonga tu'u 'i he tu'unga lavea ngofua 'a e nō mei tu'apule'anga' mo e mo'ua nō fakalukufua 'a Tonga' ki he faingata'a'ia fakapa'anga 'o 'ikai lava totongi fakatatau ki he me'afua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha' apule'anga'.**Ko e līpooti 'a e kau ngāue ki he 2023 'Atikolo IV Fetalanoa'aki ki hono Tokanga'i mo leva'i lelei 'a e Mo'ua Nō.**'Oku hoko 'a e ngaahi ta'au faka'ekonomika lalahi 'i tu'apule'anga' 'i he ngaahi ta'u mai ki mui' ni ke to e fakautuutu ai 'a e tu'u lavea ngofua 'a e mo'ua nō 'a Tonga' 'o makatu'unga mei ai 'a hono tuku atu 'e he Pule'anga 'a e Pōnite fo'ou ki he ta'u fakapa'anga 2024. Ko e'uhi' ko e patiseti fe'amokaki ki he ta'u lolotonga', 'oku hokohoko atu ai pē 'a e ngāue 'a Tonga ki he langa fakalalakaka' mo e 'oua to e fakahoko ha nō fo'ou tukukehe ange kapau ko ha nō 'i ha totongi tupu ma'ama'a 'aupito (nō 'ikai ha totongi tupu) mo e to e sio ki hono totongi 'a e mo'ua nō mei tu'apule'anga' 'aki hono fakahoko ha nō fakalotofonua 'o fakatatau ki he Palani fakavaha'a ta'u ki he Mo'ua Nō 'a e

Puleanga'(MTDS). 'Oku fokotu'u 'i he Palani fakavaha'a ta'u ki he Mo'ua Nō 'a e Puleanga'(MTDS) ki he 2024-2026 ke hokohoko atu 'a e ikai to e fakahoko ha nō fo'ou 'i ha totongi tupu ma'olunga tukukehe ange ko e nō mei ha Kautaha 'oku totongi tupu ma'ama'a ange pea mo hono fakaivia hake 'a e māketi fakalotofonua. 'Oku lolotonga ngāue foki 'a e Pule'anga' ke to e siofi ha ngaahi faingāmalie ki he fakalalakaka 'a e ngaahi langa lalahi hangē ko e Pangikē 'Invesimeni ki he Ngaahi Langa lalahi 'a 'Esia (AIIB) pea mo e ngaahi tuamu'a ngāue kehe pe hangē ko e kupu'i lao ki he matu'uaki 'o e mo'ua nō 'i he taimi feliuliuaki 'o e 'ea ka oku toki malava pe ke fakahoko ha aleapau 'o kapau ko e nō 'i he totongi tupu ma'ama'a ange pea si'isi'i ai fakamole'.

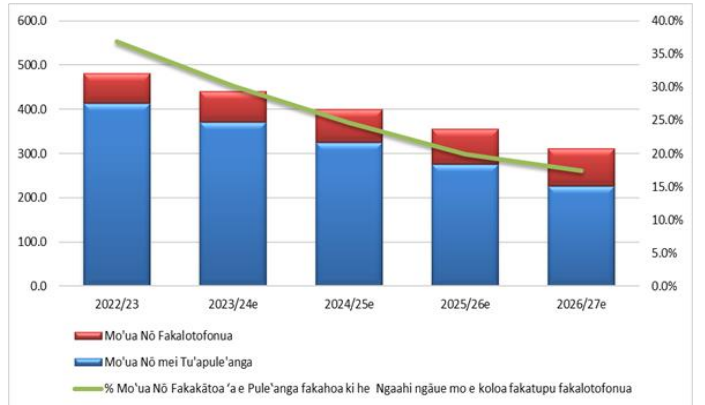
Kuo kamata 'a e totongi 'e he Pule'anga' 'a e moua nō ki Siaina' ki he langa 'o Nuku'alofa' 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga (2024), 'i he taimi tatau pe 'oku ngāue vāofi 'a e Pule'anga ke tokonia 'a e ngaahi kautaha na'e no ki ha founa 'oku lelei ange ai hono tānaki mai 'a 'enua totongi mo'ua nō pea ke tokoni ki hono totongi fakafoki 'a e mo'ua nō ki tua'pule'anga'.

'Oku hanganaki mai ki he Pule'anga' foki 'a e hokohoko atu 'a hono totongi 'a e ngaahi mo'ua nō 'i he mahu'inga ma'olunga ange ki he ta'u fakapa'anga 2025 pea mo e ta'u 'e 3 ka hoko mai makatu'unga mei' he kamata 'a e totongi 'o e sino'i nō ki he langa 'o Nuku'alofa mei' he Pangikē EXIM 'a Siaina. Ko e fakakātoa 'a e totongi mo'ua nō ki he Pangikē EXIM 'a Siaina oku fakafuofua ki he \$42.0 m, 'a ia ko e pēseti 'e 61.0 'a e totongi mo'ua nō fakalukufua 'a Tonga ki he ta'u fakapa'anga 2025. Na'e tuku atu foki 'e he Pule'anga 'a e Pōnite fo'ou ki he ta'u fakapa'anga 2024 ko e taha ia 'a e ngaahi founa ke tokoni ki hono totongi 'a e mo'ua nō ki tua'pule'anga pea mo hoko atu 'a hono ngāue'aki 'a e nō fakalotofonua ki hono fakapa'anga 'a e totongi fakafoki 'o e ngaahi mo'ua nō ki tua'pule'anga pea mo hono fakasi'isi'i 'a e nunu'a 'o e fetō'aki 'a e fetongi pa'anga muli'.

Ngaahi Mo'ua Nō Fakakātoa 'a e Pule'anga

Ko e tu'unga lolotonga 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga', 'oku tu'u lavea ngofua ki ha to e nō fo'ou ke totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua nō lolotonga' pea pehē foki ki he fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e fetongi pa'anga muli'. 'Oku fakafuofua ki he pēseti 'e 84.0 'a e ngaahi mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga', ko e ngaahi mo'ua nō mei tu'apule'anga 'i he 'aho 30 'o Sune 2024. Ko e konga lahi 'o e noo' ko e ngaahi nō 'i he Pa'anga Siaina (CNY) 'a ia 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 47.0 'o e ngaahi mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga'.

A Fakatātā 3 :Ngaahi Mo'ua Nō Fakakātoa 'a e Pule'anga (\$m) Ta'u Fakapa'anga 2023 – Ta'u Fakapa'anga 2027 (kau ki heni 'a e fakamole totonu pea mo e fakafuofua)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

Ko e taha foki 'eni 'a e tefito'i makatu'unga 'oku fakafe'atungia'i ai ha fakahoko ha to e nō fo'ou ke totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua nō lolotonga' ko e kamata 'a hono totongi 'o e sino'i nō mei' he 2024 ki he 2029 ki he ongo poloseki nō lalahi 'e ua mei' he Pangikē EXIM 'a Siaina. Neongo ko e mo'ua nō fakalotofonua 'oku pēseti pē 'e 16 'o e ngaahi mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga', 'oku 'i he tu'unga lavea ngofua ke to e hiki hake 'i hono fakahoko ha to e nō ke totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua nō lolotonga' makatu'unga mei' he pēseti 'e 25 'o e ngaahi Pōnite fakalotofonua 'e fiema'u

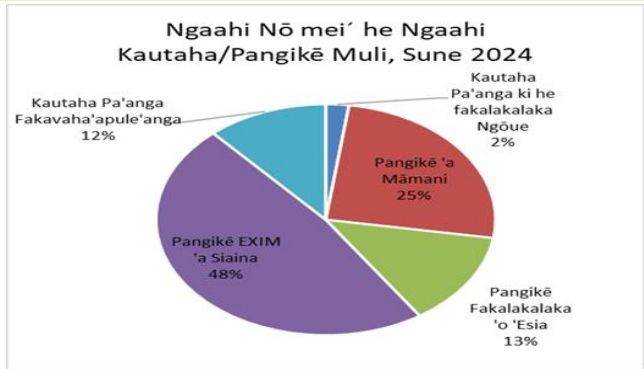
ke totongi 'i loto he ta'u 'e taha pea ko e 'avalisi 'o e ta'u ki hono totongi 'o e ngaahi Pōnite 'oku ma'ulalo ange (ta'u 'e 2.2). Ko e mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga 'i he 30 'o Sune 2024 'oku fakafuofua ki he \$440.8 m (pēseti 36.0 'o e ngaahi ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua), 'a ia ko e holo'aki ia 'a e \$45.7m pē ko e pēseti 'e 9.4 mei he 'aho 30 'o Sune 2023.

Ngaahi Mo'ua Nō mei Tu'apule'anga

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō 'a Tonga mei tu'apule'anga' 'oku fakafuofua ki he \$370.5 m 'i he 30 Sune 2024 (pēseti 'e 30 'o e mahu'inga fakalukufua 'o e ngaahi ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua)

Ko e lahi taha 'i he ngaahi mo'ua nō mei Tu'apule'anga', 'o fakatatau ki he pa'anga muli 'i he 'aho 30 Sune 2024, ko e mo'ua nō 'i he Pa'anga Siaina' (CNY) 'oku fakafuofua ki he \$177.1 m (pēseti 'e 47.8), hoko ki ai 'a e Pa'anga Fakamāmani Lahi (SDR) ko e \$150.7 m (pēseti 'e 40.7), pea mo e pa'anga muli kehe ko e \$42.7 m (pēseti 'e 11.5). 'Oku to e siofi foki 'e he Pule'anga' ha ngaahi founa ki he totongi 'o e ngaahi mo'ua nō ko e uhi ko e nunu'a ke to e nō ke

A Fakatātā 4 :Vahevahe 'o e Nō mei Tu'apule'anga fakatatau ki he Ngaahi Pangikē/Kautaha kehekehe 'i Sune 30, 2024

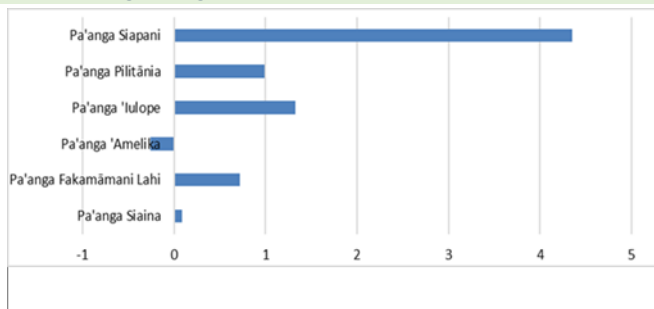
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua nō lolotonga' mo e nunu'a 'o e fetō'aki 'a e fakafetongi pa'anga muli'. Ko e ngaahi liliu mei' he fakafuofua ki he mahu'inga 'o e ngaahi nō 'a e Pule'anga mei Sune 2023 ki he Sune 2024 'oku makatu'unga ia pea mei' he totongi sino'i nō na'e fai ki he Pangikē EXIM 'a Siaina, Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia, Kulupu Pangikē 'a Māmani pea mo e Pōnite fo'ou \$3.0 m 'i he ta'u Fakapa'anga 2024.

Ngaahi Mo'ua no mei Tu'apule'anga 'i he Pa'anga Muli

'Oku fakafuofua ke malohi ange 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Siaina' (CNY) 'i hono fakafetongi ki he Pa'anga Tonga' 'aki 'a e pēseti 0.09 mei Sune 2023 ki he Sune 2024. 'I he A Fakatātā 5, 'oku ne fakahā mai 'a e fetō'aki 'a e ngaahi pa'anga muli 'oku fai ai 'a e nō 'o kau ai foki 'a e ngaahi Pa'anga muli 'oku 'i loto he Pa'anga Fakamāmani Lahi (SDR). 'Ikai ngata ai', ka ko e uhi' ko e hiki hake 'a e fakafuofua fakamole ki he totongi nō ki Siaina' ki he ta'u fakapa'anga 2024, 'oku to e holo hifo 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga 'i hono fakafetongi ki he Pa'anga 'Amelika' 'aki 'a e pēseti 0.26 'a ia 'oku to e mamafa ange 'a e fakamole ki he totongi nō neongo 'a e mālohi 'a e mahu'inga 'a e Pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he Pa'anga Siaina.

A Fakatātā 5 :Fetō'aki 'i he liliu Pa'anga Muli - Pa'anga Muli/Pa'anga Tonga 'i Sune 2024

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

Ngaahi Mo'ua Nō Fakalotofonua

Ko e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua 'a e Pule'anga' ko e Pōnite, ka 'oku 'i ai pē mo e ngaahi founa fakapa'anga makehe fakalotofonua 'e malava ke tokoni ki he Pule'anga' 'i hono totongi 'a e ngaahi

mo'ua nō ki tu'apule'anga' 'aki ha fakatau atu 'o e Pōnite 'a e Pule'anga' 'i ha ngaahi ta'u ka hoko mai'. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi mo'ua nō malu'i fakalotofonua hangē ko e Pōnite 'i ha totongi tupu ma'ama'a pea mo e taimi nounou foki. Ko e fa'unga 'o e mo'ua nō fakalotofonua lolotonga' ko e ngaahi Pōnite 'oku tuku atu 'i he ta'u 'e 2 ki he 6. Ko e lahi taha 'o e ngaahi Pōnite 'oku tuku atu 'e he Pule'anga' 'oku 'i

A-Tēpile 6: Ngaahi Pōnite mo hono ta'u 'oku tuku atu ai, 30 Sune 2024

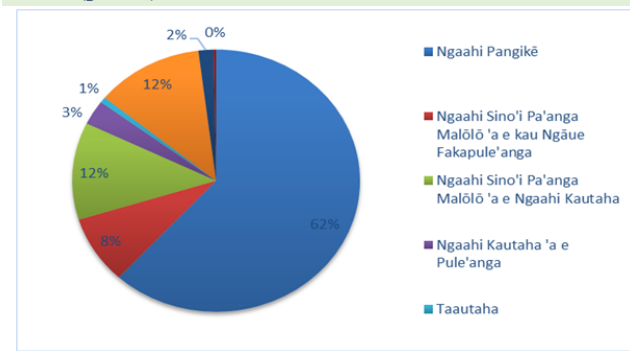
30 Sune 2024		
Taimi Loloa (Ta'u)	Ngaahi Pōnite (Pa'anga Tonga)	% Fakakātoa
Ta'u 2	\$5,000,000.00	7.1%
Ta'u 3	\$9,026,000.00	12.8%
Ta'u 4	\$1,000,000.00	1.4%
Ta'u 5	\$40,617,000.00	57.7%
Ta'u 6	\$14,704,000.00	20.9%
	\$70,347,000.00	100%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

he ta'u 'e 5. 'Oku hā 'i he *A-Tēpile 6*, 'a e kātoa 'o e ngaahi Pōnite' pea mo honau ngaahi ta'u 'oku tuku atu ai' 'i he 30 Sune 2024. Ko e ngaahi Pōnite 'oku tuku atu', 'oku fakamafai' 'i ia 'e he Minisitā Pa'anga', pea ko e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'oku ne hoko ko e fai lēsisita 'o e ngaahi Pōnite fakalotofonua 'oku tuku atu'.

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua 'i he 30 Sune 2024 'oku fakafuofua ki he \$70.3 m (pēseti 5.7 'o e ngaahi ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua), 'a ia ko e ngaahi Pōnite kotoa ia 'a e Pule'anga 'oku fakatau atu. 'Oku kau ki heni 'a e \$3.0m ko e Pōnite fo'ou 'a e Pule'anga' na'e fakatau atu lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2024. Ko e konga lahi 'o e ngaahi Pōnite' fakafuofua ki he pēseti 'e 62.0 ko hono kau 'Inivesitoa, ko e Ngaahi Pangikē 'o hange ko ia 'oku ha atu 'i he *A-Fakatātā 6*.

A Fakatātā 6 : 'Inasi Fakatau Pōnite mei' he Pule'anga, 30 Sune 2024 (pēseti)

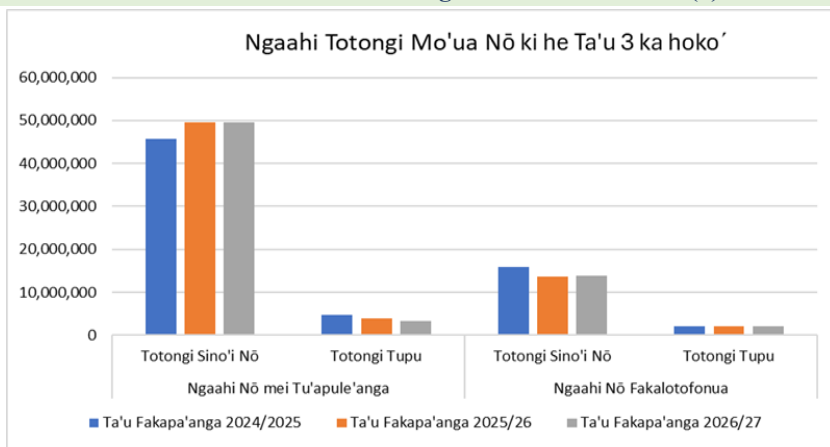
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

Ngaahi Totongi Nō 'a e Pule'anga

Ko e fakakātoa 'o e totongi mo'ua (fakamole), ki he 'aho 30 Sune 2024, 'oku fakafuofua ki he \$68.4 m, 'a ia ko e ngaahi totongi nō ki tu'apule'anga 'oku \$50.4 m (pēseti 'e 74 'o e ngaahi totongi nō fakakātoa) pea \$18.0 m leva 'a e totongi nō fakalotofonua (pēseti 'e 26 'o e ngaahi totongi nō fakakātoa). Ko e hiki hake 'eni mei he \$42.6 m 'i Sune 2023, tupu mei hono totongi 'o e totongi nō ne toloi (DSSI) pea mo e fetō'aki 'a e fetongi pa'anga muli'. 'Oku hā atu 'i he **A-Fakatātā 7**, 'a e fakafuofua ki he totongi mo'ua fakakātoa ki he

A Fakatātā 7: Fakafuofua ki he Totongi Nō ki he Ta'u Tolu (3) kaha'u

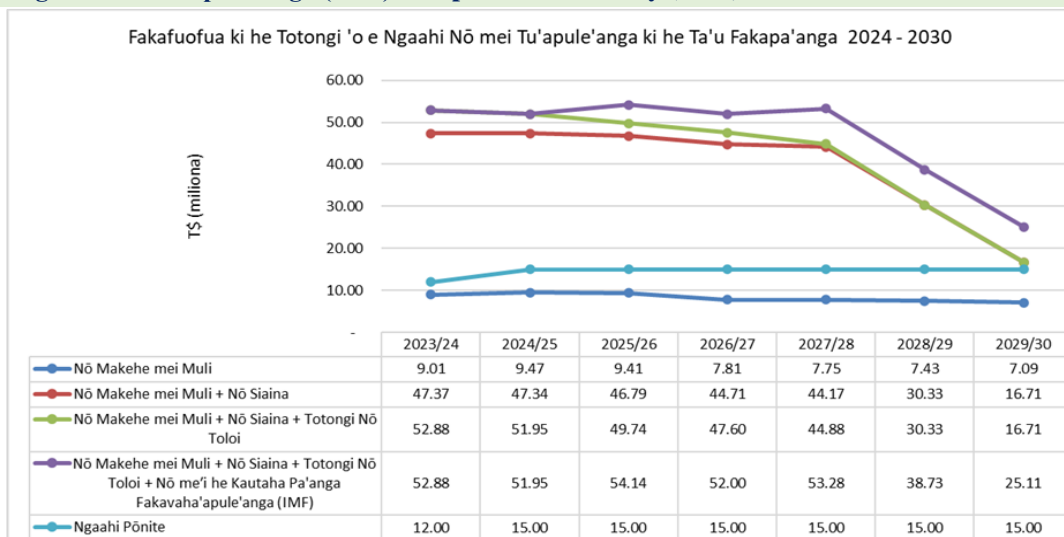

ngaahi nō mei Siaina' ko e uhi ko e hiki lahi 'e a'u ki ai 'a e totongi mo'ua' 'i hokohoko atu 'a e totongi fakafoki 'o e sino'i nō ki hono langa fo'ou 'o loto Nuku'alofa 'i he ta'u fakapa'anga 2025. Ko e totongi mo'ua nō fakalotofonua 'oku makatu'unga ia 'i he taimi 'oku kakato ai 'a e ta'u 'o e sino'i Pōnite 'a ia 'oku 'avalisi ki he ta'u 'e 5 pea mo e totongi tupu pēseti 2.6 'i he fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua 'oku tuku atu' (\$70.3 m). 'Ikai ngata ai', ko e nō fakalotofonua' ki he ta'u 'e tolu ka hoko' 'e tokoni ia ki hono totongi 'a e nō mei tu'apule'anga' 'aki hono tuku atu 'a e ngaahi Pōnite' pea 'e toe si'isi'iange 'a e nunu'a 'o e fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e fetongi pa'anga muli'. Ko e ngaahi fa'unga aleapau ki hono tuku atu 'o e Pōnite' 'e fakatatau ia ki he fiema'u 'a e māketi' ka 'oku 'i ai pe 'a e amanaki ke tuku atu 'e he Pule'anga' 'a e Pōnite fo'ou 'i he totongi tupu 'oku ma'ama'a ange.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

A Fakatātā 8: Ngaahi Totongi Nō kau ki ai 'a e Totongi Nō na'e toloi (DSSI) pea mo e Nō Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) – Rapid Credit Facility (RCF)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

Ko e ngaahi totongi nō fakalotofonua, 'e hokohoko atu pe ke tatau.'Oku 'i ai foki 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga' ki ha ta'u nai 'e 5 pe 6 mei heni, 'o makatu'unga 'i ha toe fakalalakalakaange 'a e tu'unga faka'ekonomika ki hono tukunga totonu, pea toe hulu lahiange 'a e t̄naki pa'anga hūmai 'a e Pule'anga', ki hono totongi fakafoki 'a e ngaahi Pōnite kuo 'osi hono taimi'.

Ngaahi Mo'ua No 'a e Ngaahi Kautaha mei he Pule'anga

'Oku tokoni 'a e polokamala nō kitu'a mei' he Pule'anga' ki he Ngaahi Kautaha' ke to e vāofiange 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi Kautaha fakavaha'apule'anga' mo e fakalotofonua' 'o kau ki ai 'a e ngaahi kautaha lalahi 'a e Pule'anga' pea mo e sekitoa taautaha 'i hono fakaivia 'a e ngaahi 'inivesimeni' ke poupu'i 'a e tupu faka'ekonomika'. Makatu'unga 'i he malu'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi Kautaha' mei he ngaahi nunu'a 'o e nō na'e fa'u ai 'e he Tafa'aki 'oku ne Tokanga'i 'a e Nō 'a e Pule'anga' (DMO) 'a e tohi fakahinohino mo e tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi nō kitu'a mei' he Pule'anga' ki he Ngaahi Kautaha'. Ko e taimi 'oku 'ikai malava 'a hono totongi fakafoki 'a e nō 'e he ngaahi kautaha' 'oku fakafatongia'i 'aki leva 'a e Pule'anga' 'a hono fakapa'anga ke totongi 'o e mo'ua nō ko ia'.

Ko e fakakātoa 'o e pa'anga kuo nō kitu'a mei he Pule'anga' ki he Ngaahi Kautaha pehē foki ki he Ngaahi Kautaha 'o e Pule'anga' 'i he 'aho 30 Sune 2024 'oku fakafuofua ia ki he \$50.7m²¹ (pēseti 'e 4.1 'o e mahu'inga 'o e ngaahi ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua, pea pēseti 'e 13.7 'o e ngaahi mo'ua nō fakakātoa mei tu'apule'anga). 'I he taimi tatau 'a e kamata ko 'eni 'a hono totongi 'e he Pule'anga' 'a e mo'ua nō mei Siaina 'i he Pangikē EXIM ki he ta'u 'e 4 ka hoko', 'oku hokohoko atu ai pe mo e ngaahi alea 'a e Pule'anga' mo e ngaahi Kautaha na'e nō ki he langa 'a Nuku'alofa'. 'Oku hoko atu foki 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue Pa'anga' mo e ngaahi kautaha' ni ki hono to e langa 'o Nuku'alofa (CBD) ke a'u ki ha tu'unga lelei ange ki hono tā fakafoki mai 'enau ngaahi mo'ua noo', pea taimi tatau 'oku malava pe 'a e ngaahi kautaha taautaha' ni 'o fakaakeake mei he ngaahi ta'au faka'ekonōmika.

A-Tēpile 7: Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautaha mei' he Pule'anga,

Ngaahi Kautaha	Sune 2024 (\$ miliona)
Maketi Talamahu Co.	1.24
TAMA	1.03
TBC	2.00
Polōseki Langa 'o Nuku'alofa	
Kautaha Royco Amalgamated Co. Ltd	1.63
Kautaha MF Taumoepeau Ltd.	6.92
Kautaha O.G. Sanft Ltd	9.92
Kautaha City Assets Ltd	6.56
Kautaha Tunji Colonnade Ltd	15.99
Katoa	45.29

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

Polokalama Nō Fakalalakalaka 'a e Pule'anga

Na'e fokotu'u 'e he Pule'anga' 'a e Polokalama Nō ki he Fakalalakalaka' 'i he ta'u 2017 'aki 'a e taumu'a ke fakaivia 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika' pea hokohoko mai ai pe 'a hono lilii 'a e aleapau ki he Polokalama Noo' ni ke faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni' 'i he ngaahi sekitoa taautaha'. 'I he a'u mai ki Sune 2023, makatu'unga 'i he uesia faka'ekonōmika' 'i he pā 'o e mo'unga afi 'i

²¹ 'Oku kau heni 'a e Ngoue mo e noo 'a e sekitoa taautaha 'i he Toutai, Pa'anga No mo e noo iiki ki he Fakaakeake mei he saikolone Kita.

Hunga Tonga Hunga Ha'apai (HTHH) mo e Kōviti 19 na'e felotoi ai 'a e Pule'anga mo e Pangikē Langa Fakalalaka (TDB) 'o Tonga' ke fokotu'utu'u fo'ou 'a e Polokalama Noo' ni 'aki 'a e sino'i pa'anga te'eki ke nō atu mei he Polokalama Nō lolotonga 'a ia ko e \$9,250,243.76 mei he sino'i pa'anga fakalukufua ko e \$18,250,243.76. Ko e taumu'a eni ke vahevahe ki he ngaahi sekitoa na'e uesia lahi taha 'i he ongo fakatamaki' ni, ka 'i ha totongi tupu ma'ama'a ko e pēseti 'e taha (1) 'i he vaha'a taimi ko Mē 2022 ki Mē 2023'. Ko e fakakātoa 'o e pa'anga ki he Polokalama Noo' ni ki Sune 2023' ko e pa'anga Tonga 'e \$18,250,243.77.

'I he 'aho 1 'o 'Epeleli, 'oku 'i ai 'a e palanisi 'e malava ke nō atu ko e \$2,111,320 pea 'i he taimi tatau 'oku lolotonga ngāue atu 'a e Pangikē ki he ngaahi 'akauni 'e 83 'oku 'ikai to e lava 'o tā fakafoki mai 'enau nō 'a ia 'oku fe'unga hono mahu'inga mo e \$2,222,698.

A-Tēpile 8: Polokalama Nō ki he Fakalalaka 'a e Pule'anga 'i he 'aho 1 'Epeleli 2024

Ngaahi Sekitoa	Totongi Tupu %	Palanisi malava ke Nō 'i he 'aho 1 'Epeleli	
Nō Fakamaketi Ngoue & Fa'unga koloa	3%	\$	-82,453
Nō Fakalalaka Toutai & Fakatau atu	3%	\$	-407,442
Nō Totongi Ako Fānau Ako	3%	\$	-832,466
Nō Fakafolau Fakafa'ito'o ki Muli	3%	\$	100,000
Nō Toutai ki he kakai ne uesia 'i he Kōviti 19 & Saikolone Hālōti	3%	\$	80,534
Nō Takimamata ki he kakai ne uesia 'i he Kōviti 19 & Saikolone Hālōti	3%	\$	114,810
Fakakātoa Palanisi 'o e Polokalama Nō		\$	-1,027,017
Polokalama Nō Fokotu'utu'u Fo'ou			
Nō Ngoue & Fakalalaka Vao 'Akau	3%	\$	648,854
Nō Fakalalaka Toutai & Fakatau atu	3%	\$	147,477
Nō Takimamata	3%	\$	1,816,773
Nō Fo'u Koloa	3%	\$	-129,344
Nō Falekoloa Fakamovetevete mo e Falekoloa Lalahi	3%	\$	617,712
Nō Ako	3%	\$	107,271
Ngaahi Sekitoa mahu'inga makehe ki he HHTH & Kōviti 19	3%	\$	-70,406
Fakakātoa Palanisi 'o e Polokalama Nō Fokotu'utu'u Fo'ou		\$	3,138,337
Fakakātoa Palanisi malava ke Nō 'i he Polokalama Nō Fokotu'utu'u Fo'ou		\$	2,111,320

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

Ngaahi Mo'ua Nō 'oku Malu'i 'e he Pule'anga'

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō 'oku malu'i 'e he Pule'anga' 'i Sune 2024, 'oku fakafuofua ia ki he \$15.43 miliona, pēseti 'e 1.2 'o e mahu'inga 'o e ngaahi ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua'. Ko e ngaahi malu'i 'eni ki he poloseki Tanu hala (pēseti 39.5 'o e ngaahi mo'ua nō kotoa 'oku malu'i 'e he Pule'anga), Kautaha Cost Low Co. Ltd (pēseti 'e 36.3 'o e ngaahi mo'ua nō kotoa 'oku malu'i 'e he Pule'anga'), Kautaha Lulutai Airlines Ltd (pēseti 9.2 'o e ngaahi mo'ua nō kotoa 'oku malu'i 'e he Pule'anga') mo e Kautaha Royco Ports Ltd (pēseti 15 'o e ngaahi mo'ua nō kotoa 'oku malu'i 'e he Pule'anga').

A-Tēpile 9: Ngaahi Mo'ua No Malu'i 'e he Pule'anga, 30 Sune 2024

Kautaha Nō	Sino'i Pa'anga Nō (T\$ miliona)	Totongi Sino'i Nō 30 Sune 2024 (T\$ miliona)	Totongi Tupu kuo taimi ke totongi 30 Sune 2024 (T\$ miliona)	Toenga Sino'i Pa'anga Nō 30 Sune 2024 (T\$ miliona)
Kautaha City Engineering & Construction Limited	4.09	3.56	0.07	0.60
Kautaha Inter Pacific Limited	3.97	0.63	0.04	3.37
Kautaha Island Dredging	3.94	1.87	0.06	2.12
Kautaha Lulutai Airlines Ltd	3.50	2.08	-	1.42
Kautaha Cost Low Company Ltd	5.60	-	0.60	5.60
Kautaha Royco Ports Services Ltd	2.70	0.39	-	2.31
FAKAKĀTOA	23.80	8.54	0.77	15.43

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

'I he founga ngāue tu'upau hangē ko hono fakanaunau 'uhila kakato 'a e feitu'u 'uta' 'e malava ke pehē ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi mo'ua 'e ala ke hoko pea 'e totongi 'i he kaha'u', fakatātā'aki ka hanga 'e he Pule'anga' 'o malu'i 'a e ma'u'anga ivi mei' he 'uhila ke a'usia 'a 'ene taumu'a ngāue. Ko hono mapule'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi mo'ua e ala ke hoko pea totongi 'i he kaha'u ko hono fokotu'u ha founga pule lelei kau ki ai 'a e fa'unga fakalao mo e fakangāue. Ko e taumu'a 'o e palani ki hono mapule'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi mo'ua 'e malava ke hoko 'i he kaha'u ko hono fokotu'u 'a e ngaahi meangāue ki hono fakasi'isi'i mo hono tokanga'i 'a e ngaahi uesia 'o e ngaahi mo'ua ka hoko 'i he kaha'u 'o fakatatau ki he ngaahi fa'unga fakalao mo e tu'utu'uni ngāue. Ko e taha ngaahi meangāue 'e tokoni ki hono ki hono 'ilo'i lahiange 'a e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi mo'ua 'e malava ke hoko 'i he kaha'u (hangē ko hono lipooti mo e tauhi tohi); fakasi'isi'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi mo'ua 'e malava ke hoko 'i he kaha'u (hangē ko hono mapule'i lelei 'a e ngaahi uesia 'i he fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi fengāue'aki fakapa'anga, fokotu'u 'a e malu'i, pea mo hono pou pou'i 'a e tokateu ki ha hoko mai 'a e ngaahi mo'ua' 'i ha tānaki tali totongi pa'anga hūmai, fokotu'u pa'anga talifaki pea mo hono fakakau 'i he patiseti).

Fakaikiiki hono fakafehoanaki 'o e Nō ki he Ngaahi Me'afua Kehe

'Oku hā 'i he A-Tēpile 10 'a e ngaahi me'afua 'oku ne fakafuofua'i hono leva'i lelei 'o e mo'ua nō 'o fakafehoanaki ki he ngaahi me'afua kehekehe pe. Ko e mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi me'afua 'o e mo'ua nō fakafehoanaki ki he ngaahi me'afua kehekehe 'oku leva'i lelei pe 'i hono fakakau ai 'a e ngaahi koloa mo e ngāue 'oku 'ave ki tu'apule'anga mo e pa'anga tokoni mei he ngaahi fānili mo e maheni mei tu'apule'anga ka 'oku tu'u 'i he tu'unga fakatu'utamaki 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi me'afua 'oku 'ikai ke fakakau ai 'a e pa'anga tokoni mei he ngaahi fānili mo e maheni mei tu'apule'anga. Ko e mahu'inga lolotonga 'o e me'afua ki he mo'ua nō mei tu'apule'anga' fakafehoanaki ki he ngaahi koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua' pea mo e koloa hū atu' 'oku lolotonga ma'ulalo ange 'i hono mahu'inga totonu'. Ko e ngaahi fakafuofua foki ko 'eni 'oku fakatefito ia 'i he mahu'inga 'o e fetongi pa'anga muli 'i Fepueli 2024 pea 'ikai kau ki ai e feliuliuaiki 'i he mahu'inga 'o e fetongi Pa'anga.

Ko e fakamole ki he mo'ua nō lolotonga 'oku si'isi'i pea ko e kongā lahi ko e nō mei tu'apule'anga. 'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2024 'oku fakafuofua ko e pēseti 'e 29.5 'a e mahu'inga lolotonga 'o e mo'ua nō fakakātoa fakahoa ki he ngaahi koloa mo e ngāue fakatupu fakalotofonua' 'o fakahoa ia ki he mahu'inga mo'ua nō 'a ia 'oku pēseti 35.8 fakahoa ki he ngaahi koloa mo e ngāue fakatupu fakalotofonua'. 'Oku fakaata mai heni 'a e mahu'inga ki he mo'ua nō fakalukufua 'a e nō mei tu'apule'anga 'i ha totongi tupu 'oku ma'ama'a. Makatu'unga foki 'i he toloi 'a e totongi nō ki Siaina' (DSSI) na'e toloi ai mo e totongi tupu ki he ta'u fakapa'anga 2021 'a e ongo nō lalahi 'e 2 'a e Pule'anga 'a ia 'oku tefito mei ai 'a e holo 'a e me'afua fakamole ki he totongi nō oku hā atu 'i he tēpile 6 'i lalo. 'I he'ene pehē, ko e fakakātoa 'o e totongi tupu na'e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2024 na'e pēseti 'e 0.6 fakahoa ki he ngaahi koloa mo e ngāue fakatupu fakalotofonua' kapau na'e 'ikai 'a e toloi 'o e totongi nō ki Siaina (DSSI) ko e me'afua ko 'eni na'e 'i he pēseti 0.4 'o e ngaahi koloa mo e ngāue fakatupu fakalotofonua'. 'Oku tatau pē foki mo e 'avalisi 'o e pēseti totongi tupu 'o e ngaahi nō 'a ia 'oku pēseti 1.5 ka na'e 'ikai to e toloi 'a e nō Siaina (DSSI) na'e pēseti 'e 1.1. Ko e fakamole leva ki he nō fakalotofonua 'oku ma'olunga ange ia 'i hono fakahoa ki he nō mei tu'apule'anga 'aki 'a e 'avalisi pēseti totongi tupu ko e 2.8 ki he pēseti 'e 1.3. Ko e Pōnite fakamuimui 'a e Pule'anga na'e tuku atu 'i he pēseti totongi tupu tatau pe.

A-Tēpile 10: Ngaahi Me'afua ki he Tu'unga 'o e Mo'ua No 'a e Pule'anga, Ta'u Fakapa'anga 2024

Ngaahi Me'afua		Nō mei Tu'apule'anga	Nō Fakalotofonua	Fakalukufua Ngaahi Mo'ua Nō
Mahu'inga (m)		370.5	70.3	440.8
% Mahu'inga 'o e Mo'ua Nō te'eki ke fakakau ki ai 'a e uesia 'a e hiki 'o e mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue fakahoa ki he Ngaahi koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua (GDP)		30.1	5.7	35.6
% Mahu'inga Lolotonga 'o e Mo'ua Nō fakahoa ki he Ngaahi koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua (GDP) ¹		23.8	5.7	29.5
Fakamole ki he Ngaahi Mo'ua Nō ²	% Totongi Tupu fakahoa ki he Ngaahi koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua	0.4	0.1	0.5
	% 'Avalisi Totongi Tupu	1.3	2.8	1.5
Nō Fo'ou ke totongi Nō lolotonga ²	'Avalisi 'o e taimi 'oku 'osi ki ai 'a e totongi Nō (Ta'u)	9.3	2.2	8.4
	Mo'ua Nō 'osi Ta'u 1 (% 'o e mo'ua nō fakakātoa)	10.0	25.2	11.9
	Mo'ua Nō 'osi Ta'u 1 (% 'o e Ngaahi koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua)	3.2	1.2	4.4
Totongi Tupu ²	'Avalisi 'o e taimi 'e hoko ha liliu 'i he totongi tupu (years)	9.3	2.2	8.4
	Liliu ki he fa'unga 'o e Nō 'i loto 'i he Ta'u 1 ((% 'o e Totongi Tupu fakakātoa)	10.0	25.2	11.9
	Totongi Tupu Tu'uma'u kau ki heni Pōnite (% 'o e Totongi Tupu fakakātoa)	100.0	100.0	100.0
	Tohimo'ua 'a e Pule'anga 'i loto ta'u 1 (% 'o e Totongi Tupu fakakātoa)	0.0	0.0	0.0
Liliu Pa'anga Muli	Mo'ua Nō 'i he Pa'anga Muli (% 'o e mo'ua nō fakakātoa)			86.6
	Mo'ua Nō 'i he Pa'anga Muli 'i ha taimi nounou (% 'o e mo'ua nō fakakātoa)			5.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga [Va'a Palani ki he Ngāue Fakapa'anga (FFD)-Tafa'aki Tokanga'i Nō 'a e Pule'anga]

8.2.3 Ko e Fakalūkufua 'o e Patiseti 'a e Pule'anga' 'o ngāue'aki 'a e fa'unga Fakapa'anga Fakasitetisitika Fakapule'anga (GFS) 22

Ko hono ngāue'aki ko ia 'o e Fa'unga Fakapa'anga Fakasitetisitika Fakapule'anga (GFS) ki hono līpooti 'a e Patiseti 'a e Pule'anga', 'oku mahu'inga 'aupito ia ke toe hā mahino ange 'a e 'ata ki tu'a', fakafaingofua ange 'a e fefakahoa'aki', pehē ki he tokoni ki he fatongia 'a e Pule'anga' ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e fonua', 'o fakafou 'i hono fakahoko fakaiiki ange 'a hono 'analaiso 'o e pa'anga hūmai', fakamole' pehē ki he mo'ua nō'. 'Oku tokoni foki 'a e GFS ke faingofua ange 'a hono fo'u mo hono sivi'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue' fakataumu'a ke ma'uma'uluta ange 'a e 'ekonōmika fakalukufua', fakapapu'i 'oku muimui ki he ngaahi founa fakatu'apule'anga', pou pou ke toe lelei ange 'a e fai tu'utu'uni', pea ke ma'u 'a e falala 'a e kakai ki he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'a e pule'anga'.

Fakatatau ki he 'esitimetri liliu 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024, 'o hangē koia 'i he *Tēpile A-11*, 'oku 'amanaki ko e palanisi 'o e ngāue fakapa'anga' 'e to e lahi ange 'o hulu', talu mei he esitimetri na'e

²² 'Oku 'oatu 'e he kongā ko 'eni 'a e patiseti 'a e pule'anga 'i he founa fakamatala fakasitetisitika fakapa'anga 'a e pule'anga (GFS). 'Oku fakataumu'a 'a e fakafa'ahinga 'o e GFS ke 'asi ai 'a e ola 'o e ngaahi fehu'aki fakapa'anga 'a e pule'anga pea mo fakafuofua 'i hono tauhi ma'u 'o e ngaahi taumu'a 'o e tu'utu'uni fakapa'anga. 'Oku fakahoko 'eni 'aki hono lekooti mavahe 'a e pa'anga hū mai mo e hū atu, "'i lalo he laine"' 'o e Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika, 'o hange ko ia 'oku felave'i mo e ngaahi noo ki hono fakapa'anga 'a e tō nounou 'a e pa'anga hū mai 'a e Pule'anga'. 'Oku lekooti foki 'e he Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika (GFS) 'a e ngaahi pa'anga hū mai ki he Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi totongi noo ki he Pule'anga, ko e toenga nō haohaoa, pea 'i hono fakakalalalasi 'o e fakamatala' ni, ko e fakamole pea mo e ngaahi nō haohaoa, 'a ia 'oku 'ikai lau eni ko e pa'anga Hū mai 'a e Pule'anga'.

tali ki he Ta'u Fakapa'anga 2024', 'i he hulu ko e \$25.3m ki he \$43.6m 'i he 'esitimeti liliu 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024'. Ko e kake ko 'eni', na'e makatu'unga ia mei 'he holo lahi 'i he fakamole' ki he: *i)* fakalele 'o e pule'anga', pea mo e *ii)* fakatau mai 'o e ngaahi koloa lalahi ' 'o fakakātoa 'a e holo 'I he fakamole 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024 ki he \$78.6m (pēseti 'e 11.0). 'I hono fakaikiiki', na'e holo 'a e fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga' ('aki 'a e \$30.5m pē pēseti 'e 5.9), pea na'e to e holo mo e fakamole ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa lalahi' ('aki 'a e \$48.1m pē pēseti 'e 24.0), 'o hulu ange 'a 'ena holo' 'i he holo 'a e fakalūkufua 'o e pa'anga hūmai' 'aki 'a e \$60.5m (pēseti 'e 8.2). Ko e holo ko eni' 'i he ngaahi fakamole' 'oku makatu'unga ia mei' he holo 'a e fakamole ki he ngaahi poloseki ngāue lalahi', tautefito ki he ngaahi poloseki ngāue fakalalakaka 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka'.

A-Tēpile 11: Fakalukufua 'o e Patiseti 'i he fa'unga Fakapa'anga Fakasitititika (\$m)

	2022/23 Oia Fakaangaanga	23/24 Esitimeti Kamata	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Pa'anga Humai	652.5	741.9	681.4	870.7	820.1	787.1
Pa'anga Humai Mei he Tukuahu	285.5	283.0	291.8	327.7	333.3	335.1
Tukuahu vahenga moe tupu	58.0	55.4	63.8	68.8	72.9	71.1
Tukuahu 'o e koloa	0.4	0.4	0.5	0.5	0.5	0.1
Tukuahu 'o e koloa mo e ngaahi ngaue	195.6	196.7	196.6	215.7	223.4	225.1
Tukuahu mei he Fefakata'u'aki	31.6	30.6	31.0	42.7	36.5	38.1
Ngaahi Tukuahu kehe	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1
Ngaahi tokoni fakapa'anga	336.4	415.4	347.2	488.5	425.8	391.1
Tokoni ki he Ngaahi Fakamole hono fakalele 'o e Pule'anga	53.7	50.5	48.2	72.4	63.5	67.1
Tokoni ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	282.7	364.9	299.0	416.1	362.3	324.1
Pa'anga Humai Makehe	30.5	43.4	42.3	54.5	61.0	60.1
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa	11.4	10.1	9.8	12.7	15.1	14.1
Fakatau atu 'o e Koloa mo e Ngaahi Ngaue	16.4	17.8	15.6	21.2	23.1	24.1
Ngaahi totongi Mo'ui	0.8	0.9	0.9	1.1	1.2	1.1
Ngaahi Tokoni makehe mei he Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	0.1	0.1	0.4	0.0	0.0	0.1
Ngaahi Ma'u'anga Pa'anga Makehe	1.9	14.5	15.6	19.6	21.6	20.1
Ngaahi Fakamole	483.8	514.8	484.3	595.2	515.2	500.1
Fakamole ki he kau Ngaue	163.5	173.4	164.6	189.4	188.4	187.1
Vahenga Lau'aho mo Tu'uma'u	151.4	160.3	152.9	175.1	174.1	173.1
Ngaahi Tokoni Fakasosiale	12.1	13.2	11.7	14.3	14.3	14.1
Ngaue'aki 'o e Koloa mo e Ngaue	225.1	239.5	224.9	278.7	233.2	217.1
Totongi Tupu	8.2	7.5	7.4	6.9	6.1	5.1
Ki he kau Muli	6.2	5.8	5.7	4.8	3.9	3.1
Ki he Kakai Fakalotofonua	2.0	1.8	1.7	2.1	2.1	2.1
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa	1.2	1.3	1.1	1.3	1.3	1.1
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa ki he Ngaahi Sino Fakapule'anga	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa ki he Ngaahi Sino Taautaha	1.2	1.3	1.1	1.3	1.3	1.1
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	21.9	36.9	29.9	43.1	21.8	24.1
Ngaahi Monu'ia Fakasosiale	28.2	26.5	26.2	28.4	29.3	30.1
Ngaahi Fakamole Kehe	35.7	29.6	30.2	47.4	35.2	34.1
Palanisi	168.7	227.1	197.1	275.5	304.9	286.1
Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa Lalahi	95.3	201.8	153.6	232.8	250.2	224.1
Ngaahi Koloa Lalahi Tu'uma'u	95.1	199.9	152.0	229.3	248.5	222.1
Ngaahi Langa mo e Ngaahi Lalahi	47.6	136.2	107.7	162.9	203.1	186.1
Ngaahi Misini moe Me'angaue	43.7	51.2	37.8	33.0	33.9	26.1
Ngaahi Koloa Lalahi Kehe	3.7	12.5	6.5	33.4	11.4	10.1
Ngaahi Koloa Lalahi 'ikai Ngaohi	0.2	1.9	1.6	3.5	1.7	1.1
Kelekele	0.2	1.9	1.6	3.5	1.7	1.1
Tupu/Fe'amokaki Fakapa'anga	73.4	25.3	43.6	42.8	54.9	62.1
Fakakatoa 'o e Koloa moe Mo'ua Fakapa'anga	-73.4	-25.3	-43.6	-42.8	-54.9	-62.1
Ngaahi Koloa Fakapa'anga	-74.1	19.1	1.2	4.2	-6.2	-13.1
Fakalotofonua	-74.1	19.1	1.2	4.2	-6.2	-13.1
Pa'anga moe Fakahu pa'anga	-65.3	27.0	-0.8	0.0	0.0	-7.1
No atu	0.4	0.3	8.0	13.4	3.0	3.1
Ngaahi 'Inasi	-9.3	-8.2	-5.9	-9.2	-9.2	-9.1
Ngaahi Mo'ua Fakapa'anga	0.7	-44.3	-44.8	-46.9	-48.7	-49.1
Fakalotofonua	0.0	3.0	3.0	-0.8	1.4	1.1
Ngaahi No	15.1	15.0	15.0	15.0	15.0	15.1
Totongi Fakafoki 'o e No	15.1	12.0	12.0	15.8	13.6	13.1
Tu'apule'anga	0.7	-47.3	-47.8	-46.1	-50.1	-50.1
Ngaahi No	21.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1
Totongi Fakafoki 'o e No	20.3	47.3	47.8	46.1	50.1	50.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

'I he vakai ki he Ta'u Fakapa'anga 2025, ko e tu'unga 'o e ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga' 'oku fakafuofua ke toe mālohi ange, 'aki 'a e hulu fakapa'anga, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$42.8m pē pēseti 'e 3.4 'o e GDP. Ko e fakafuofua ko 'eni 'oku 'osi fakakau ki ai 'a e palani ke fakalahi 'a e fakamole 'i he patiseti' ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika', 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha'. 'I he taumu'a ke fakatupulekina pea mo kei paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika' 'i he ngaahi sekitoa' 'i he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai'.

PA'ANGA HU MAI

'I he A-Tēpile 12, 'oku ne fakahā mai 'a e fakakātoa 'o e pa'anga hūmai' ki he [Ta'u Fakapa'anga 2024](#), 'oku fakafuofua 'e holo 'a e pa'anga hūmai' ki he \$681.4m, fakafuofua ke hiki 'a e pa'anga hūmai fakalotofonua', makatu'unga 'eni mei he lahi ange 'a e pa'anga hūmai na'e tātaki mei' he tukuhau' 'aki 'a e \$8.8m (pēseti 'e 3.1), fakahoa ki he 'esitimeti na'e tali'. 'Oku faka-tefito 'eni mei he toe lelei ange 'a e pa'anga hūmai mei' he tukuhau vāhenga' mo e tupu' 'aki 'a e \$8.4m (pēseti 'e 15.1), 'i he'ene hā ko ia 'i he (A- Tēpile 13) 'i lalo'. Ko e ola 'eni 'a e lelei ange 'a e pa'anga hūmai mei he ngaahi pisinisi lalahi', tukuhau mei he vāhenga 'o e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga', to e lelei ange 'a e ngaahi founa ngāue ki hono tātaki mo hono tokanga'i/fakalele 'o e tātaki 'o e tukuhau', pea 'oku ho'ata mai heni 'a e fakalalakaka ange 'a e tu'unga fakaakeake 'oku 'i ai 'a e ngaahi pisinisi' pehē ki he longomo'ui ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika'.

'I he tafa'aki 'e taha', 'oku 'amanaki 'e hōloa 'aki 'a e pēseti 'e 2.5 (\$1.1m) 'i he pa'anga hūmai makehe', makatu'unga ia mei he tātaki mai 'a e 'inasi mei' he ngaahi 'inivesi kehe', he 'oku fakafuofua 'e 'ikai ma'u mai e 'inasi mei' he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga' (TDB). 'Oku kaunga pē ki ai mo e 'ikai ma'u 'a e tātaki mei' he ngaahi totongi kehe' 'o hangē ko e paasipooti', visa' mo e totongi ako'. 'Oku 'i ai pē 'ene felāve'i pea mo e ola hono fakalahi 'o e ngaahi ako lautohi 'a e Pule'anga' ke a'u ki he Foomu 1 mo e 2', he 'oku hoko 'eni ke toe lahi ange ai 'a e fanau ako te nau ako ta'e totongi, pehē ki he tuai ange 'a e ngaahi fiema'u ki he visa' pea mo e paasipooti' 'i hono fakahoa ki he Ta'u Fakapa'anga kuo'osi' 'i he taimi na'e toki fakaava fo'ou ai 'a e ngaahi kau'āfonua'.

'I he taimi tatau, 'oku fakafuofua 'e 'i ai 'a e holo lahi 'i he pa'anga hūmai mei' he ngaahi tokoni fakapa'anga' 'aki 'a e \$68.2 (pēseti 'e 16.4), makatu'unga 'eni mei' he holo 'i he ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ngāue lalahi' ki hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki ngāue fakalalakaka'.

'I he ta'u fakapa'anga 2025', ko e fakakātoa 'o e pa'anga hūmai' 'oku fakafuofua ke kake 'aki 'a e pēseti 'e 27.8 (\$189.3m) mei' he Patiseti Liliu 'o e ta'u fakapa'anga 2024'. 'Oku makatu'unga ia mei' he lelei ange 'a e ngaahi founa tātaki pa'anga hūmai', kau ki ai mo hono fakahoko 'o e Konga 2 'o e poloseki fakalelei ki he tātaki 'o e tukuhau', ki hono ngāue'aki 'a e sistemi 'o e misini tali totongi. 'o a'u mai 'eni ki he Konga 2'. 'I he fakakātoa', ko e kake ko 'eni' 'oku tataki ia mei' he 'i he hiki hake 'i he 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga' 'aki 'a e pēseti 'e 40.7 (\$141.3m), makatu'unga 'eni mei' he fakafuofua 'e lahi ange 'a e pa'anga tokoni mei muli ki he patiseti', poupu'u 'eni hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku 'i he malumalu 'o e Fa'unga Palani Fokotu'utu'u ki he ngaahi Ngāue Fakalelei' (Joint Policy Reform Matrix (JPRM)). 'Oku fakafuofua 'e hiki hake mo e 'a e pa'anga hūmai makehe' ('ikai ko e tukuhau') 'aki 'a e pēseti 'e 28.8 (\$12.2m), 'oku ho'ata mei heni 'a e hokohoko atu 'a e ngāue ki hono 'amanaki ke fakahoko 'a hono toe vakai' 'i 'o e ngaahi totongi' mo e tautea', pehē ki he 'amanaki 'e toe lelei ange 'a e 'inasi mei' he ngaahi kautaha fakapa'anga 'a e Pule'anga' (PEs) pea mo e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' (NRBT). 'Oku 'amanaki foki 'e toe lahi ange 'a e pa'anga hūmai mei' he tukuhau' 'aki 'a e pēseti 'e 12.3 (\$35.9m),

makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e toe lelei ange 'a e t'ānaki mei he tukupau ngāue'aki' pehē ki he tukupau mei he ngaahi pisinisi lalahi'.

A- Tēpile 12 : Pa'anga Hūmai

	2022/23 Ola Fakaangaanga	2023/24 Patiseti	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Pa'anga Hūmai						
Pa'anga Hūmai Mei he Tukupau	285.5	283.0	291.8	327.7	327.9	330.3
Ngaahi tokoni fakapa'anga	336.4	415.4	347.2	488.5	425.8	391.9
Pa'anga Hūmai Makehe	30.5	43.4	42.3	54.5	61.0	60.0
Fakakatoa	652.5	741.9	681.4	870.7	814.7	782.2

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

A-Tēpile 13 :Fa'ahinga 'o e Tukupau Hūmai

	2022/23 Ola Fakaangaanga	2023/24 Patiseti	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Pa'anga Hūmai Mei he Tukupau						
Tukupau vahenga moe tupu	58.0	55.4	63.8	68.8	72.9	71.9
Tukupau 'o e koloa	0.4	0.4	0.5	0.5	0.5	0.6
Tukupau 'o e koloa mo e ngaahi ngāue	195.6	196.7	196.6	215.7	218.0	219.7
Tukupau mei he Fekakatoa'aki	31.6	30.6	31.0	42.7	36.5	38.2
Ngaahi Tukupau kehe	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Fakakatoa	285.5	283.0	291.8	327.7	327.9	330.3

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Tukupau 'o e koloa mo e ngaahi ngāue': 'I he **A-Tēpile 14** 'i lalo', 'oku fakafuofua 'e kake 'a e pa'anga hūmai mei he tukupau 'o e koloa mo e ngaahi ngāue', 'aki 'a e \$19.0m (pēsiti 9.7) ki he \$215.7m 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025, mei he 'esitimeti liliu ko e \$196.6m 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e toe lelei ange 'a e t'ānaki mei he tukupau ngāue'aki' 'aki 'a e \$9.8m (pēsiti 'e 7.6) pea mo e tukupau 'ekisia' kau heni 'a e pa'anga 'oku patiseti ki he monomono 'o e hala' (RMF) mei he pa'anga hokohoko atu (revolving fund) 'aki 'a e \$8.0m (pēsiti 'e 13.3) fakatou'osi. Ko e ola lelei ko'eni' 'oku kaunga ia ki he kei hokohoko 'a e talafi pa'anga mei he ngaahi fāmili' mei muli', fakaava 'o e kau'āfonua', longomo'ui ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' mei he uesia 'o e Koviti-19' mo e HTHH'. Ko e vakai ki he kaha'u 'e 'i he tu'unga fakafiemālie' ai pē.

A-Tēpile 14: Tukupau 'o e koloa mo e ngaahi ngāue

	Actual 2022/23	Budget Estimate 2023/24	Revised Estimate 2023/24	2024/25 Estimate	2025/26 Estimate	2026/27 Estimate
Taxes on goods and services						
General taxes on goods and services	128.3	121.4	129.4	139.3	145.4	146.4
Excise Tax	60.2	68.1	60.2	68.2	69.1	69.3
Taxes on use of goods and on permission to use goods or perform activities	7.0	7.2	7.0	8.2	9.0	9.3
Total	195.6	196.7	196.6	215.7	223.4	225.0

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga (MOF)

Tukuhau mei he Fefakatau'aki: 'I he **A-Table 15** 'i lalo', 'oku fakafuofua 'a e tukuhau mei he fefakatau'aki' ke 'i he \$42.7m 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025', ko e hiki 'eni 'aki 'a e \$11.8m mo e \$12.2m fakatou'osi 'i hono fakahoa ki he 'esitimetri liliu' pehē ki he 'esitimetri na'e tali'aki' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024. 'Oku makatu'unga 'eni mei he 'amanaki 'e toe lelei ange 'a e t̄anaki mei he tukuhau mei he fakafetongi pa'anga (forex levy) mo e tute koloa hūmai ngaahi pisinisi'.

A-Tēpile 15: Tukuhau mei he Fefakatau'aki

	2022/23 Ola Fakaangaanga	2023/24 Patiseti	2023/24 Patiseti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Tukuhau mei he Fefakatau'aki						
Tute mei fefakatau'aki	25.4	23.9	25.2	29.5	30.0	31.5
Tute mei he fefakatau'aki 'a e Pule'anga	0.4	0.5	0.4	0.4	0.5	0.5
Ngaahi Totongi Fakafoki	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tukuhau mei Fefakatau'aki Pa'anga	5.8	6.2	5.4	12.8	6.0	6.2
Tukuhau 'i he kau Pasese	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Fakakatoa	31.6	30.6	31.0	42.7	36.5	38.2

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga (MOF)

Tokoni Fakapa'anga: 'I he **A-Table 16** 'i lalo', 'oku hā ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei hotau hoa ngāue ki he fakalalakaka'o makatu'unga 'i he ngaahi aleapau mo mo e ngaahi pule'anga muli' pehē ki he ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga'. 'Oku vahevahe 'a e tokoni ko 'eni fakatatau ki he ngaahi hoa ngāue fakalalakaka' 'a ia 'e fakamatala ki ai 'i he kongā 6.3' pea mo e Fakamatala Fakalahi III- kongā 11.2'. 'I he tepile 'i lalo', 'oku vahevahe ki he tokoni ki he ngaahi fakamole hono fakalele 'o e Pule'anga' pē ki he ngaahi tokoni ki he ngaahi ngāue lalahi'. Ko e tokoni ki he ngaahi ngāue lalahi' felāve'i ia mo e tokoni ki he ngaahi langa fakalalakaka'. Ko e tokoni ki he ngaahi fakamole hono fakalele 'o e Pule'anga' 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi pa'anga (tokoni ki he patiseti'.

'Oku fakafuofua ke 'i he \$488.5m 'a e fakakātoa 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga' ki he 'esitimetri Ta'u Fakapa'anga 2025', ko e lahi taha' ko e tokoni ki he ngaahi poloseki langa fakalalakaka', pea mo e feliuliuaiki/ tu'unga matu'uaki 'o e 'ea'. Ko e 'uhinga tatau pē 'oku'ne fakamatala'i 'a e hiki 'i he fakakātoa 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga' 'aki 'a e pēseti 'e 40.7 (\$141.3m), 'i hono fakahoa ki he 'esitimetri liliu 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024.

A-Tēpile 16 :Ngaahi tokoni fakapa'anga

	2022/23 Ola Fakaangaanga	2023/24 Patiseti	2023/24 Patiseti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Ngaahi tokoni fakapa'anga						
Tokoni ki he Ngaahi Fakamole hono fakalele 'o e Pule'anga	53.7	50.5	48.2	72.4	63.5	67.5
Tokoni ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	282.7	364.9	299.0	416.1	362.3	324.4
Fakakatoa	336.4	415.4	347.2	488.5	425.8	391.9

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga (MOF)

Pa'anga hūmai makehe ('ikai tukuhau): 'I he **A- Tēpile 17** 'i lalo' 'oku fakafuofua 'a e pa'anga hūmai makehe ('ikai tukuhau) ki he Ta'u Fakapa'anga 2025' ki he \$54.5m, 'oku kake 'aki 'a e pēseti 'e 28.8 (\$12.2m) mei he 'esitimetri liliu 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024. Ko e kake ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he 'amanaki ke toe vakai'i 'o e ngaahi totongi mo e tautea', fakataha mo e 'amanaki 'e hiki 'a e pa'anga hūmai mei he ngaahi kautaha fakapule'anga (PEs) mo e Pangikē Pule (NRBT), 'oku 'i ai 'a e kake ai pē 'i he ta'u 'e tolu ka hoko'.

A-Tēpile 17: Pa'anga Hūmai Makehe

	2022/23 Ola Fakaangaanga	2023/24 Patiseti	2023/24 Patiseti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Pa'anga Humai Makehe						
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa	11.4	10.1	9.8	12.7	15.1	14.5
Fakatau atu 'o e Koloa mo e Ngaahi Ngaue	16.4	17.8	15.6	21.2	23.1	24.0
Ngaahi totongi Mo'ui	0.8	0.9	0.9	1.1	1.2	1.3
Ngaahi Tokoni makehe mei he Ngaahi Tokoni						
Fakapa'anga	0.1	0.1	0.4	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Ma'u'anga Pa'anga Makehe	1.9	14.5	15.6	19.6	21.6	20.1
Fakakatoa	30.5	43.4	42.3	54.5	61.0	60.0

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga (MOF)

NGAAHI FAKAMOLE

'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e tokanga 'a e Pule'anga' ke fakapotopoto'i 'a e fakamole', 'i he taumu'a ke kei tauhi pē ke fe'unga mālie pe 'a e fakamole' pea mo e pa'anga hūmai 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'Oku fiema'u ai 'a e ngaahi fakamole' ke fakatefito pe 'i he ngaahi taumu'a ngāue vivili'. 'Oku kau heni 'a e ngaahi ngāue fakatupu pa'anga ki he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika, tokonia 'a e ngaahi kulupu tu'u laveangofua', tokonia ke toe lelei ange 'a e founga matu'uekina 'o e feliliuaki e 'ea' mo e fakatamaki fakaenatula', pea mo hono fakaivia 'a e ngaahi ngāue 'i he tafa'aki fakasōsiale 'i he sekitoa mo'ui mo e ako'. 'E 'i ai mo e tokanga makehe ki he ngaahi ngāue fakalakalaka lalahi'.

'Oku kau atu foki 'a e fakamamafa 'a e Pule'anga' ki hono tā fakafoki 'o e nō ki he Pangikē EXIM 'a Siaina. 'I he taimi tatau, 'oku hokohoko atu ai pe 'a e ngāue fakalelei ki he sekitoa ngāue fakapule'anga' 'o kau heni pea mo hono fakahoko 'a e fakalelei vāhenga pēseti 'e nima (5)(COLA) 'ii he ta'u fakapa'anga 2024 pea mo e toe pēseti 'e 5.0 kehe 'oku fokotu'u atu ki he ta'u fakapa'anga 2025. 'Oku fakataumu'a ai 'a e fakamole' ni ke tokoni ki he ngaahi uesia tupu mei he hiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' pea mo e holo ko ia 'i he ivi fakatau 'oku fehanganagai mo e kakai 'o e fonua'.

'I he A-Tēpile 18 'i lalo', ko e fakakātoa 'o e fakamole' ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku fakafuofua ki he \$595.2m, 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e \$110.9m pe ko e pēseti 'e 22.9, 'i hono fakahoa ki he he patiseti liliu, ko e \$484.3m ki he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku makatu'unga 'eni', 'i he hiki ko ia 'i he fakamole ki he vāhenga' ko e'uhi' ko e fakalelei vāhenga pēseti nima (5) (COLA), pea mo e fakalahi 'o e patiseti tokoni ki he ngaahi ako ma'olunga ange', ngaahi tokoni fakavavevave ki he ngahi kolo' mo e tokoni ki hono tufaki 'o e 'uhila'.

'I he vakai ki he kaha'u', 'oku fakafuofua ke 'i ha tu'unga ma'ulalo pe 'a e fakamole' 'o makatu'unga hono fakapotopoto'i pe 'o e fakamole ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai'.

A-Tēpile 18 :Ngaahi Fakamole

	2022/23 Ola Fakaangaanga	23/24 Esitimeti Kamata	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Ngaahi Fakamole						
Fakamole ki he kau Ngaue	163.5	173.4	164.6	189.4	188.4	187.8
Ngaue'aki 'o e Koloa mo e Ngaue	225.1	239.5	224.9	278.7	233.2	217.3
Totongi Tupu	8.2	7.5	7.4	6.9	6.1	5.4
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa	1.2	1.3	1.1	1.3	1.3	1.3
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	21.9	36.9	29.9	43.1	21.8	24.1
Ngaahi Monu'ia Fakasosiale	28.2	26.5	26.2	28.4	29.3	30.3
Ngaahi Fakamole Kehe	35.7	29.6	30.2	47.4	35.2	34.5
Fakakatoa	483.8	514.8	484.3	595.2	515.2	500.7

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga (MOF)

Fakamole ki he kau Ngāue : 'I he *A-Tēpile 19* 'i lalo', 'Oku kei tu'uma'u pe 'a e "fakamole ki he vāhenga'", ko e fika ua 'i he lahi taha 'o e ngaahi fakamole'. Ko e 'Esitimetri liliu 'o e ta'u fakapa'anga 2024, 'oku fe'unga ia mo e \$164.6m, 'a ia ko e holo eni 'aki 'a e \$8.8m mei' he 'Esitimetri Kamata''a ia ko e \$173.4m. Na'e makatu'unga 'a e holo ko 'eni' mei' he tautoloi 'i hono fakahūmai 'o e kau ngāue' ki he lakanga fo'ou na'e tu'uaki' pea kau ki ai pea mo e ngaahi lakanga 'atā 'oku te'eki 'i ai fakafonu 'i he ngaahi Potungāue'.

A-Tēpile 19: Totongi pe vāhenga 'o e kau ngāue

	2022/23 Ola Fakaangaanga	23/24 Esitimetri Kamata	23/24 Esitimetri Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Fakamole ki he kau Ngaue						
Vahenga Lau'aho mo Tu'uma'u	151.4	160.3	152.9	175.1	174.1	173.6
Ngaahi Tokoni Fakasosiale	12.1	13.2	11.7	14.3	14.3	14.3
Fakakatoa	163.5	173.4	164.6	189.4	188.4	187.8

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko e fakamole ki he kau Ngāue'' ki he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$189.4m, ko e hiki 'aki eni 'a e \$24.8m mei he 'Esitimetri liliu 2024. 'Oku makatu'unga 'eni mei he hiki vāhenga pēseti 5 'a e kau ngāue fakapule'anga', pea mo hono to e fakafoki 'o e ngaahi lakanga 'atā 'o e ngaahi Potungāue', 'o hangē pē ko ia na'e 'i he 'Esitimetri kamata', kau kia i mo hono to e fakalahi 'o e pa'anga fakalelei vāhenga' ki hono fakapa'anga 'o e Ola 'o e Ngaahi me'afua ki he fakahoko fatongia' (PMS). 'Oku fakafuofua 'e tu'u tatau pē ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

Ko e Ngaahi Monū'ia Fakasōsiale', 'oku fika'i ai pē pēseti 'e 10 'o e ngaahi fakamole ki hono Totongi 'o e Kau Ngāue', 'a ia 'oku hā 'i he tēpile 'i 'olunga'. Ko e 'Etitimetri liliu 2024 'oku fe'unga mo e \$11.7m. 'Oku fakafuofua 'a e Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025 ke hiki hake 'aki 'a e \$14.3m.

Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue: 'I he *A-Tēpile 18*, 'Oku hokohokoatu ai pē 'a e fakamole ki hono Ngāue'aki 'a e Ngaahi Koloa mo e Ngāue', ko e lahi taha 'ia 'i he ngaahi fakamole', ko e 'esitimetri kamata ko e \$239.5m ki he ta'u fakapa'anga 2024 'i hono fakahoa ki he 'Esitimetri liliu ko e \$224.9m. Ko e holo 'aki 'eni' 'a e \$14.6m, 'o makatu'unga 'eni' 'i hono fakapotopoto' 'i 'o e ngaahi fakamole' ki hono totongi fakafoki 'o e nō' pea mo e ngaahi fakamole vivili kehe pē.

Ko e Patiseti 'esitimetri ki he Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue' ki he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fe'unga ia mo e \$278.7m, 'a ia 'oku hiki 'aki ia 'a e \$15.8m mei' he 'Esitimetri liliu 'o e ta'u fakapa'anga 2024. Ko e hiki ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei' he ngaahi uesia 'o e hiki e totongi 'o e koloa' 'i he ngaahi ngāue felāve' i pea mo e Kōviti-19 pea mo e pā 'a e mo'ungaafi HTHH, 'a ia kuo kakato'.

Totongi tupu: 'I he *A-Tēpile 20* 'i lalo', 'oku hokohoko atu ai pē 'a e fakamole 'a e Pule'anga' ki he totongi tupu mei' he nō mei tu'apule'anga' ko e taha 'o e ngaahi fakamole lalahi. Ko e 'esitimetri ki he totongi tupu ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku faka-kātoa ia ki he \$6.9m, 'a ia 'oku holo 'eni' 'aki 'a e \$0.5m mei' he 'Esitimetri liliu 'o e 2024.

Ko e 'Esitimetri liliu ki he ta'u fakapa'anga 2024 'oku fe'unga ia mo e \$7.4m, 'aia 'oku holo 'aki 'a e \$0.1m mei' he 'Esitimetri Kamata ko e \$7.5m. 'Oku makatu'unga 'eni mei hono fakahoko 'o e totongi nō ki Siaina' 'i he taimi tonu. 'o fakafaingamalie' i ai 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' ki he fakalalakala faka-'ekonōmika'. 'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau ai pē 'a e fakamole ki he totongi tupu' 'i he ta'u e tolu ka hoko mai'.

A-Tēpile 20: Totongi Tupu

	2022/23 Ola Fakaangaanga	23/24 Esitimeti Kamata	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Totongi Tupu						
Ki he kau Muli	6.2	5.8	5.7	4.8	3.9	3.2
Ki he Kakai Fakalotofonua	2.0	1.8	1.7	2.1	2.1	2.1
Fakakatoa	8.2	7.5	7.4	6.9	6.1	5.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ngaahi tokoni me'a'ofa: 'I he *A-Tēpile 21* 'i lalo', 'Oku kongā ua 'a e ngaahi tokoni me'a'ofa 'a e Pule'anga', 'a ia ko e tokoni me'a'ofa ki he ngaahi sino faka-pule'anga' pea mo e tokoni me'a'ofa ki he ngaahi sino taautaha'. Ko e ngaahi tokoni me'a'ofa pē 'oku lolotonga fakahoko 'i he taimi'ni; ko e tokoni me'a'ofa ki he ngaahi sino taautaha', 'a ia 'oku lolotonga fakafou 'i he ngaahi kōmiti langa fakalalakala'. 'Oku 'esitimeti 'a e ngaahi tokoni me'a'ofa 'a e Pule'anga' ke kei tu'uma'u pē 'i he \$1.3m ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'o hangē ko ia na'e 'i he 'Esitimeti kamata', pea 'oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau aipe 'i he ta'u e tolu ka hoko mai'.

A-Tēpile 21: Ngaahi Tokoni Me'a'ofa

	2022/23 Ola Fakaangaanga	23/24 Esitimeti Kamata	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa						
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa ki he Ngaahi Sino Fakapule'anga	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa ki he Ngaahi Sino Taautaha	1.2	1.3	1.1	1.3	1.3	1.3
Fakakatoa	1.2	1.3	1.1	1.3	1.3	1.3

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ngaahi Tokoni Pa'anga: 'I he *A-Tēpile 18*, ko e ngaahi pa'anga tokoni', 'oku fakafou mai ia he ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi Pule'anga muli', ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga' pea mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi sino fakapule'anga kehe', pea 'oku tokoni lahi ia ki hono fakapa'anga ngaahi ako 'oku toe ma'olunga age, tokoni ki he kakai mo e fonua 'i ha fakatamaki fakaenatula 'o ka hoko. Ko e 'esitimeti ki he ngaahi pa'anga tokoni ki he ta'u fakapa'anga 2024 na'e fe'unga mo e \$36.9m, ka 'oku fakafuofua ki he 'esitimeti liliu faka'osinga 'o Sune 2023, 'e fe'unga 'a e fakamole pea mo e \$29.9m. 'Oku makatu'unga eni mei'he ngaahi tokoni kehekehe pē, ngaahi tokoni fakasōsiale', kau ki ai hono fokotu'u 'o e 'Univesiti Fakafonu 'o Tonga' mo e ngaahi tokoni ki he Potungāue 'Uhila 'a Tonga'. Ko e ta'u fakapa'anga 2025 'oku hiki'aki mei' he 'esitimeti kamata ta'u fakapa'anga 2024 'aki 'a e \$13.1m, kuo vahe'i pau ke tokoni ki he ngaahi ako hange ko e, Univesiti 'a Kalaisi' pea mo e poate ki he ngaahi fakamo'oni mo fakamafai'i ako fakafonua 'a Tonga(TNQAB), mo e ngaahi tokoni ki ha fakatamaki fakaenatula. 'Oku 'amanaki 'e kei 'i he tu'unga tatau pē 'a e patiseti fakamole ki heni', 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

Ngaahi Monū'ia Fakasōsiale makehe: 'I he *A-Tēpile 18*, 'oku fakfuofua 'e hiki e patiseti fakaangaanga' ki he ta'u fakapa'anga 2025 ki he \$28.4m 'i hono fakahoa ki he patiseti liliu ta'u fakapa'anga 2024 ko e \$26.2m. 'Oku makatu'unga 'a e hiki ko eni' ko e'uhi' ko e fakalahi 'a e patiseti fakamole ki he polokalam tokoni ki he kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia', me'a'ofa ki he ngaahi ako', sikolasipi ki he fānau ako 'i he ngaahi ako'anga 'a e pule'anga mo e ngaahi ako taautaha'. 'Oku 'amanaki 'e kei tatau pē 'a e patiseti fakamole ki heni', 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

Ngaahi Fakamole kehe: 'I he *A-Tēpile 18*, Ko e 'esitimeti ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku 'i he \$47.4m, 'a ia 'oku hiki 'aki eni 'a e \$17.2m mei'he 'Esitimeti liliu 'o e ta'u fakapa'anga 2024. Na'e makatu'unga 'a e hiki ko 'eni mei'he fakalahi 'a e patiseti tokoni ki he ngaahi kolo', sipoti', pea ki he ngaahi fakmole ko e tokoni 'a e pule'anga' ki he ngaahi poloseki fakalalaka '.

Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa

'I he *A- Table 22*, 'i lalo', 'oku ne fakahā mai ai 'a e hiki e 'Esitimeti fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2025 'o \$232.8m mei he \$153.6m 'o e 'Esitimeti liliu 'o e 2024, pe ko e pēseti 'e 51.0 'a e hiki ko ia ki he ta'u fakapa'anga 2025. 'Oku hā mai mei 'he fakalahi 'o e fakamole ki he ngāue fakatupu pa'anga' 'a e kei pou pou 'a e pule'anga' ki he fakalalaka 'a e ngaahi ngāue lalahi', ko e halanga folau 'eni ki hono fakatupulekina 'o e tupu faka'ekonōmika mo e tu'umālie'. 'Oku hā mei heni hono kamata'i 'o e ngaahi ngāue fakalalaka lalahi, 'o kau ai, 'a e langa 'o e Hala fakakavakava Fanga'uta, Falealea fo'ou, Falemahaki 'o Vava'u' pea mo e ngaahi ngāue fakalalaka 'i he sekitoa ma'u'anga ivi'.

A-Tēpile 22 :Fakatau mai 'a e koloa

	2022/23 Ola Fakaangaanga	23/24 Esitimeti Kamata	23/24 Esitimeti Liliu	2024/25 Fakaangaanga	2025/26 Fakaangaanga	2026/27 Fakaangaanga
Ngaahi Koloa Lalahi Tu'uma'u						
Ngaahi Langa mo e Ngaahi Ngaue Lalahi	47.6	136.2	107.7	162.9	203.1	186.1
Ngaahi Misini moe Me'angaue	43.7	51.2	37.8	33.0	33.9	26.3
Ngaahi Koloa Lalahi Kehe	3.7	12.5	6.5	33.4	11.4	10.4
Kelekele	0.2	1.9	1.6	3.5	1.7	1.7
Fakakatoa	95.3	201.8	153.6	232.8	250.2	224.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

8.2.4 Ngaahi Tukupau Fakamole

Ko e ngaahi tukuhau 'oku mole' 'oku hā ia 'i he ngaahi Lao 'o e Tānaki Pa'anga Hūmai' (ngaahi lao²³ kuo fakapaasi mei falealea, ngaahi tu'utu'uni fakaikikiki ki hono fakahoko 'o e lao', tu'utu'uni/fekau ki he tauhi 'o e maau²⁴ ') pea 'oku toe fakangofua pē 'eni 'i he ngaahi tu'utu'uni²⁵ fakalao kehe '. 'Oku fakataumu'a 'eni ki hono 'oange ha faingamālie mavahe ki ha kulupu pē taautaha ke fakasi'isi'i 'a hono to'o 'enau mo'ua tukuhau', 'i he'ene hā atu 'i he *A-Tēpile 23*.

²³ Tute 'Ekisia & Lao ki hono Pule'i 2008, mo e Kasitomu (PACER PLUS) Lao 2020.

²⁴ Tukupau ki he Vāhenga, Tukupau Fakatau, Tute Kasitomu pea mo e Tukuha 'Ekisia.

²⁵ Lao ki he Pangikē Fakalalaka 'Esia, Lao Aleapau mo e Bretton Woods, Lao ki he Va Fakatipilometika, Lao 'Uhila, Lao Kautaha Fakavaha'apule'anga (Me'atau mo e ngaahi monu'ia ki he ni'ihī 'o e kau 'ofisa), Lao Pangikē Pule 'o Tonga, Lao Pa'anga Maloloo Fakafonua pea mo e Lao ki he Pa'anga Maloloo.

A-Tēpile 23 :Ngaahi Tukupau Fakamole 'i hono fakakalasi 'oe Tukupau' 'i he ta'u fakapa'anga 2023 mo e fakufuofua

Ngaahi tukupau 'oku mole	Tukupau					
	Tukupau 'i he vāhenga taautaha	Tukupau 'i he tupu 'o e ngaahi pisinisi	Tukupau ngāue'aki koloa fakalofonua	Tukupau ngāue'aki koloa hūmai	Tute 'ekisia	Tute fakakasitomu
Ngaahi tukupau 'oku totongi 'i he mahu'inga ma'ulalo ange						√
Faka'atā fakataimi meihe totongi tukupau		√				
Kulētiti ki he tukupau		√				
Faka'atā mei he totongi tukupau	√	√	√	√	√	√

*Ko e ngaahi "tukupau 'oku totongi 'i he mahu'inga ma'ulalo ange" 'oku ngāue'aki ki he Aleapau 'a e PACER Plus pe.
 *Tukupau 'i he tupu ngaahi pisinisi [Tukupau 'i he tupu ngaahi pisinisi tānaki Tukupau ta'ofi ki he kakai 'ikai nofo fonua]

A-Tēpile 24 :Fakafuofua 'o e Pa'anga Hūmai 'oku 'ikai tānaki 'i he ngaahi fakamole pau, ta'u fakapa'anga 2021- 2023

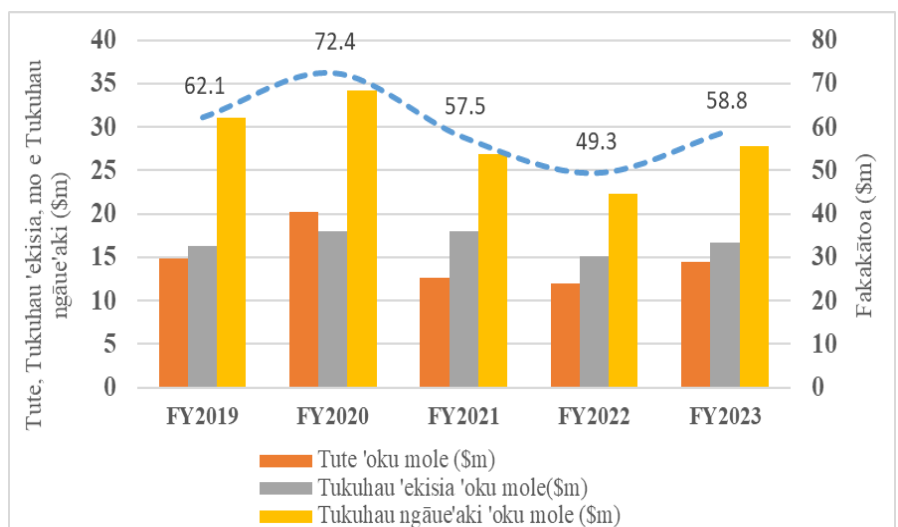
Ngaahi tukupau 'oku mole	Ta'u Fakapa'anga 2021 (\$m)	Ta'u Fakapa'anga 2022 (\$m)	Ta'u Fakapa'anga 2023 (\$m)	Fakakātoa (\$m)
Faka'atā fakataimi mei he totongi tukupau - Tukupau 'i he tupu ngaahi pisinisi (25%)	-	0.9	0.2	1.2
Faka'atā fakataimi mei he totongi tukupau - Tukupau ta'ofi ki he kakai 'ikai nofo fonua (15%)	0.4	0.1	-	0.4
Faka'atā mei he tukupau	57.5	49.3	58.8	165.7
Fakakātoa	57.9	50.3	59.1	167.3

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga Hūmai mo e tānaki tukupau (MORC)

99.0 (\$165.7m) 'o e fakakātoa 'o e ngaahi tukupau faka'atā, pea ko e pēseti 'e 1.0 (\$1.6m, 'a ia \$1.2m 'i he tupu 'a e ngaahi pisinisi' pea \$0.4m ki he kakai 'ikai nofo fonua') mei he tukupau 'oku faka'ataa fakataimi mei he totongi tukupau (tax holiday), 'i he'ene hā atu ko ia 'i he A-Tēpile 24. Ko e ngaahi tukupau 'oku totongi 'i he mahu'inga ma'ulalo ange' (preferential tax rate) , 'oku fakakau ia 'i he ngaahi aleapau fefakatau'aki fakafaingofua' (free trade agreement) , pea 'oku fakakau ia 'i he ngaahi tukupau faka'atā' 'oku fakapatonu pea mo e aleapau 'o e PACER PLUS (vakai ki he A-Fika 10). Ko e tukupau kulētiti'(tax credit), na'e ngāue'aki ia 'i he ta'u kimu'a' pea na'e ngāue'aki fakamuimui taha' ki he kautaha taautaha fekau'aki mo hono fakatau fakafoki mai 'e he Pule'anga' 'a e naunau 'o e Māketi Vava'u' 'i he 2017.

Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tukupau faka'atā 'i Tonga', 'oku felāve'i tonu ia pea mo e ngaahi tukupau kehekehe, pea ko e lahi taha' 'oku fakapatonu ki he tute fakakasitomu', tute 'ekisia', pea mo e tukupau ngāue'aki'. 'I he tukupau 'e tolu ko 'eni', 'oku fakahā mai 'e he A-Fika 9', na'e fe'unga pea mo e \$300.2m fakakātoa 'a e tukupau na'e tonu ke tānaki mai ka na'e 'ikai, mei' he tukupau faka'atā' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2019 ki he Ta'u Fakapa'anga 2023.

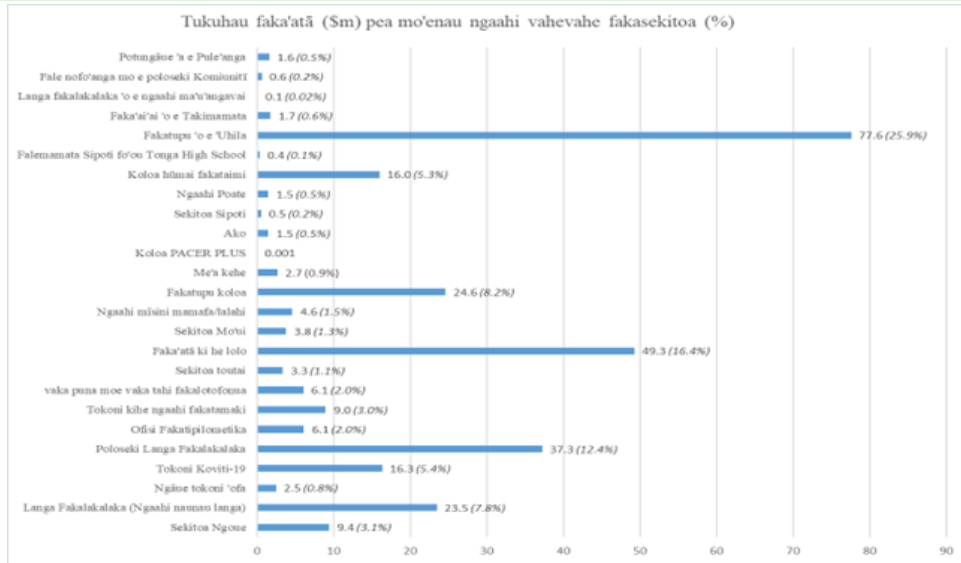
A Fakatātā 9: Tukupau Faka'atā , ta'u fakapa'anga 2019 – 2023

Ko e lahi taha 'o e tukuhau faka'ataa' 'oku mei he tukuhau ngāue'aki', 'a ia ko e pēseti 'e 47.4, hoko ki ai 'a e tukuhau 'ekisia' ko e pēseti 'e 28.0 pea ko e tute fakakasitomu' ko e pēseti 'e 24.6. Ko e hōloa 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021 (pēseti 'e 4.9 'o e GDP) ki he Ta'u Fakapa'anga 2023, (pēseti 'e 4.2 'o e GDP) 'i hono fakahoa ki he Ta'u Fakapa'anga 2020' (pēseti 'e 6.2 'o e GDP) ko e tō hifo ia ki he angamaheni 'o e 'avalisi 'o e tukuhau faka'ataa ki he ta'u'. 'I he Ta'u Fakapa'anga 2020, 'oku fakatokanga'i ai 'a e hiki lahi 'i he tukuhau faka'atā' 'o makatu'unga 'eni 'i hono hūmai fakataimi pē 'o e ngaahi koloa na'e mamafa ange'. Ko e lahi taha heni', ko e ngaahi me'angāue na'e hūmai 'e he HMAF. Ko e ongo vaka 'e ua (2) na'e 'i he mahu'inga ko e \$44.0 m, pea 'oku makatu'unga ai 'a e mā'olunga 'o e tute mo e tukuhau na'e faka'ata' 'i he malumalu 'o e lao' mo e tu'utu'uni ngāue ki he hū koloa fakataimi mai'.

'I hono vahevahe ko ia 'o e tukuhau faka'atā' 'i he ngaahi sekitoa' 'oku 'asi ia 'i he A-Fakatātā 10',

A Fakatātā 10: Tukuhau faka'atā pea mo hono 'inasi fakasekitoa, 2019 – 2023

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue ki he Pa'anga Hūmai mo e Tānaki Tukuhau(MORC)

pea ko e Sekitoa 'Uhila' 'oku 'inasi lahi taha' ko e pēseti 'e 25.9, hokoatu ki ai 'a e sekitoa ki he penisini' mo e lolo' ko e pēseti 'e 16.4, pea mo e sekitoa ki he ngaahi poloseki langa fakalalaka'

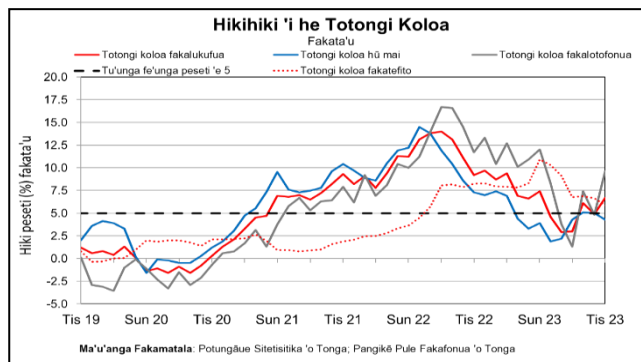
ko e pēseti 'e 12.4. 'Oku tukupā ai pē 'a e Pule'anga' ke kei hokohokoatu 'a hono vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tukuhau faka'atā' 'i he ta'u fakapa'anga 2025, makatu'unga 'eni mei he ola 'o e ngāue tatau na'e fakahoko 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF) 'i he 2020.

8.3 Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga

1. Hikihiki 'i he Totongi Koloa

Na'e holo 'a e hikihiki 'i he totongi koloa fakalūkufua' ki he pēseti 'e 4.6 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2024, pea ma'ulalo 'i he tu'unga fe'unga ko e pēseti 'e 5 'i ha māhina hokohoko 'e 3. Ka 'i he feliuliuaki ko ia 'a e totongi koloa 'o e me'akai fakalotofonua, na'e toe kake 'a e hikihiki 'i he totongi koloa' 'o mā'olunga 'i he tu'unga fe'unga pea a'u ki he pēseti 'e 6.7 'i Tisema 2023. 'I he kongā

A Fakatātā 11: Hikihiki 'o e Totongi Koloa

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'o Tonga, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 2024, na'e faka'avalisi 'a e hikihiki 'o e totongi koloa' ki he pēseti 'e 4.7 pea ma'ulalo 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 12.4 'i he taimi tatau pe 'o e ta'u fakapa'anga kuo'osi. Ko e māmalie 'i he hikihiki e totongi koloa na'e fakatefito ia 'i he hiki mā'olunga e totongi koloa' 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi' pea mo e holo hifo 'i he totongi koloa ma'u'anga ivi (lolo, 'uhila pea mo e kasa). 'I he taimi tatau, na'e faka'avalisi 'a e hikihiki e totongi koloa tefito' ki he pēseti 'e 7.8 'i he kongā 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 2024 fakatatau ki he pēseti 'e 7.1 'i he taimi tatau 'o e ta'u fakapa'anga kuo'osi'.

Na'e holo hifo 'a e totongi koloa hūmai mei muli' ki he pēseti 'e 3.9 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2023. Na'e ma'ulalo ange ia 'i he pēseti 'e 12.2 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2023 pea mo e mā'olunga taha ko e pēseti 'e 14.5 'i Siulai 2022. 'I he ta'u fakapa'anga 2023, na'e faka'avalisi 'a e hikihiki e totongi koloa hūmai mei muli' ki he pēseti 'e 8.3, ko e holo hifo ia mei he 'avalisi pēseti 'e 9.3 'i he ta'u fakapa'anga 2022. Na'e hokohoko atu pē 'a e holo hifo 'i he totongi koloa hūmai mei muli' 'i Tīsema 2023 makatu'unga 'i he holo 'a e totongi koloa ma'u'anga ivi' (lolo mo e kasa) 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Ko e ngaahi koloa na'e fakatefito ai e hikihiki e totongi koloa hūmai' ko e totongi fefolau'aki fakavaha'apule'anga', ngaahi naunau faka'api', koloa vala mo e suu', mo e koloa ki he fiema'u taautaha. Neongo 'a e holo hifo 'a e totongi e koloa ma'u'anga ivi 'i he lolotonga 'a e ta'u' 'o ne holoki ai e hikihiki e totongi koloa hūmai', na'e kei mā'olunga pe 'a e totongi fefolau'aki fakavaha'apule'anga', koloa me'akai hūmai', naunau langa, kava mālohī, koloa vala mo e suu', koloa ki he fiema'u taautaha. 'I he māhina 'e ono ki Tīsema 2023, na'e faka'avalisi ki he pēseti 'e 3.8 'a e hikihiki 'i he totongi koloa hūmai' fakatatau ki he 'avalisi pēseti 'e 11.1 'i he taimi tatau 'o e ta'u 2022.

Kaekehe, na'e pēseti 'e 12.0 'a e hikihiki 'o e totongi koloa fakalotofonua' 'i he ta'u fakapa'anga 2023', 'o mā'olunga ange 'i he pēseti 'e 10.0 'i he ta'u fakapa'anga 2022'. Na'e mā'olunga 'a e totongi koloa fakalotofonua' 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2023 'o ho'ata mai ai 'a e toe lahi ange 'a e fiema'u mo e fakatau koloa 'a e ngaahi 'api taautaha' mo e ngaahi pisinisi' 'i he lolotonga 'a e fa'ahi ta'u kātoanga'. Na'e hiki 'a e totongi koloa fakalotofonua' 'aki e 'avalisi ko e pēseti 'e 12.8 'i he ta'u fakapa'anga 2023 fakatatau ki he pēseti 'e 7.4 'i he ta'u fakapa'anga 2022. Na'e ho'ata mai ai 'a e mā'olunga 'a e totongi koloa me'akai fakalotofonua' pea mo e lahi ange e fetō'aki 'a e ngaahi fiema'u mo e ngaohi koloa'. Na'e 'i he mā'olunga ko e pēseti 'e 9.6 'a e totongi koloa fakalotofonua' 'i Tīsema 2023 hili 'ene holo hifo ki he pēseti ko e 4.8 'i Nōvema mei he pēseti 'e 11.7 'i Tīsema 2022. Na'e makatu'unga 'a e hikihiki 'i he totongi koloa fakalotofonua' 'i Tīsema 2023 'i he hiki mā'olunga 'a e totongi koloa me'akai fakalotofonua'. 'I he lolotonga e ta'u ki Tīsema 2023, na'e hiki pēseti 'e 27.5 'a e totongi koloa me'akai fakalotofonua' 'o tākaki ai e pēseti pōini 'e 4.5 ki he hikihiki e totongi koloa fakalūkufua fakata'u. Na'e kau ki ai 'a e hikihiki e totongi 'a e sēvesi keita', ngaahi sēvesi fefononga'aki fakalotofonua', totongi ki he ngaahi ako lotoloto', pea mo e vāhenga 'a e kaungāue fakalotofonua'. Ka 'i he taimi tatau, na'e holo hifo 'a e totongi 'uhila fakalotofonua' 'i he lolotonga 'o e ta'u' 'o ne fakasi'isi'i ai 'a e hikihiki e totongi koloa fakalūkufua'. 'I he kongā 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 2024, na'e 'avalisi pēseti 'e 5.9 'a e hikihiki e totongi koloa fakalotofonua' fakahoa ki he pēseti 'e 14.1 'i he taimi tatau 'o e ta'u fakapa'anga 2023.

Ko e lahi taha 'a e ngaahi makatu'unga 'a e hikihiki 'o e totongi koloa' 'oku 'i tu'a' 'i he mafā 'o e Pangikē Pule', hangē ko e hiki 'a e totongi e koloa me'akai fakalotofonua', sēvesi keita', totongi ako', mo e totongi fefolau'aki fakavaha'apule'anga'. Neongo 'oku mā'olunga ange 'a e hikihiki e totongi koloa' 'i he tu'unga fe'unga', kā 'oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule' ke holo hifo 'i he kaha'u vave mai' lolotonga e 2024 'o ma'ulalo 'i he tu'unga fe'unga ke 'oua laka hake 'i he pēseti

'e 5. Kaekehe, 'oku malava pe ke uesia e fakafuofua'ni 'o fakatefito 'i he feliliuaki ngofua 'a e totongi 'o e me'akai fakalotofonua', tu'u laveangofua 'a Tonga ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula', ngaahi pole 'i he māketi fakamāmani lahi 'o e koloa ma'u'anga ivi', mo e ngaahi pole kehe pē mei he tu'apule'anga.

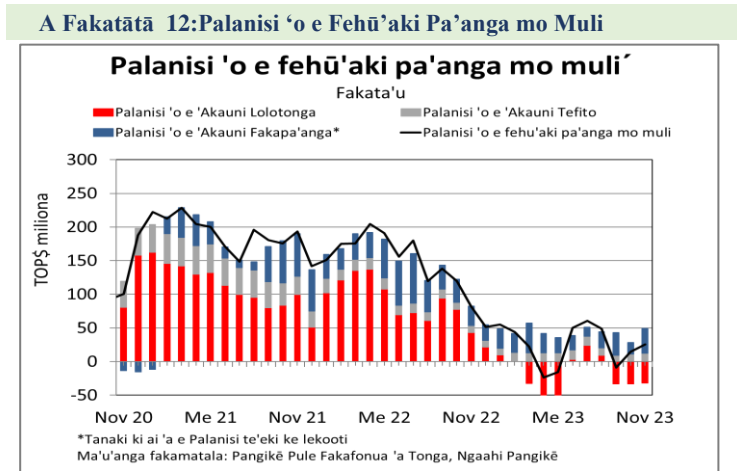
Ko e fakamatala fakamuimui taha ki he tu'unga hikihiki 'o e totongi koloa', na'e holo ki he pēseti 'e 3.6 'i Fepueli 2024, makatu'unga 'i he holo 'a e totongi lolo' pea mo e totongi 'o e koloa me'akai fakaloto fonua'.

2. Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli' (fakatefito ia 'i he lipooti 'o e fe'ave'aki pa'anga muli' (Overseas Exchange Transactions)

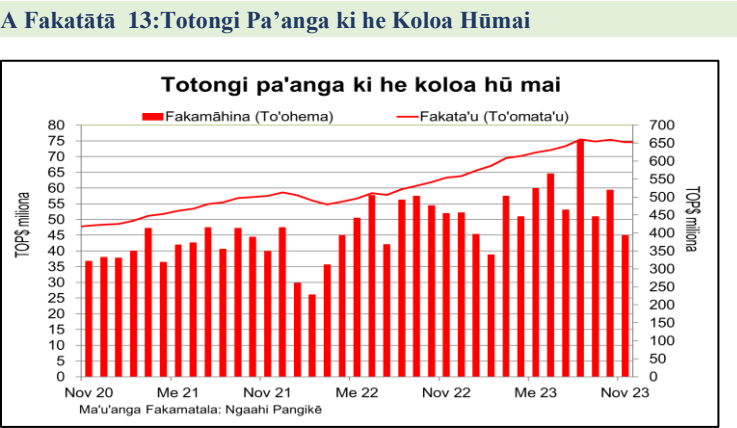
'I he faka'osinga 'o e ta'u ki Novema 2023', na'e fe'unga mo e \$25.8 m 'a e hulu 'i he palanisi 'o e fe'ave'aki pa'anga mo muli' 'o fakahoa ki he hulu \$82.3 m 'i he ta'u ki Novema 2022'. Na'e makatu'unga 'a e ma'ulalo ko eni mei he fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga'.

'Akauni lolotonga: Na'e lahi ange 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga 'aki 'a e pēseti 'e 75.2 (\$174.0 m) 'i he faka'osinga 'o e ta'u ki Novema 2023', fakahoa ki he hulu \$43.2 m na'e lekooti 'i he ta'u kuo'osi. Na'e makatu'unga 'eni mei he fe'amokaki 'i he fefakatau'aki lolotonga 'o e ta'u.

Na'e kake pēseti 'e 17.7 (\$97.9 m) 'a e fakakātoa e totongi 'o e koloa hūmai mei tu'apule'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u ki Novema 2023'. Na'e kei ma'olunga ai pē 'a e totongi ki hono hūmai 'o e koloa fefakatau'aki' pea toki hoko mai 'a e ngaahi totongi koloa hūmai 'a e Pule'anga' mo e naunau langa'. Na'e fenāpasi foki eni mo e hokohoko atu 'a e ngaahi polōseki langa fakalalakaka 'o kau ai 'a e ngaahi ngāue langa lalahi'. Ko e lahi taha 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai' na'e totongi 'aki 'a e pa'anga 'Amelika' a ia 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 50 'o e fakakātoa e totongi 'o e koloa hūmai mei tu'apule'anga'

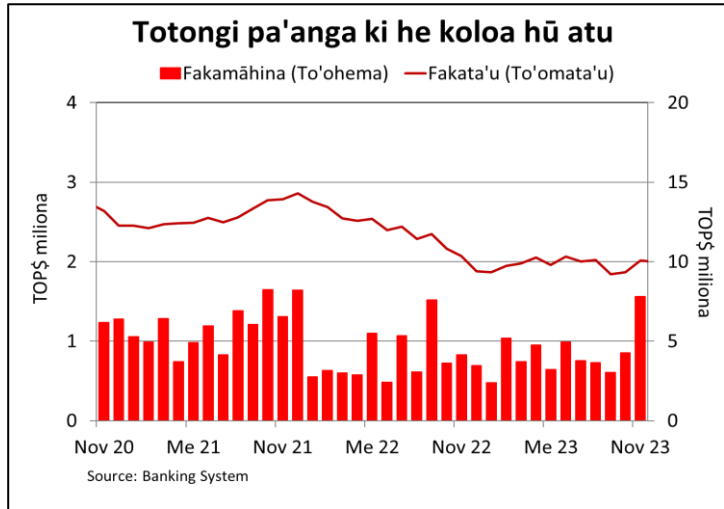
Ma'u'anga fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga , Ngaahi Pangikē

Ma'u'anga Fakamatala : Ngaahi Pangikē

‘I he faka’osinga ‘o e ta’u ki Novema 2023’, na’e holo ‘a e pa’anga hūmai mei he ngaahi koloa hū atu ki muli’ ‘aki ‘a e pēseti ‘e 3.6 (\$0.4 m) ki he \$10.0 m fakakātoa tupu mei he holo ‘a e pa’anga hūmai mei he koloa toutai’ mo e ngaahi koloa kehekehe pē ne hū atu ki muli’. Ko e konga lahi ‘o e pa’anga hūmai mei he uta koloa ki muli’ ko e pa’anga hūmai mei he ngoue’ fe’ugna mo e pēseti ‘e 70.5, kae pēseti ‘e 22.0 ‘a e koloa toutai’, pea ko e toenga pēseti ‘e 7.5 mei he ngaahi koloa kehekehe pē ne hū atu ki muli. Ka neongo ia’, na’e lahiange ‘a e fua ‘o e ngoue ne uta ki tu’apule’anga ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u’ ‘aki ‘a e pēseti ‘e 9.2 (679.1 toni), makatu’unga mei he lahiange ‘a e ‘ufi, manioke, talo mo e niu ne fakatau atu ki muli’. ‘Oku hā mei heni ‘a e ni’ihi ‘oku hū koloa atu ki muli’ ‘oku ‘ikai taumu’a fakakomēsiale kā ‘oku talafi mai pē ‘enau pa’anga’ mei honau ngaahi fāmili ‘i muli’pe ko hono to’oto’o mai pē ‘enau pa’anga’ e ha fāmili ‘oku folau mai. Na’e hiki foki mo e lahi ‘o e koloa toutai ne uta ki tu’apule’anga ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u’.

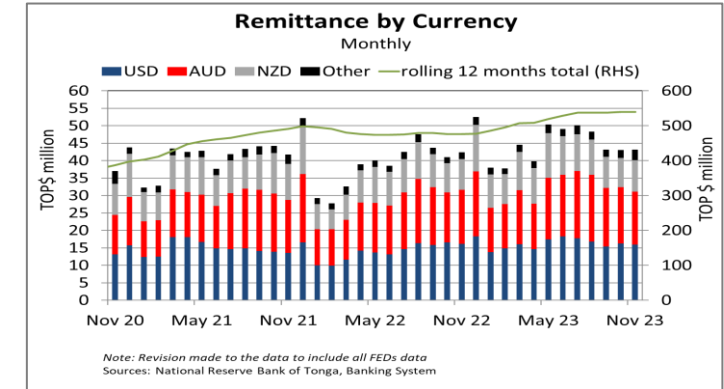
A Fakatātā 14:Totongi Pa’anga ki he Koloa Hū atu

Ma’u’anga Fakamatala : Ngaahi Pangikē

Ko e hulu \$651.7 m ‘i he ‘akauni talafi pa’anga’ ‘i he ta’u ‘o ngata ki Novema 2023’, ko e kake mei he hulu \$649.7 m ‘i Novema 2022. Na’e makatu’unga ‘a e hiki ko eni mei he tupu fakatou’osi ‘a e talafi pa’anga taautaha’ talafi pa’anga faka’ofisiale’.

A Fakatātā 15: Talafi Pa’anga Taautaha mei Muli

Ma’u’anga fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga , Ngaahi Pangikē

Na’e kake ‘a e talafi pa’anga taautaha mai mei muli’ ‘aki ‘a e pēseti ‘e 13.3 (\$63.3 m) ki he \$539.8 m ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u ki Novema 2023’. Na’e makatu’unga ‘a e hiki fakata’u ko eni mei he toe fakahoko ko ia ‘a e ngaahi ngāue faka’ekonōmika ‘o hangē ko e fai’aho’, katoanga ‘a e ngaahi ako’anga’ pea pehe foki ki he konifelenisi ‘a e ngaahi siasi’ hili ‘a e Koviti-19. Na’e tokoni lahi foki heni pea mo e holo ‘a e hikihiki ‘o e totongi koloa’ pea mo e lelei ko ia ‘a e tu’unga vāhenga ‘i he ngaahi fonua muli ‘oku talafi mai mei ai ‘a e pa’anga taautaha’. Na’e hiki hake ‘a e ‘inasi ‘o e talafi pa’anga taautaha mei muli’ ‘i hono fakahoa ki he tu’unga faka’ekonōmika fakalotofonua’ mei he pēseti ‘e 39.1 ‘i he ta’u kuo’osi ki he pēseti ‘e 44.3 ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u ki Novema 2023’. ‘Oku kei manakoa ange pē ‘a e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa’anga Muli’ (Foreign Exchange Dealers) ki he talafi pa’anga taautaha’ ‘a ia ne fakafuofua ‘oku fakafou mai ai e pēseti ‘e 89.1 ‘o e talafi pa’anga taautaha mei muli’. Ko e lahi taha ‘o e pa’anga talafi pa’anga mai mei muli’ na’e fakahoko ‘i he pa’anga

'Aositelēlia fe'unga mo e pēseti 'e 36.2 'o e fakakātoa 'o e pa'anga taautaha mei muli'. Na'e hoko ki ai 'a e pa'anga 'Amelika' mo e pēseti 'e 36.0 pea pēseti 'e 22.9 'a e pa'anga Nu'usila'.

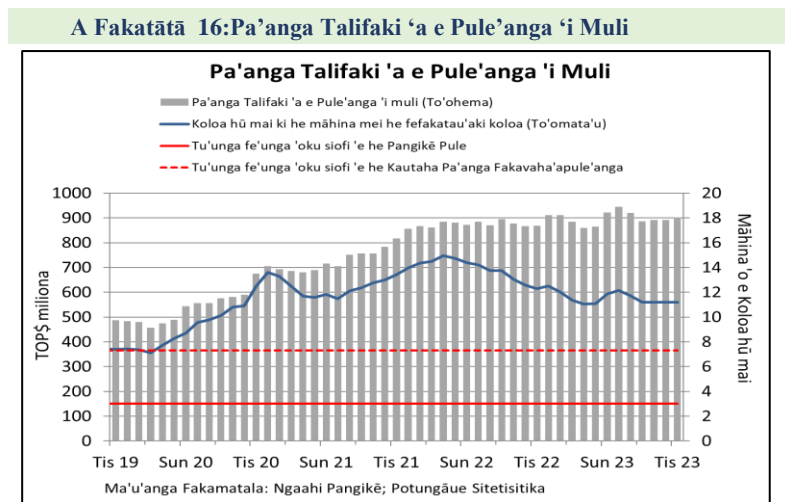
Na'e holo foki 'a e fe'amokaki na'e lekooti 'e he 'akauni sēvesi 'o \$72.5 m 'i he ta'u ki Novema 2023 mei he fe'amokaki \$91.9 m 'i he ta'u kuo'osi'. Na'e makatu'unga 'eni mei he toe hokoatu 'a e fefolau'aki ki tu'apule'anga' 'o tupu mei ai 'a e hiki ma'olunga 'aki 'a e pēseti 'e 195.4 (\$88.2 m) 'a e pa'anga 'oku hūmai mei he fefolau'aki'. Na'e tokoni ki heni mo e hulu 'i he pa'anga hūmai mei he ngaahi sēvesi makehe' 'aki 'a e pēseti 'e 7.8 (\$6.0 m), tautautefito ki he pa'anga hūmai mei he ngaahi ngāue fakapalofesinale & pule'i 'o e ngaahi ngāue'anga mo e ngaahi ngāue langa'.

Na'e lahi ange 'a e hulu \$12.3 m na'e lekooti 'i he 'akauni tefito fakahoa ki he hulu \$10.4 m na'e lekooti 'i Novema 2022'. Na'e makatu'unga 'eni mei he polōseki taautaha 'o tautautefito ki he ngaahi langa fale'. Na'e tākaki ki heni mo e lahi 'a e pa'anga hūmai mei he ngaahi 'inivesi tefito faka'ofisiale' ko e'uhi ko e hokohoko atu ko ia hono fakahoko 'e he Pule'anga 'a e ngaahi polōseki langa fakalalakala lalahi.

'Ikai ngata ai foki, na'e toe hiki hake mo e hulu 'i he 'akauni fakapa'anga' 'aki 'a e pēseti 'e 58.5 (\$16.8 m) mei he hulu \$28.7 m 'i he ta'u kuo'osi'. Na'e makatu'unga 'eni mei he hiki hake 'i he pa'anga hūmai mei he ngaahi 'inivesi makehe' tautautefito ki he ngaahi nō pa'anga fakapangikē.

3. Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli

Na'e tupu ma'olunga 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' 'i he ta'u ki Tisema 2023', 'aki 'a e \$32.8 m ki he tu'unga ma'olunga ko e \$901.7 m. 'Oku fe'unga 'eni ke ne feau 'a e māhina 'e 11.6 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hūmai' 'o ma'olunga 'eni 'i he tu'unga fe'unga 'oku siofi 'e he Pangikē Pule' ko e māhina 'e 3 pea pehē ki he māhina 'e 7.5 na'e fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (IMF)

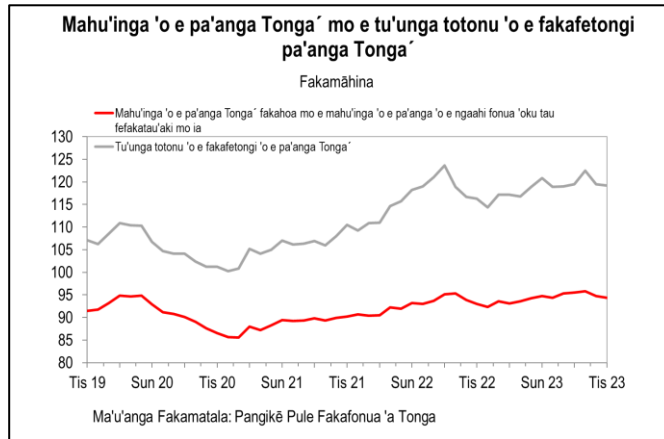
'oku totonu ke 'i ai e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli'. Na'e makatu'unga 'a e tupu fakata'u 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' mei he lahi ange 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga', ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalalakala' ki he ngaahi polōseki lalahi', pea mo e ngaahi talafi pa'anga taautaha mai mei muli'. Ko e kongā lahi 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli' 'oku 'i he pa'anga 'Amelika, 'Aositelēlia mo e Nu'usila. 'Oku fakafuofua 'e kei 'i ha tu'unga fakafiemalie pē 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli' 'o ma'olunga ange māhina 'e 7.3 'oku totonu ke 'i ai e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli'. Ka neongo ia, 'e malava ke uesia ai 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' 'o fakatefito 'i he fakafuofua ko ia 'e lahi ange 'a e totongi pa'anga ki he koloa hūmai mei tu'apule'anga', pea foki 'a e pa'anga hūmai faka'ofisiale' mo e talafi pa'anga taautaha ki hono tupu anga maheni'.

Na'e kei 'i he tu'unga ma'olunga pē 'a e pa'anga talifaki' 'o laka hake 'I he māhina 'e 7.5 'o e koloa mo e ngāue hūmai 'i Fepueli 2024', 'a ia na'e fe'unga mo e \$891.4m pē ko e māhina 'e 11.4 'o e koloa mo e ngāue hūmai'.

4. Fakafetongi Pa'anga Muli

Na'e mālohi ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i he pa'anga 'o e ngaahi fonua muli 'oku tau fefakatau'aki moia' 'i he ta'u' ki Tisema 2023', tukukehe 'a e pa'anga 'Aositelelia, 'Iulope mo e pa'anga Pilitania. Na'e hiki hake ai 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia (NEER) 'aki 'a e pēseti 'e 0.6 'o kaunga lelei eni ki he hū koloa

A Fakatātā 17: Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' mo e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga Tonga

Ma'u'anga Fakamatala : Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

mai mei tu'apule'anga pea pehe foki ki he ngaahi totongi koloa 'oku fakahoko 'i he pa'anga muli. Kaekehe, na'e hiki foki mo e tu'unga totonu 'o e fakafetongi 'o e pa'anga Tonga' (REER) 'i he ta'u 'aki 'a e pēseti 'e 2.1 'o fenāpasi ia mo e ma'olunga ange 'o e tu'ungaa e hikihiki 'o e totongi koloa fakalūkufua 'i Tonga' ni 'oku tau fefakatau'aki mo ia. 'Oku kaunga kovi eni he 'oku malava ke holo ai e manakoa 'a e ngaahi koloa Tonga' 'i he fefakatau'aki fakamamani lahi'.

Ola 'o e Tafa'aki Fakapa'anga

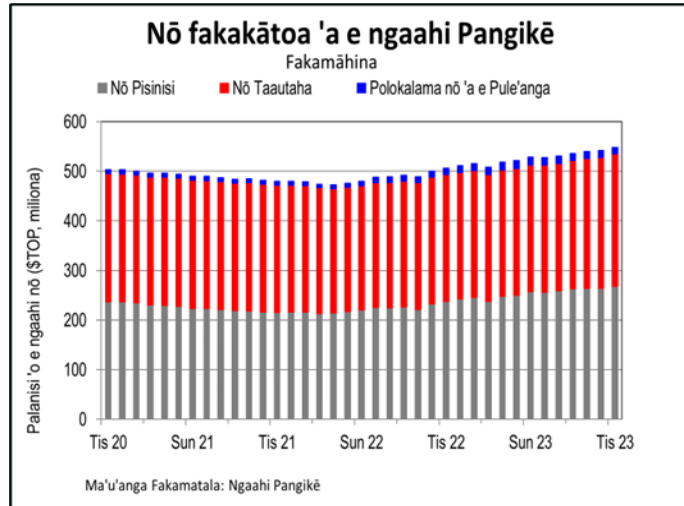
Tu'unga 'o e Ngaahi Pangikē

'Oku kei malu pē 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi Pangikēe', makatu'unga 'i he kei ma'olunga pē 'enau sino' i pa'anga tefito' pea mo e kei hulu pē 'enau pa'anga ngāue'. Na'e hokohoko atu pē 'a e fakalalakaka 'a e fakamatala ki he tu'unga 'o e ngaahi koloa mo e mo'ua 'a e ngaahi Pangikēe', 'a ia na'e kake ai 'a e kātoa 'o e ngaahi koloa' 'i Tisema 2023', 'aki 'a e pēseti 'e 3.6 (\$43.0 m) ki he pa'anga \$1.229 piliona', ko e'uhi' ko e tupu 'a e noo' 'aki 'a e pēseti 'e 8.7. Ka neongo ia, ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi koloa 'a e ngaahi Pangikēe' 'i he ta'u ki Tisema 2023', na'e holo ia makatu'unga 'i he palopalema 'a e ngaahi nō lalahi 'e ni'ihi 'i he taha 'o e ngaahi Pangikēe'. Kaekehe, 'oku hokohoko atu pē 'a e ngāue fakataha 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi Pangikēe' ke 'ai ha ngaahi me'afua ke tokangaekina 'aki e ngaahi nō palopalema' pea mo fakapapau' i 'oku maau pē ha ngaahi pa'anga talifaki ki ai. Na'e kake foki mo e ngaahi mo'ua' 'i he vaha'a taimi ko 'eni' 'aki 'a e pēseti 'e 2.2 (\$21.4 m), makatu'unga 'i he kake 'a e fakahū pa'anga taimi nounou' mo e fakahū taimi lōlōa'.

5. Palanisi 'o e Nō

'I he ta'u ki Tisema 2023', na'e kake 'a e nō fakakātoa 'a e ngaahi Pangikē' 'aki 'a e pēseti 'e 8.7 (\$42.0 m), 'o makatu'unga 'i he lahiange 'a e nō 'a e ngaahi pisinisi taautaha' mo e nō taautaha' (lahi pē ki he nō fale). 'Oku si'isi'i 'aki eni 'a e \$41.9 m (pēseti 'e 8.5), 'i hono fakakau atu ko ia ki ai 'a e ngaahi nō mei he Polokalama nō 'a e Pule'anga' 'i he vaha'a taimi ai pē ko 'eni', pea 'oku hā mai ai 'a e si'isi'i ange 'a e palanisi 'o e

A Fakatātā 18: Nō Fakakātoa 'a e Ngaahi Pangikē

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē

ngaahi nō mei he Polokalama nō 'a e Pule'anga' 'i he faka'osinga 'o e 2023', 'i hono fakafehoanaki ko ia ki he ta'u kuo 'osi'. Kaekehe, 'i he'ene a'u mai ki Tisema 2023', 'oku a'u 'a e fakakātoa 'o e ngaahi noo' ki ha lekooti ma'olunga ko e \$535.2 m. 'Oku tupu ai pē 'a e ngaahi nō 'o fakatatau ki he ngaahi fakaakeake 'i he fonua'. Na'e kake 'a e nō fakapisinisi (tautefito ki he ngaahi pisinisi 'i he tafa'aki fakatupu koloa', fefononga'aki', fefakatau'aki', takimamata' mo e sekitoa langa fale') 'aki 'a e \$31.0 m (pēseti 'e 13.1). Na'e kake foki mo e nō taautaha' 'aki 'a e \$11.0 m (pēseti 'e 4.3), makatu'unga 'i he ma'olunga ange 'a e nō taautaha makehe' mo e nō me'alele'. 'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule', 'e kake ai pē 'a e noo' ko e'uhi' ko e kei hokohoko atu 'a e ngaahi fakaakeake 'i he fonua'. Ka neongo ia, na'e toe ma'olunga foki mo e nō palopalema' 'aki 'a e pēseti 'e 11.5 'o e fakakātoa 'o e ngaahi noo', fakahoa ia ki he pēseti 'e 5.9 'i he ta'u kuo 'osi'. Ko e ngaahi nō ko 'eni', na'e lahi pē ki he ngaahi nō fakapisinisi pea 'oku ngāue fakataha atu ai pē 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale' ke tokanga'i lelei e ngaahi nō ko 'eni'.

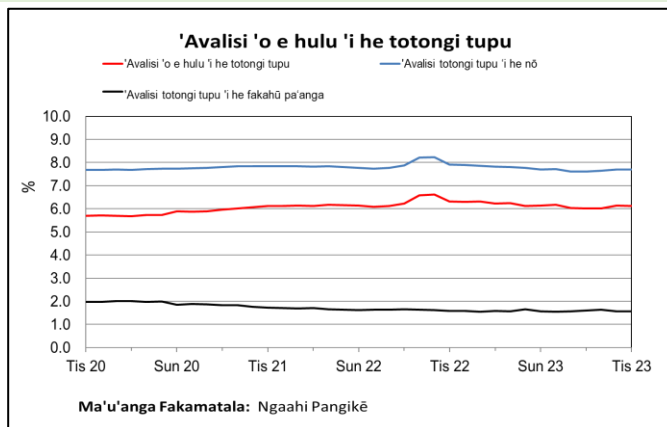
6. Palanisi 'o e Fakahū Pa'anga

Na'e hiki 'a e fakakātoa 'o e fakahū pa'anga 'a e ngaahi Pangikē' 'i he ta'u ki Tisema 2023', 'aki 'a e \$38.6 m (pēseti 'e 4.4) ki he \$913.5 m. Na'e kake 'a e fakahū pa'anga tu'upau' 'aki 'a e \$39.6 m (pēseti 'e 9.6), makatu'unga 'i he lahi ange 'a e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga', ngaahi pisinisi taautaha', fakataautaha' mo e ngaahi kautaha 'ikai ke ma'u tupu'. Na'e kake foki mo e fakahū pa'anga taimi loloa 'aki 'a e \$20.2 m (pēseti 'e 7.3) 'a ia ko e liliu 'e he ngaahi Poate Sino'i Pa'anga Mālōloo' 'enau ngaahi fakahū pa'anga 'i he Pangikē' mei he taimi nounou ki he fakahū pa'anga taimi loloa. Ko ia ai, na'e holo 'a e fakahū pa'anga taimi nounou', 'aki 'a e \$21.2 m (pēseti 'e 11.6) 'o fakatatau pē ki he ngaahi toho pa'anga 'a e ngaahi Poate Sino'i Pa'anga Mālōloo'.

7. Totongi Tupu

I he ta’u ki Tisema 2023’, na’e holo ‘a e ‘avalisi ‘o e hulu ‘i he totongi tupu’ (weighted average interest rate spread) ‘aki ‘a e poini ‘e 19.0 ki he pēseti ‘e 6.1. Na’e holo lahi ‘a e ‘avalisi ‘i he totongi tupu ‘o e ngaahi noo’, ‘aki ‘a e poini ‘e 21.3 ‘o makatu’unga ‘i he holo ‘a e totongi tupu ki he nō fakapisinisi ‘i he tafa’aki ngoue’, langa’ mo e fefononga’aki’ pea pehē foki ki he totongi tupu ki he nō taautaha’. ‘I he taimi tatau, na’e holo mo e ‘avalisi ‘o e totongi tupu ‘i he fakahū pa’anga’ ‘aki ‘a e poini ‘e 2.2, makatu’unga ‘i he holo fakatou’osi ‘a e totongi tupu ‘i he fakahū pa’anga taimi lōloa’ mo e taimi nounou’, pea ‘oku ho’ata mai ai pē ‘a e kei hulu ‘a e pa’anga ngāue ‘a e ngaahi Pangikēe’.

A Fakatātā 19: ‘Avalisi ‘o e Hulu ‘i he Totongi Tupu

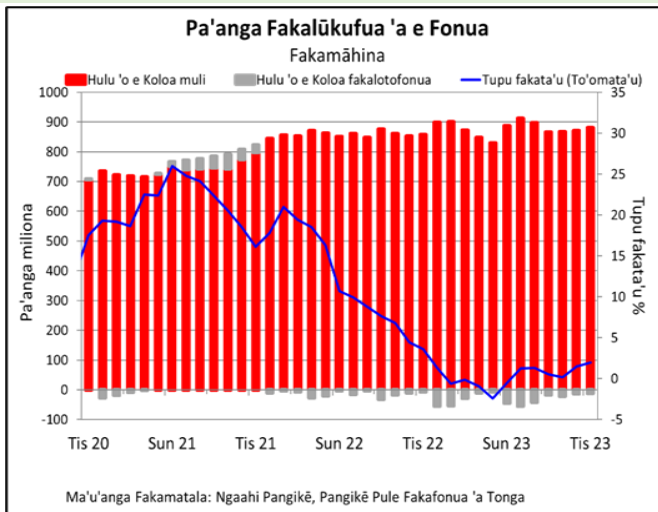

Ma’u’anga Fakamatala : Ngaahi Pangikē

8. Pa’anga Fakalūkufua ‘a e Fonua

Na’e kake ‘a e pa’anga fakalūkufua ‘a e fonua’ ‘i he ta’u ki Tisema 2023’, ‘aki ‘a e \$12.4 m (pēseti ‘e 2.0) ki he \$868.1 m. Ko e ma’olunga ange ‘a e pa’anga talifaki ‘a e Pule’anga’ ‘i muli’ pea mo e hulu ‘i he koloa muli ‘a e fonua’ na’e makatu’unga mei hono ma’u mai ‘o e ngaahi pa’anga tokoni ki he patiseti ‘a e Pule’anga’, fakaakeake ‘a Tonga mei he Koviti-19, mo e ngaahi langa fakalalaka HTHH’, pea pehe foki ki he ngaahi talafi pa’anga taautaha mei muli’. ‘I he tafa’aki leva ‘e taha’, na’e holo ‘a e hulu ‘o e koloa fakalotofonua’, makatu’unga ‘i he lahi ange ‘a e fakahū pa’anga ‘a e Pule’anga’, tupu mei hono ma’u mai ‘o e ngaahi pa’anga tokoni’. Ka neongo ia’, na’e holo ‘a e pa’anga ngāue ‘a e ngaahi Pangikēe’ (reserve money), ‘aki ‘a e \$1.2 m (pēseti ‘e 0.2) ki he \$611.9 m ‘i he ta’u’. Ko e holo ko ‘eni’ na’e fakatefīto ia mei he holo ‘a e ‘akauni ngāue ‘a e ngaahi pangikē fakakomēsiale’ ‘a ia ‘oku tauhi ‘i he Pangikē Pule’ (exchange settlement account), ‘aki ‘a e pēseti ‘e 16.1 tupu mei he lahi ange ‘enau toho pa’anga mei he tuku’anga pa’anga ‘i he Pangikē Pule’ pea mo e lahi ange ‘o e ngaahi totongi koloa hūmai na’e fakahoko ‘o fou ‘i he ngaahi pangikē fakakomēsiale’. ‘I he tafa’aki leva ‘e taha’, na’e kake fakatou’osi ‘a e fakahū pa’anga ‘a e ngaahi pangikē fakakomēsiale’ ‘a ia ‘oku tu’utu’uni fakalao ke tauhi ‘i he Pangikē Pule’, pea mo e pa’anga na’e tuku atu ke ngāue’aki’, ‘o fenāpasi mo e lahi ange ‘a e fakahū pa’anga’ pea mo e fiema’u ki hono ngāue’aki ‘a e pa’anga’ (demand for currency).

A Fakatātā 20: Pa’anga Fakalūkufua ‘a e Fonua

Ma’u’anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga , Ngaahi Pangikē

9. Ola Fakapa'anga 'a e Ngāue 'o e Ngaahi Pangikē

Na'e kei hokohoko atu ai pē 'a hono pukepuke 'e he ngaahi pangikē' 'a e tu'unga lelei 'o 'enau tupu fakapa'anga', 'o lekooti e pēseti 'e 3.4 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē' (Return on Assets) pea pēseti 'e 13.4 'a e ngaahi pa'anga tefito 'o e ngaahi pangikē' (Return on Equity) 'i he faka'osinga 'o e ta'u ki Tisema 2023. Na'e kake \$9.4 m (pēseti 'e 31.8) 'a e pa'anga hūmai 'ikai ko e totongi tupu, makatu'unga mei he ngaahi fefakatau'aki pa'anga muli' pea mo e ngaahi totongi pa'anga hūmai makehe pe. Na'e kake mo e pa'anga hūmai mei he totongi tupu 'aki 'a e \$5.2 m (pēseti 'e 16.2) ko e'uhi ko e tuku atu e ngaahi nō fo'ou, totongi 'osi 'o e ngaahi noo, pea mo hono toe fakapa'anga (refinance) e ngaahi nō 'e ni'ihiki 'i he lolotonga e ta'u. Na'e kake mai 'a e tu'unga lelei 'o e ngaahi koloa 'o e ngaahi Pangikē, ko e ola ia 'o hono fakafoki 'a e ngaahi pa'anga talifaki ne tuku ki he ngaahi nō palopalema, 'o holo'aki 'a e \$7.7 m ki he \$20.2 m he ta'u. 'Oku kei 'i he tu'unga malohi pe 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e sisitemi fakaPangikē, 'a ia 'oku 'i he pēseti 'e 30.9, ko e holo mei he pēseti 'e 32.3 'i he Tisema 2022, ka 'oku kei ma'olunga ange ia 'i he pēseti 'e 15 'a ia ko e tu'unga ma'ulalo taha ia 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule'. Ko e makatu'unga eni mei he kake 'i he lahi 'o e ngaahi koloa fakalūkufua 'e malava ke uesia.

Ko e fakafuofua 'e lelei e ngaahi fakaakeake faka'ekonomika, 'oku ne pouaki pe 'eia 'e kake e noo, pea 'e toe lelei ange 'a e pa'anga hūmai mei he totongi tupu' mo e pa'anga hūmai kehe', 'i he ta'u ka hoko mai'. Ka neongo ia, ka 'i ai ha toe hōloa ange 'a e tu'unga 'o e koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē, 'e toe lahiange 'a e uesia e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi Pangikē' mo 'enau sino'i pa'anga tefito. 'Oku kei mahu'inga pe hono tokanga'i mo hono muimui'i ofi 'a e ngaahi fakalalaka faka'ekonōmika ke siofi ha ngaahi uesia 'e malava ke hoko ki he ma'uma'uluta 'a e sisitemi fakaPangikē'.

10. Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

Neongo 'oku lolotonga ma'ulalo 'a e totongi koloa fakalūkufua' 'i he tu'unga fe'unga ke 'oua laka hake he pēseti 'e 5, 'oku fakafuofua ke hokohoko atu 'a e māmālie aipe 'a e hikihiki e totongi koloa' 'i he 2024. 'I he taimi tatau 'oku lahi pe 'a e faingamalie ke toe liliu 'a e fakafuofua' ni makatu'unga 'i he feliuliaki ngofua 'a e totongi 'o e me'akai fakalotofonua', 'a ia ne fakatefito ai 'a e ngaahi feliuliaki mo e kake ma'olunga 'a e totongi koloa fakalūkufua'. 'Oku hoko 'a e hikihiki e totongi me'akai fakalotofonua' ke toe ma'olunga ange ai 'a e ngaahi totongi kehe', 'o hangē ko e totongi sēvesi keita' (catering) pea pehē foki ki he ngaahi falekai'. Ko e hikihiki 'i he totongi me'akai fakalotofonua' na'e makatu'unga ia mei he si'isi'i 'a e koloa me'akai' (tupu mei he feliuliaki e 'ea') 'o 'ikai lava ke feau e toe fakautuutu ange e fiema'u koloa me'akai 'a e kakai'. 'Oku kau 'a e hikihiki e totongi koloa ma'u'anga ivi' (energy prices) pea pehē foki ki he ngaahi pole kehe mei tu'apule'anga' ke toe mā'olunga ange 'a e ngaahi totongi koloa'. Ko ia ai, ko e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga' 'oku fakataumu'a ke tauhi e ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a e fonua' 'aki hono ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'a e totongi koloa' ke ma'ulalo pē 'i he pēseti 'e 5, pea mo fakapapau'i 'a e malu 'a e tafa'aki fakapa'anga mo faka'ai'ai 'a e nō ki he ngaahi sekitoa 'oku 'ikai ke lahi ha'anau faingamalie nō mei he ngaahi pangikē.

'Oku fakatefito 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ke holoki 'a e totongi ki he ngaahi fakamole faka'aho' kae poupoua 'a e tupu faka'ekonōmika'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko eni' 'e fakamālohia ia 'e he ngaahi fokotu'utu'u ngāue mei'he tafa'aki fo'u mo tufaki koloa' (supply side policies) 'i he fengāue'aki mo e Pule'anga'. Makatu'unga 'i he tu'unga ma'olunga 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli' pea mo e lelei pē 'a e tafa'aki fakapa'anga', 'e tokanga 'a e Pangikē Pule' ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi fetō'aki 'i he ngaahi me'afua faka'ekonōmika' 'o kau ki ai 'a

e ma'olunga e fa'unga totongi koloa' (high cost structure), mo e ngaahi pole 'oku ne fakafe'atungia'i e ma'u ngāue' (employment), tupu faka'ekonomika', mo e malu 'a e tafa'aki fakapa'anga'. 'I he taimi tatau 'e kei hokohoko atu hono siofi e ngaahi pole 'e ala toe lahi ange ai e hikihiki e totongi koloa'. 'Oku fakafuofua 'a e Pangikē Pule' ko hono tokonia ko eni ke toe tupulekina e ngaahi faingamālie mei' he tafa'aki fakapa'anga 'e malava ke ta'ota'ofi ai e holo 'a e tupu faka'ekonōmika 'o ma'ulalo ange 'i hono fakahoa ki he tu'unga 'oku malava ke a'u ki ai', pea pehē foki ki hono fakalahi 'a e koloa me'akai' 'a ia 'e tokoni eni ke ta'ota'ofi ai 'a e hikihiki e totongi koloa'.

'Oku ngāue'aki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue'ni 'o hangē ko ia na'e tuku atu i he'ene Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'i Fepueli 2024':

1. Ke hoko atu pē hono ta'etotongi 'a e tupu 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi Pangikēe' 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule'.
2. Ke tu'uma'u pē 'i he pēseti 'e 15 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule'.
3. Ta'ofi 'a e fakahū pa'anga 'a e ongo kautaha sino'i pa'anga mālōlō 'i he Pangikē Pule', ke pou pou 'i 'a e nō atu 'a e ngaahi pangikē.
4. Fakahoko ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke ma'u 'a e tu'unga fakafetongi pa'anga lelei ange 'o fakataumu'a ma'ae kakai 'o hangē ko e kau uta koloa ki muli' pea mo e ni'ihiki 'oku nau ma'u pa'anga mei he talafi pa'anga mai mei muli'.
5. Fengāue'aki vāofi mo e Pule'anga ke fenāpasi 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga mo e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' kae tautefito ki he ngāue ke ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he totongi koloa' pea ke ta'ofi 'a e hokohoko 'a e ma'olunga e hikihiki 'a e totongi koloa' kae ma'ulalo 'a e tupu faka'ekonōmika'.

Tānaki atu ki ai 'a e toe tokanga mavahe 'a e Pangikē Pule' ki he fakaivia hono malu'i mo fakafepaki'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ta'efakalao 'o kau ki ai e ngāue'aki e founa kākā ke ma'u mei ai ha pa'anga, ngāue faihala, pea mo hono fakapa'anga 'o e ngāue fakatautoitoi'.

8.3 Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika 'o Tonga

A-Tēpile 25 :Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika 'o Tonga, Ta'u Fakapa'anga 2015-2022

Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika 'o Tonga 'I he 2014/2015-2021/2022

	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20p	2020/21	2021/22f
	(Feliiu'aki fakapeseti (%) fakata'u)							
Mahu'inga Fakalukufua e Ngaahi Totongi 1/								
Mahu'inga Fakakatoa e Ngaahi Koloa & Ngaa Hihihiki 'I he Totongi Koloa ('Avalisi Fakata'u)	1.2	6.6	3.3	0.3	0.7	0.7	-2.7	-0.6
Hihihiki 'I he Totongi Koloa ('Avalisi Fakata'u)	0.1	-0.6	7.3	5.3	4.0	0.2	1.4	8.5
Pa'anga mo e Ngaahi No 'I he Pangike (tupu fakata'u %) 2/								
Pa'anga Taimi Loloa (M2)	2.4	12.6	11.3	10.6	1.8	1.1	19.3	14.1
No Fakalotofonua	11.7	18.2	13.3	-2.2	2.8	3.2	-23.2	-7.0
No ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	8.9	19.8	22.8	7.0	8.6	3.0	-1.4	-1.3
Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (OET)								
Ngaahi Koloa Hu Atu	16	19.1	23.7	20.9	19.3	17.9	12.8	12
<i>Konga ai mei he: hu atu 'o e Hina</i>	1.8	3.7	4.3	5.5	3.6	5.4	1.5	-
Ngaahi Koloa Humai	305.9	320.3	356.4	408.8	443.7	417.2	467.3	511.1
Ngaahi Ngaue (palanisi)	-6.0	17.3	26.9	32.1	32.2	18.8	-25.1	-79.0
Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	13.7	5.6	-15.9	-7.9	8.9	5.6	22.0	30.5
Ngaahi Ngaue + Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	7.7	22.9	11.0	24.2	41.1	24.4	-3.1	-48.5
Talafi Pa'anga (palanisi)	215.6	301.0	365.0	382.5	381.4	428.2	570.9	616.6
<i>Konga ai mei he: Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha</i>	221.1	279.9	334.1	358.3	358.7	370.6	479.3	504.3
Palanisi 'o e 'Akauni Lolotonga	-66.7	32.2	21.0	18.8	-2.0	53.3	113.2	69.0
<i>('ihe peseti 'o e GDP)</i>	-7.9%	3.5%	2.1%	1.8%	-0.2%	4.7%	10.6%	6.0%
Palanisi Fakalukufua	41.9	66.8	53	60.9	15.6	59.5	171.4	155.9
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'I muli								
Pa'anga (miliona)	289.7	354.9	407.9	468.7	484.3	543.8	715.2	871.2
Hu Koloa 'I he Mahina ('esitimeti fefakatau'al	6.5	7.1	7.5	8.0	7.9	9.2	11.8	14.4
Ngaahi No ki Tu'apule'anga 3/								
No ki Tu'apule'anga/ GDP (%)	49.8	47.7	44.2	44.2	40.9	43.3	47.4	42.8
Fetongi Pa'anga ('avalisi fakata'u)								
Fetongi Pa'anga ki he Pa'anga 'Amelika US\$	2.11	2.21	2.19	2.27	2.28	2.29	2.25	3.25

1/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Tonga mo e fakafuofua (f) 'a e Potungae Pa'anga (MOF) ki he tupu 'I he 2020/2021

2/ Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga: NRBT

3/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga : MOF

Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika 'o Tonga 'I he 2014/2015-2021/2022

	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20p	2020/21	2021/22f
	(Feliiu'aki fakapeseti (%) fakata'u)							
Mahu'inga Fakalukufua e Ngaahi Totongi 1/								
Mahu'inga Fakakatoa e Ngaahi Koloa & Ngaa Hihihiki 'I he Totongi Koloa ('Avalisi Fakata'u)	1.2	6.6	3.3	0.3	0.7	0.7	-2.7	-0.6
Hihihiki 'I he Totongi Koloa ('Avalisi Fakata'u)	0.1	-0.6	7.3	5.3	4.0	0.2	1.4	8.5
Pa'anga mo e Ngaahi No 'I he Pangike (tupu fakata'u %) 2/								
Pa'anga Taimi Loloa (M2)	2.4	12.6	11.3	10.6	1.8	1.1	19.3	14.1
No Fakalotofonua	11.7	18.2	13.3	-2.2	2.8	3.2	-23.2	-7.0
No ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	8.9	19.8	22.8	7.0	8.6	3.0	-1.4	-1.3
Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (OET)								
Ngaahi Koloa Hu Atu	16	19.1	23.7	20.9	19.3	17.9	12.8	12
<i>Konga ai mei he: hu atu 'o e Hina</i>	1.8	3.7	4.3	5.5	3.6	5.4	1.5	-
Ngaahi Koloa Humai	305.9	320.3	356.4	408.8	443.7	417.2	467.3	511.1
Ngaahi Ngaue (palanisi)	-6.0	17.3	26.9	32.1	32.2	18.8	-25.1	-79.0
Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	13.7	5.6	-15.9	-7.9	8.9	5.6	22.0	30.5
Ngaahi Ngaue + Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	7.7	22.9	11.0	24.2	41.1	24.4	-3.1	-48.5
Talafi Pa'anga (palanisi)	215.6	301.0	365.0	382.5	381.4	428.2	570.9	616.6
<i>Konga ai mei he: Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha</i>	221.1	279.9	334.1	358.3	358.7	370.6	479.3	504.3
Palanisi 'o e 'Akauni Lolotonga	-66.7	32.2	21.0	18.8	-2.0	53.3	113.2	69.0
<i>('ihe peseti 'o e GDP)</i>	-7.9%	3.5%	2.1%	1.8%	-0.2%	4.7%	10.6%	6.0%
Palanisi Fakalukufua	41.9	66.8	53	60.9	15.6	59.5	171.4	155.9
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'I muli								
Pa'anga (miliona)	289.7	354.9	407.9	468.7	484.3	543.8	715.2	871.2
Hu Koloa 'I he Mahina ('esitimeti fefakatau'al	6.5	7.1	7.5	8.0	7.9	9.2	11.8	14.4
Ngaahi No ki Tu'apule'anga 3/								
No ki Tu'apule'anga/ GDP (%)	49.8	47.7	44.2	44.2	40.9	43.3	47.4	42.8
Fetongi Pa'anga ('avalisi fakata'u)								
Fetongi Pa'anga ki he Pa'anga 'Amelika US\$	2.11	2.21	2.19	2.27	2.28	2.29	2.25	3.25

1/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Tonga mo e fakafuofua (f) 'a e Potungae Pa'anga (MOF) ki he tupu 'I he 2020/2021

2/ Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga: NRBT

3/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga : MOF

'Avalisi 'o e Ngaahi Totongi Fakatau ki he ta'u 2018 - 2022, Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu (Sepitema 2018 = 100)

	Me'akai mo				Ngaahi Koloa Faka'api mo e Ngaahi Monomono				Ngaahi Koloa 'o e Ngäue Koloa 'oku 'ikai kau Hü mai Fakalotofonua ha kalasi						
	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	e Inu mavahe mei he Kavamalohi	Kavamālohi, Tapaka mo e Kava	Vala mo e Sū	Fale, Vai, 'Uhila mo e Kasa	Faka'api mo e Ngaahi Monomono	Mo'uilelei	Fefononga'a ki	Fetu'utaki	'Ilo fo'ou mo e Angafakafonua	Ako	Falekai mo e Hotele	Ngaahi Koloa 'o e Ngäue Koloa 'oku 'ikai kau Hü mai Fakalotofonua ha kalasi	Koloa Hü mai	Koloa Fakalotofonua
Fakapalanisi	100.0	39.8	11.6	2.1	10.8	3.2	0.3	16.4	5.2	1.1	2.2	3.1	4.2	55.1	44.9
2019	100.1	100.9	97.7	102.6	100.2	101.0	100.0	96.9	100.3	103.6	104.2	108.2	99.5	99.6	100.7
2020	99.7	102.8	98.0	109.2	95.0	102.4	100.0	92.1	100.3	103.6	104.8	108.2	100.5	100.7	98.6
2021	105.4	110.2	99.9	113.7	100.7	104.5	100.0	101.1	99.9	103.6	104.8	109.5	104.2	107.6	102.6
2022	116.9	121.1	101.7	115.0	128.2	109.0	107.5	120.6	100.5	103.6	104.8	118.6	112.0	119.1	114.2
2023	124.3	1337.7	103.9	120.4	127.9	114.1	119.7	125.2	102.3	108.8	114.3	136.8	116.9	124.6	124.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungäue Sitesitika

Fakatokanga'anga: Liliu Fotou ki he Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu (Sepitema 2018 = 100)

Feliiliuaki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakata'u 'o e Ngaahi Koloa ki he mahina ko Tisema 2018 - 2022.

	Me'akai mo				Ngaahi Koloa Faka'api mo e Ngaahi Monomono				Ngaahi Koloa 'o e Ngäue Koloa 'oku 'ikai kau Hü mai Fakalotofonua ha kalasi						
	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	e Inu mavahe mei he Kavamalohi	Kavamālohi, Tapaka mo e Kava	Vala mo e Sū	Fale, Vai, 'Uhila mo e Kasa	Faka'api mo e Ngaahi Monomono	Mo'uilelei	Fefononga'a ki	Fetu'utaki	'Ilo fo'ou mo e Angafakafonua	Ako	Falekai mo e Hotele	Ngaahi Koloa 'o e Ngäue Koloa 'oku 'ikai kau Hü mai Fakalotofonua ha kalasi	Koloa Hü mai	Koloa Fakalotofonua
Fakapalanisi	100.0	39.8	11.6	2.1	10.8	3.2	0.3	16.4	5.2	1.1	2.2	3.1	4.2	55.1	44.9
2019	1.2	2.5	-4.5	4.0	0.3	1.0	0.0	1.2	1.6	3.6	4.2	6.8	-1.2	0.1	2.1
2020	0.3	3.8	5.4	8.0	-6.9	3.9	0.0	-8.2	-1.7	0.0	0.6	0.0	1.7	1.2	-0.7
2021	9.3	10.8	-0.3	0.9	17.1	1.9	0.0	18.2	0.0	0.0	0.0	1.2	6.0	10.4	7.9
2022	9.2	5.6	3.3	1.9	28.8	4.2	19.7	14.2	2.5	0.0	0.0	16.2	7.0	4.1	5.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungäue Sitesitika

Fakatokanga'anga: Liliu Fotou ki he Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu (Sepitema 2018 = 100)

Ngaahi Koloa Hü mai Faka-sekitoa Lalahi, 2014/15 - 2020/23

SEKITOA NGÄUE'ANGA	2015/16		2016/17		2017/18		2018/19		2019/20		2020/21		2021/22		2022/23	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Sekitoo Taautaha	29,533	96.1	33,489	92	23,174	96.4	27,721	96.3	39,821	97.1	36,036	98.7	33,590	98.4	28,261	92.0
Sekitoo Pule'anga	22	0	429	1	71	0	161	1	869	2	68	0	534	1.6	2,411	7.9
Sekitoo ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'i e he Pule'anga ka 'oku nau lele taautaha pe	1,188	4	2,368	7	783	3	904	3	339	1	400	1	19	0.1	43	0.1
KÄTOA	30,744	100	36,286	100	24,028	100	28,786	100	41,029	100	36,504	100	34,143	100	30,715	100

Ma'u'anga Fakamatala: Potungäue Sitesitika

Koloa Hü atu 'i he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu, 2013/14 - 2020/23

Fika Faka-Kasitomu	2015/16		2016/17		2017/18		2018/19p		2019/20p		2020/21p		2021/22p		2022/23p	
Ngaahi Vahevahe	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Monumanu Mo'ui mo e Koloa Kakano'i Manu	8,489	27.6	10,385	28.6	5,456	22.7	8,907	30.9	14,140	34.5	9,605	26.3	7,311	21.4	6,772	25.5
Ngaahi Koloa Vesitapolo	14,774	48.1	18,999	52.4	16,335	68.0	16,872	58.6	20,286	49.4	22,307	61.1	22,901	67.1	18,009	68.0
Me'atokoni;Kavamalohi, Tapaka	1,103	3.6	276	0.8	384	1.6	209	0.7	161	0.4	559	1.5	399	1.2	72	0.2
Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	520	1.7	208	0.6	153	0.6	415	1.4	172	0.4	410	1.1	61	0.2	40	0.2
Koloa Papa pe Koloa Ngaahi mei he Papa ;	1,770	5.8	666	1.8	660	2.7	20	0.1	516	1.3	1,134	3.1	1,610	4.7	1,615	6.1
Ngaahi Koloa Ngaahi Kehe	130	0.4	165	0.5	53	0.2	50	0.2	158	0.4	12	-	120	0.4	3	-
Ngäue Fakamea'a pe Kongokonga Koloa	24	0.1	23	0.1	111	0.5	14	-	7	0.0	-	-	1	0.0	-	-
Ngaahi Koloa Hü atu kehe	3,933	12.8	5,564	15.3	876	3.6	2,299	8.0	5,589	13.6	2,477	6.8	1,740	5.1	-	-
KÄTOA	30,744	100	36,286	100	24,028	100	28,786	100	41,029	100	36,504	100	34,143	100	26,511	100

p: 'esitimeti fakaangaanga

Ngaahi Koloa Hü mai Faka-sekitoa Lalahi, 2013/14 - 2020/21

SEKITOA NGÄUE'ANGA	2015/16		2016/17		2017/18		2018/19		2019/20		2020/21		2021/22		2022/23	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Sekitoo Taautaha	423,299	88.5	437,008	85.9	469,903	88.0	487,059	86.4	429,947	79.7	528,858	91.0	502,539	91.6	591,550	89.8
Sekitoo Pule'anga	23,984	5.0	31,787	6.3	24,399	4.6	16,856	3.0	80,240	15.3	29,383	5.1	16,125	2.9	44,617	6.8
Sekitoo ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'i e he Pule'anga ka 'oku nau lele taautaha pe	31,057	6.5	39,732	7.8	39,566	7.4	59,862	10.6	32,439	5.0	22,623	3.9	29,988	5.5	22,524	3.4
KÄTOA	478,340	100	508,527	100	533,868	100	563,777	100	542,626	100	580,864	100	548,652	100	658,691	100

Ma'u'anga Fakamatala: Potungäue Sitesitika

Ngaahi Koloa Hū mai Faka-kasitomu, 2013/14 - 2020/23

Fika Faka-Kasitomu Ngaahi Vahevahe	2015/16		2016/17		2017/18		2018/19		2019/20		2020/21		2021/22		2022/23	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
1. Mōmōmānu mo'ou, ngaahi koloa	48,347	10	53,023	10	60,542	11	55,638	10	52,617	10	77,014	13	72,291	13	71,662	12
2. Ngaahi Koloa	14,588	3	15,142	3	17,630	3	18,513	3	17,283	3	24,285	4	19,043	3	21,299	4
3. Me'atokoni; Kavamalohi & Tapaka	68,575	14	81,580	16	74,511	14	61,244	11	66,737	12	91,749	16	77,764	14	98,795	17
4. Ngaahi Koloa ngaahi mei he Makakoloa	83,105	17	77,515	15	111,259	21	108,850	19	109,167	20	84,648	15	107,425	20	126,615	21
5. Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	20,121	4	18,599	4	20,956	4	22,299	4	21,863	4	29,860	5	30,849	6	33,168	6
6. Koloa 'Akau pe Koloa Ngaahi mei he 'Akau	16,433	3	20,128	4	20,361	4	20,584	4	18,445	3	23,852	4	14,303	3	22,620	4
7. Ngaahi Koloa Papa	12,276	3	9,076	2	9,322	2	13,374	2	8,849	2	9,047	2	10,126	2	12,100	2
8. Ngaahi Koloa Kapa mo e Ukamea	26,629	6	38,251	8	29,216	5	35,659	6	28,754	5	31,336	5	28,318	5	40,016	7
9. Misi ni mo e Ngaahi Naunau Faka'uhila	83,461	17	76,997	15	78,780	15	106,734	19	85,352	16	95,751	16	78,120	14	85,716	14
10. Ngaahi Koloa Ngaahi Kehe	13,515	3	15,204	3	17,151	3	15,068	3	11,709	2	14,393	2	13,962	3	19,494	3
11. Me'alele, Vakapuna, Vakalalahi & Ngaahi Naunau Fekau'aki mo e Fefononga'aki	50,360	11	46,989	9	46,906	9	56,303	10	81,286	15	47,846	8	44,810	8	62,441	11
12. Ngaue Fakamea'a mo e Kongokonga	37	0	6	0	4	0	16	0	7	0	50	0	21	0	246	0
13. Ngaahi Koloa Hū mai Kehe	40,895	9	56,017	11	47,229	9	49,495	9	40,557	7	51,033	9	51,619	9	-	-
KĀTOA	478,340	100	508,527	100	533,868	100	563,777	100	542,626	100	580,864	100	548,651	100	594,172	100

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

Ngaahi Koloa Hū mai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2014/15 - 2022/23

FONUA	2015/16		2016/17		2017/18		2018/19		2019/20		2020/21		2021/22		2022/23	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Nu'usila	140,074	29	155,900	31	156,775	29	151,889	27	155,149	29	174,916	30	146,285	27	162,336	26
'Aositelelia	31,277	7	38,716	8	35,923	7	40,127	7	36,641	7	56,015	10	42,298	8	53,356	9
'Amelika	40,074	8	52,201	10	49,116	9	65,288	12	70,082	13	57,034	10	59,708	11	60,745	10
Siaina	66,129	14	40,242	8	51,932	10	49,599	9	43,771	8	56,390	10	73,134	13	87,627	14
'Initonesia	8,174	2	8,185	2	8,929	2	8,063	1	8,198	2	13,742	2	11,639	2	12,691	2
Fisi	50,024	10	40,126	8	44,481	8	40,227	7	41,521	8	49,591	9	42,381	8	55,381	9
Siapani	32,339	7	52,818	10	38,824	7	55,417	10	42,640	8	34,902	6	28,871	5	46,171	7
Singapoa	54,531	11	77,459	15	82,307	15	98,667	18	101,557	19	71,713	12	95,561	17	116,589	19
Ngaahi fonua kehe	55,718	12	42,880	8	65,581	12	54,500	10	43,067	8	66,561	11	48,774	9	29,970	5
KĀTOA	478,340	100	508,527	100	533,868	100	563,777	100	542,626	100	580,864	100	548,651	100	624,866	100

Sekitoo Ki he Fakalakalaka, 2014/15-2020/2021							
	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21p
Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue							
Pa'anga (miliona)	849.1	932.6	1017.7	1072.6	1163.3	1120.0	1068.9
Pa'anga Amelika (miliona)	436.7	418.4	460.0	488.7	511.6	485.1	464.7
GDP ki he fo'i'ulu (US\$)	4295.3	4136.5	4571.9	4882.7	5139.0	4898.7	4296.3
Tokolahi 'o e kakai	101,671	101,138	100,607	100,080	99,555	99,034	100,179
Tupu Fakata'u%							
GDP (Totongi 'i he mahu'inga 'o e 2010/2011) fakafuofua mai mei he:	1.2	6.6	3.3	0.2	0.7	0.5	-2.7
Ngoue, Toutai mo e Vao'akau	-1.7	-1.3	-2.5	0.4	3.6	3.2	0.1
Kautaha Pisinisi Fakatupu Koloa	3.0	7.4	1.5	-1.8	-4.8	3.7	-11.4
Ngaue Langa	-5.1	22.8	18.0	-32.4	16.2	-13.9	16.6
Ngaahi falenofototongi moe falekai	7.3	16.6	8.6	7.5	-3.3	-27.4	-68.1
Fefononga'aki mo e Tuku'angakoloa	7.6	-2.1	19.6	1.8	2.2	-10.4	-10.5
Nggahi Pangike moe kautaha malu'i	-8.3	8.2	-4.3	4.5	0.1	5.0	-5.0
Ngaahi ngaue 'a e Puleanga moe Taumalu'l Fonua	1.7	0.6	-1.5	2.8	4.0	1.8	1.9
Ako (Faka-Puleanga moe 'Ikai fakapule'anga)	-0.2	0.1	-0.1	0.0	2.6	3.6	3.6
Mo'ui mo e ngaahi me'a fakasosiale (Faka Puleanga mo ikai Faka-Puleanga)	-4.3	21.0	8.6	5.4	-3.2	8.3	-2.0
Tupu Fakata'u%							
GDP (faka-sekitoo; mahu'inga lolotonga) fakafuofua mei he:							
Ngoue, Toutai mo e Vao'akau	9.9	8.2	10.4	7.1	24.7	-12.7	-12.5
Kautaha Pisinisi Fakatupu Koloa	2.9	10.0	7.7	2.6	-3.3	4.4	-11.7
Ngaue Langa	5.6	21.1	19.2	-9.2	18.4	-14.7	17.0
Ngaahi Falenofototongi mo e Falekai	7.8	16.0	16.5	13.0	0.6	-21.7	-67.9
Fefononga'aki mo e Tuku'angakoloa	15.8	-5.1	16.8	0.1	1.4	-9.1	-23.1
Ngaahi Falenofototongi mo e Falekai	-8.2	6.8	2.9	7.6	13.3	3.1	-4.0
Fefononga'aki mo e Tuku'angakoloa	16.4	8.5	-2.2	-2.5	9.4	1.6	9.0
Ngaahi Pangike mo e Kautaha Malu'i	7.4	3.7	7.1	2.5	3.2	4.2	5.3
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga mo e Taumalu'i Fonua Ako (Faka-Pule'anga moe 'Ikai Faka-Puleanga)	7.2	28.8	7.9	0.6	0.2	9.1	4.0
Totongi 'o e ngaahi koloa ('avalisi fakata'u)							
Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	0.1	-0.6	7.3	4.3	4.0	0.2	1.4
Koloa Hu mai	0.2	-5.4	8.1	7.8	2.7	1.4	2.7
Koloa Fakalotofonua	-0.1	6.2	6.3	0	5.5	-1.7	-0.1
p - 'esitimeti fakaangaanga							
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Setisitika							

Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga mo Muli, 2012/13 - 2019/20

(T\$M, tukukehe 'okapau 'e toki fakaha'a'i atu)	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21p	2021/22p
Palanisi 'o e Fekakatau'aki Koloa	-289.9	-301.2	-332.7	-387.9	-424.4	-399.3	-454.5	-499.1
Ngaahi Koloa Hū atu f.o.b	16.0	19.1	23.7	20.9	19.3	17.9	12.8	12
<i>konga ai ko e Hina</i>	1.8	3.7	4.3	5.5	3.6	5.4	1.5	-
Ngaahi Koloa Hū mai f.o.b	305.9	320.3	356.4	408.8	443.7	417.2	467.3	511.1
Ngaahi Ngāue (palanisi)	-6.2	17.3	27.0	32.3	32.2	18.8	-25.2	-79.0
Totongi Hū mai	100.4	139.1	169.7	199.0	204.3	184.0	88.3	98.5
<i>Konga ai: Pa'anga mei he Takimamata</i>	63.0	84.1	108.8	111.2	129.4	10.1	20.7	-
Totongi Hū atu	106.6	121.8	142.7	166.7	172.1	165.2	113.5	177.5
Tupu 'i he Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	13.6	5.6	-16.1	-7.7	8.7	5.6	22	30.5
Totongi Hū mai	26.2	22.2	17.7	24	25.8	25.8	44.2	47.9
Totongi Hū atu	12.6	16.6	33.8	31.7	17.1	20.2	22.2	17.4
Talafi Pa'anga Lolotonga (palanisi)	215.5	301.0	364.9	382.6	381.3	428.2	570.9	616.7
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (palanisi)	41.0	78.9	85.4	82.3	87.8	123.8	162.7	175
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha (palanisi)	174.5	222.1	279.5	300.3	293.5	304.4	408.2	441.7
Totongi Hū mai Faka'ofisiale	43.1	82.6	87.9	91.1	91.5	128.2	166.8	178.9
Totongi Hū atu Faka'ofisiale	2.1	3.7	2.5	8.8	3.74	4.4	4.1	3.9
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha Totongi Hū mai	221.1	279.9	334	358.4	359.3	370.6	479.3	504.3
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha Totongi Hū atu	46.6	57.8	54.5	58.14	65.8	66.2	71.1	62.6
'Akauni Fakapa'anga Lolotonga (Pēseti 'o e GDP)	-67.0	22.7	43.1	19.2	-2.2	53.3	113.2	69.1
	-7.9%	2.4%	4.2%	1.8%	-0.2%	4.7%	10.6%	5.8%
Palanisi 'o e 'Akauni Ngāue	67.2	15.2	29.8	40.59	42.1	22.2	40.9	14.1
Ngāue 'Ofisiale (palanisi)	8.9	7	9.7	16.37	22	11.2	26.2	3.0
Nō Faka'ofisiale	13.5	7.0	9.8	17.2	22.5	11.6	26.3	3.9
Pa'anga Hū atu Faka'ofisiale	4.6	0.0	0.1	0.9	0.5	0.4	0.1	0.9
Pa'anga mei he Ngāue Taautaha (palanisi)	58.3	8.2	20.1	24.22	20.1	11	14.7	11.1
Pa'anga Hū mai mei he Ngāue Taautaha	75.5	10.5	22.7	27.42	22.0	11.7	15.4	11.9
Pa'anga Hū atu mei he Ngāue Taautaha	17.2	2.3	2.7	3.2	1.9	0.7	0.7	0.8
Ngaahi pa'anga ngāue kehe	-14.2	-43.8	-81.8	-59.5	-56.1	-55.6	-66.8	-1.8
Palanisi Fakakātoa	-14.0	-5.9	-8.9	0.3	-16.2	19.9	87.3	81.4
Ngaahi Me'a Kehe:	222.9	323.9	375.8	407.1	422.2	452.6	567.7	568.2
Ngaahi Ngāue, Vahe & Fe'ave'aki Pa'anga (palanisi)	599.7	802.6	928.2	1,020.2	1,027.4	1,088.4	1,152.2	1,266.0
Pa'anga Hū mai	390.8	523.8	609.3	672.5	680.9	708.6	778.6	829.6
Pa'anga Hū atu	167.9	199.9	233.5	265.4	258.7	256.0	210.9	261.4
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli (miliona pa'anga)	289.7	354.9	407.9	468.7	484.3	543.8	715.2	871.2
Lahi 'o e mahina 'o e koloa Hū mai 'e lava 'e he Pa'anga								
Talifaki 'i Muli 'o Totongi	8.1	7.2	7.5	8.0	7.9	9.2	11.8	14.4
Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT)								

Savea Fakapa'anga, 2013/14 – 2020/21

<i>(T\$M, tukukehe kapau 'e toki faka'ilonga'i atu)</i>	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21p	2021/22i
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	285.9	338.2	409.9	456.1	475.1	549.9	705.0	804.8
Ngaahi Koloa Muli	297.1	373.3	434.4	483.7	507.6	574.0	758.7	912.0
Ngaahi Mo'ua Muli	-11.2	-35.1	-24.5	-27.6	-32.5	-24.1	-53.7	-107.2
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	62.0	53.6	26.0	26.1	16.0	-53.6	-112.7	-128.6
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua Haohaoa	206.0	247.0	278.0	275.6	278.8	248.4	201.9	164.2
Pule'anga (Haohaoa)	-26.9	-29.4	-51.5	-90.7	-117.1	-158.4	-190.0	-204.6
Kautaha Fakapule'anga 'Ikai Fakapule'anga	41.8	40.4	42.8	49.1	52.2	61.6	50.3	46.0
Sekitoo Taautaha	191.1	236.0	286.7	317.2	343.7	345.2	341.6	322.8
Ngaahi Pangikē 'Ikai Fakapa'anga 1/	-3.9	-3.8	-4.2	-6.0	-5.1	-4.1	-4.1	-4.2
Ngaahi Me'akehe (Haohaoa)	-140.1	-189.6	-247.8	-243.5	-257.7	-297.9	-310.5	-288.6
Fakakatoa 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	348.0	391.8	436.6	482.2	491.0	496.4	592.4	676.1
Pa'anga Liliu Vave (M1)	188.2	216.5	237.9	238.6	258.6	246.0	330.5	394.1
Pa'anga 'i Tu'a 'i he Pangikē	45.4	48.5	61.9	70.3	70.3	71.4	94.8	108.6
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	142.7	168.0	176.0	168.4	188.3	174.6	235.8	285.5
Pa'anga Liliu Taimi Vave/Liliu Taimi Loloo	159.8	175.3	198.1	243.5	232.4	250.4	261.8	282.0
Fakahū Pa'anga	49.7	59.4	63.8	73.2	79.6	87.8	99.4	119.4
Fakahū Pa'anga Taimi Loloo	98.6	103.7	124.4	154.0	142.3	156.0	155.0	159.5
Ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	11.5	12.2	9.8	16.3	10.5	6.6	7.4	3.2
Feliuliaki fakapēseti (%) fakata'u								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	7.5	18.3	21.2	11.3	4.2	15.7	28.2	14.2
Ngaahi Koloa Muli	5.5	25.6	16.4	11.3	4.9	13.1	32.2	20.2
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-29.1	213.4	-30.2	12.7	17.8	-25.8	122.8	99.6
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	-16.4	-13.5	-51.5	0.4	-38.7	-	110.7	14.1
Sekitoo Taautaha	9.0	23.5	21.5	10.6	8.4	0.4	-1.0	-5.5
Pa'anga Fakalukufua Fakalotofonua (M2)	2.4	12.6	11.4	10.4	1.8	1.1	19.3	14.1
Pa'anga Liliu Vave (M1)	7.8	15.0	9.9	0.3	8.4	-4.9	34.3	19.2
Pa'anga Liliu Vave/Liliu Taimi Loloo	-3.4	9.7	13.0	22.9	-4.6	7.7	4.6	7.7
'I he Pa'anga 'Amelika								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	135.6	153.2	186.3	207.3	208.8	239.8	313.4	343.1
Ngaahi Koloa Muli	140.9	169.1	197.5	219.9	223.1	250.3	337.2	388.8
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-5.3	-15.9	-11.1	-12.5	-14.3	-10.5	-23.9	-45.7
Ngaahi Me'akehe:								
Lahi e Vilo e Pa'anga (GDP/M2)	2.4	2.4	2.3	2.2	2.4	2.3	1.8	1.8
Fetongi Pa'anga (pa'anga Tonga ki he pa'anga 'Amelika: faka'osinga 'o e ta'u)	2.1	2.2	2.2	2.2	2.3	2.3	2.2	2.3

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT)

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga, Potungāue Sitetisitika mo e Pangikē Pule 'o Tonga

Fakamatala Fakalahi II: FAKAFEHOANAKI 'O E PATISETI 'A E PULE'ANGA TA'U FAKAPA'ANGA 2025 MO E GFS

9.1 Fakamatala Makehe ki he Ngaahi Founa Fehū'aki Pa'anga (GFS)

'I he angamaheni', ko e fakafuofua ki he pa'anga hūmai mo e pa'anga hū atu ki he lao fakaangaanga ki hono ngaue'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga, 'oku fakafuofua ia 'i he pa'anga 'oku fehū'aki' - pa'anga hū atu mo hūmai 'i loto pē ki tu'a mei he 'akauni pangikē 'a e Pule'anga'. Ko e pa'anga hūmai 'oku lēkooti' pe fakatatau ki he taimi na'e ma'u mai ai' pea ko e pa'anga hū atu 'oku lēkooti pe ia he taimi 'oku mavahe ai mei he 'akauni Pangikē'. Ko e founa ko eni' kuo fakalalaka ki he fa'unga 'akiliuolo. Ko hono fakahā atu 'a e 'akauni 'a e Pule'anga' 'i he fa'unga ni 'oku tefito ia he mahu'inga ke fakapapau'i 'oku fakalao pē hono ngāue'aki 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga' pea fakatatau ki he taumu'a na'e 'ai ki ai'. Ko e founa hono fakafa'ahinga 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' 'oku makatu'unga ia he founa palani taau mo hono pule'i 'a e pa'anga'.

Kaikehe, 'oku ohi mai ai 'e he Pule'anga' 'a e fa'unga ko eni' ko e founa 'e taha ki hono fakamatala'i ai 'a e Patiseti 'a e Pule'anga'. 'Oku lava 'e he fa'unga ni 'o tokonia 'a e fakatotolo ki he uesia faka-'ekonōmika ko ia 'a e Patiseti 'a e Pule'anga' ki he fonua' pea mo vakai'i 'a e tu'uloo 'a e ngaahi tu'utu'uni taumu'a ngāue fakapa'anga'. 'Oku fakahoko 'eni 'aki hono lēkooti makehe 'a e fehū'aki pa'anga 'oku felāve'i mo ha nō pe totongi nō, ke feau'aki ha fe'amokaki he pa'anga hūmai 'a e Pule'anga'.

Ko e fa'unga ni 'oku ne lēkooti 'a e pa'anga hūmai ki he Pule'anga' 'oku fekau'aki mo ha totongi nō 'a e Pule'anga' hangē ko e nō haohaoa he fa'ahinga ko ia 'o e fakamolē, kae 'ikai 'i he fa'ahinga 'o e pa'anga hūmai'. Ko e'uhi' ko hono fakatahataha'i 'a e ngaahi fakamolē 'oku nau kaveinga

tatau', pea lava leva ai 'e he fa'unga ni 'o fakamatala'i 'a e ngāue'aki 'e he Pule'anga' ki he'ene ngaahi ngāue takitaha pea toe lava foki ke fakahoa 'a e fa'unga fakalotofonua' mo tu'apule'anga'.

FAKAMATALA FAKALAHII III: VAKAI'I 'A E TU'UNGA KAVEINGA NGĀUE LALAHII 'A E PULE'ANGA ', TA'U FAKAPA'ANGA 2024 FAKAFEHOANAKI KI HE SDG MO E TAKETI 'O E TSDF

10.1 NGAHHI TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'ULOA (SDG) MO E NGAHHI MO E NGAHHI TĀKETI 'O E PALANAI FAKAFONUA (TSDF)

A-Tēpile 26 :Fakafehoanaki 'a e Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 mo e GFS

Fakahoa mei he Pa'anga humai ki he Pa'anga 'a e Pule'anga mo e Pa'anga Talifaki	Patiseti 'Esitimeti 2024/25
Pa'anga humai ki he Pule'anga <i>Tanaki: Humai mei he Pa'anga Kehe</i>	379,940,100
Tokoni Fakapatiseti	72,350,000
Tokoni fakahangatonu	234,985,200
Pa'anga mei he Tokoni	211,920,700
Katoa humai (Fakatatau ki he 'esitimeti)	519,255,900
Katoa humai (Fakatatau ki he 'esitimeti)	899,196,000
Kole: Hu mai mei koloa 'a e Pule'anga ma'u mei hono fakatau atu 'a e koloa	85,200
Kole: Hu mai 'oku lau koe totongi ki he huatu ma'u mei hono tuku'ange 'a e kolo fakapa'anga	13,362,800
Fakapa'anga mei Muli	-
Fakapa'anga fakalotofonua	15,000,000
	28,362,800
Fakakatoa Pa'anga Humai (Fakamatala GFS)	870,748,000
Fakahoa mei he Pa'anga huatu mei he Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e Fakapatiseti	
Pa'anga huatu ki he Pule'anga <i>Tanaki: Huatu mei he Pa'anga Kehe</i>	379,940,100
Tokoni Fakapatiseti	72,350,000
Tokoni Fakahangatonu	234,985,200
Pa'anga mei he Tokoni	211,920,700
Katoa huatu (Fakatatau ki he 'Esitimeti)	519,255,900
Katoa huatu (Fakatatau ki he 'Esitimeti)	899,196,000
Kole: to'o mei ngaahi fakamole fakatau mai koloa	232,850,700
Kole: Fakapa'anga 'o e ngaahi fakamole fakatau mai ha koloa fakapa'anga	-
Fakapa'anga mei Muli	9,200,000
Fakapa'anga fakalotofonua	46,133,900
	15,809,000
	303,993,600
Fakakatoa Pa'anga Huatu (Fakamatala GFS)	595,202,400

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

'I

Novema 2015, na'e fakakakato ai 'a hono fakanofonofu mai 'o e ngaahi taumu'a 'o e Fakalalakalaka Tu'uloa' (SDG) 'o fakahoa ki he ngaahi taumu'a ola fakafonua 'o e TSDF II 2015-2025, 'aki 'a hono vakai'i vave 'a e ola 'o e ngāue (Rapid Integrated Assessment), 'a ia na'e fakataumu'a ke vakai'i'aki 'a e tu'unga mateuteu 'a Tonga ki hono fakahoko 'a e ngaahi felāve'i pea mo e SDGs. Ko ha founa 'oku ne fakatahataha'i pea mo faka'ai'ai 'a e feongoongi 'a e ngaahi 'elemeniti 'o e fakalalakalaka tu'uloa -fakasōsiale, 'ekonomika pea mo e 'ataakai'.

Ko e founa ko 'eni na'e fakahoko'aki 'a e ngāue ni 'oku ne faka'atā 'a e ngaahi fevahevahe'aki pea mo e ngaahi hoa ngāue 'oku nau fakatokanga'i 'a e ngaahi kaveinga mahu'inga 'i he SDGs 'i he'ene felāve'i pea mo Tonga'. 'I he tu'unga ko ia 'o e fakahoko fatongia 'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi poutuliki 'o e sosiale', 'ātakai pea mo e 'ekonomika kuo'osi fakafelāve'i pea mo e ngaahi taumu'a ola fakafonua 'o e TSDF II, 'a ia 'oku ne toe fakapapau'i mai 'a e mālohi mo e lelei 'o e

founga ki hono ngāue'i 'o e 'āsenita ki he fakalalakaka' ke fenāpasi pea mo e Fakalalakaka Tu'uloa 2030. 'Oku ha atu 'i he *A-Tēpile 27* a e ola 'o e ngāue ko ia'.

Ko e ngāue na'e fakahoko 'i he 2015 ko hono tofa ia 'o e halafononga ki he ngaahi ngāue tatau 'e fiema'u ke fakakakato 'i he kaha'u'. 'Oku pehē pe mo e ngāue ki hono 'ohifo 'a e palani ngāue ki he Palani 2050 ma'ae Konitineniti Pasifiki', 'a ia 'oku ngāue 'a e Pule'anga' ki hono siofi 'a e ngaahi tu'unga mateuteu' 'aki 'a e founga tatau pē ki he visone fo'ou ko 'eni ma'ae Pasifiki' 'o fakatatau ki he ngaahi ngāue 'oku hā atu 'i mu'a'. *A Table 28*. 'oku hā ai 'a e ola 'o hono fakanofonofu 'o e 2050 Palani Ma'ae Pasifiki' ki he TSDF II 2015 TO 2025.

'Oku 'osi 'i he founga ngāue anga maheni' pē 'a e ngaahi kaveinga ngāue mahu'inga 'a e pule'anga' (GPA) 'oku ne muimui'i pē 'a e founga anga maheni 'a ē'oku hā 'i he Tepile 2 'i lalo'. 'I he'ene pehē, 'e malava pē 'e ha taha ke ne fakatokanga'i pē 'oku hōhoa tatau pea mo e ngaahi fiema'u 'a e fonua' 'o fakatatau ki he koloa, taukei pea mo e lelei 'o e founga', ngaahi ngāue'anga pea pehē ki he me'angāue'.

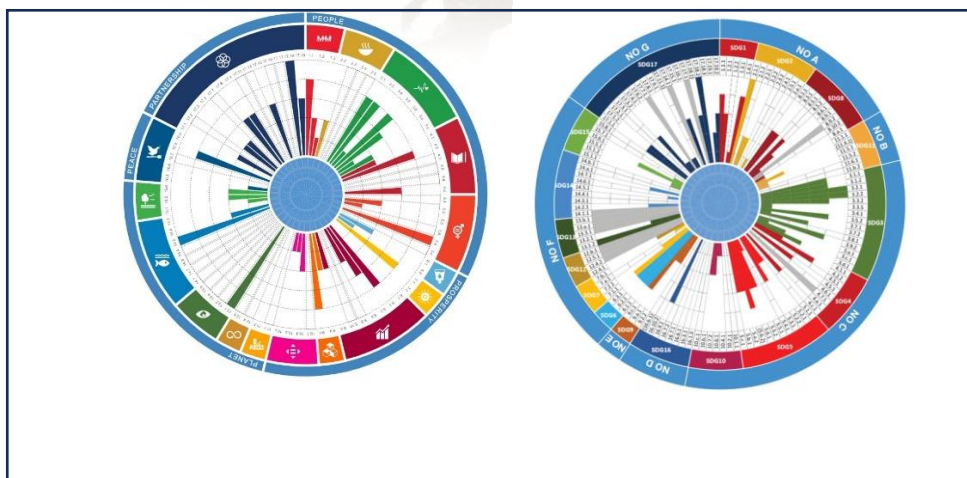
'I he founga ngāue kuo fakahoko', na'e kamata'aki 'a e me'afua (KPI) 'e onongofulu ma hiva (69) pea kuo'osi fai 'a hono fakanofonofu kotoa ia ki he ngaahi tohi fakahinohino kehekehe pe. 'I he fengāue'aki vāofi 'a e 'Ofisi 'o e Palemia' pea mo e Potungāue Sitetisitika 'a Tonga' ke toe fakapapau'i 'a e ngāue ko 'eni', na'e lava 'o toe fakapapau'i 'a e ngaahi me'afua (KPI) 'e uofulu ma taha (21) 'o 'alu hake leva ki he me'afua fakakatoa 'e hivanoa (90) 'oku fakama'opo'opo ki lotu ki he founga 'oku fai'aki 'a hono muimui'i 'o e fakalalakaka fakafonua.

'I hono fakakatoa, 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito 'oku 'i ai 'a Tonga' fakatatau ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi me'afua SDG, pea mo e fakalukufua 'o e TSDF II pea mo 'ene fenāpasi pea mo e SDGs 'e 17. Ko e Tepile 1 'oku hā atu 'i lalo' 'i ai 'a e ngaahi tāketi na'e 'osi a'usia 'i he 2019, SDGs 2,3, 17 pea mo e 2023 SDGs 13, 14, 15, 17.

A-Tēpile 27 :Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalaka Tu'uloa 'i hono mape'i ki he Fa'unga Palani Fakalalaka 'a Tonga II 2015-2025

<p>Ngaahi Kaveinga Ngāue 'a e Fa'unga Palani Fakalalaka 'a Tonga II 2015 - 2025</p>	<p>Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalaka Tu'uloa 2030</p>
<p>A. Longomo'ui e 'ilo, potomo e taukei faka'ekonōmika '</p>	<p>Taumu'a Ola Fika 1: 'Ikai ha nofo masivesiva Taumu'a Ola Fika 2: 'Ikai ha fiekaia. Taumu'a Ola Fika 8: Hakeaki'i 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku tolongá, tu'uloá mo kau ki ai kátoá, mo e ngāue 'oku tu'u pau mo 'aongá, pea ma'u ngāue lelei kátoa. Taumu'a Ola Fika 10: Holoki 'a e faikehekehe fakalotofonua pea mo e faikehekehe 'i he ngaahi fonua.</p>
<p>E. Palanisi 'a e fakalalaka 'i 'uta mo kolo pea pehē ki he ngaahi tukuimotu</p>	<p>Taumu'a Ola Fika 11: Ke ngaahi 'a e ngaahi kolo lalahi mo e ngaahi nofo'anga 'o e kakai ke kau kátoa, malu, matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a, pea mo tu'uloa.</p>
<p>F. Fakaivia 'a e vahevahe taau 'o e fakalalaka 'a e tangata mo fafine</p>	<p>Taumu'a Ola Fika 3: Mo'ui Lelei Taumu'a Ola Fika 4: Ako lelei Taumu'a Ola Fika 5: Vahevahe/'Inasi tatau 'a fefine mo tangata 'i he ngaahi faingamalié. Taumu'a Ola Fika 10: Holoki 'a e faikehekehe fakalotofonua pea mo e faikehekehe 'i he ngaahi fonua.</p>
<p>H. Taliui ki he pule lelei' mo fakamaloia e pule 'a e lao'</p>	<p>Taumu'a Ola Fika 16: Faka'ai'ai e nofo melinó mo e sosaieti 'oku kau kátoa ki he fakalalaka 'oku tu'uloá, pea fakafaingamalié 'a e toko taha kotoa pē ki he fakamaau totonú, pea fa'u ha ngaahi potungāue 'oku lelei, tali ui, pea mo fakakau kátoa he lēvelo kotoa pē.</p>
<p>I. Tu'uloa e fakalalaka 'a e ngaahi ngāue lalahi' mo e tekinolosia'</p>	<p>Taumu'a Ola Fika 9: Langa ha ngaahi ngāue lalahi 'oku ake vave maí, poupou'i mo faka'ai'ai e kau kátoá, tu'uloá 'a e ngaahi ngāue'angá mo e faka'ai'ai 'a e fakakaukau fo'ou. Taumu'a Ola Fika 7: Fakapapai 'oku a'usia 'e he toko taha kotoa 'a e ma'u'anga ivi fakaonoponi 'oku ma'ama'a, falala'anga mo tu'uloa.</p>
<p>K. Lelei ange 'a hono pule'i 'o e kekelele' mo e 'ataakai'pea ke fakasi'isi'i e tu'u laveangofua ki he feliuliaki 'o e 'ea</p>	<p>Taumu'a Ola Fika 12: Fakapapai 'oku tu'uloa 'a e me'atokoni pea pehē ki he founa fakatupu 'o e me'atokoni Taumu'a Ola Fika 13: Fakahoko ha ngāue fakavavevave ki hono fakafepaki'i e feliuliaki 'o e 'ea mo hono ngaahi nunu'a. Taumu'a Ola Fika 14: Ke malu'i mo ngāue'aki fakapotopoto 'a e 'osení, tahí, mo e koloa 'o 'osení ki ha langa fakalalaka 'oku tu'uloa. Taumu'a Ola Fika 15: Malu'i, fakakake mo poupou'i 'a e tu'uloa 'o e ngāue'aki 'o e ngaahi 'ātakai 'o e funga fonua, pule'i ke tu'uloa 'a e vaotā, tau'i 'a e fakamamate'i 'o e funga fonua, ta'ofi pea mo fakafoki 'a e maumau'i 'o e funga fonua, pea ta'ofi 'a e mole 'a e lahi 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e ngaahi me'a mo'uí. Taumu'a Ola Fika 6: Ke fakapapai 'oku ma'u vai 'a e taha kotoa pea tu'uloa 'a hono pule'i 'o e vai mo e ngaahi fokotu'utu'u ke malu'i'aki 'a e mo'ui 'a e toko taha kotoa pē. Taumu'a Ola Fika 7: Fakapapai 'oku a'usia 'e he toko taha kotoa 'a e ma'u'anga ivi fakaonoponi 'oku ma'ama'a, falala'anga mo tu'uloa.</p>
<p>L. Hokohoko atu e ngaahi ngāue tauhi vā mo tu'apule'anga', malu'i 'o e fonua'pea mo e pule tau'atina'</p>	<p>Taumu'a Ola Fika 17: Fakaivia 'a e ngaahi founa 'o e fakahoko ngāue' pea toe fakalongomo'ui 'a e Fengāue'aki Fakamāmani Lahi ki he Fakalalaka 'oku Tu'uloá.</p>

A Fakatātā 21: Tu'unga 'o e SDG, 2019 (to'ohema) mo e 2023 (to'omata'u)

Fa'ahinga 'o e kalafi	Fakamatala
Kalafi Kulei	Me'afua 'oku levolo 3. Te'eki ai ha founa ki hono fika'i
Kalafi 'oku 'oku	'Ikai ha fakamatala pe 'oku 'ikai fe'unga 'a e ma'u'anga fakamatala
Kalafi 'ikai lanu	'Ikai ha a'usia 'o e taumu'a
20% 'o e kalafi 'oku lanu	Si'isi'i 'a e taumu'a kuo a'usia
40% 'o e kalafi 'oku lanu	Ngaahi taumu'a pe 'e ni'ihii kuo a'usia
60% 'o e kalafi 'oku lanu	'Avalisi pe 'a e taumu'a kuo a'usia
80% 'o e kalafi 'oku lanu	Lelei 'aupito 'a e taumu'a kuo a'usia
Kakato 'a e kalafi	A'usia kakato 'a e taumu'a

Ma'u'anga fakamatala : 'Ofisi Palēmia (PMO)

A-Tēpile 22:-Fakahoa 'a e Palani Ma'ae Pasifiki ki he 2050 pea mo e TSDF II

2050 Palani Ma'ae Pasifiki: Ngaahi Kaveinga	2050 Palani Ma'ae Pasifiki: Ngaahi Kaveinga	2050 Palani Ma'ae Pasifiki: Ngaahi Kaveinga	Me'afua
1.Taki Fakapolitikale pea mo Fakafeitu'u	A,E,F	9:Taki Fakapolitikale pea mo Fakafeitu'u	
2) Fakalalakala Fakatefito Ki He kakai	F, K	2. Ke holoki 'a e tu'unga 'oku a'u ki ai 'a e masivesiva' pea toe fakalelei'iange 'a e 'uu ki hono malu'i 'a e tu'unga malu fakasōsiale 'a kinautolu 'oku nau tu'u laveangofua 3. Ke hokohoko atu 'a e fengāue'aki 'a e 'uu hoa fakalotofonua pehe ki tu'apule'anga 'i he feinga ke fakasi'isi'i 'a hono tufaki, pehe ki hono ngāue'aki 'o e faito'o ta'efakalao ke fakasi'isi'i 'a e 'uu uesia tamaki 4. Ke toe leleiangē 'a e ako' tautefito ki he 'uu tafa'aki ko 'eni: ngaahi ako'anga ke toe maluange; tokangaekina mavahe 'a kinautolu kuo nofo mei he ako te'eki ke lava fakakakato 'a e ngaahi fiema'u fakalokiako'; polokalama ako ke potupotu tatau 'a hono tokangaekina 'a e fiema'u 'a e fānau ako tangata' pea mo e fanau ako fefine'; ke lahiange 'a e polokalama ako te ne fakaivā 'a e faingamalie ma'u ngāue 'a e tamasi'i' mo e ta'ahine ako' 'o tatau pē 'i Tonga ni pea mo tu'apule'anga foki 5. Ke toe leleiangē pea mo ma'ama'a ke fe'unga mo e ivi fakapa'anga 'o e kakai 'o e fonua' 'a e tu'unga 'oku fakahoko'aki 'o e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei' tautefito ki he COVID-19 pehē ki he ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi	
3) Melino pea mo e Malu'i	F, K, L	3: kataki 'o vakai ki he GPA 'i 'olunga'	
4) Koloa mo e Fakalalakala Faka'ekonomika	A	7: Ngāue'i 'a e ngaahi faingamālie tautefito ki he ngaahi 'elia 'oku ne faka'ai'ai 'a e tupulekina faka'ekonomika 'aki 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi tafa'aki ke tokoni'i mo fakaivā 'a e ngaahi pisinisi ke toe leleiangē.	
5) Feliuliuaki 'o e 'ea pea mo e fakatamaki	K	1: Ke toe maluange pea mo malohiangē 'a e ngaahi naunau pehe ki he 'uu founa ngāue 'oku fakahoko' ke malava 'e he fonua' 'o matu'uekina 'a e ngaahi pole kehekehe 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' 'o hangē ko e (saikolone fakatalopiki, ma'olungaange 'a e tahi'; peau kula'; fokoutua faka'auha fakamamani lahi), 'i he taimi tatau, ke tokoni ki he fakaakeake mei he palopalema faka'ekonomika 'oku hoko	
6) 'Oseni mo e 'Atakai	I, K	6: Ke toe leleiangē pea mo faingofua 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga	
7) Tekinolosia mo e Fakafehokotaki'	I	6: kataki 'o vakai ki he GPA 'i 'olunga 8: Ke fakalalakalaange 'a e tu'unga pea pehē ki he faingamālie ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi koloa lalahi 'a e pule'anga' hala hola (hala fononga 'i he taimi 'o e ngaahi taimi fakatamaki fakatu'upakee), fefononga'aki 'i tahi pea mo e 'ataa ke mahino te nau matu'uekina 'a e 'u pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' pea ke poupu foki ki he fakalalakala' fakalukufua	

10.2 Tefito'i Taumu'a 1: Langa ke Matu'uekina e Fakatamaki ki he Fonua)

Kaveinga Lalahi 1: Ke toe maluange pea mo malohiange 'a e ngaahi naunau pehē ki he 'uu founa 'oku fakahoko ke malava 'e he fonua' 'o matu'uekina 'a e ngaahi pole kehekehe 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' 'o hangē ko e (saikolone fakatalopiki, ma'olungaange 'a e tahi; peau kula; fokoutua faka'auha fakamamani lahi), 'i he taimi tatau, ke tokoni ki he fakaakeake mei he palopalema faka'ekonomika 'oku hokó.

- Tu'utu'uni ki he Langa Fale tokoni 'a e Pule'anga', Tu'utu'uni ki he Feliuliuaki 'a e 'Ea', Founa ki hono fakapa'anga 'o e ngāue ki hono Fakasi'isi'i 'a e uesia mei he Fakatamaki', Tu'utu'uni ki he tokangaekina 'o e mo'ui', Tu'utu'uni Fakafonua ki he malu fakasōsiale', Lao fakaangaanga ki he 'Oseni', Tu'utu'uni ki he Matu'uekina 'a e Fakatamaki mo e Langa Fale Fakaakeake'.

Ko e taumu'a ke fakapapau'i 'oku lava he fonua' 'o matu'uekina 'a e fakatamaki'. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku ne tataki 'a e ngāue' ke hoko 'a Tonga ko ha fonua 'oku ne matu'uekina e feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he a'u ki he ta'u 2035 pea fakaivia 'a e ngaahi ngāue ke tokoni ke fakasi'isi'i ha maumau 'e hoko. 'Oku kau foki ki ai mo e fiema'u ke lava he ngaahi fale nofo'anga, faleako mo e ngaahi tukuikolo 'o matu'uekina 'a e fakatamaki pea kau ki ai mo 'uu hala, mataatahi mo e 'uu langa kehekehe. Ko e fefononga'aki, 'oku faka'amu ke nga'unu mei he ngāue'aki 'a e lolo ki he ngaahi ma'u'anga ivi 'oku malava ke fakafou'ou 'o toe ngāue'aki. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi kehekehe ke toe lahi ange hono ngāue'aki 'a e ma'u'anga ivi fo'ou 'i he sekitoa fefonoga'aki mo e taumu'a ke toe fakalalakaka ange mo tu'uloa 'a e fonua. Tānaki foki ki heni 'a e ngaahi poloseki 'a e vaotataa 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki 'a e pēseti 'e 30 'o e kelekele 'a e fonua 'e ngāue'aki ki he ngaahi poloseki ko 'eni 'i hono faka'ai'ai 'a e founa ngoue kehekehe mo hono ngāue'aki e kelekele 'i ha founa 'e tu'uloa ai ki he kaha'u. Ko e faka'osi, Ko e ngaahi tuku'i kolo 'oku ngaahi he 'uu mataa fanga mo e mataatahi 'oku nau nautolu ki he fakamahino'i 'enau konga tahi pe 'elia tapu ke toutai ai ha kakai mei ha kolo kehe. Ko e ngaahi kotoa ko 'eni 'oku poupu pe ki he malu'i mo fakapotopoto hono ngāue'aki hotau kelekele 'i Tonga.

a) Ko hono fakahoko 'o e ngaahi langa fakakeake mei he maumau 'o HTHH

- 'I he hokoatu 'a e ngaahi 'a e pule'anga ki he poloseki langa fakaakeake mei he HTHH na'e to tānaki mai 'a e ngaahi fika 'o e 'uu 'api na'e uesia pea na'e fakahoko aipe he pule'anga hono fatongia 'i he Langa ha Tonga 'oku Leleiangē pea hiki 'a e tu'unga 'oku 'iai e mo'ui 'o e ngaahi tuku'i kolo na'e uesia he fakatamaki ko 'eni.
- Ki he ngaahi langa kae 'ikai ko ha fale nofo'anga, ko e ngaahi ko ia na'e hoko atu pe hono fakahoko he kulupu Niponi pea 'oku fakafuofua 'e 'osi 'i 'Epeleli 2024. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi langa 'o 'Atataa Si'i (Kanokupolu), Mango (Ta'anga) pea mo Kanokupolu (Matatoa). 'Oku 'i ai foki mo e langa tatau 'e fakahoko 'i 'Ohonua, Lofanga, Mo'unga'one pea mo Fonoifua 'a ia kuo 'osi fakahū ki he Fale Pa'angaū' ke fakahoko 'a e ngāue ki hono ma'u mai 'a e naunau 'oku fiema'u ki he ngāue'. Ko e faka'osi', ko e langa 'o e fale pule'anga 'i Nomuka' kuo 'osi a'u ki he tu'unga hono tā mo palani 'a e langa'.
- Ki he ngaahi ngāue ki he **keipolo talifaki'**:
  - Ko e aleapau' na'e fakamo'oni ia 'i Tisema 2023 pea 'oku hokoatu 'a e fengāue'aki 'i he ni'ihi 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ko ia' kae fakatefito 'i hono teuteu'i ke maau 'a e fokotu'utu'u ki he ngāue, kumi hono kaungāue mo e kau fale'i fakatekinikale, mo e ngaahi tohi ke ma'u e ngofua ki hono tukuange 'a e seniti ke ngāue'aki 'i he ngāue ko 'eni'.

e). **Ko hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e fakatamaki' mo e feliuliuaki 'o e 'Ea'**

- Ko e Va'a ki he Tokangaekina ke Holoki 'a e Uesia mei he ngaahi Fakatamaki' mei he MEIDECC na'e hokoatu 'enau ngaahi feinga ke fakahū 'a e ngaahi fehu'i 'oku fakahoko he hili ha fakatamaki ki he ngaahi me'a fakatekinolosia ke tokoni ki he faingofua 'a e ngāue' pea na'e tokoni lahi ki he ngāue ko 'eni' 'a e ngaahi va'a mo e 'ofisi 'a e Pule'anga Fakatahataha' (UNDP, UN-OCHA). Ko e ngāue ko 'eni' tene lava ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala mei hili ha hoko ha fakatamaki' ke ma'u ha fakamatala 'oku falala'anga mo lelei ke fakahoko ha fai tu'utu'uni 'a e kau taki' mei ai ki he ngāue ke fakahoko' kae tautefito 'i loto he houa pe 'e 72 mei hoko ko ia 'a e fakatamaki'. Na'e fakahoko hono fakamanatua fakamamani lahi 'a e 'aho ke mateuteu ki ha peaukula 'i Novema 2023 fakataha ia mo hono fakahoko 'a e ngaahi fakaangaanga fakafonua ki ha taimi 'e hoko ai ha peaukula pea na'e kau atu ki ai 'a e fanau ako na'e 'ova he toko 1,500. Na'e fakahoko 'eni ke malava ke toe 'ilo ange 'a e kakai' ki he ngaahi me'a kenau fai' 'o ka hoko ha fakatamaki peaukula tautefito ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua ki he fakatamaki' hangē ko e longa'i fānau'.

- **Poloseki ke ma'u ha Tonga 'oku Malu mo Matu'uekina 'a e ngaahi Fakatamaki' (TSRSP):** 'Oku 'iai 'a e konga lalahi 'e 2 'o e polōseki ko 'eni':

i). **ki he Ngaahi 'Apiako lavea ngofua' ha Peaukulu Konga 1 fe'unga hono fakapa'anga mo e pa'anga 'Amelika 'e \$1 miliona:** Kau ki ai 'a Te'ekiu mo Kanokupolu. Ko e ngaahi aleapau ngāue na'e fakamo'oni ia he 'aho 28 'o Sepitema 2023 pea na'e kamata aipe fakataha ki he feitu'u e fakahoko ki ai 'a e ngāue 'i Novema'. Ko e ongo kautaha langa 'oku na ngāue ki heni' kuo 'osi kamata 'ena teuteu e naunau mo e me'a 'e fiema'u ki he ngāue ko 'eni'.

- Falemohe ki 'Atele fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e \$2 m: na'e fakamo'oni 'a e aleapau ngāue 'i he 28 'o Sepitema' pea 'oku 'osi kamata 'a e ngāue 'a e kautaha langa'. 'Oku tāketi ke kakato 'a e ngāue ko 'eni' 'i Fēpuei 2024.

- 'Oku faka'osi'osi 'a e ngaahi tisaini ki he faleako 'o 'Eueiki mo Kolomotu'a' ke tu'uaki atu ki he maketi ki ha kautaha 'e tohi ki ai 'i Sanuali 2024. Ko Ha'apai/Nomuka (Tupouto'a) 'oku palani ke kakato 'a e ngaahi ngāue ki ai' 'i Sanuali 2024.

- Maamaloa - 'oku fakafuofua 'e kakato 'a e alea ki he lisi e kelekele' 'i Fepuei 2024 pea ko e ngaahi founa ngāue 'oku fokotu'u mai he 'ofisi tenau pule'i e poloseki 'e kakato 'i he hili e kakato 'a e ngāue ki he lisi' pea tuku atu leva ki he māketi ke tu'uaki 'a e ngāue.

- Maamafo'ou - Ngaahi ngāue ki he teuteu'i mo hono fokotu'utu'u 'a e ngāue ke fakahoko' e kakato ki he 'osi 'o Sanuali 2024.

ii). **Ngaahi Tānaki ki he Polokalama Ako (CDU):** katoa 'a e ngaahi ngāue 'i he konga ko 'eni 'o e poloseki 'oku lolotonga lele lelei pē hangē ko e ngāue ki he ngaahi tānaki ki he polokalama ako 'a e ngaahi ako 'a e pule'anga' fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e \$1.6 m, kau ki ai ngaahi Sivi mo e Polokalama ki he fakakomipiuta 'a e fakamatala mei he ako'.

- **Polōseki Matu'uekina 'o e Pasifiki (PREP) ngaahi fakamatala:**

Konga 1: Ko e langa 'o e 'ofisi fo'ou ki he Va'a Tala Matangi mo e Va'a Tokangaekina ke Fakasi'isi'i e Uesia o ha Fakatamaki na'e fakamo'oni 'a e aleapau 'i 'Okatopa 2023. Kuo 'osi maau 'a e feitu'u ke fakahoko ai 'a e langa' pea kuo 'osi maau mo hono malu'i kae kamata e. hokoatu e Feisi 1 mo e 2 Ko e Fetu'utuaki ki he Malini, Ngaahi me'a ki mo'ungaafi, Ngaahi me'a ki he Fakafuofua ki he Kaha'u (Forecasting), Ngaahi me'a kene fakatokanga tomu'a mai ngaahi fakatamaki, Fakamafola Lea 'i he telefoni, Ngaahi Tu'utu'uni ki he

me'a fakatokanga tomu'a mo e Fakaangaanga Fakafonua. Ko e **Konga 2 mo e 3** 'o e poloseki kuo kakato ia.

- Kimu'a pea fakahoko 'a e fakataha fakamamani ko e COP 28 ki Dubai, na'e fakakakato 'e he Potungāue MEIDECC 'a e makamaile ko hono tō 'o e fu'u 'akau 'e 1 m ke a'usia 'a e tāketi ki hono fakapalanisi 'a e kasa kona 'oku tukuange ki he 'etimosifia' mo e 'ea lelei 'oku ma'u mei natula na'e fokotu'u 'i he lipooti fakafonua ki he ngaahi ngāue 'a e fonua' ke poupou'i 'a e fakasi'isi'i 'a e kasa kona 'oku tukuange ki he 'etimosifia (NDC). 'Oku lolotonga fakahoko 'a e poloakalama to 'akau 'e 1 miliona makehe pe ia 'a e Potungāue Ngoue, Vaotātā mo e Me'akai.

f. Feliuliaki 'a e 'Ea

Ko e sino'i pa'anga ngāue mei he Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esia' ko e sino fakapa'anga tefito ia 'oku fakapa'anga 'a e ngaahi polōseki mo e fekau'aki mo e feliuliaki e 'Ea'. 'I he ta'u fakapa'anga 2024, kuo 'osi fai hono ngāue'aki 'a e seniti ki he ngaahi poloseki ki he feliuliaki 'a e 'ea' hangē ko e:

- Ko hono fakahoko 'a e tō 'a e fu'u 'akau 'e 1 miliona 'oku lave ki ai 'i 'olunga' na'e fakahoko ia 'e he Va'a ki he Feliuliaki e 'Ea' (DCC) 'i he MEIDECC. Ko e taha foki ia 'o e ngaahi pole na'e fokotu'u 'e Tonga ki he 'enau lipooti fakafonua ki he ngaahi ngāue 'a e fonua' ke poupou'i 'a e fakasi'isi'i 'a e kasa kona 'oku tukuange ki he 'etimosifia (NDC) ke kakato ki Tisema 2023 pea na'e a'usia 'a e tāketi ko ia.
- Ko e ngāue ki hono ma'u 'a e tangikē vai 'o e ngaahi kolo' 'oku malava ke fakahoko ia he tokoni mei he sino'i pa'anga ki hono Fakaivia 'a e tu'unga matu'uekina 'a e ngaahi fonua pasifiki' ki he ngaahi fakatamaki (ITF) 'i he 18 'o Ma'asi 2020.
- Ko e fakalelei 'oku fakahoko ki he ngaahi fāmili 'oku nau lolotonga ngāue'aki 'a e fale fakafiemalie ponu' ke lava ke nau ma'u ha ngaahi fale fakafiemalie lelei kenau ngāue'aki mo ha ma'u'anga vai ma'a mo lelei.
- 'I he patiseti ngāue 'o e ta'u fakapa'anga 2023/24, na'e vahe'i 'a e pa'anga 'e \$800,000 ki he Va'a ki he Feliuliaki e 'Ea' 'i he MEIDECC ke fakapa'anga 'aki 'enau kau ngāue mo 'enau ngaahi ngāue. 'Oku fakfuoufa ko e pēseti pē 'e 75 'o e sēniti' 'e malava ke ngāue'aki'. 'A ia 'e 'i ai 'a e toenga mei he sēniti ko 'eni' ko e'uhi ko e 'ikai ke ma'u 'a e kau ngāue na'e fiemau ki he ngaahi lakanga 'a e potungāue' mo e toloi ko ia hono fakangāue'i 'a 'enau kau fale'i fakatekinikale'.

Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue pea mo e Fakaikiiki ki he Ngaahi Polōseki ki he Fakalalakaka

Tu'utu'uni Ngāue ki he Langa Fale

'Oku lolotonga tataki 'a e Pule'anga 'aki e taumu'a ki hono Matu'uaki mo Fakaakeake 'o e Langa Fale Nofu'anga 'oku uēsia mei ha Fakatamaki (2020) 'aki e ngaahi fakakaukau ki hono toe langa fakafoki mo toe lelei ange, kae'uma'ā hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakafe'atungia ki he Langa Fale Nofu'anga ke tokoni ki he lelei ange 'a e Fakaakeake. Ko e konga lahi 'o e ngaahi ngāue ni 'oku fakahoko ia 'i he polokalama Langa Fale Nofu'anga ne uēsia mei he HTHH 'aia 'oku kau ki ai foki 'a e ngaahi Fale 'oku 'ikai ke nōfo'i mo e ngaahi Fale Lalahi na'e uēsia.

- **Langa Falenofu'anga:** 'Oku lolotonga hoko atu pe 'a e Langa Fakaakeake 'o e ngaahi Fale Nofu'anga na'e uēsia mei he HTHH pea 'oku 'amanaki ke kakato ia ki he faka'osinga 'o Sune 2024. 'Oku fe'unga mo e falenofu'anga 'e 286 'oku pehē na'e uēsia mei he HTHH, ka na'e toe fakapau'i ki mui ni, ko e falenofu'anga pe 'e 260 ke langa. Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e langa 'oku fe'unga mo e falenofu'anga 'e 113 kuo 'osi kakato hono langa. 'Oku kau ki heni 'a e falenofu'anga 'e 5 'i Kotu, fale 'e 17 'i Tungua, fale 'e 4 'i Ha'afeva, pea

mo e fale 'e 2 'i Lifuka. Na'e toe kau atu ki heni 'a e tokoni fakapa'anga 'a e Va'a Kolosi Kula 'o Tonga ki hono kamata'i 'a e ngaahi langa falenofa'anga' ni.

- **Ngaahi Holo Fakakolo pe ko e Senitā ki he malu mo hao 'a e Kakai mei ha Fakatamaki:** Na'e fakakato ai pe 'a e Langa ki he Holo Fakakolo 'o Feletoa 'i Tīsema 2023.
- **Polōseki ki he Malu mo Tolonga 'o e ngaahi loki ako (TSRSP) :** Ko e taumu'a mahu'inga 'o e Polōseki ni 'a ia 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he Taumu'a 'o e Pule'anga ki hono Matu'uaki mo Fakaakeake 'o e Langa Fale 'oku uēsia mei ha Fakatamaki, 'oku fakamatu'unga 'a e langa 'i he ngaahi me'afua ke langa 'aki ha ngaahi Faleako 'oku ne matu'uaki. 'Oku kau ki heni mo hono fakapapau'i ko e sekitoa ako fakafou he ngaahi Faleako ko'eni 'e matu'uange mo malava ke fakaakeake ngofua mei ha fakatamaki. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ko 'eni 'i hono langa 'a e ngaahi lokiako na'e uēsia mei he HTHH 'Oku lolotonga fakahoko 'a e langa 'i ha apiako pule'anga 'e 2 mei he 'apiako pule'anga 'e 10 na'e uēsia. Ko e ngāue 'oku fakahoko he taimi ni 'oku 'i he 'apiako 'i Kanokupolu, Te'ekiu, pea mo e Langa Falemohe 'i he Kolisi Tonga.
- **Ngaahi Langa Lalahi ki he Sekitoa Mo'ui**

'Oku fakahoko 'e he Pule'anga ha tokoni ki hono fakapapau'i ko e ngaahi Langa Lalahi 'a e Potungāue Mo'ui 'oku ne malava 'o matu'uaki mo fakaakeake mei ha fakatamaki hangē ka toe hoko pe mafola fakamamani lahi ha mahaki pipihi. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ni ki he ngaahi Falamahaki/Kilīniki fakakolo hangē ko ia 'i Kolovai, 'Uiha, mo Kauvai. Na'e fakahoko mo e ngāue ki hono fakalelei'i mo fakamālohia ange 'a e Falemahaki/Kilīniki Fakakolo 'o Pea mo Vaini.

Matu'uaki mo Fakaake mei he ola tamaki 'o e Feliuliu'aki 'o e 'Ea

- **Polōseki Tangike Vai**

Ko e Polōseki Tangike Vai 'oku fakataumu'a ke malava ke tokonia 'a e fonua ki hono tānaki 'a e vai fe'unga mo ma'a ma'ae kakai Tonga. 'Oku a'u ki he 'aho ni, kuo laka hake 'i he tangikē vai 'e 9,000 kuo 'osi tufa fakalūkufua 'i Tonga ni. 'Oku kaunga foki 'a e Polōseki tufa tangikē vai ki he Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e kau Toulekeleka, kae'uma'ā 'a e tufa tangikē vai, 'a ia 'oku tānaki ki ai mo ha tokoni ki hono toe matu'uaki ha fakatamaki, ki ha ngaahi 'apiako 'e 7 (kau ki heni 'a e 'apiako fakapule'anga mo e 'apiako fakasiasi).

- **Ngaahi Polōseki Tokateu mei he Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliuaki 'o e 'Ea**

Ko e Polōseki ni 'oku tokoni ai pē ki he Pule'anga Tonga 'i hono toe fakaivia ange 'a e tu'unga 'o Tonga ki he Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliuaki 'o e 'Ea (GCF) hangē ko ngaahi fa'unga ke fakahoko ai 'a Tonga ke kau 'i he malava ke ne ma'u hangatonu 'a e tokoni fakapa'anga mei he ngaahi ma'u'anga pa'anga 'oku kaunga ki he feliuliu'aki 'o e 'ea. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaahi Polōseki Tokateu ki he ngaahi fa'unga ko'eni pea 'oku kau ki heni 'a e Potungāue MEIDECC, Toutai, Kautaha Sōsaieti Sivile 'o Tonga, pea mo e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula. Ko e ngaahi Polōseki ni 'oku 'i ai hono ngaahi taumu'a kehekehe fakatatau ki honau ngaahi polokalama takitaha, ke fakapapau'i pe 'oku langa hake 'a e taukei 'a e Pule'anga Tonga ki he GCF kae'uma'ā 'ene fakaa'u 'a e 'ilo ko ia` ki he toenga e kakai 'o e Fonua.

Polōseki Fakatahataha ki hono Fakalalakaka'i 'o e Vāhenga Kolo'

Ke fakasi'isi'i 'a e tu'u laveangofua ki he tāfea 'i he ngaahi feitu'u ma'ulalo 'i he'elia 'o Nuku'alofa, 'oku tokoni mai heni 'a e Polōseki Fakalalakaka 'o e Vahe Kolo, 'a ia 'oku fakapa'anga ' e he Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esia, ke tokoni ki hono fakasi'isi'i mo feinga ke ta'ofi 'ene hoko. Ko e ngaahi ngāue kuo kakato atu ki he Polōseki ni ko hono fakama'opo'opo 'a e ngaahi mape fokotu'utu'u ki he langa 'o ngaahi fakatafenga vai pea 'oku teuteu ai pe ke hoko atu ke fakahoko hono langa.

Polōseki Tokangaekina 'o e Ngaahi Matafanga

Ko e Polōseki ni 'oku fakataumu'a ke ne fakaivia 'a e ivi matu'uaki mo fakaakeake 'o Tonga mei he ngaahi uēsia tamaki 'o e feliuliu'aki 'o e 'ea. Ko e Polōseki ni 'oku ne poupou mo tokoni ki he a'usia 'a e Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he 'ātakai mo hono ngaahi ngāue ke fakahoko. Ko e Polōseki ni 'oku 'amanaki ke ne tokoni 'i hono fakasi'isi'i 'a e tu'u laveangofua 'a e ngaahi kolo 'oku 'i he matāfanga ki he ngaahi uesia tamaki 'o e feliuliu'aki 'o e 'ea. 'Oku fakahoko 'aki eni hono langa 'o ha 'ā malu ki he matāfanga 'oku fe'unga mo e mita 'e 4 hono ma'lounga, kae'uma'ā 'a e fakalelei ki he 'ā matāfanga 'i he vaha'a 'o Makaunga mo Nukuleka 'a ia 'oku fe'unga mo e kilomita 'e 2.3. 'Oku toe kau foki ki heni mo hono toe tānaki atu ha ngaahi maka ke toe malu ange 'a e matāfanga 'o Manuka mo Kolonga 'a ia 'oku fe'unga mo e kilomita 'e 1. 'Oku lolotonga fakalalakaka'i 'a e ngaahi ngāue ni ke fakahoko kotoa ia 'i he ta'u fakapa'anga 2025.

Ma'u'anga Ivi

Polōseki ki he Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila 'Elia Nuku'alofa

'Oku fakataumu'a 'a e Polōseki' ni ke ne malava 'o tuku hifo 'a e ngaahi taimi 'oku ne fakamole ai 'a e ivi 'o e 'uhila, kae'uma'ā 'ene tokoni ke 'a e tu'u laveangofua 'a e ma'u'anga 'uhila 'o Nuku'alofa mei he ngaahi uesia tamaki 'o e feliuliu'aki 'o e 'ea. Ko e Polōseki ni foki 'oku kau ki ai hono fokotu'u ha ngaahi laine 'uhila 'oku ne malava matau'uaki e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea toe a'u atu ki ha ngaahi 'api 'e 1,240 kae pehē foki ki hono fokotu'u fo'ou ha ngaahi laine 'uhila ki ha ngaahi 'api fo'ou 'e 59. Ko e ngaahi ngāue kuo lava fakahoko, ko hono fakakato 'a e ngaahi laine 'uhila ki Tu'atākilangi pea mo e ngaahi feitu'u Kupolu.

Misini Fakatupu Ivi ki he 'Uhila

Na'e me'a'ofa 'aki mai he Pule'anga 'o 'Aositelelia ha ngaahi misini fakatupu ivi ki he 'uhila ke tokoni ki hono toe fakalalakaka ange 'a e ma'u'anga ivi 'uhila 'o e Kautaha 'Uhila 'o Tonga. 'Oku tokoni foki 'a e ngaahi misini fakatupu ivi 'uhila ke ne fakasi'isi'i 'a e ngaahi palopalema ki he ngaahi misini lolotonga kae'uma'ā 'ene tokoni ki he ngaahi palopalema na'e uesia hili 'a e HTHH. 'Oku kau eni he Palani Fakafonua ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e fonua.

Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Fefononga'aki

Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea (TCRTP) konga 'uluaki mo e ua, 'oku fakataumu'a ke fakalalakaka ange 'a e tu'unga fefononga'aki 'i hono matu'uaki e uesia tamaki 'o e feliuliu'aki 'o e 'ea 'aki hono fakalelei 'o e ngaahi hala pule'anga, uafu, mo e ngaahi halanga vakapuna. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaahi ko'eni ki he Hala Loto – mei Matahau ki Liahona, Hala Liku – mei 'Utulau ki Fua'amotu, Hala Taufā'ahau – mei Hoi ki Kolonga. Ko Vava'u ko e Hala 'i Leimatu'a ki 'Utula'aina mo e Hala mei Leimatu'a ki Tefisi. Ko 'Eua ko e Hala mei 'Ohonua ki Houma.

Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula

Ko e **Polokalama ki he Pasifiki** ki hono matu'uaki 'o e Feliuliuaki 'o e 'Ea'mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula' (PREP) oku hokohoko atu pe 'i taumu'a ke langa hake 'a e tu'unga Fakatokanga Tokamu'a ki he ngaahi fakatamaki, ngaahi pa'anga 'oku fakahu atu 'e he Pule'anga ke fakataumu'a ke tokateu pea mo hono langa hake 'a e ivi matu'uaki mo fakaakeake 'a Tonga, 'oku kau ki heni mo e ngaahi fakamole ki hono malu'i 'a Tonga 'i ha taimi 'e hokosia ha fakatamaki fakafokiā. Kuo malava ke toe fakalele'iange 'a e ngaahi naunau fakatekinikale ki he fua mofuie 'e 5 ki Tongatapu, Vava'u, Ha'apai pea mo e ongo Niua. 'Oku lolotonga fakahoko e ngāue ki hono langa ha fokotu'u'anga 'e 10 ki he naunau fakatekinikale fakafetu'utaki hange ko e ngaahi letio 'oku fokotu'u 'i he ngaahi 'elia matāfanga 'o Tongatapu. Na'e kakato foki mo hono fakalelei'i 'a e tu'u'anga me'a fua mofuika 'i Folaha, Hihifo-Ha'apai, Mo'unga Talau – Vava'u, 'o kau ki heni mo hono fokotu'u e ngaahi letio fakafetu'utaki 'i 'Atele, naunau fua ma'olunga e tahi 'i he matāfanga 'o Nāfanua mo Nomuka Ha'apai.

Ko e Va'a ki he Tokangaekina e ngaahi Fakatamaki

Ko e Potungāue` ni 'oku tataki hono ngaahi fatongia 'aki e Halafononga ki hono Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula 2021-2023. 'Oku fakataumu'a ia ke a'usia ha senitā 'oku ne malava ke tānaki mo fakafetu'utaki 'a e kakai mo e ngaahi kolo 'i ha founa 'oku mahulu ange ki hono tokangaekina e ngaahi fakatamaki. 'Oku kau ki heni 'a e tokoni ki he Me'angāue Fakatokanga ki ha Fakatamaki 'a ia na'e kakato hono taimi ki hono fakapapai'i 'oku kakato pea 'oku ngāue lelei. Ko e ngaahi ta'u ka hoko mai, 'oku 'amanaki ke fokotu'u mo ha toe ngaahi Me'angāue Fakatokanga ki ha Fakatamaki ki he ngaahi 'otumotu mo fakataumu'a ki he ni'ihi oku te'eki ke nau ma'u e ngaahi me'angāue ni.

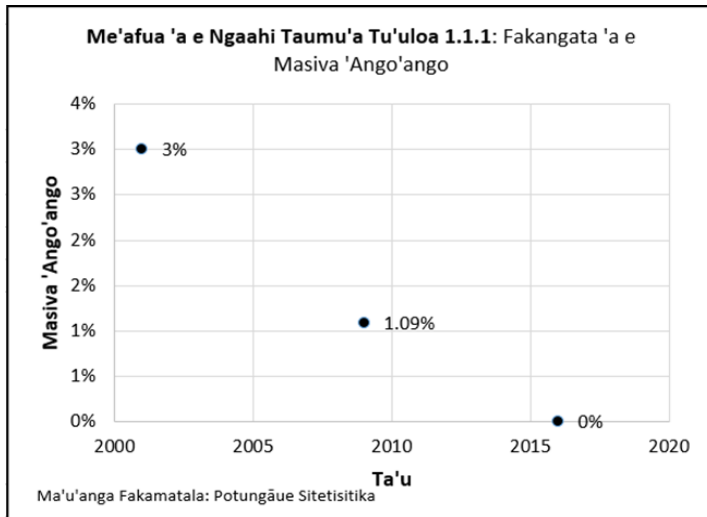
'Ekonomika 'oku Matu'uaki mo Fakaakeake Vave mei ha Fakatamaki - Malu'I ki he Tokateu ki ha hoko ha Fakatamaki

'Oku tataki 'a e Pule'anga 'e he Halafononga ki hono Fakapa'anga 'a e Ngāue ki hono Matu'uaki ha fakatamaki (2021), ki ha taimi 'e hokosia ha fakatamaki fakaenatula, uesia tamaki 'o e feliuliu'aki 'o e 'ea, uesia faka'ikonomika, mo e ngaahi palopalema fakamamani lahi. 'Oku 'osi tokateu 'a e Pule'anga ke matatali ha fa'ahinga fakatamaki 'e hoko ki he 'Ikonimika 'aki 'a e ngaahi pa'anga malu'i mei he Vahevahe iiki 'a e ngaahi Tokoni ki he Fakatamaki (Cat DDO) fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani', Polokalama fakapa'anga makatu'unga he fakatamaki 'a e Pangikē 'o 'Esia, pea mo e totongi malu'i ki he Malu'i ma'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula (PCRIC). Ko e PCRIC 'oku fengāue'aki fakataha ia pea mo e Pule'anga ke totongi 'a e malu'i ki he ta'u fakapa'anga lolotonga, pea 'oku 'amanaki ke hokohoko atu eni he ngaahi ta'u ka hoko mai. Ko e Polokalama ki he Pasifiki' ki hono matu'uaki 'o e Feliuliuaki 'o e 'Ea'mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula', 'oku ne lolotonga fakakakato 'a e Halafononga ki hono Fakapa'anga 'a e Ngāue ki hono Matu'uaki ha fakatamaki (2021). Kuo lava heni 'a e ngaahi ako ke toe fakamataotao ange 'a e 'ilo ki he ngaahi Potungāue 'o e Pule'anga 'oku felāve'i mo e tānaki fakamatala fakasiokalafi mo e tā mape, fa'u 'o e Fokotu'utu'u taumu'a ki he Malu Fakasōsiale 'i Sanuali 2024, kae'uma'ā 'a e ngaahi taumu'a ngāue ki he tokangaekina ka hoko ha fakatamaki.

Kaveinga Ngāue Lalahi fika 2: Ke holoki 'a e tu'unga 'oku a'u ki ai 'a e masivesiva' pea to e fakalelei'ange 'a e 'uu ngāue ki hono malu'i 'a e tu'unga malu fakasōsiale 'a kinautolu 'oku nau tu'u laveangofua.

Ngaahi Me'afua Tefito ke fuatautau ki ai 'a e tu'unga ma'olunga 'a e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga hono 2

A Fakatātā 22: Me'afua 'a e Ngaahi Taumu'a Tu'uloa

1.1.1: Fakangata 'a e Masiva 'Ango'ango

Ko e pēseti 'o e kakai 'i he fonua 'oku nau 'i he kulupu masiva 'ango'ango' na'e pēseti 'e 3% 'i he 2001, pēseti 'e 1% 'i he 2009 pea pēseti 'e 0% 'i he 2016. Ko e holo ko 'eni 'i he pēseti na'e hoko ia' mei he lelei ange 'a e fengāue'aki 'i he ngaahi polokalama 'oku a'u atu e talatalanoa 'a e ngaahi pisinisi', potungāue pule'anga' pea tautefito ki he ngaahi komiuniti ki he toenga 'a e kakai 'o e fonua' 'o malava ke 'ilo ai 'oku malava ke nau ngāue'aki 'a e ngaahi sevesi' mo ma'u faingamalie ke fakalalakaka'i

faka'ekonōmika 'enau mo'ui 'i Tonga. Ko e ngaahi fakamatala fakamuimui mei he Savea ki he Ma'u'anga Pa'anga' mo e Fakamole 'a e Ngaahi 'Api (HIES) 'i he 2016 'oku fakaha ai kuo a'usia 'a e taketi 'o e ngaahi taumu'a tu'uloa 1.1. (SDG 1.1) 'aia ko e taketi ke 0. Pea kuo 'osi a'usia 'ia' 'i Tonga ni.

a). Me'afua ke fakivia 'a e malu fakasōsiale' fakafou 'i he ngaahi tokoni 'oku kei hokoatu ko 'eni':

- 'E fakahoko hono pailate'i mo hono tesi'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki ha fale 'e ma'ma'a 'a e fakamole ki hono naunau, mo e me'a 'e fiema'u ke lava he fale ko ia' 'o tauhi ai 'a e ni'ihi 'oku toulekeleka'.
- Na'e fakamo'oni ha aleapau 'e he Potungāue ki he ngaahi ngāue fakalotofonua' pea mo e Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esia, ki ha polōseki 'oku fe'unga hono fakamahu'inga' mo e pa'anga 'Amelika 'e \$16.18 m' ke langa ha fale 'i he ngaahi tukuikolo'. Ko e fale 'e 3 'i Tongatapu mo e 1 'i Vava'u ke tokoni'i mo tauhi ai 'a e kau toulekeleka. Ko e ngaahi ola 'o e polōseki ko 'eni' 'oku 3:
  - Ola 1: Fale ma'ae kau toulekeleka 'i he ngaahi tukuikolo' pea lava ke matu'uekina 'a e fakatamaki
  - Ola 2: Ke fokotu'u ha ngaahi sevesi mo e polokama ki hono tokangaekina 'a e kau toulekeleka'
  - Ola 3: Poupou ki he ni'ihi tenau fakahoko 'a hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka' pea fiema'u ke 'ilo'i, fakasi'isi'i pea tufotufa 'a e ngaahi fatongia' ki he ni'ihi 'oku nau fakahoko.
- Ko e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga' ki hono Tokoni'i 'a e Totongi 'Uhila' pea 'oku lolotonga hoko atu pē 'a e ngaahi tokoni ko 'eni':

- Ke hoko atu hono tokoni'i he pule'anga' 'a e tokoni ki he totongi 'uhila ki he ta'u fakapa'anga 2024 'i he Kautaha 'Uhila 'o Tonga' 'o kamata he 'aho 'uluaki 'o Siulai 2023.
- Pehē foki ki he tokoni 'a e pule'anga' ki hono totongi 'a e sēniti 'e \$0.108 ki he ngaahi mo'ua 'uhila kotoa pē 'o e 'api nofo'anga 'oku si'isi'i hifo 'enau ngāue'aki 'a e 'uhila' he kilouati 'e 150, ke hoko atu ai pē mo e tokoni ko ia' kamata he 'aho 1 'o Siulai 2023.
- Ko e tokoni 'a e pule'anga' ke totongi 'a e mo'ua 'uhila 'o e ngaahi fale kotoa pē 'e lahiange 'enau ngāue'aki 'a e 'uhila' he kilouati 'e 150, 'a ia ko e seniti 'e \$0.03 ki he kilouati kotoa pē 'oku 'ova he 150, 'e 'ikai ke toe hoko atu 'a e tokoni ko ia'. 'E kamata leva 'a e ta'ofi 'o e tokoni ko ia' 'i he 'aho 1 Siulai 2023.

e) Ngaahi tokoni fakaakeake 'a e pule'anga' ki he ngaahi fāmili na'e uesia

- Na'e 'ilonga 'a e fakahoko fatongia lelei 'a e Potungāue Ngoue', Vaotātā mo e Me'atokoni' 'i he polokalama ki hono fakamahino 'oku mateuteu fakame'atokoni 'a e Fonua' ki he tō mai 'a e Koviti-19, 'o 'ikai ke ngata pē ai' kae pehē foki ki he fakaakeake mei he pā 'a e mo'ungaafi pea to mo e efu he funga 'o e fonua mei he HTHH:
  - . Na'e 'i ai 'a e tokoni ko e tufa houa palau ki he vāhenga'. 'A ia ko e palau 'e 4,000 na'e tufa' pea ko e houa palau fakakātoa 'e 278 ki he vāhenga 'e taha.
  - Na'e tufa atu mo e me'angāue ke tokoni ki hono tō 'o e ngōue'.
  - Na'e foaki 'a e palau 'e 1, tīsolo fe'unga mo e lita 'e 500 mo e me'angāue ma'a Nomuka ki hono tō 'o e ngōue'.
  - Na'e foaki mo e pulopula koane mo e pīni mei he SPC 'o hangatonu pē ki he kau ngōue 'o Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e Ongo Niua.
  - Na'e 'osi fakaili foki he Va'a Fekumi, Vao tātā' mo e Fakalahi 'o e Potungāue Ngoue' 'a e pulopula vesitapolo pea na'e tufotufa atu ia ki he kakai 'o Tongatapu' ke tokoni ki he fakaakeake'. Na'e fe'unga mo e pulopula fakakātoa 'e 14,561 na'e tufa'.
  - . Na'e toe tufa foki mo e pulopula vesitapolo ki he Polōseki 'a e MORDI mo e Kosilio fakafonua 'a e To'utupu' pea mo e kau ngōue fakakomēsiale pē 'e ni'ihi 'i Tongatapu.
  - Na'e kau foki mo hono tufotufa 'a e fanga ki'i moa 'e 14,962 ki he ngaahi tukuikolo 'o Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e Ongo Niua.
- Ko e pa'anga tokoni fe'unga mo e pa'anga 'e \$1.5 m, na'e fakafuofua 'e 'inasi ai 'a e ngaahi fāmili 'e 3,000 na'e uesia kinautolu 'e he ngaahi fakatamaki fakaenatula na'e hoko'. Ko e tokoni 'eni ki he 'enau fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki na'e hoko'. Ko e ngaahi fāmili ko 'eni' 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'i Tongatapu, 'Eua pea mo Ha'apai.

Ngaahi tokoni langa fale

- Fakatatau ki he GPA 1 'oku hā 'i 'olunga', ko hono langa 'a e fale 'o e ngaahi fāmili na'e uesia he saikolone fakatalopiki ko Gita mo Haloti' na'e lava ke fakalalaka'i ai 'a e mo'ui 'o e ngaahi fāmili ko ia'. Ko e fakakaukau tatau pē 'oku fakahoko ki he ngaahi polōseki mo e ngāue ki he langa fakaakeake 'o e fakatamaki mei he HTHH, 'a ia 'oku fakahoko hono langa 'a e fale 'o e ngaahi komiuniti na'e uesia he fakatamaki ko 'eni'. Ko e fakakaukau 'o e Langa ha Tonga 'oku toe Leleiangē' 'o taumu'a ke toe leleiangē 'a e tu'unga 'o e mo'ui', na'e 'ikai ngata pe he langa 'o e fale' ka na'e kau ki ai mo hono feinga'i 'a e ngaahi 'api na'e 'i he ngaahi 'elia ma'ulalo', ki he feitu'u ma'olunga pea fakasi'isi'i ai ha uesia 'e hoko 'i ha fakatamaki 'i he kaha'u' pea mo e hikihiki 'a e levolo

'o e ma'olunga 'a e tahi'. Ko e tisaini foki ki he ngaahi langa ko 'eni' na'e fakapapau'i 'oku ne ma'u 'a e fakakaukau fakalukufua ke tãnaki mo e ngaahi tisaini 'e kaunga lelei ki he ni'ihi 'oku 'i he kulupu tu'u laveangofua' hangē ko e kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia fakasino 'o tatau pē 'i he ngaahi fale nofo'anga' mo e ngaahi fale 'atā ki he sosaieti' fakalukufua.

Ngaahi Fakamatala Fakaikiiki 'a e Poloseki Fakalalakala

Poloseki Ma'ungāue mo e Akongāue ma'a Tonga

Ko e Poloseki Akongāue mo e Ma'ungāue 'a Tonga 'oku hokohoko atu 'ene poupou'i 'a e Tu'utu'uni ngāue ki he Malu Fakasōsiale Fakafonua 'a Tonga' 'i he totongi ako 'a e fanau ako 'i he ngaahi ako'anga kolisi' 'oe ngaahi fāmili 'oku nau faingata'ia fakapa'anga' ke nau kei ma'u pe 'a e faingamalie ki he ako. 'Oku a'u ki he toko 3,585 'a e fanau ako 'oku nau taa'imalie 'i he faingamalie ni (1,874 – fanau fefine pea 1,711 ko e fanau tangata) 'a ia ko e 1,848 mei Tongatapu, 824 mei Vava'u, 450 mei Ha'apai, 337 mei 'Eua pea mo e 126 mei he ongo Niua. 'I he 2024, ko e fanau ako e 257 na'a' nau lava'i lelei 'a e sivi Foomu 7, 'i he taimi tatau ko e fanau ako e 105 na'a' nau hoko atu ki he ako TVET' pea mo e ako ma'olunga fakatesiale ange' lolotonga 'oku nau fakakaungatamaki 'i he ako.

Poloseki ki hono Tokangaekina 'o e kau Toulekeleka

'Oku fakataumu'a foki 'a e poloseki ko 'eni kene poupoua 'a e tu'utu'uni ngāue ki he Malu Fakasōsiale Fakafonua 'a Tonga' kene langahake hono fakafaingamalie'i 'a e 'ausia kakato 'a e ngaahi polokalama ki he malu fakasōsiale' 'i hano fokotu'u ha fale totonu 'oku malu pea 'i ha tu'unga ma'olunga ange ki hono tokonga'i 'a e kau toulekeleka' pea mo fakahoko 'a e ngaahi sevesi' ke toe tolonga ange 'a e mo'ui 'a e kau toulekeleka 'i Tonga. Kuo fakapapau'i foki 'e he pule'anga 'a e ngaahi feitu'u ke fokotu'u ai 'a e ngaahi fale senitā ko 'eni pea mo hono fakangāue'i foki 'a e va'a kene tokanga'i 'a e Ngāue 'a e poloseki.

Poloseki Langa Fale Tapanekale (ki he masivesiva ange)

Ko e Poloseki Tapanekale 'oku fakataumu'a ia ki hono fakasi'isi'i 'a e kulupu masivesivaange' 'a ia kuo ma'u mai mei he savea ne fakahoko 'i he 2016 ki he Pa'anga Hūmai mo e Fakamole 'a e Ngaahi Fāmili taautaha' (pēseti e 3.1 e tokolahi 'o e kakai 'oku nau kau atu ki he kulupu masivesivaange) ke fakapapau'i 'oku "tokangaekina 'a e taha kotoa pe". 'Oku fakahoko 'e he poloseki ko 'eni 'a e tokoni ki hono fakakakato 'a e ngaahi fiema'u tu'upau' 'o kau ai hono langa 'a e fale nofo'anga 'oku fe'unga' pea mo hono fakaivia 'a e tu'unga lolotonga 'a e ngaahi nofo'anga' pehē foki ki he ngaahi naunau haisini mo e ngaahi tanike vai. Na'e kamata foki 'a e poloseki ni pea mo e ngaahi fāmili 'e 7 'i Tongatapu kuo 'osi fakapapau'i mai 'enau totonu fakakelekele.

Halangafononga ki he Ma'ungāue 'a Tonga

Ko e poloseki fakalalakala ko 'eni' tene filifili mai 'a e ngaahi ako'anga 'oku 'i ai 'ene fekainga'aki pea mo e Tu'utu'uni Ngāue ki he Malu Fakasōsiale Fakafonua 'a Tonga pea 'oku fakataumu'a ki he ngaahi fāmili 'oku masivesiva' mo tu'u laveangofua' 'oku 'ikai lava e totongi ako ki he' enau fanau 'oku ako 'i he ngaahi ako'anga kolisi. 'Oku fakaofi atu ke kakato 'a e fokotu'utu'u ngāue ki he poloseki ni 'o fakama'unga ki hono fakalalakala'i 'a e ola 'oku ma'u mei he ngaahi ako'anga kolisi' 'a e fanau ako mei he ngaahi fāmili 'oku masivesiva' pea mo e fāmili 'oku tu'ulaveangofua' (hoko atu 'a e poloseki SET). 'Oku kau atu mo hono fakaivia 'a e Lesisita Fakasōsiale Fakafonua' pea mo hono langahake 'a e fakangāue'i 'a kinautolu kuo nau ikuna 'a e ngaahi tohi fakamo'oni

ako mei he ako'anga kolisi' ke tokoni ki he hoko atu hono kumi 'o 'enau ngāue 'i he maketi 'o e kaungāue' 'o fakafou 'i he 'enau ngaahi 'ausia fakangāue 'oku nau ma'u.

Kaveinga Ngāue Lalahi fika 3: Ke hokohoko atu 'a e fengāue'aki 'a e 'uu hoa ngāue fakalotofonua' pehē ki tu'apule'anga 'i he feinga ke fakasi'isi'i 'a hono tufaki, pehē ki hono ngāue'aki 'o e faito'o ta'efakalao', pea ke ngāue'aki malohi 'a e lao' pea 'ikai ngata ai' kae ngāue fakataha 'a e fonua' 'i he feinga ke fakasi'isi'i 'a e 'uu uesia tamaki 'oku 'omi 'e he faito'o ta'efakalao'.

a). Fakapa'anga 'o e Palani Fakafonua ke tau'i 'a e Faito'o Ta'efakalao' (NAPID)

- Ko e kongā 'oku hā atu 'i lalo' ko e polōseki ia na'e fakapa'anga mei he \$5m na'e vahe'i ke fakapa'anga 'a hono tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao':
  - **Holoki e Tufaki:** 'Oku kau ki heni hono fokotu'u 'a e Va'a Polisi mo e Tāmate Afi 'i Ha'asini' 'i Tīsema 'o e 2023. 'Oku hoko atu e ngāue 'a e pule'anga' ke fokotu'u 'a e Va'a Polisi mo Tāmate Afi 'i Houma, Tongatapu 'i he kongā kimu'a 'o e 2024, kae toki hoko atu ki Leimātu'a, Vava'u he faka'osinga 'o e 2024.
  - **Holoki 'a hono Faka'aonga'i':** *Senitā ki he Fakaakeake Faka'ulungaanga* kuo fokotu'u 'e he Komiti Fakafonua ki hono tokangaekina 'o e kau ma'u faito'o ta'efakalao', 'oku 'amanaki ke kamata 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ko e Tu'utu'uni Ngāue ki he Foki Ki 'Api'- Kuo vahe'i 'a e \$60,000 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024 fakataumu'a ke tokoni'i 'a e ngaahi polokalama 'oku lolotonga fakahoko 'e he ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga (NGOs) fakahangatonu kiate kinautolu kuo fakafoki mai ki 'api mei he ngaahi fonua muli' tu'unga 'i he ngaahi maumaulao mamafa na'a nau mo'ua ai. 'I he'ene a'u mai ki he taimi ni, 'oku 'atā ki he ngaahi kole tokoni ki he polokalama ni, fakafou mai ki he komiti ngāue 'oku sea ai 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia pea mo e Potungāue Ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'.
  - **Holoki e Ngaahi Uesia Tamaki':**
    - Langa 'o e 'Aa Malu 'i he Hu'atolitoli patiseti ki he TOP\$1.5m, 'oku lolotonga lele 'a e ngāue mo e kau ngāue fo'ou 'e toko 100 na'e fakahu 'o e Potungāue Pilisone, fakakau ko e kau ngāue ki he langa 'o e 'Aa malu tupu mei he fiema'u fakavavevave.
    - Hokohoko atu pē 'a e ngāue ke langa 'a e pilisone mo'oe kakai fefine' 'a ia 'oku 'amanaki ke kamata 'i he kuata faka'osi 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024
    - Na'e ma'u 'e he Potungāue Polisi' ha me'angāue fakatekinolosia felāve'i mo e faka'ilonga nima mo ha me'alele fo'ou ko e foaki 'e he Pule'anga Siaina'. Ko e ngaahi me'angāue ko 'eni' mo hono tu'unga fakaonopooni' mo e tekinolosia' 'e tokoni ia ke toe leleiange 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Polisi' 'o fakatatau ki he tā'au 'o e fakalalakalaka.

Tokoni ki he Kau Tau 'a 'ene 'Afio

'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e tokoni mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakalaka' 'o 'ikai ngata pē 'i he tokoni ke fakakakato e ngāue ki he 'apitanga sōtia ko Fangatongo' (Vava'u) ka 'oku kei lele pe pea mo e ngāue ki he senitā 'o e kau taki ngāue 'i Touliki'. 'I he taimi tatau pē,

'oku kei hokohoko atu pē mo e ako ngāue ki tu'apule'anga fakataha pea mo e tokoni ki hono 'utu pea mo hono tokangaekina 'o 'enau ngaahi vaka'.

Polokalama tokangaekina 'o e faito'o ta'e fakalao pea mo e 'olokaholo

Ko e polokalama tokoni ko eni' 'oku fakataumu'a ke fokotu'u ha ngāue ki hono tokangaekina 'o kinautolu 'oku 'ikai ke toe lava 'o mapule'i 'a hono ngāue'aki 'o e faito'o ta'e fakalao pea mo e 'olokaholo' 'i Tonga ni. Makatu'unga 'i he kei fe'amokaki e ngāue 'i he tafa'aki tokoni faka'atamai 'i he fonua ni, 'oku fakahoko ai pea mo e polokalama 'oku tokanga ia ki hono langa 'o e faingamālie pea mo e pōto'i ngāue kia kinautolu 'oku fakahoko fatongia 'i hono tuku atu e sēvesi fakasōsiale 'i he fonua ni.

Polokalama fakalalaka 'o e kau Polisi 'a Tonga

Ko e polokalama ko eni' 'oku fakatefito ia 'i hono fakatupulaki 'o e taukei ngāue, pule'i lelei 'o e ngaahi fakamatala, fakalalaka 'o e ngaahi kautaha lalahi pea mo e tafa'aki ki he fakatotolo mo e taukei ngāue. Makatu'unga 'i he lahi 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi ngāue ki he langa lalahi, kuo ma'u faingamālie ai 'i he ngaahi langa fo'ou pea mo lelei ange fakataha pea mo hono fakanaunau. 'Oku kau 'i he faingamālie ni 'a e langa ko ia 'o e fale 'Akau'ola' 'i he 'ulu'i 'ofisi 'o e Potungāue Polisi' 'i Longolongo ke tokoni ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia'. 'I he taimi tatau, 'oku hokohoko atu ai pe 'a e fengāue'aki pea mo e komuniti' 'i hono fakalalaka'i 'o e taukei 'i he ngāue fakapolisi' pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi ako ki he kau 'ofisa Polisi lolotonga'.

10.2 Tefito'i Taumu'a 2: Ke Leleiangē e Ngaahi fakahoko fatongia' pea mo Malava 'o Feau 'a e Totongi 'o e ngaahi Ngāue (Sēvesi)

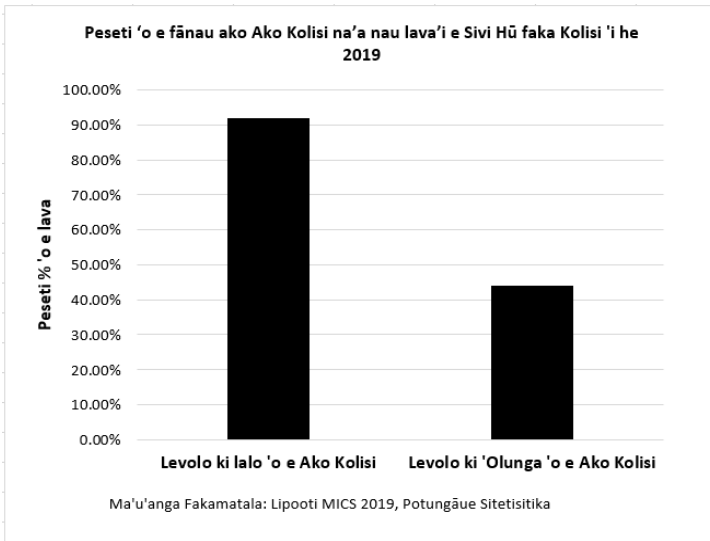
Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' fika 4: Ke toe leleiangē 'a e ako' tautefito ki he 'uu tafa'aki ko 'eni': ngaahi ako'anga' ke toe maluange; tokangaekina mavahe 'a kinautolu kuo nofo mei he ako' te'eki ke lava fakakakato 'a e ngaahi fiema'u fakalokiako'; polokalama ako' ke potupotu tatau 'a hono tokangaekina 'a e fiema'u 'a e fanau ako tangata' pea mo e fanau ako fefine'; ke lahiangē 'a e polokalama ako te ne fakaivia 'a e faingamālie ma'ungāue 'a e tamasi'i mo e ta'ahine ako', 'o tatau pē 'i Tonga'ni pea mo tu'apule'anga' foki.

Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' fika 4 Vakai'i 'a e Ola 'o e Ngāue', 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024

'Oku tokanga makehe 'a e Kaveinga Ngāue fika 4 'a e Pule'anga' ki hono fakapapau'i 'oku kake'i hake 'a e ako' ki he tokotaha kotoa mo hono faka'ai'ai 'a e faingamālie ako' mo e akongāue' pea 'oku hā atu 'i lalo 'a e ngaahi lavame'a na'e fakahoko 'e he Potungāue Ako' 'i he fengāue'aki vaofi mo e ngaahi ako 'ikai fakapule'anga'.

Ngaahi Me’afua Tefito ke fuatautau ki ai ‘a e tu’unga ma’olunga ‘a e Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga hono 2

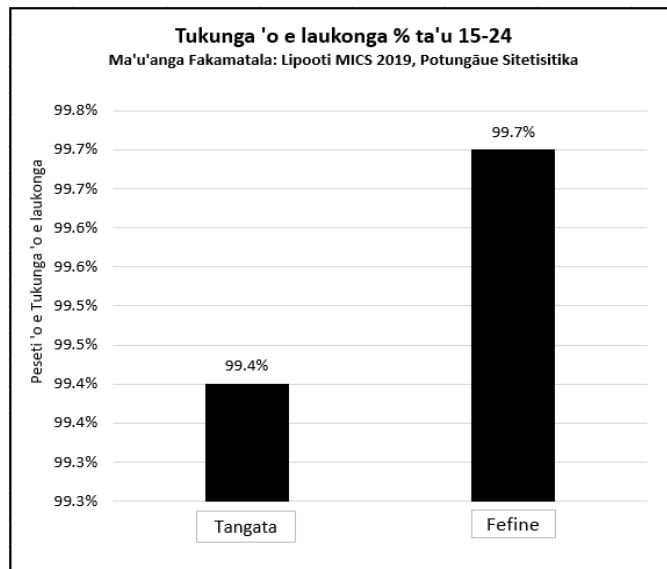
A Fakatātā 23:Pēseti ‘o e fānauako Ako Kolisi’ na’a nau lava’i ‘a e Sivi Hū fakakolisi’

‘I he Ako Kolisi’, ‘oku ‘i ai ‘a e foomu 1 ki he foomu 4 (**levolo ki lalo ‘o e Ako Kolisi’**) pea mo e foomu 5 ki he foomu 7 (**levolo ki ‘olunga ‘o e Ako Kolisi’**).’Oku kamata ‘a e ta’u fakaako’ mei Sanuali ‘o ngata ki Tīsema ‘o e ta’u kotoa. ‘I he kamata’anga ‘o e ta’u fakaako 2019, na’e fe’unga mo e fānau ‘e toko 1,173 (tangata 564, fefine 609) ‘i he levolo ki lalo ‘o e Ako Kolisi’. Ko e levolo ki ‘olunga leva ‘o e ako Kolisi’ na’e fe’unga mo e toko 883 (tangata 431, fefine 452) ‘a ia na’e fe’unga

fakakātoa ia mo e fanau ako ‘e toko 2,056 ‘i he Ako Kolisi’ ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u fakaako 2019. Ko e pēseti ‘e 91.9 ‘i he lēvolo ki lalo ‘o e Ako Kolisi’ na’a nau lava’i lelei e Sivi Faka Kolisi’ pea pēseti leva ‘e 44.1 ‘akinautolu na’a nau lava’i e Sivi Faka Kolisi’ ‘i he levolo ki ‘olunga’. ‘Oku ‘amanaki ki he 2025 kuo tau a’usia e pēseti ‘e 95 ki ‘olunga ‘i he Sivi Faka Kolisi’.

A Fakatātā 24:Tukunga ‘o e laukonga’ (ta’u 15-24)

Ko e tukunga ‘o e laukonga’ ‘i Tonga ‘i he 2019 na’e kei ma’olunga pē ‘i he tāketi ki he 2025 ‘a ia ko e pēseti ‘e 99.4 ‘o e kakai tangata’ pea mo e 99.7 ‘o e kakai fefine’. Ko e ta’u 15 ki he 24 ‘o e to’utupu’ ‘oku kamata ia mei he Ako Kolisi’, Ako hiliange ‘a e ngaahi kolisi’ mo e Ako Fakatekinikale’ mo e Ako Ngāue’.

a) Sikolasipi, ngaahi tokoni pea mo e

‘Univēsi Fakafonua ‘o Tonga

- Na’e fakafuofua ki he toko 2,782 pe ko e pēseti ia ‘e 8 ‘a e tokolahi ‘o e fānauako na’e hū ki he Ako Tokamu’a’ ‘i he 2023, mei he tokolahi fakakatoa ‘o e hū ‘i he Ako Tokamu’a’, Lautohi’ mo e Ako Kolisi’. ‘Oku tāketi ‘a e Potungāue Ako’ ke langa ha lokiako fo’ou ‘e 9 ki he Ako Tokamu’a’ (pule’anga) ‘i he 2025²⁶.

²⁶ MET M&E Framework FY 2023/24-2025/26

- Ko e ngaahi ako ma'olunga ange 'eni 'e 6 na'e fakatahataha'i 'i he malumalu 'o e 'Univesiti Fakafonua 'o Tonga', TIOE, TIHE, TIST, TMPI, QSINAH pea mo e Ako'anga Polisi (TPC). Ko e 'Univesiti' 'oku 'i ai 'a e tafa'aki ki he Ako Fakafaiako', Ta Fakatātā, Ako Saienisi' mo e Tekinolosia', Ako Neesi' mo e Saienisi', Pisinisi' mo e Faka'akauni mo e Senitā Fakafonua ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Ma'u'anga Ivi'
- ²⁷. 'Oku fakahoko 'e he 'Univesiti' 'a e polokalama ako fakakatoa 'e 52, kau ki ai 'a e Ako Mata'itohi (5), Ako Tipiloma (29), Ako Setifikeiti (18) mo e Polokalama Fefakatau'aki'.

e). Hoko atu 'a e tokoni ki he ngaahi Ako Tokamu'a' (ECE) pea ki hono fakalahi 'o e ngaahi ako lautohi Pule'anga ki he Foomu 1 mo e 2

f). Kakato 'a e polokalama ki hono fakalelei'i mo monomono 'o e ngaahi fale ako': Polōseki ki he Malu mo Tolonga 'o e Ngaahi Lokiako 'i Tonga', Polōseki ki he Ako Kau Kātoa', Polōseki ki he Fakalalakala 'o e Ako Ngāue'

- **Tu'unga 'o e Polokalama Pule'i Fakamatala 'a e Potungāue Ako' (EMIS):** Ko e kautaha CSF na'e totongi 'e he Potungāue Ako' 'i Sanuali 2023 ke nau fakahoko e ngāue ko'eni' 'o fakatatau ki he taimi 'o e aleapau'. Na'e toe kole mei he Potungāue Ako' ha pa'anga ke tñakiange ke kumi ha me'angāue fakatekinolosia (tablets) ki he tñaki fakamatala 'a e kau faiako', ka e pehē foki ki ha palani 'initaneti ke lava 'o ngāue'aki e me'angāue tekinolosia ko'eni'.
- **Konga 1 - Langa 'Apiako Ha'apai (Toloi):** ko e ngāue ko'eni 'oku 'i ai 'a e Konga 3 (Tungua, Nomuka, Fono) mo Konga 4 (Tupouto'a, Maamaloa. Maamafo'ou). 'I he Konga 3, na'e 'i ai e Fuofua Lipooti Fekumi na'e fakahūmai fakataha mo e ngaahi tñaki 'i he 'aho 8 'o Fepueli mo e kakato 'o e lipooti 'oku 'amanaki ke kakato he 'aho 13 'o Fēpueli pea kamata e ngāue 'i Me/Sune 'o e 2024. Ki he Konga 4, ko e lahi 'o e me'a 'i he lipooti 'oku te'eki ke ma'u mai pea ko e ngāue 'oku hangē ka 'ikai ke kamata kimu'a 'i Sune/Siulai 2024.
- **Konga 1 'o e ngāue ki he ngaahi ako na'e uesia 'i he peaukula Konga hono 1 (Kanokupolu mo Te'ekiu):** Na'e fakamo'oni e aleapau 'a e langa ki Te'ekiu pea mo e Kautaha langa Ca'bella pea ko e ngāue ke kamata ia 'i Tisema 23, 2024. Lolotonga ko ia', na'e fakamo'oni 'a e aleapau mo e langa ki Kanokupolu' mo e Kautaha langa T-Construction pea 'oku toloi 'a e ngāue ko'eni' tupu mei he ngāue' 'oku fakahoko ki he faleako nofoma'u 'a e Kolisi Tonga'.
- **Konga 1 'o e ngāue ki he ngaahi ako na'e uesia 'i he peaukula' Konga hono 2 ('Eueiki mo Kolomotu'a):** Ko 'Eueiki 'oku 'i ai 'a e patiseti lolotonga 'oku fakafuofua ki he pa'anga Tonga 'e \$1.3m ki he fakamole ki hono fakangāue'i 'a e ngāue 'e toko 2 mo e fanau ako 'e toko 9. Ko e fakikiiki mo e pepa tu'uaki ki he ngāue 'i Kolomotu'a 'oku kau ai 'a e WASH mo e 'api nofo'anga ki he tokotaha ngāue'.

h) Ngaahi ngāue fakaakeake' (polokalama ako'aki 'a e tekinolosia) mo e me'a makehe: Nofu mei he ako' mo e ta'ema'u ngāue', me'afua ki he fakamole ki he fakaakeake'

- **Polokalama Tokonia 'o e kauleka':** Kuo 'osi fakapapau'i he konga kimu'a 'o e ta'u ni, 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ki he fakahoko e Ako' 'o ngāue'aki e komipiuta (e-Learning) HeLP 'o faka'aonga'i 'a e sevesi 'Initaneti 'o e Kautaha Digicel Tonga. 'Oku 'uhinga 'eni 'e lava

²⁷ TNU website: [Tonga University \(tnu.edu.to\)](http://Tonga University (tnu.edu.to))

ke ma'u 'e he kakai kotoa pe 'o Tonga 'oku nau faka'aonga'i 'a e sevesi 'a e Digicel 'a e tokoni ki he ngaahi taumu'a faka ako ngāue'aki e ako fakafou 'i he ope (HeLP) 'o 'ikai ha totongi ki he palani 'initaneti'. Na'e foaki ki he Ako Lautohi GPS Nakolo' mo e GMS Ha'asini' ha ngaahi me'angāue fakatekinolosia hangē ko e fokotu'u e TV ako mo e laptop 'i he ongo 'Apiako'. Ko e Ako Lautohi 'o Piula' na'a nau fiefia foki ke nau toe ma'u 'a e me'a ngāue ko 'eni' mei he timi PMU 'a e Potungāue Ako'.

- Lolotonga e 'uluaki kuata 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga', na'e fakamoleki 'e he Potungāue Ako' 'a e pēseti 'e 28 'o e pa'anga ngāue fakata'u na'e vahe'i kiate kinautolu ko e \$63.0m, ko e pēseti 'e 47 'i he kau ngāue 'oku fekau'aki mo e vahe', ka ko e kamata'anga foki ia hono fakahoko 'o e ma'u me'atokoni pongipongi fakatupu mo'ui lelei ki he fānau ako 'i he ako lautohi', ako lotoloto pule'anga' mo e 'apiako ako tokamu'a'.
- 'I he fengāue'aki mo e Pule'anga 'o Tonga', Kautaha tokangaekina e ngaahi pisinisi 'a Tonga' (TCCI) mo e 'Apiako Teknikale ko 'Ahopanilolo' na'a na kamata 'a e Polokalama Ako pea mo e Ako 'i he levolo pōto'i ngāue 'i Ma'asi 'o e ta'u ni'. 'Oku fakapa'anga 'e he Komiti 'Ekonomika 'a e Pule'anga Tonga mo e ILO 'a e polokalama ako' ko 'eni'.

Polōseki Matu'uaki mo Tolonga 'a e ngaahi 'Apiako': Ko e polōseki Matu'uaki mo Tolonga 'a e ngaahi 'Apiako' e tokoni ke toe leleiange 'a e ako' ki he taha kotoa 'aki hono toe fakalelei' 'i 'a e polokalama Pule'i Fakamatala 'a e Potungāue Ako' mo e Akongāue (EMIS). Ko e polokalama EMIS kuo fokotu'utu'u pea fakahoko 'aki e polokalama ako ki he kau ako na'e kakato 'i he 2023. Ko e kau ako' te nau hoko atu ki tu'a ki he 'u 'apiako kotoa 'o fakahoko e polokalama ako mo e totongi 'o e laiseni ke fakahoko 'i he taimi 'o e polōseki'. Polokolama ako ki he kau faiako 'i Tongatapu' kuo 'osi kakato ia lolotonga ko ia 'oku 'amanaki ke kakato 'a Vava'u, Ha'apai mo 'Eua 'i 'Epeleli 2024. Ko hono siofi 'o e silapa ako 'oku lolotonga fa'u ki he kalasi 1 ki he 6 pea 'oku 'amanaki ke kamata ngāue 'a e timi mataotao mei Pilitania ki Tonga ni 'i 'Epeleli 2024 ke siofi 'a e silapa 'oku lolotonga fa'u ko 'eni' (Konga 2).

Polokalama Ako ki he Taukei mo e Ngāue (SET): Ko e polokalama ako' 'oku 'i ai e konga ke ne tokoni'i mo fakatatau ki he Tu'utu'uni ki he Alangafale ki he Ako 'a e ako ki he taukei mo e ngāue 'a e Tonga' 'i he polokalama Ako Fakatekinikale mo e Ako Ngāue (TVET) ke faka'ai' ai kinautolu ke nau toe feinga ange 'i he maketi fakalotofonua' mo fakamamani lahi' foki. 'I he 2024, ko e fānau ako 'e toko 257 na'a nau lava'i e Foomu 7, lolotonga ko ia' ko e fānau ako 'e toko 105 na'e fakahū kinautolu ki he Ako Fakatekinikale' mo e ako'anga 'oku toe ma'olunga ange' 'i he'enau kei ako pē

'Apiako Neesi Ko Kuini Sālote: Ko e polōseki' 'oku fakataumu'a ke fakatolonga, fakalahi, mo fakamafola 'a e 'ilo' 'i Tonga 'o fakafou 'i he ako' ke leleiange. 'Oku fakafehokotaki 'eni ki hono fa'u 'o ha fale 'oku fakataumu'a ke fakahoko ai ha ako faka'atamai, fakatekinikale, mo ako tu'uloa pea hokohoko atu e ako' ma'a e kau neesi' 'a ia ko e ngaahi fatongia ke fe'unga mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o Tonga''. 'E langa 'e he ngāue ni 'a e fale ako neesi motu'a 'i he falemahaki Vaiola', 'a ia 'oku tataki 'e he 'Univesiti fakafonua 'o Tonga'. Kuo kakato 'a e palani' mo e alepau 'a e kautaha langa 'i he teuteu ki he kamata 'a e ngāue.

Fale fo'ou 'a e Ako Fakatekinikale mo e Ako Ngāue': Fakatatau mo e Tu'utu'uni Ngāue Ko e Alangafale ki he Ako 2004-2019, ko e ngāue ki he feitu'u TVET ke fakalelei'i 'a e ngaahi fale lolotonga' ke fakalelei'i 'a e tu'unga lelei 'o e ako' pea mo fai foki ha ako faka'atamai,

fakatekinikale mo e ako tu'uloa ke hokohoko atu 'o e ako' ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o Tonga'. 'Oku 'amanaki ke kamata 'a e **ngāue** 'i he ta'u fakapa'anga 2025 taumu'a ki he Kolisi Tonga', 'Apiako Fakatekinikale Fokololo 'o e Hau', mo e ngaahi 'apiako kehe pē.

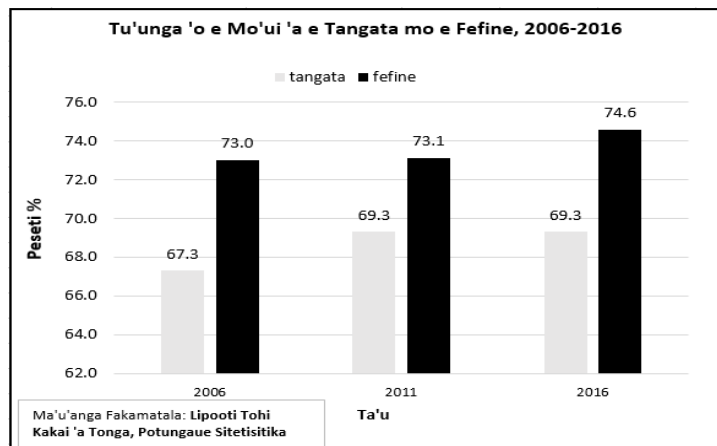
Polokalama Ako Kau Kātoa: 'Oku kei hokohoko atu pē hono tokoni'i 'e he polokalama ako kau katoa' ke 'inasi 'a e Tonga kotoa pē. Ko e **ngāue ni** 'oku tokoni'i 'e he 'Univesiti 'o 'Aokalani, 'o fakataumu'a ia ke fakalelei'i e ngaahi ola 'o e ako' ma'a e fānau' mo e to'utupu 'oku faingata'a'ia fakaesino' 'aki hono faka'ai'ai ke kau atu ki he ako ki ha tu'unga ma'olunga ange. 'Oku hokohoko atu pē polokalama talu mei he 2021 mo e 'amanaki ke fakakakato 'i he 2026. Ko e taha 'o e ngaahi **ngāue** mahu'inga taha 'o e palani 'i he 2024 ko e 'Tupu', ko ha polokalama na'e fakataumu'a ki hono langa 'o e tu'unga fakafaiako' 'i he ako' 'a ia te ne **fengāue**'aki vaofi mo e Potungāue ako mo e Akongāue, kau taki 'o e ako', mo e kau faiako ke nau fa'u ha 'ātakai 'oku ne faka'ai'ai, pou pou mo fakapapau'i 'oku fakakau 'i ai 'a e founa fakafaiako mo e ako'.

Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' fika 5: Ke to e leleiange pea mo ma'ama'a ke fe'unga mo e ivi fakapa'anga 'o e kakai 'o e fonua 'a e tu'unga 'oku fakahoko'aki 'o e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei tautefito ki he COVID-19 pehē ki he ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi.

Ngaahi Me'afua Tefito ke fuatautau ki ai 'a e tu'unga ma'olunga 'a e Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga hono 2

Ko e sitetisitika ko 'eni' 'oku ne fakahā mai ai 'a e 'avalisi 'a e mo'ui 'a e tangata' 'i Tonga mei he 2006 ki he 2016, 'i he tangata mo e fefine. 'I he 2016, na'e 'avalisi 'e a'u 'a e ta'u motu'a 'o e kakai tangata' 'i he lolotnga 'enau mo'ui' ki he 69.3 pea 74.6 ki he kakai fefine'. 'Oku fakafehoanaki 'eni ki he 69.3 ma'ae kakai tangata' mo e 73.1 ma'ae kakai fefine' 'i he tohi kakai fakafonua 'o e 2011, 'oku fakahā'i mai 'a e 'ikai ha hiki 'i he kakai tangata' kae hiki 'aki e 1.5 'i he kakai fefine'. 'I he'ene a'u ki he 2025 (Taumu'a TSDf), 'oku 'amanaki ke a'u 'a e kakai tangata' ki he ta'u 75 pea kakai fefine' ki he ta'u 71.

A Fakatātā 25:Tu'unga Mo'ui 'a e Tangata mo e Fefine

Tu'unga 'o e Mate

Ko e ngaahi lavame'a 'i he ngaahi ngāue 'a e Potungāue Mo'ui' felāve'i mo e tafa'aki ki he tu'unga 'o e mate' pehē mo e mate 'a e pēpē toki fa'ele'i', na'e kaunga lahi ki ai 'a e ngāue hangē ko hono sivi'i mo tokangaekina 'a e mo'ui lelei 'a e pēpē' hili hono fanau'i'. Na'e kau ki ai mo hono tokangaekina 'a e pēpē 'oku fakahuhu' 'a ia na'e tāketi ke ma'ulalo 'i he pēseti 'e 70, 'oku fakahoko 'a e 'a'ahi fakafalemahaki ki ai, 'i he 2025. 'Oku 'i ai ha ngāue 'e taha

'oku tataki 'e he Va'a Ngaahi Ngāue ki tu'a ki he fa'ee mo e pēpē' ko hono Faka'ai'ai ke fakahuhu 'ata'atā pē 'a e pēpē pea mo hono tokangaekina 'o e fa'ē kimu'a 'enau fa'ele' ko ha kongā 'o hono fakahoko 'o e Palani Fakamamani Fakavavevave ke ta'ofi 'a e Sino Nge'enge'e 'a e pēpē. Na'e kau ki heni hono fokotu'u ha falemahaki ki he pepē 'i he feangāue'aki mo fale fā'ele mo e tokangaekina 'o e ngaahi fokoutua 'o e kakai

fefine'. Ko e taumu'a 'eni ke tauhi 'a e pēseti 'e 80 pē lahiange ki he mahina 'e 4 pea pēseti 'e 70 ki he mahina 'e 6.

a). Fāitaha 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'a e Pule'anga' ki hono fakapapau'i 'e malu 'a e fonua' 'i he taimi 'e faka'atā 'a e kau'āfonua' pea ke fakapapau'i 'e fakahoko 'i ha founa 'oku maau.

- **Polokalama fakaivia 'a e huhu malu'i fo'ou' 'i he Polōseki 'o e Pasifiki:** Ko e huhu malu'i fo'ou 'e 3, (Human Papilloma (HPV), Rotavirus (RV), Pneumococcal (PCV)) kuo fakahoko 'i Tonga' pea 'oku lolotonga hoko ko e konga 'o e polokalama huhu malu'i angamaheni'. Ko e huhu malu'i PCV mo e RV' na'e kamata 'i Sepitema 2021. 'I he 'ene a'u mai ki he kuata hono 2 'o e 2023, ko e pēseti 'e 77 kuo huhu malu'i 'i he PCV2, pēseti 'e 75 'i he PCV3, pēseti 'e 77 'i he RV2 pea ko e huhu malu'i HPV na'e kamata 'i Novema 2022 pea na'e pēseti 'e 20.9 'i he fanau fefine iiki ta'u 10-17 kuo 'osi huhu'.

e). Ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi: Tō'onga mo'ui lelei mo e ngaahi founa ki he faka'ehi'ehi

- **Ngaahi Polokalama tokoni mo e tokoni'i fakapa'anga 'a e Tonga Mo'ui Lelei** na'e tali' 'o kau ai 'a e: Tokoni fakapa'anga 'ikai ke ma'olunga he pa'anga 'e \$2,000, ko e tokoni fakakātoa 'e 69 na'e foaki ki he ngaahi kulupu fakakolo 'i Tongatapu (foaki 'a e 15), 'Eua (6), Ha'apai (13), mo Vava'u (28) pea mo Niuatoputapu (3). Ko e lahi taha 'o e ngaahi pale ko 'eni' 'oku nau poupu' 'i 'a e teke 'a e mo'ui lelei' mo e ngōue'anga fakakolo (poupu' 'i 'a e to'onga kai mo'ui lelei) Na'e 'i ai mo e tokoni 'e 19 ko hono mahu'inga fakapa'anga 'oku lahi hake ia 'i he pa'anga 'e \$2,000. Ko e ngaahi tokoni lalahi ko 'eni' 'oku poupu' ia ki he tu'uaki 'o e mo'ui lelei 'i he tukui kolo 'e 15 mo e ngaahi 'apiako 'e 4. Ko e tokoni 'e 4 ki he ngaahi 'apiako' na'e kau ai 'a e ngaahi fakalelei ki he falekoloa fakaloto'apiako (canteen) 'o e ' Kolisi Apifo'ou, ko e tokoni ki he foaki pale ki he ngaahi 'apiako na'e 'ilonga 'enau poupu' 'i 'a e mo'ui lelei ki he 2023 'a ia 'e 'i ai 'a e ngaahi pale ki he polonise, siliva, koula mo e ma'olunga hake he koula (platinum). 'Oku te'eki ai ke fakahoko 'a e ouau fakalangilangi'. 'Oku poupu' 'i 'e he tokoni ki he ngaahi kulupu fakakolo' 'a hono tufa atu 'o e vesitapolo' mo e pulopula 'akau fua', 'e he ngaahi kautaha mei he sekitoa taautaha' ki he ngaahi kulupu fakakolo mo ha ngaahi 'apiako kehekehe 'oku nau tō 'i he 'enau ngōue. Na'e fakatokanga' 'i he ngaahi fakamatala na'e ma'u mei he ni'ihi na'a nau ma'u 'a e tokoni', 'oku lava ke hao 'enau pa'anga' mei ha fakamole ki he me'atokoni' 'i he 'enau ma'u pē mei he ngaahi ngōue 'oku nau tauhi 'i 'api'. 'Oku to e kau foki 'a e Tonga Mo'ui Lelei' 'i hono fakahoko 'a e ako ki he kau taki fakamālohisisino' ke fakahoko ha fakamālohisisino ki he ngaahi kolo'.
- 'I he 2015, ko e pēseti 'o e kakai 'e lava ke mate tupu mei he fokoutua 'ikai pipihi (suka, toto ma'olunga, fokoutua mafu) mei he ta'u 30 ki he 70 ko e pēseti 'e 24.1 'i hono fakafehoanaki ki he 'avalisi fakalukufua 'i he Pasifiki' ko e pēseti 'e 17.1. Ko e ola eni 'o e 'ikai fe'unga 'a e fakamatala', tautautefito mei hono tokanga' 'i 'o e ngaahi fokoutua, mo e si'isi'i 'o e fakamatala lelei 'e lava ke fa'u mei ai ha palani ngāue lelei ki he ngaahi sevesi 'e fiema'u.
- **Tokoni 'a e Potungāue Toutai' ke ma'ama'a hono fakatau atu 'a e ika:** 'Oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$0.78 m na'e ngāue'aki ki hono fakatau 'o e ika' mei he ngaahi vaka toutai' ke fakahoko 'a e ngāue ko 'eni' ('oku *felāve*'i mo e *ngahai fakamatala 'i he GPA 1, 2 mo e 7*). Ko e Potungāue Toutai' pē 'oku ne tokanga' 'i 'a e ngaahi ngāue 'o e polōseki 'a e potungāue' 'oku *felāve*'i mo e fokoutua 'ikai pipihi (NCD) 'i Tonga ni. Ko e toni fakakātoa 'e 20.9 'o e tuna' na'e fakatau atu 'i Siulai-Sepitema mo e toni ika 'e 54 na'e fakatau atu 'i 'Okatopa-Tisema 'i he 2023 'e he polōseki ko 'eni'.

f). Ngaahi ngāue lalahi ki he Mo'ui lelei', Polokalama Malu'i Mo'ui, mo e ngaahi me'a makehe *felāve*'i mo e mo'ui lelei.

- 'I he tokangaekina 'a e mo'ui lelei fakamamani lahi mo e ngaahi me'a makehe, 'oku fakafuofua ko e pa'anga 'e \$15.7 m 'a e ngāue ki hono langa 'o e Senitā Tuku'anga Koloa Fakafaito'o' 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni. Ko e Fale Talavai mo e Tuku'anga Koloa Fakafaito'o fo'ou ko 'eni' 'oku tu'u ia 'i Veitongo. Na'e fakapa'anga 'a e ngāue ko 'eni' 'e he tokoni mei Nu'usila ke tokoni ki he Potungāue Mo'ui' ki hono tauhi malu 'o e ngaahi faito'o' mo e naunau faito'o'. 'Ika ke ngata ai', ko e fakalelei mo e ngāue ki he Falemahaki Vaiola' mo e ngaahi Senitā Mo'ui Lelei faka-vahe' kuo kakato mo ia 'i he lolotonga 'o e kuata 'uluaki.

h). Polokalama Malu'i Mo'ui

'Oku hoko atu 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue Pa'anga', Potungāue Mo'ui mo e Komisoni 'o e Kau ngāue Fakapule'anga' ke fa'u ha Polokalama Malu'i Mo'ui' 'o hangē ko e polokalama 'oku ngāue'aki 'e Singapoa'.

Ngaahi Fokoutua 'oku 'ikai pipihi (NCD)

'Oku 'i ai 'a e pou pou ke fakahoko ha Fengāue'aki 'a e ngaahi kupu felālāve'i ki he fokoutua 'ikai ke pipihi ko hono tali 'a e fiema'u mei he Pangikē 'a Mamani' 'oku fenapasi ia mo e Palani Fakafonua 'a Tonga ki hono tokangaekina 'o e ngaahi fokoutua'oku 'ikai pipihi (2021-2025). Ko e taumu'a' ke tataki mo fakatahataha'i 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i Tonga ke ta'ofi mo fakasi'isi'i 'a e fokoutua 'oku 'ikai ke pipihi' 'i he ta'u 'e nima ka hoko.

Polokalama ki hono Fakaivia mo Fakafaingofua'i e Va Fengāue'aki ki he Mo'ui

'Oku fakatefito 'a e polokalama ko 'eni' 'i hono fakaivia ke faingofua hono ma'u 'a e ngaahi faito'o 'oku malu mo ma'ama'a 'i he Pasifiki', tokoni ki he mo'ui lelei faka'atamai', mapule'i 'o e kanisā', mateuteu ki ha to'umahaki' mo tokangaekina 'a e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi'. 'Oku lolotonga hoko atu pē 'a e polokalama' 'i he tokoni ki hono tokanga'i 'o e ngaahi me'a fakafaito'o', fakahoko 'o e polokalama ki hono tokanga'i 'o e ngaahi fakamatala ke tākaki', fakalelei'i 'o e lisi 'a e ngaahi faito'o mahu'inga mo fiema'u vivili' pea ke tatau 'a e ngaahi founa fakafaito'o 'i he ngaahi fonua Polinisia' 'o kau ai 'a Tonga. 'Oku hoko atu pē 'a e polokalama' pea 'oku 'amanaki ke kakato 'i he 2025.

Pou pou ki he Sekitoo: Totonu ki he Fakafanau 'i he Pasifiki 2020 - 2024

Ko e totonu 'i Pasifiki ke Fakafanau' 'oku ne pou pou' 'i 'a e totonu ko ia ke 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki' 'o fakafou mai 'i he Kautaha Fakavaha'apule'anga ki he palani'i 'o e fāmili mo e Kautaha Mo'ui Lelei 'a e Fāmili Tonga' 'o fakafou 'i he Potungāue Mo'ui'. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e polokalama 'i he faka'osinga 'o e 2024.

Kau Mataotao Fakafaito'o mo e palani fakafaito'o ki Tu'apule'anga

'Oku pou pou' 'i 'a e polokalama fakafetongi kau ngāue ko 'eni' 'e he pule'anga 'o Nu'usila' ke fakalahi 'a e ivi ngāue 'a e Potungāue Mo'ui' 'i hono 'omai 'o ha kau mataotao fakafaito'o ki he falemahaki Vaiola'. Kuo 'osi fakamo'oni hingoa 'a e aleapau ki he ngāue ko 'eni' 'i he konga kimu'a 'o e 2024 ke a'u mai 'a e kau mataotao fakafaito'o' ki he fonua ke kamata 'enau tokoni 'i he ta'u 'e 5 ka hoko' 'i he Potungāue Mo'ui'. Ko e polokalama 'ave fakafaito'o ki tu'apule'anga', 'oku hokohoko fakata'u pē ia pea 'oku pou pou' 'a e Pule'anga 'o Nu'usila' ki he Potungāue Mo'ui' ma'a e kau fokoutua 'oku nau fiema'u ke 'ave fakafaito'o kinatolu ki muli'.

Polōseki Faka'ilekitulōnika pē fakakomipiuta 'a e Potungāue Mo'ui'

'Oku tatau pe 'a e taumu'a ke fakatekinolosia 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga' mo e tukupā 'a Tonga ki he sekitoa ki he mo'ui' 'o fakatefito 'i hono ngāue'aki 'o e Polokalama Fakakomipiuta ki he Mo'ui Lelei', ke tokanga'i lelei ange 'a e kau fokoutua mo tākaki ha fakamatala ke tokoni ke fakahoko ha ngaahi fai tu'utu'uni lelei ange mo e lipooti 'i he tokangaekina 'a e mo'ui lelei' fakakātoa. 'Oku fenāpasi pē 'a e polōseki' mo e Palani Fakafonua 'a Tonga ki he Mo'ui Lelei' (2015-2020). 'Oku 'i he konga faka'osi' 'a hono fokotu'u 'a e tu'utu'uni ngāue ki he polokalama fakakomipiuta ki he mo'ui lelei mo e ngaahi ngāue ki hono tokanga'i ha maumau 'e hoko ki he falemahaki Vaiola' ke to e fakalahi ange', falemahaki Niu'eiki' pea mo hono fokotu'u ha ngaahi Me'angāue ke tākaki fakamatala ki he mo'ui (HIS) ki he ngaahi senitā 'e 7 'i Tongatapu. Kuo ako'i 'e he polōseki ni ha kau ngāue mo'ui lelei 'e toko 657 'i hono faka'aonga'i 'o e HIS, pea kuo 'osi fakahū mo ha polokalama 'e lava 'o ngāue'aki 'i he ngaahi senitā ki he mo'ui lelei 'e 24.

Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Mo'ui lelei

Fale ke tauhi ai 'a e faito'o

Ko e langa 'o e fale ke tauhi ai 'a e koloa faito'o', na'e kakato ia 'i he 2023 mo e taumu'a ke pou pou' 'i 'a e palani pule 'o e fokoutua Kōviti-19. Ko e langa ko 'eni', ke toe 'ataa ange 'a e feitu'u tuku'anga naunau

fakafaito 'o he 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e feitu'u 'oku lolotonga 'i ai 'i Vaiola', ka 'oku ne toe poupou 'i foki 'a e Potungāue' ki he tu'unga mateuteu mo e vave 'a e ngāue ki he fokoutua Kōviti-19.

Ngāue Lalahi ki he Falemahaki 'i Vava'u

- Ko hono toe fakalelei 'i 'o e falemahaki 'i Vava'u' ko ha ngāue ia 'oku fakamahu'inga' 'i 'e he pule'anga' ke toe leleiange 'a e tu'unga tokoni ki he mo'ui lelei' 'i he kulupu 'o e motu fakatokelau' 'a ia 'oku ne fakatupulaki 'a e faka'ehi'ehi', fakatokanga', mo hono tokanga' 'i lelei 'o e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi' 'i Tonga. Ko e polōseki' 'oku lolotonga 'i he konga 'uluaki mo e ngaahi tisaini 'oku palani' 'i ki he feitu'u 'e 3 'i he falemahaki Pilinisi Ngu.

Kaveinga Ngāue Lalahi fika 6: Leleiange', faingofua mo ma'ama'a 'a e fakahoko ngāue 'a e Pule'anga', kautaha pisinisi', fetu'utaki 'initaneti', ma'u'anga ivi', vai-inu', ma'a ange 'ātakai 'o Tonga' pēa potupotu tatau 'a e tupu faka'ekonōmika'.

Ko hono fakaikiiki 'o e:

a). Polokalama Fakalelei ki he ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga'²⁸

- ● Ko e fakaikiiki 'o e **Ngaahi Fakalelei ki he Tu'utu'uni Ngāue'a e Pule'anga'** 'i he Konga 4 'i 'olunga', 'oku haa atu 'i lalo':

i). Poutuliki 1: Fakaloto e ngaahi founa Ngāue'aki e Pa'anga 'a e Pule'anga':

- **Fakalelei ki he ngaahi founa hono ngāue'aki 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga':**

'Oku 'amanaki ke tepile' 'i he Fale Alea' 'a e fakalelei na'e fakahoko ki he Lao PFM. 'Oku hoko atu heni hono fa'u 'o e Tu'utu'uni Ngāue ki he PFM pēa mo e Palani 'o e Mapē Halafononga hono Pule' 'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga' (PFM) mei he ta'u 2024 - 2029. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi taumu'a lalahi 'oku haa atu 'i he Ngaahi Fakalelei 'o e PFM 'o kau ai 'a e:

a). Tu'utu'uni Ngāue ki hono Ngāue'aki e Fakapa'anga Fakalukufua

- tokanga' 'i ke tu'uloa 'a e palanisi 'i he pa'anga huu mai mo e pa'anga huu atu pēa mo e tu'unga 'o e ngaahi noo 'a e pule'anga';
- fakatokanga' 'i e ngahai tu'unga kotoa 'o e fakamole 'i he ngaahi levolo kotoa pēa mo e ngaahi potungāue 'oku nau tokanga' 'i he Pule'anga' Ngāue.

e). Toe lelei ange hono vahe' 'i mo ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e pule'anga' 'i ha founa' oku fenāpasi mo e ngaahi taumu'a lalahi 'a e pule'anga'

- Ngaahi Fiema'u ke fakalelei 'i 'aki hono vahevahe 'o e patiseti' ke toe leleiange:
  - fakamatala' 'i mahino 'a e ngaahi taumu'a fakafonua' mo e fiema'u vivili (TSDF, Palani Fakata'u tolu)
  - Vakai' 'i e ngaahi polokalama fakasekitoa lolotonga (Ngaahi Palani Fakasekitoa, Ngaahi Palani 'a e 'Otu Motu)
  - Tu'unga malava ke palani' 'i e ngaahi koloa
  - Lipooti 'o e ngaahi ola mo e taumu'a kuo a'usia (M&E)

ii). Poutuliki 2: Toe leleiange 'a e founa Matu'uekina 'o e Ngaahi Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula':

- Na'e tali ke ngāue'aki e **Lao Fakafonua ki hono Tokangaekina 'e Fakatamaki, 2021** he ta'u kuo'osi. Ko e taumu'a 'o e lao fo'ou ko eni ke fakahoko ha tu'utu'uni fakalao mahino mo ha

²⁸ Lao ki he Tau' 'i e Faihala, 'a ia kuo 'osi tali ke ngāue'aki, pea ko e taumu'a tefito 'i he GPA 6

fakahinohino ke muimui ki ai 'a e fakahoko fatongia ki he ngaahi Fakatamaki 'o kau ki ai 'a e ngaahi 'elia 'e 3 ko eni i). Fakasi'isi'i 'a e uesia mei he fakatamaki, ii). Ko e ngāue ki he Fakatamaki pēa iii). Fakaakeake mei he Fakatamaki.

- Ko e ngaahi tu'utu'uni fakangatangata ai 'a e ngāue ki he fakasi'isi'i e uesia 'o e fakatamaki 'oku lolotonga fakahoko hono talatalanoa'i mo alea'i he ngaahi kupu fekau'aki pēa 'oku fakapa'anga ia he Potungāue ki Muli mo e Fefakatau'aki 'a e Pule'anga Nu'usila.
- Ko e **Tu'utu'uni ki he Me'angāue Fakatokanga Matangi Tokamu'a**, ko e tu'utu'uni ngāue fo'ou ia 'oku fenāpasi pē ia mo Tu'utu'uni Ngāue ki hono Fakasi'isi'i e Uesia mei he Fakatamaki (DRM):
  - : 'Oku tokonia 'e he tu'utu'uni 'a e polokalama fengāue'aki 'o e ngaahi 'elia lalahi 'e fa 'oku fakahoko 'aki e fakatonga ki he kakai 'i ha fakatamaki kau ai e: 'ilo fekau'aki mo e ngaahi uesia 'o e fakatamaki fakatokanga'i, vakai'i mo mateuteu ki ha hoko ha ngaahi fakatamaki pēa mo hono ngaahi ha'aha'a
  - iii). tufaki e ngaahi fakamatala mo e fakatokanga ki ha fakatamaki 'oku teu ke hoko
  - iv). ivi mateuteu mo e lava 'o tali e hoko ha fakatamaki
- 'oku 'omai 'e he Pangikē 'a Mamani' ha toko taha mataotao ke fakahoko 'a e ngaahi liliu ni
- **Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Fakatamaki (NEF)**: Kuo kakato hono fa'u 'o e tu'utu'uni ngāue ke tataki 'aki hono ngāue'aki 'o e NEF 'o kau ai hono fakamalohia ke ngāue'aki e ngaahi foomu, vakai'i pē 'oku fenapasi mo e tu'utu'uni pēa mo lipooti foki 'a e tu'unga 'o e fakamole;
- **Tu'utu'uni Fakafonua ki he Malu Fakasōsiale**: 'Oku tataki foki 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (MIA) hono fa'u 'o e Palani Ngāue ki he Founa Faka'ilekitulonika ke Lesisita Fakafonua e Malu Fakasōsiale pēa mo tānaki e ngaahi fakamatala ke fakahoko 'aki e ngaahi fale'i mo e teuteu ki ha hoko ha fakatamaki;
- **Tu'utu'uni ki he 'Oseni 'o Tonga fakaangaanga**: 'Oku tataki 'e he Potungāue MEIDECC hono fa'u 'o e tu'utu'uni ko 'eni pēa 'oku pou pou ia ki he Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e 'Oseni hange ko e me'atokoni 'oku ma'u mei tahi, tu'unga 'oku 'i ai e mo'ui 'a e me'a mo'ui 'i 'oseni, ngaahi veve pēlesitiki 'i tahi, ngaahi ngāue faka'ekonomika, ma'u'anga ivi fo'ou mei tahi loloto, takimamata mo e ngaahi pou pou ki hono ngāue'aki 'o 'Oseni:
  - 'Oku vave 'aupito hono teuteu'i 'o e Tu'utu'uni Ngāue ni mo e Lao Fakaangaanga ni pēa mo e ngaahi fakataha kuo'osi lava 'o fakakakato;
  - 'Oku lolotonga 'i he 'Ofisi Fakahinohino Lao (AGO) 'a e Lao Fakaangaanga ke vakai'i kimu'a pēa fakahuu atu ki he Kapineta ke tali.

iii). Poutuliki: Fakafaingamalie 'a e 'ataakai pisiniki he sekitoa taau taha

- **Tokonia e Fefakatau'aki**: Fakapapau'i e ongo pisiniki 'oku na fakahū atu e koloa fakalotofonua ki tu'apule'anga kena kamata'i e Polokalama Fefakatau'aki Pau pē ko e Polokalama Fakamafai ki he Fefakatau'aki (Authorize Opēator);
- **Lao Fakaangaanga ki he Fe'au'auhi 'i he Fakahoko pisiniki mo hono Malu'i 'o e Kau Fakatau koloa**:
 'Oku hokohoko atu e MTED hono vakai'i mo to e fakalelei'i e Lao Fakaangaanga ki hono Malu'i 'o e Kau Fakatau koloa 'a ia na'e hoko atu ia 'i he tu'utu'uni ngāue ki hono malu'i 'o e kau fakatau koloa na'e tali ki mui ni mai;
  - Ko e Lao Fakaangaanga fo'ou ko 'eni 'oku kau ai e fakahoko pisiniki faka'ilekitulonika ngāue'aki e 'initaneta pēa 'oku 'i ai hono ngaahi founa ngāue Potungāue Pa'anga (MOF) | 179

kuo fa'u hange ko e ngaahi tali totongi ke maau, ngaahi tautea 'oka hoko pēa mo e ngaahi 'oku ne tokanga'i e Ngaahi Ngāue Fakalalaka ki he Pisinisi Taautaha (PSDI) 'a e toko taha mataotao ke fakahoko e ngāue ni

Sekitoa ki he Ma'u'anga Ivi:

- Ko e fiema'u vivili 'o e Lao ki he Ma'u'anga Ivi ke fa'u ha Tu'utu'uni Ngāue Fakalao Fakalukufua. Na'e fakahoko e 'uluaki fepotalanoa'aki 'i he Fakataha Fakataha 'a e Kau Palani kotoa he Pule'anga 2024 'i he fengāue'aki mo e Va'a Palani Fakafonua 'oku 'i he malumalu 'o e 'Ofisi Palemia pēa 'oku 'i ai e faka'amu ke hokohoko atu e fepotalanoa'aki mo e ngaahi hoa ngāue ke fakakakato 'a e talafi 'uluaki 'o e Tu'utu'uni 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga ko 'eni;
- 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e fepotalanoa'aki ki hono fokotu'u 'a e kau memipa ki he Komisoni Ma'u'anga Ivi 'a ia 'oku tataki ia 'e he Va'a Ma'u'anga Ivi 'a e MEIDECC.

b). Poloseki ki hono Tokanga'i 'o e Ngāue Faka'ilekitulonika²⁹

Poloseki ki hono Tokanga'i 'o e Ngāue Faka'ilekitulonika/Fakatekinolosia 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga

- 'Oku tataki e ngaahi fakalelei kotoa ki hono Tokanga'i 'o e Ngāue Faka'ilekitulonika 'a e Pule'anga 'e he Palani Ngāue Fakafonua Faka'ilekitulonika 'i he taumu'a ke toe lelei ange mo fakalalaka hono vahevahe 'o e ngaahi fika mo e fakamatala.
  - 'Oku hokohoko atu 'a e fengāue'aki 'a e va'a 'oku nau tokanga'i 'a e Ngāue Faka'ilekitulonika 'oku fakmalumalu 'i he 'Ofisi 'o e Palemia pēa mo e Potungāue Fakamaau'anga mo e Va'a 'oku ne tokanga'i e Fakamatala Fakafonua (ID) 'oku 'i he 'Ofisi Palasi ke fokotu'u 'a e me'angāue ki hono tufaki 'o e ngaahi fakamatala ke malava pē 'a e toko taha 'oku ne fiema'u 'o ma'u faingofua 'a e ngaahi fakamatala Fakasitetisitika Mahu'inga pēa mo e Fakamatala Fakafonua (ID). Ko e taumu'a 'o e polokalama ni ke toe lelei ange mo fakalalaka e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ki he kakai pēa mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole ki he pule'anga.
  - 'E hokohoko atu e polokalama tatau 'e Va'a DGD ki he toenga 'o e ngaahi sevesi 'a e pule'anga ngāue'aki 'a e Senita Tufaki Fakamatala.
- 'Oku fakahoko lelei hono vakai'i 'o e ngaahi Hia Fakakomipiuta 'e he Timi tokangaekina e Malu Fakakomipiuta 'a e MEIDECC hange ko e ngaahi hia 'oku fakatokanga'i kau ai 'a e ma'u ta'e fakalao ha fakamatala, ngāue'aki e ngaahi fakamatala mo e ngaahi ngāue fakakomipiuta 'oku 'ikai fakalao mo e me'angāue 'ikai fakalao
- 'Oku a'u atu foki e faingamalie 'o e Polokalama Tekinolosia mo e Komipiuta ki he ngaahi kulupu kakai Fefine 'i Tonga ni. Ko e poloseki ko 'eni 'oku tokoni ki hono fakai'ia mo faka'ai'ai e Kakai Fefine 'i he ngāue'anga 'oku nau fie hoko atu 'enau taumu'a ngāue ki he ICT. 'Oku fakahoko foki he poloseki ni 'a e Ako ke Lau e ngaahi Founa Fakakomipiuta 'a ia 'oku to e a'u atu ki he kakai tangata 'oku nau fie kau ki he polokalama ni.
- 'Oku fengāue'aki 'a e Kautaha Digicel 'i Tonga ni pēa mo e Potungāue Ako mo e ako Ngāue ke to e mahino ange 'a e ola 'o e Founa Ako Faka'ilekitulonika ko e Hama. 'Oku faka'ataa ai 'e he Kautaha Digicel 'a Tonga hono ngāue'aki 'o e sevesi 'initaneti 'aki hono ngāue'aki e tu'utu'uni ke huu ta'e totongi ki he polokalama HELP;
- Na'e faka'ilonga'i 'e he Kautaha Keipolo 'a Tonga honau ta'u 10 'aki e fakamo'oni 'i he tokoni pa'anga US\$32m ke fakahoko 'aki e konga hono ua 'o e Faipa 'Initaneti ki Tonga, 'a ia 'oku a'u atu ki Vava'u. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e ngāue ni ki he kuata 3 'o e 2025. Ko tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni: kuo lava 'a e fakamo'oni 'i Tisema 2024. 'Oku 'i ai e fiema'u mahu'inga ke a'usia

²⁹ Ko e tafa'aki mahu'inga 'eni 'i he Fokotu'utu'u Ngaue ki he Patiseti, 'o e 'uhinga tatau mo e GPA 6, konga GPA 6.2 "Sisitemi Faka'ilekitulonika"

'e he ongo tafa'aki ngāue ki he 'aho 31 'o Ma'asi 2024. Kuo kamata 'a e fengāue'aki 'a e ongo kautaha 'o kamata 'i hono teuteu'i 'o e kaungāue mo e kau fale'i, ngofua ke fakahoko e ngāue pēa mo e ngaahi ngāue fakapa'anga ke maau ki hono vahe'i 'o e pa'anga.

c). Ma'u'anga vai 'oku falala'anga, malu mo ma'ama'a

- 'Oku hokohoko lelei pē hono fokotu'u 'o e ngaahi ma'u'anga vai ki he ngaahi kolo na'e 'uesia 'i he HTHH (Ha'apai mo 'Eua) 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapani, MORDI mo e Pule'anga Tonga. Kuo kakato foki mo e Fakalelei na'e fakahoko ki he Ma'u'anga Vai Lahi 'a 'Eua na'e fakapa'anga 'e he Kautaha ko e Sione Foundation;
- Hange ko ia 'oku haa 'i he GPA 2, 'a e fakaikiiki 'o e ngāue ki he tufa tangike vai 'oku tataki 'e he Va'a ki he Feliuliaki e 'Ea 'oku malumalu he MEIDECC 'a ia kuo lava 'o tufaki e tangike vai 'e 7,000 'i he'ene a'u mai ki he 'aho ni.

d). Ma'u'anga Ivi Fo'ou 'oku Ma'ama'a

- **Fakalelei ki he Sekitoa Ma'u'anga Ivi:** Hange ko ia 'oku haa atu 'i he ngaahi fakalelei ki he tu'utu'uni ngāue 'oku haa 'i he kongā (a) 'i 'olunga 'a e ngaahi ngāue kuo lava 'o a'u mai ki he 'aho ni hange ko hono fa'u 'o e Tu'utu'uni Fakalao ki he Ma'u'anga Ivi; maau e fuofua talafi 'o e Me'angāue ki hoo Sivi'i mo Vakai'i 'o e tu'unga 'o e ngaahi taketi 'o e TERM+, fokotu'u ko ia 'o e Komisoni Ma'u'anga Ivi pēa mo e Komiti Fale'i;
- **Ngaahi Taketi Ma'u'anga Ivi:** Kuo a'usia 'e Toga 'a e pēseti 'e 27 'or fake katoa 'e 'uhila na'e tufaki 'i Tisema 2023 mei he **Ma'u'anga Ivi Fo'ou mei he La'a**, ko e ola 'eni 'o e kamata 'a e Poloseki Ma'u'anga Ivi 'i he 'Otumotu kau ai 'a e ongo Niuā mo e ngaahi poloseki kehe na'e toloi talu mei he fakangatangata 'o e Koviti 19. 'Oku taketi pē ke tauhi 'a e ngaahi **laine 'uhila 'oku mole** 'i lalo he pēseti 'e 8. 'Oku fengāue'aki vaofi 'a e Va'a Ma'u'anga Ivi mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'i hono fakahoko 'o e ngaahi taketi kuo fokotu'u 'i he TERM+;
- **Ngaahi Poloseki Fakalalaka 'o e Ma'u'anga Ivi:**

Poloseki Sola Lalahi 'e Ua³⁰

- **Ngaahi Polōseki Fakaivia 'e he La'a ki he 'Otu Motu (OIREP)** fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia (ADB), Va'a ki Muli mo e Fefakatau'aki 'a e Pule'anga 'Aositelelia (DFAT) mo e Pule'anga Tonga (US\$6.8m): Kakato mo hono fokotu'u 'o e Misini volota ma'olunga Sola ki he ngaahi motu lalahi 'e 4 'i Ha'apai ('Uiha, Ha'afeva, Nomuka mo Ha'ano) pēa mo e Faama Sola 'i Niuatoputapu na'e huufi he ta'u kuo'osi;
- **Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula (TREP)** fakapa'anga 'e he Pa'anga Ki he Feliuliaki 'o e 'Ea Fakamamani Lahi (GCF), Va'a ki Muli mo e Fefakatau'aki 'a e Pule'anga 'Aositelelia (DFAT) pēa mo e Pule'anga Tonga. 'Oku kongā lalahi 'e 3 na'e fakahoko he poloseki ni 'a ia ko e i). Tānaki'anga Ivi lalahi na'e fokotu'u 'i Tongatapu ke fakapapau'i 'oku lava 'o tufaki 'a e ivi fe'unga mei he sola ki he 'uhila, ii). tufaki e 'uhila mei he ma'u'anga ivi fe'unga na'e kau ai e motu lalahi 'e 4 'i Ha'apai (Kotu, Tungua, Oua, Mounga'one) mo motu 'e 4 'i Vava'u (Otea, Hunga, Falevai, Ofu) pēa mo hono fokotu'u 'o e sola 'i he 'api nofo'anga kotoa 'i Niuāfo'ou. Kuo kakato e sola 'i Kotu mo 'O'ua ke huufi pēa 'oku hokohoko atu e ngāue ki Niuāfo'ou mo e ngaahi motu 'o Vava'u.
- Poloseki Misini Taa Poloka Ngāue'aki e Sola (fakapa'anga 'e he JICA): Ko e motu kotoa 'e 11 'i Vava'u mo e 9 'i Ha'apai kau ai 'a Mango. 'Oku fu'u tokoni lahi 'aupito e poloseki ni ki he kakai 'o e 'otu motu ke fakatolonga ai 'enau

³⁰ Ma'u'anga ivi

me'atokoni pēa mo fakatupu pa'anga ki hono tauhi 'o e misini 'a ia 'oku tokanga'i 'e he kulupu kakai define mo e kulupu to'utupu 'i he kolo;

- **Poloseki Pamu Vai Sola** (fakapa'anga 'e he JICA, Va'a Sola Fakamamani Lahi 'a e ISA mo Kanata): 'Oku a'u atu e polōseki ni ki he ngaahi tukuikolo ki 'uta 'i Tongatapu, Vava'u mo Ha'apai;
- Fakahoko hono fokotu'u 'o e **Ngaahi Maama Hala Sola** (fakapa'anga 'e Siaina) kau ai 'a 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e ongo Niua;
- **Polōseki Faama Ma'u'anga Ivi mei he Havili 'a Siaina:** Kuo fakapapau'i 'a e konga kelekele ke fokotu'u ai e poloseki ni, kakato mo e Savea 'a e 'Atakai mo hono mapē 'o e polōseki 'o fakatatali ki he tu'uta mai ki Tonga ni 'a e kautaha 'oku nau fokotu'u 'a e polōseki ni. Ko e taha 'eni e polōseki ki hono faka'ai'ai e ma'u'anga ivi 'oku ma'a ki he 'ataakai mo toe lelei ange 'a e ma'u'anga ivi;
- **Polōseki ki he Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila 'Vāhenga Nuku'alofa' (NNUP)** fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' (\$9.3m Nu'usila) mo e Va'a ki Muli mo Fefakatau'aki 'a Nu'usila (\$11m NZD): Kei hokohoko atu pē hono fakalelei'i mo fokotu'u e ngaahi pou'uhila 'i he 'elia 'o Nuku'alofa, 'a ia 'oku fakahoko 'eni 'i he konga lalahi 'e 5 'a ia 'oku fakatefito ai pē ki he 'elia 'e 5 'o Nuku'alofa. 'Oku tokoni 'a e polōseki ni ke holi e ngaahi laine 'uhila 'oku mole mo hiki'i hake 'a e a'usia he ngaahi fāmili 'a e 'uhila 'a ia 'oku malu pēa mo falala'anga e 'uhila 'oku tufaki fakafuofua ki he ngaahi fāmili mo e ngaahi pisinisi 'e 8,472 'i Nuku'alofa 'oku 'osi 'i ai 'enau ma'u'anga 'uhila pēa 'oku toe lelei ange ai e fakahoko fatongia 'a e TPL.
- Kei hokohoko atu pē e tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he 'uhila 'i he **"Polokalama Tokoni ki he Tukupau 'o e 'Uhila"** 'i he kuata 'uluaki 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024;
- Ko e **Misini Senoleita Fo'ou** 2MWH na'e tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelelia' ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga' ke fakapapau'i e falala'anga hono tufaki e 'uhila ki he kakai 'o Tongatapu 'a ia 'oku toe fakalahi 'e he misini ko'eni 'a e ivi tufaki 'o e 'Uhila ke feau e ngaahi fiema'u 'uhila
- Na'e fakamanatu **Fakamamani Lahi 'a e 'aho 'o e Ma'u'anga Ivi** 'i Sanuali ta'u kuo'osi 'i Tonga ni 'e he Va'a Ma'u'anga Ivi 'a e MEIDECC fakataumu'a ke to e lahi ange 'a hono 'ilo'i 'e he kakai pēa mo faka'ai'ai 'a e 'ataakai 'oku ma'a;
- **Malu 'o e Ma'u'anga Ivi:** 'Oku ngāue atu 'a e Pule'anga ki he poloseki ki hono malu'i 'o e Ma'u'anga Ivi ke fakapapau'i 'a e lahi 'o e lolo ke fakasi'isi'i ha'a ne si'isi'i 'i he kaha'u' makatu'unga 'i he lahi 'o e fiema'u 'a e kakai;
  - Ko e taha 'o e ngaahi taumu'a hono fakalahi 'o e Uafu Kuini Salote' ke malava 'o tu'uta mai ki ai e ngaahi vaka lalahi 'oku ui ko e **Medium Range Tank (MRT)** ke huu hangatonu mai pē 'a e lolo ki Tongatapu ni 'o 'ikai ke huu mai 'e ha fonua kehe pēa tau toki fakatau mei ai;
  - Kei hokohoko atu 'a e alea mo e ongo Kautaha Lolo Lalahi (Kautaha Total mo e Kautaha Ma'u'anga Ivi 'a e Pasifiki) ke toe fakalahi hake 'a e ngaahi tangikē 'oku tānaki ai 'a e lolo ke mateuteu pē ki he fiema'u 'a e kakai.

i). Sevesi Ki he Kakai:

- 'Oku ngāue atu e Kautaha Fe'ave'aki Tohi 'a Tonga (Tonga Post) ki hono fokotu'u e Ngaahi Tu'asila 'o e 'Api Nofu'anga' mo e Ngaahi Hala 'a ia na'e kamata 'i Siulai 2023 pēa 'oku 'amanaki ke kakato ki Siulai 2025. Ko e polokalama ni 'oku fakapa'anga pē 'e he Tongapost 'aki e pa'anga 'e 6.7m. 'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ni ke fokotu'u 'a e ngaahi tu'asila kotoa ki Tonga ni.

k). Polokalama Malu'i 'o e Ngaahi Koloa Lalahi

'Oku tataki 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e ngaahi alea ki hono teuteu'i 'o e Polokalama Malu'i 'o e Koloa Lalahi 'a e Pule'anga' mo 'ene Ngaahi Pisinisi. 'E fakatefīto e tu'utu'uni ko 'eni' 'i he ngaahi tu'utu'uni lolotonga 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ki hono tokanga'i 'enau ngaahi Koloa.

Ngaahi Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula

Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula

Ko e taumu'a e Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakanatula 'oku faāitaha ia mo e ta'umua ngāue 'a Tonga ki hono fakasi'isi'i 'etau fakafalala 'i he lolo' ki he ma'u'anga ivi faka'uhila, pea ki hono poupou'i 'o 'etau malava ke ngāue'aki ha ma'u'anga ivi fakaenatula oku ma'a ange, tu'uloa ange pea mo ma'ama'a ange 'a hono totongi ma'ae kakai 'o Tonga'. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e fakahoko fatongia 'a e polōseki ni ki Novema 2024, 'a ia kuo fokotu'u ha ngaahi tānaki'anga ivi faka'uhila 'e ua 'i Tongatapu – 'i Popua pea mo Matatoo, 'o kau ai foki mo ha ngaahi tānaki'anga ivi mei he la'aa' kuo 'osi fokotu'u 'i Vava'u pea mo 'Eua.

Polōseki Fakaivia e Ma'u'anga Ivi Fakaenatula ki he Ngaahi 'Otumotu'

'Oku fakataumu'a 'a e Polōseki Fakaivia e Ma'u'anga Ivi Fakaenatula ki he Ngaahi 'Otumotu' ki hono holoki 'o e fakafalala 'a Tonga 'i he lolo' pea ki hono fokotu'u ha ngaahi faama ma'u'anga ivi mei he la'aa' 'i ha mahu'inga 'oku toe ma'ama'a ange. Na'e kakato ai pē ki Tisema 'a e fakahoko fatongia 'a e polōseki ko 'eni' fakataha mo hono fakakakato e toenga ngāue ki hono fokotu'u ha ngaahi tānaki'anga ivi mei he la'aa' ki Nomuka, Ha'afeva, 'Uiha, Ha'ano pea mo Niuatoputapu.

Polōseki ki hono Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila Vāhenga Nuku'alofa (NNUP)

Ko e Polōseki ki hono Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila Vāhenga Nuku'alofa' 'oku ne poupou'i 'a e ta'umu'a ngāue 'a e Ngaahi Tāketi 'a Tonga ki he Ma'u'anga Ivi Fakaenatula', Halafononga Ma'a Tonga ki he Ma'u'anga Ivi', Ngaahi Tāketi ki he Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he 'Atakai', pea mo e Palani Ma'a Tonga ki hono Ngāue'aki Lelei 'o e Ma'u'anga Ivi'. 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ni ke holoki e motuhia fakatekinikale 'a e 'uhila' pea mo e tu'u laveangofua 'a e ma'u'anga 'uhila 'a Nuku'alofa' ki he ngaahi feliuliuaiki 'o e 'ea, 'o fakafou 'i hono fokotu'u 'a e laine 'uhila fo'ou fakafou'ou kilomita 'e 16.5km, kilouati e 11 pea mo hono fakalelei'i 'o e laine ma'u'anga 'uhila ma'ulalo volota 0.4kV 'a ia ko e kilomita e 50km. Kuo kakato 'a e ngāue ki he 'elia 'o Tu'atākilangi pea mo Kupolu.

Polōseki ki hono Fakaivia e Tānaki'anga Ivi

'Oku fakataumu'a fakataha 'a e polōseki ko 'eni' mo e Halafononga Ma'a Tonga ki he Ma'u'anga Ivi' ki hono fakatupulaki 'a e ma'u'anga ivi fakaenatula' 'aki hono fakasi'isi'i e fakafalala 'a Tonga ki hono ngāue'aki e lolo' 'a ia 'e malava ke holoki e totongi tukuhau 'o e koloa hu mai' 'i he kaha'u'. 'Oku fakapapau'i 'e he polōseki ko 'eni' 'a hono tufaki ha ma'u'anga 'uhila 'oku ma'a pea mo falala'anga 'aki hono fokotu'u ha laine tufaki 'uhila fo'ou, kilomita e 12km (33kV) mei Fualu ki he Fale Tānaki'anga Ivi 'i Popua. Ko e tufaki 'o e ma'u'anga 'uhila ko 'eni' 'oku ne fakapapau'i 'oku ngāue'aki 'i ha founa fakapotopoto ange 'a e ma'u'anga ivi fakaenatula' mei ha Sino'i Ma'u'anga Ivi 'oku 'ikai Fakafalala ki he Lolo' 20MW sola PV 'a ia 'oku lolotonga alea'i 'e he Poate Ma'u'anga 'Uhila 'a Tonga.

Polōseki Fakatahataha ki hono Fakalalakala'i 'o e Vāhenga Kolo' (Poate Vai 'a Tonga, Poate Ma'umafai ki he Veve)

Ko e taha foki e konga ngāue 'a e polōseki ko 'eni' 'oku ne tokoni'i e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga' 'o fakafou 'i hono fakalalakala'i 'e ma'u'anga vai 'i Nuku'alofa' pea mo hono langa hake 'a e tu'unga ma'olunga 'o e ngāue 'a e pule'anga' pea mo e mo'ui lelei 'o e 'ataakai'. Ko e konga ngāue ko 'eni' 'oku fakahoko ia 'e he Poate Vai 'a Tonga' (TWB) pea mo e Poate Ma'umafai ki he Veve' (WAL). 'I he 'au mai ki he 'aho ni', kuo foaki ha me'alele tokoni ki he ngāue ki tu'a' 'e ua ma'ae Poate Vai mo e Ma'umafai ki he Veve 'a Tonga' pea mo tokoni foki 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi' 'i hono fakahoko e ngāue ni. Kuo 'autaki mai foki 'a e ngaahi me'angāue fakatekinikale 'o hangē ko e loli tānaki'anga veve 'e tolu pea mo ha ngaahi me'angāue ki he lingi'anga veve. 'Oku lolotonga fakahoko foki mo e ngāue ki hono faka'ata'atā 'a e Poloka hono Tolu 'i he Lingi'anga Veve 'i Tapuhia' pea 'oku 'amanaki ke kakato 'a e ngāue ni ki he faka'osinga 'o e 2024. Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Poate Vai 'a Tonga' ki hono sivi e ngaahi ma'u'anga vai' 'o fakataumu'a ke toe lelei ange 'a e founa ki hono tufaki 'a e vai' pea mo toe fakalalakala ange 'a e

founga t̄anaki fakamatala 'a e Poate Vai 'a Tonga'. 'Oku toe vakai'i foki mo fakatokanga'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e totongi hono tufaki 'a e ma'u'anga vai 'i Nuku'alofa'.

Kautaha Laine Fetu'utaki Faka'initaneti Hawaiki

Ko e Polōseki Laine Fetu'utaki Faka'initaneti Hawaiki' oku ne poupou'i 'a e tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga' ki hono fakahoko e ngaahi sēvesi 'oku toe ma'ama'a ange. 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki' ni ke langa hake 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e laine fetu'utaki faka'initaneti fakavaha'apule'anga 'a Tonga 'oku 'i he kilisitahi'; 'omai ha fakava'e ki hono fokotu'u ha laine fetu'utaki faka'initaneti hono ua 'i kilisitahi ki Tonga, pea pehē foki ki hono fakatokanga'i ha founga oku toe lelei ange ki he fetu'utaki faka'initaneti' 'i he kaha'u. Kau atu foki ki ai hono 'omai mo ha ngaahi tu'unga fakakaukau kehekehe ki hono fakahoko ke toe lelei ange 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e laine fetu'utaki' pea mo hono tokangaekina e ngaahi ngāue kiate kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi sevesi fetu'utaki. Na'e fakamo'oni 'a e Pule'anga' pea mo e kautaha fakahoko ngāue' ha aleapau 'i he konga kimu'a 'o e 2024 ke nau kamata 'a e ngāue ki he polōseki ni.

Tokoni ki he Tekinolosia e Ngāue 'a e Pule'anga Tonga'

'Oku fakataumu'a 'a e Polōseki Tokoni ki he Tekinolosia e Ngāue 'a e Pule'anga Tonga' ke fakalalakaka'i 'a e ivi malava 'o Tonga ki hono fakahoko 'a e ngaahi sēvesi fakapule'anga 'i hono ngāue'aki 'a e tekinolosia' 'a ia 'oku faaitaha mo e Palani Ngāue ki hono Ngāue'aki 'a e Tekinolosia' 'a e Pule'anga' (2019-2024). 'Oku lolotonga lele-i-matangi pē 'a e polōseki ni ki hono fakakakato 'a e ngāue fakalao 'o kau heni mo e Ngaahi Fakalelei ki he Lao ki hono lesisita 'o e Fanau'i', Mate' mo e Mali', Ngaahi Fakalelei ki he Lao ki he Kaati ID Fakafonua', Lao Fakaangaanga ki he Malu Fakakomipiuta' 'a ia 'oku mohetolo 'e he Komiti Lao' kimu'a pea toki fakahu atu ki he Kapineti', Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Fakakomipiuta', Lao Fakaangaanga ki hono Malu'i 'o e Fakamatala' pea mo e Totonu ki he Ngaahi Fakamatala Fakataautaha.

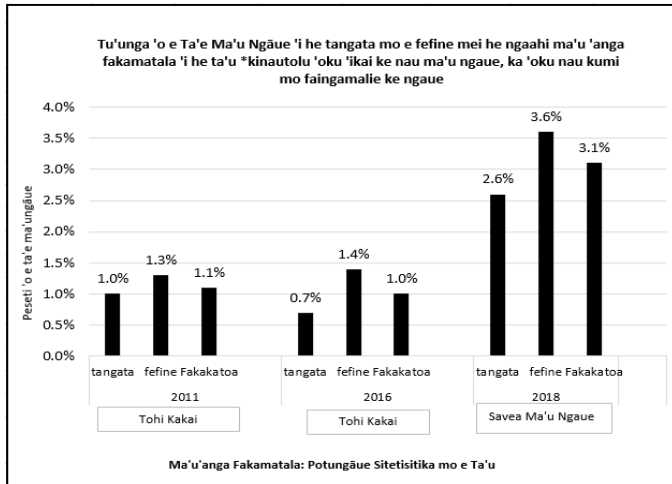
Polōseki ki he Ma'u'anga Ivi mei he Havili

Ko e Polōseki ko'eni 'oku fakataumu'a ia ki hono tokonia 'a e taumu'a Ma'u'anga Ivi Fakanatula 'a ia 'oku hā 'i he Lao Ki he Ma'u'anga Ivi mo e Palani ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM Plus) ke ne fakasi'isi'i 'a e fakafalala ki he ma'u'anga ivi mei he lolo mo e kasa. Ko e Polōseki ni 'oku lolotonga fakahoko e ngāue ki hono tokateu 'a e feitu'u ke fokotu'u ai' 'a ia kuo fakapapau'i ki Tatakamotonga. 'Oku hoko atu heni 'a e ngāue ke t̄anaki mai 'a e ngaahi naunau ki he fokotu'u 'a e ma'u'anga ivi mei he Havili.

10.3 Taumu'a Ngāue 3: Fakatupu Faingamālie Faka'ekonōmika

Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga fika 7: Ngāue'i 'a e ngaahi faingamālie' tautefito ki he ngaahi 'elia 'oku ne faka'ai'ai 'a e tupulekina faka'ekonōmika' 'aki 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi tafa'aki ke tokoni'i mo fakaivia 'a e ngaahi pisinisi' ke to e leleiange.³¹ Ngaahi Me'afua Tefito ke fua 'aki 'a e tu'unga ma'olunga 'o e fakahoko fatongia 'a e Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga hono 2.

A Fakatātā 221: Tu'unga 'o e Ta'ema'u Ngāue

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Sitetisitika(TSD)

'I he'ene a'u ki he 2025, (TSD II Taketi) 'oku 'amanaki ke holo 'a e pēseti 'o e kau ta'ema'u ngāue 'i Tonga' ki he pēseti 'e 2. Na'e a'usia 'e Tonga' 'a e taketi TSD II 2018 ko e pēseti 'e 4% 'i he 'i he 2011, ko e pēseti 'e 1.1 mo e 2016, ko e pēseti 'e 1, 'o'hangē ko ia 'oku hā atu 'i he kalafi 'i 'olunga'. 'I he 2018, na'e lekooti ai 'e Tonga' 'a e pēseti ma'olunga taha fakakātoa' ko e pēseti 'e 3.1, 'a ia ko e kakai fefine ta'ema'u ngāue' 'na'e pēseti 'e 3.6 (kakai fefine 'e 469) 'oku ma'olunga 'aki 'a e pēseti 'e 1 'i he kakai tangata' ko e pēseti 'e 2.6 (kakai tangata 'e 436). Ko e ola 'eni mei he ngaahi me'a kehekehe kau ai 'a e hikihiki 'a e tupu 'i he nō', tō lalo faka'ekonōmika fakamamani lahi'.

'I he GPA ko 'eni', 'oku hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ki hono tokangaekina 'a e tupu faka'ekonōmika 'o e fonua' ke tokoni'i 'a e paotoloaki 'a e fakalalaka' ke fakalekesi e mo'ui' ki he Tonga kotoa. 'Oku hā atu 'i lalo 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' ke ne fakalalaka'i 'a e tu'uloa' hili ia 'a e ta'u 'e taha (1) mo e konga, 'o e fakaakeake mei he fakatamaki peaukula' mo e pā 'a e mo'ungaafi'.

a). Sekitoa Toutai

'Oku hā atu 'i lalo 'a e ngaahi polokalama na'e a'usia 'e he Potungāue Toutai' mo e ngaahi kupu fekau'aki' 'i he fuofua mahina ono 'o e ta'u fakapa'anga 2024:

- **Fakamā'opo'opo mo Lau 'o e me'a mo'ui kotoa 'i 'Oseni' (TNFC):** Fuofua talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau'aki 'oku nau ngāue fakapatonu ki he TNFC, na'e fakahoko ia 'i Sanuali' 'o e ta'u ni'. 'Oku hokohoko atu 'a hono talanoa'i 'a e ngaahi fehu'i' kimu'a pea toki fakahoko 'a e Tohi Kakai'.
- **Polōseki Halafononga ki he Tu'uloa 'o 'Oseni' (PSOP)** 'oku fakahoko lelei 'aupito 'a e ngāue ko 'eni' pea kuo lahi 'a e ngaahi fiema'u kuo 'osi a'usia' mei he 'a'ahi fakamuimui'.
  - Ko e tu'unga kuo a'u mai 'a e ngāue ki he 'aho ni' i). ko e founa fakatau 'o e ngaahi vaka 'e 32 'o e 'elia pule'i makehe' (SMA) mo e vaka 'e 3 'oku muimui ki he tu'utu'uni' (compliance) (iii) kuo foaki mo fakahoko 'a e aleapau ki hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi ngāue'; (iv) fokotu'utu'u mo e aleapau langa ki he Senitā 'i Sopu' (hatchery mo e

³¹ GPA 7 revisions was approved by Cabinet in 2023

Mariculture); (v) kuo ma'u 'a e lipooti faka'osi ki he Palani Ako Langa Lalahi 'o e Toutai' pea (vi) 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ki tu'a' 'oku fakahoko 'i he kelekele' kau ai 'a e ngaahi ngāue 'oku vakai'i mo fakalahi', polokalama lesisita ki he vaka', vakai'i 'o e savea mo e founa fakatau 'o e ngaahi koloa mata'itofe' faama'i mo e vaka 'e 3 'oku muimui ki he tu'utu'uni' 'e 'ave ia 'i Sune 2024, fakalahi ki he 'ofisi' mo e feitu'u 'o e Mata'itofe Vava'u'.

- Ngāue Langa Lalahi': Tau'anga vaka 'iote' 'e 3, fakalahi ki he 'ofisi' mo e feitu'u 'o e Mata'itofe Vava'u'.
  - Ko e alepau 'a e Kautaha D&S, ITS na'e 'osi fakamo'oni 'i 'Okatopa 2023
  - Lipooti Felotoi mo e 'uluaki fokotu'utu'u ki he ngāue' ke kakato ki he faka'osinga 'o Novema'
  - Fiema'u ke fakahoko ha ngāue ki he tau'anga vaka 'iote' 'i Fepueli-Ma'asi 2024
- Poe Tauhele Ika 'e 39 (FADs) kuo faka'aonga'i' (10 Tongatapu', 8 Vava'u', 2 Niuatoputapu', 3 Niuafou'ou', 3 Ha'apai' mo e 14 'Eua')
- Toe 'a e Poe Tauhele Ika 'e 22 ke faka'aonga'i' (5 Tongatapu', 7 'Eua', 5 Haapai' mo e 5 Vava'u')
- Ko e Sekitōa Toutai' na'a nau ma'u ha tokoni fakapa'anga mei he polokalama **Fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e Pisinisi Taautaha'** (PPP) na'e vahe'i 'i he Potungāue Pa'anga'. Ko e pa'anga tokoni ko 'eni' na'e fakataumu'a ke tokoni'i 'a e māketi ika 'i Vava'u' 'i hono fakatau 'o e misini tā poloka, 'aisi fakamokomoko, fakalelei' 'o e fale fakatau'anga ika Tu'imatamoana', mounu ika, mo fakatau ha kula fo'ou mo ha naunau ki Tu'imatamoana. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga TOP\$268,000 kuo tali ke fakaivia 'a e Sekitōa Toutai'.

e). Sekitōa Ngoue'

'Oku hā atu 'i lalo 'a e lekooti 'o e tu'unga 'o e ngaahi polokalama na'e a'usia 'e he Potungāue Ngoue' mo e kupu fekau'aki' 'i he fuofua mahina ono 'o e ta'u fakapa'anga 2024:

- Na'e ma'u 'e he kau ngoue' mo e kau hū atu 'o e ngoue' ki tu'apule'anga' ha tokoni fakapa'anga mei he polokalama PPP 'oku fakahoko fatongia 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga'. Ko e tokoni ko 'eni' ke ne fakaivia 'a e Sekitōa Ngoue'.
- Polōseki ki hono Ngāue'i 'o e Ngaahi Ngoue 'oku toe Tānaki e Mahu'inga' ki he tupu Faka'ekonōmika'
- **Savea ki hono Lau mo Fakamā'opo'opo Fakafonua 'o e Ngoue' (TNAC):** Fuofua talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau'aki' 'oku nau ngāue fakapatonu ki he TNAC na'e fakahoko 'i Sanuali 'o e ta'u ni'. Ko e taumu'a 'o e savea TNAC ko e fekumi holo ki ha ngaahi tafa'aki kehekehe, kau ai 'a e lahi 'o e ngoue 'oku ngoue'i', lahi 'o e fonua, kuo faka'aonga'i' 'o e ngaahi konga kelekele', ngaahi feitu'u 'oku ta'aki', ngaahi founa ngoue'i', ngaahi fakamatala fakasitititika 'o e fanga monumanu', labor dynamics, mo e ngaahi me'a mahu'inga kehe 'o e ngoue'.

f). Sekitōa Takimamata:

'Oku hā atu 'i lalo 'a e lekooti 'o e tu'unga 'o e ngaahi polokalama na'e 'ausia 'e he Potungāue Takimamata' 'i he fuofua mahina ono 'o e ta'u fakapa'anga 2024:

- Na'e fakamu'omu'a 'e he Potungāue Takimamata' 'a e felotoi ki hono **Sivi'i mo Fokotu'u 'a e Ngaahi Maaka ki he Tu'unga 'o e Takimamata' 'i Tonga'** 'i he mahina 'e ono kuo'osi' ke fakapapau'i 'oku a'usia 'e he ngaahi fale nofo totongi fakatakimamata 'a Tonga' 'a e tu'unga fakafeitu'u mo fakatu'apule'anga' pea kau heni mo e ngaahi ako ki he ngaahi hōtele', mōtele' mo e fale takimamata' (resorts).
- Ko e **"Ha'amo 2 Ke Langa 'A Tonga"** ko e fale lahi fo'ou 'oku langa 'i he kelekele fakatu'i 'i "Polata'ane", Ko e taumu'a 'o e fale lahi fo'ou ko 'eni' ko ha fale nofo totongi 'o e kakai 'oku toe mahui'nga ange' (VVIPs). Ko e fa'unga 'o e fale' 'oku 'kau ai 'a e Senitā Konifelenisi', Loki talitali kakai', Falekai' mo e loki 'e 58, feitu'u kaukautahi' mo e fale fakafeohi'. 'Oku amanaki ke kakato 'a e ngāue' ki Sune 'o e ta'u' ni

- Na'e fakaivia'e he kau folau 'eve'eva ki he mamata tofua'a' 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue' 'o tautefito ki hono fakafo'ou 'enau laiseni' (26 kau ngāue 'i Vava'u', 4 'i Tongatapu', 2, 'i 'Eua' mo e 9 'i Ha'apai');
  - To e lelelange hono ngāue'i 'o e **Polokalama Tauhi 'a Tonga Ke Faka'ofu'ofa'** 'i hono fakalelei'i 'a e Matātahi 'o Nuku'alofa' mei Sopu ki Pātangata', hiko e veve' mo tokanga'i ke ma'a 'a e ngaahi Mātanga' Ngaahi Feitu'u Folau'eve'eva', Ngaahi Fale Fakapule'anga' kau ai 'a e hake'anga 'o Kapiteni Kuki', Pupu'apuhi 'i Houma', Ngaahi Fale Tonga 'i he matātahi' pea mo e Paaka Popua', Polokalama tō 'o e Māvaetangi' 'i he ve'ehala ki Mala'e Vakapuna Fakavaha'a pule'anga' pea mo e Uafu Vuna'.kau 'i he polokalama tō 'akau 'oku tataki 'e he Potungāue MEIDECC pea mo hono faka'ai'ai 'o e NO Pelesitiki Kemipeini tu'o taha 'i he Tokonaki kotoa'.
- To e fakalahi 'a e ngaahi ngāue fakatakimamata' mei he ngaahi **Pisinisi Iiki'** . Vaka Meili 'e 3 'oku kau atu ki he Komiti Ngāue' pea na'e fuofua folau 'eve'eva ki he 2024 ki he (Motu ko Uoleva, Ha'apai)'o hoko ko ha feitu'u ki he vaka meili 'e 2 'o e ngaahi vaka meili 'e 1 mei he ta'u kuohili', ko e fononga 'a e vaka meili ko Kapiteni Kuki ki Tonga' ke kamata fakatau atu ha ngaahi kofukofu ki he Tonga Island Excursions ki he 2024;
- Na'e toe ma'u foki 'e he Sekitoa Takimamata' ha pa'anga mei he polokalama PPP na'e vahe'i 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga'. Na'e tokoni 'a e pa'anga ko 'eni' ke fakaivia'a e ngaahi pisinisi ngāue fakamea'a angamaheni' 'o fakafuofua ki he pa'anga 'e TOP\$1.1 m ki he sekitoa ko 'eni'.
- 'Oku hiki hake 'a e lahi 'o e ngaahi **Vaka Meili'** 'oku nau tu'uta mai ki hotau kongatahi' 'a ia 'oku tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua'. Ko e vaka meili fakakātoa 'e 2 na'e tu'uta mai 'i Siulai ki Tisema ki Tongatapu' kau ai 'a Vava'u' mo Ha'apai'. 'Oku kei hokohoko atu pē hono tu'uaki 'e he Potungāue Takimamata' 'ki he ngaahi vaka meili' 'i he fakamāketi', ako' mo e ngaahi fakataha' hangē ko e vaka meili 'i Papeete', Tahiti', fakataha ki he fakahinohino ki he takimamata' Tongatapu Pool 2 mo e 7 ngaahi fakataha 'a e komiti Ngāue' na'e fakahoko mei Siulai-Tisema 2023.
- Na'e foaki 'e he Sauti 'Alepea' ha tokoni fakapa'anga ke langa ha fale Misiume Fakafonua fo'ou 'i Nuku'alofa' 'a ia 'oku 'amanaki ke fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga ka hook, 2025. 'Oku fengāue'aki heni 'a e Potungāue Takimamata' mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi'.

h). Sekitoa Pisinisi mo e Fefakatau'aki':

- Fakaivia mo hono tokonia 'a e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi' 'i he **Polokalama Sevesi Tukuhau Heilala'** 'o fakafou 'i he fakamo'oni MOU 'i he fengāue'aki 'a e Potungāue MORC mo e MTED.
- Na'e toe ma'u foki 'e he Sekitoa Pisinisi' ha tokoni fakapa'anga mei he polokalama PPP, 'a ia fakahoko fatongia 'i he Potungāue Pa'anga'. Na'e ma'u 'e ha ngaahi pisinisi 'e ni'ihi' ha pa'anga ki he me'angāue' (mitia', misini mamafa', polokalama fakakomipiuta' mo e me'a ngaohi'anga kava'). 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e TOP\$459k na'e tali 'i Novema 2023 ki ha pisinisi 'e ono 'i Tongatapu;
- Kuo kau atu 'a Tonga ki he tu'utu'uni ngāue' ki he fe'au'auhi 'a e ngaahi pisinisi' mo e konisiuma' mo e kau faitu'utu'uni faka'ekonōmika mei he ngaahi feitu'u kehekehe 'o e Pasifiki' ke vahevahe 'a e potō'i 'ilo', ngaahi founa fakatotolo', mo e mafai lelei taha' 'i ha polokalama fo'ou ne toki fokotu'u 'oku 'amanaki ke ui ko e Pacific Island Network of Competition Consumer and Economic Regulators pē PINCCER. Kuo fa'ufa'u 'e he Potungāue MTED ha **Tu'utu'uni ki he Konisiuma' mo e Fe'au'auhi 'a e Ngaahi Pisinisi'** pea 'oku nau lolotonga ngāue ki hono toe vakai'i 'o e ngāue malu'i lolotonga ki he konisiuma'. Kuo toe fakahoko foki 'e Tonga' 'a hono fakaivia 'o e Mape ke Sivi'i e tu'unga totonu 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni'.
- 'Oku kei hokohoko atu pe hono tataki'e he Potungāue MTED 'a e polokalama Fefakatau'aki Fakata'u ko e taha ia 'o e ngaahi polokalama na'e a'usia lelei 'i he Potungāue' na'a ne

fakaiviva 'a e sekitoa taautaha' 'o fakafou 'i hono faka'ali'ali 'enau ngaahi koloa fakaloto fonua', fakahoko ha fe'auhi mo fakamāketi 'enau koloa' ki he kakai' mo tu'apule'anga'.

- Ko hono fakalelei'i 'o e māketi fea 'i Tofoa' ko e polōseki 'a e Kautaha Māketi 'a Tonga' na'e fe'unga mo e pa'anga 'e TOP\$150,000. 'I he taumu'a ko ia ke hoko ko e maketi Talamahu' 'i he 'aho kotoa pē, ko e polōseki ta'u 4 ko 'eni' na'e kamata 'i 'Okatopa 2023 pea 'oku 'amanaki ke faka'osi 'i he 2027.
- **Polokalama Fefakatau'aki Tokoni Fakalotofonua 'a Tonga'**: Na'e hokohoko atu pē 'a hono fakahoko 'e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalaka Faka'ekonōmika' 'a e polokalama ni 'i ha meimei ta'u 'e 5 mo e ngaahi pisinisi 'e 75 na'a nau ma'u 'a e tokoni ko 'eni' talu mei he kamata'anga 'o e polokalama'. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono fakataumu'a 'o e tokoni ko 'eni' ke fakaiviva 'a e sekitoa taautaha fakalotofonua' ka 'oku ne fakasi'isi'i foki hono hūmai 'o e ngaahi koloa mei tu'apule'anga' pea mo tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua'.

Polōseki ki hono Tokangaekina ke Tu'uloa 'etau Ngaahi Konga Tah:

Ko e polōseki ko eni 'oku lolotonga lele 'o fakatefito ke fakalalaka 'a hono pule'i lelei 'o e ngaahi potu tahi malu'i makehe 'i Tonga ni. 'Oku fe'unga fakakātoa pea mo e vaka 'e 32 ke faifatongia ki he ngaahi potutahi malu'i makehe' pea 'oku fakafuofua 'e a'utaki mai ki Tonga ni 'i Fepueli pea mo 'Epeleli 'o e 2024 kae fakafuofua ki Sune 2024 'e toki kakato ki ai toenga vaka 'e 3 ki he ngāue ni. 'Oku 'iai foki pea mo e kau ngāue fo'ou 'e toko 12 ne kamata he ta'u fakapa'anga lolotonga' ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e ngaahi tu'utu'uni 'i he polokalama SMA.

Fakalalaka Faka'ekonōmika 'i he Potungāue Ngoue, Me'akai mo e vao 'akau pea mo e Toutai

'Oku kau ki heni 'a e ngaahi polokalama tokoni kehekehe 'o fakataumu'a ke tokonia e ngaahi langa ngāue ki he fakalalaka faka'ekonōmika 'i Tonga ni 'i he malumalu 'o e Potungāue Ngoue, Me'akai pea mo e vao 'akau. Ko e ngaahi ngāue kuo kakato 'a hono fakahoko 'oku kau kiai 'a hono fakatau 'o e ngaahi me'angāue ki he tafa'aki fakame'atokoni 'i he va'a 'oku nau tokangaekina e ngaahi monumanu mo'ui. 'Ikai ke ngata pē ai ka 'oku 'iai pea mo e tokoni ki he Potungāue Toutai 'o fakatautu ki he Palani ngāue 'i he Sekitoa Toutai 'a Tonga. Ko e taha 'o e ngaahi polōseki 'oku lolotonga lele' 'oku kau kiai 'a hono huufi 'o e polokalama ngāue fo'ou 'e 2 ki hono lesisita 'o e ngaahi vaka' pea mo e me'afua ki he taulanga' 'a ia 'oku 'iloa ko e e-PSM. 'E tokoni foki 'a e polokalama ni ki he Potungāue 'i hono tokangaekina mo hono tānaki ha ngaahi fakamatala 'i he tafa'aki ko eni'.

Polōseki ki he Takimamata mo e Ngaahi fale nofo totongi

Ko e polōseki ko eni 'oku fokotu'u 'o fakataumu'a ke fakamālohia e Sekitoa taautaha' 'o fakafou 'i he polokalama fengāue'aki fakatupu pa'anga 'a e Pule'anga' mo e sekitoa taautaha (PPP). 'Oku fokotu'utu'u 'a e ngāue ni 'o fakatautu ki he polokalama 'o e HTHH ke fakaakeake 'a e takimamata'. 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ko eni ke pukepuke 'a e vā fengāue'aki pea mo e ngaahi va'a ngāue takimamata' pea mo e komiuniti' 'o ngāue fakatautu ki hano fokotu'u ha ngaahi fale tali fononga, loki taautaha 'e 200 ma'ae kau folau mai ki Tonga (malava kene matu'uaki ha saikolone kalasi 5). Ko e polōseki ko eni 'oku lolotonga fakahoko 'a hono fokotu'utu'u ke kamata'aki ha fale 'e 60 pea ke hoko atu ngāue ki hono fokotu'u 'a ia ko e fale nofo'anga fakatakimamata 'e 17 ki Ha'atafu, fale 'e 18 ki 'Atatā, 15 ki Kanokupolu, 3 ki Fu'amotu pea mo e fale 'e 7 'i 'Eua.

Polōseki tokoni ki he masiva pea mo e Polōseki tokoni koloa

Ko e polōseki tokoni ki he kakai masiva' 'oku ma'u faingamalie ai ke tokonia 'a e komiuniti' 'oku toe fiema'u Vivili ange' 'o fakatefito 'i hono fakalelei'i mo hono tokangaekina e ma'a' mo e mo'ui lelei, tu'unga mo'ui 'o e kakai' pea mo e Ako' kae'uma'ā 'a hono fakalelei'i e ma'u'anga vai ke ma'a mo malu. 'Oku fokotu'utu'u 'a e ngāue ni ke a'usia e taumu'a ngāue 'o e palani fakafonua 'a Tonga ki he

fakalalakalaka' 'o kau kiai pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a Tonga ki he Ako pea mo e ngaahi tu'utu'uni ki he malu 'o e Me'atokoni'. Ko e polōseki ki hono fakalelei'i Ako lotoloto 'a e Pule'anga' 'i Popua', fakalelei'i ma'u'anga vai 'a Tokomololo pea mo e ma'u'anga vai 'a Navutoka' 'oku lolotonga lele 'i he polokalama tokoni ko eni'.

Ko e polokalama tokoni koloa' 'oku lolotonga hokohoko atu pe 'i hono tokonia e tu'unga faka'ekonōmika' pea mo e fakalalakalaka fakasōsiale 'aki 'a ene poupuu ke holoki tu'unga masivesiva 'i he fonua'. Ko e polōseki ki hono 'omai 'o e ngaahi me'a ngāue ki he Potungāue Ngoue, Me'akai pea mo e Vao'akau' 'i he va'a fekumi pea mo e founa ngāue ki he Ngoue' ne 'osi kakato ngāue ki hono aleapau' 'i he ta'u fakapa'anga 2023. 'Oku kau foki kiai pea mo hono 'omi 'o e me'a ngāue ki hono tokangaekina 'o e fakatamaki 'a ia ne 'osi a'utaki mai 'i 'Okatopa 2023

Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga' fika 8: Ke fakalalakalaka' 'a e tu'unga pea pehē ki he faingamālie ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi koloa lalahi 'a e pule'anga' tautefito ke leleiange 'a e ngaahi hala hola (hala fononga 'i he taimi 'o e ngaahi taimi fakatamaki fakatu'upakē), fefononga'aki 'i tahi' pea mo e 'atā' ke mahino te nau matu'uekina 'a e 'ū pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' pea ke poupuu foki ki he fakalalakalaka fakalukufua'.

'Oku fakamatala' 'i 'e he ngaahi fakamatala ko 'eni' 'a e ngaahi ola mahu'inga 'i he GPA ko 'eni. 'Oku hā atu 'i lalo 'a e ngaahi lavame'a mahu'inga 'o e sekitoa ni:

a). [Ngaahi fakamatala fakamuimuitaha fekau'aki pea mo e Palani Fakafonua ki he 'Inivesimeni 'i he Ngaahi Ngāue Lalahi' \(NIIP 3\) 2030.](#)

i). Ngaahi hala fefononga'aki:

- Ko e polōseki ko 'eni 'oku 'iloa ko e "Tonga Climate Resilience Transport Project (TCRTP) ko ha polōseki 'oku laui miliona hono mahu'inga' pea 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani' (World Bank) pea mo e Pule'anga Tonga'. 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki' ni ke fakalahi 'a e ivi matu'uekina 'o e fonua' ki he feliuliuaki 'o e 'ea', tautautefito ki he sekitoa 'o e fefononga'aki', 'a ia 'oku fu'u mātu'aki mahu'inga 'aupito ki he tu'unga faka'ekonōmika' mo e fakalalakalaka fakasōsiale'. Ko e polōseki' ni na'e kamata 'i he 2019 pea 'oku 'amanaki ke faka'osi ki he 2024; 'a ia 'oku kau ki hono toe fakalelei'i 'o e ngaahi hala pule'anga 'i Vava'u pea mo Tongatapu' (hala Liku, Fua'amotu ki 'Utulau, Fo'ui ki Makapaeo), 'a ia ko e kongia ia 'o e polōseki' ni 'oku kei hokohoko atu'.
- 'Oku fe'unga mo e mita 'e 720 (pe ko e kilomita 'e 2.82 'i he taimi 'oku lau mai ai ki ai 'a e ngaahi hala) hala fakakavakava Fanga'uta', ko e taumu'a' ke fakafehokotaki 'a Vaini pea mo Nuku'alofa. 'Oku 'i ai e kongia mahu'inga lalahi 'e 3 'o e polōseki' ni: ko e kongia 'uluaki 'oku 'i he mahu'inga ko e TOP\$122 m, kongia hono 2 'oku 'i he mahu'inga ko e TOP\$110 m, pea ko e kongia hono 3 'oku 'i he mahu'inga ko e TOP\$102 m. Ko e kongia 'uluaki 'oku te'eki ke fakapapau' 'i enau ngāue ki ai'. Ko e polōseki' ni 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakalaka 'a 'Ēsia' pea 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki ai.

ii). Malini:

- Ngaahi uafu mo e fanga ki'i tau'anga vaka iiki 'o e ngaahi 'otu motu':
  - Na'e kamata 'i Novema 2023 hono fakalelei'i 'o e uafu 'o Niuafou'ou' pea ko e kongia ia 'o e polōseki TCRTP 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani'. 'Oku kau 'i he polōseki' ni 'a e ngaahi 'elia ko 'eni': ko hono fakafonu 'o e tafa'aki fakahahake 'o e uafu', fakafetongi 'a e ngaahi fo'i pousima 'a ia 'oku lolotonga ngāue'aki ko e poutuliki 'i he uafu', fakalelei'i mo tanu 'a e hala' pea mo e uafu', fokotu'u pea mo hono fakanaunau 'o e ongo pou'uhila 'i he uafu' pea mo e hala', ko hono ma'u mai ha va'e'i loli pea mo hono fokotu'u, ngaahi naunau faka'ilonga 'i tahi ke tataki e hū'anga ki he uafu (ngaahi fo'i poe 'oku fakanaunau 'aki ha

maama kamo, maka ke ngāue'aki ki he maama, la'i sola, pea mo e ngaahi fo'i taula ngaahi 'aki e maka'). 'Oku fakafuofua 'a e fakamole ki he polōseki ni' pea mo e pa'anga 'e TOP\$2.1 m.

o Ngaahi polōseki 'oku lolotonga palani'i:

- Ko hono to e langa mo e fehikitaki 'o e Taulanga Nāfanua' 'oku lolotonga fakahoko 'a e kongā 'uluaki' 'a ia ko hono palani'i mo hono fa'u 'o e aleapau ki he ngāue 'a ia ko e kongā mo ia 'o e polokalama TC RTP. 'Oku fakafuofua 'a e polōseki ko 'eni' ki he pa'anga 'e TOP\$26 m. 'I he taimi tatau, 'oku lolotonga fakahoko 'a e alea fekau'aki pea mo e polōseki halafakakavakava 'Ohonua', pea mo e patiseti 'oku fakafuofua ki he pa'anga TOP\$16 m.
- Fanga ki'i tau'anga vaka iiki ki he ngaahi 'otu motu 'i tahi'. 'Oku tokanga'i 'a e polōseki ko 'eni' 'e he Ma'u Mafai 'o e Poate Taulanga' (PAT), 'a ia 'oku nau lolotonga tā 'a e palani ki he fanga ki'i tau'anga vaka iiki ki he ngaahi 'otu motu 'i tahi' 'o kau ai 'a Nomuka, Ha'ano, 'Uiha, pea mo Ovaka. 'Oku fe'unga mo e pa'anga US\$94 m 'a e fakamole fakakātoa 'o e ngaahi polōseki ko 'eni' pea 'e fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia ADB.
- Fakalelei ki he taulanga':
- Polōseki 'oku fakapa'anga pē 'e he Mafai ki he Poate Taulanga':
  - Ko e polōseki ki hono fehikitaki 'a e fale le'o ki he hu'anga ko ia ki he Uafu Kuini Salote', na'e fakapa'anga pē 'e he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga' (PAT) 'a ia na'e fakakato 'i Siulai 2023. Ko e taumu'a 'o e polōseki' ni ke fenāpasi mo e polōseki 'a e PANGIKĒ FAKALAKALAKA 'A 'ESIA 'oku fekau'aki pea mo hono fakalelei'i 'o e taulanga Uafu Kuini Salote', pea pehē ki hono fakatupulekina 'a e malu mo e fakahokofatongia ki he ngaahi uta' ke feau 'a e fiema'u fakavaha'apule'anga'. Ko e polōseki' ni 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e TOP\$40,000 'a e fakamole ki ai.
  - Ko e polōseki 'a e Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga' (PAT) na'e 'iloa ko e TTIVDW (kaka'anga) na'e kakato ia 'i Siulai 2023. Ko e polōseki ko 'eni' 'oku' ne lava ai ke feau 'a e ngaahi ngāue kotoa pē 'i he taulanga' 'o kau ai 'a e kalasi kehekehe 'o e vaka lalahi 'i he fonua' ni pea mei he 'Onemato' ki he 'Otuanga'ofa'. Ko e polōseki ko 'eni' na'e fe'unga mo e patiseti fakakātoa 'e TOP\$200,000 pea na'e fakapa'anga kotoa pē pea mei' he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga 'a Tonga.
- 'I he Sepitema 2023, na'e fakakato ai 'e he Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga' ha polōseki ki hono to e fakalelei'i 'o e ngaahi me'a ngāue fakakomipiuta', na'e fe'unga mo e pa'anga 'e TOP\$561,648 fakakātoa 'a e fakamole ki ai'. Ko e polōseki ko 'eni' na'e kamata'i ke solova 'a e ngaahi matavaivai pea mo e ngaahi palopalema 'e ma'u lolotonga 'a hono toe vakai'i 'a e me'a ngāue fakakomipiuta 'a e Ma'u Mafai ki he Ngaahi Taulanga'. Ko hono fakahoko 'a e polōseki ni na'e tokanga'i ia 'e he kautaha Nu'usila ko e "Server Works".
- Ko e polokalama fakalelei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa' ko ha ng'ue ia 'oku fakapa'anga 'e he polōseki 'a e ADB 'aki 'a e \$55 m, 'i he fengāue'aki mo e Pule'anga 'Aositelēlia na'a ne foaki 'a e \$20 m mo e Pule'anga 'o Tonga' na'a ne 'omi 'a e \$8.5 m. Ko e fakakātoa 'o e ngaahi fakamole ki he ngāue' ko e US\$83.5 m. 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue ni ke fakalalakaka'i mo fakalahi 'a e Uafu Kuini Salote' ke lava 'o ngāue'aki 'e he ngaahi vaka uta koloa lalahiange 'oku 'a'ahi ki he Taulanga Nuku'alofa'. Ko e kautaha 'oku nau ma'u 'a e aleapau' ke fakahoko 'a e ngāue ni ko e McConnell Dowell mei Nu'usila 'a ia 'oku 'amanaki ke kakato 'a e ngāue' 'i he vaha'a 'o 'Epeleli mo 'Aokosi 2025.
- Ko hono fakatau 'o e vaka taki' na'e fe'unga mo e pa'anga 'e US\$10 m, 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ko ia' 'o fakafuofua 'e kakato ki Siulai 2024. 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ni ke fetongi e ongo vaka 'oku lolotonga fakahoko fatongia', 'a ia ko e taha na'e foaki 'e Siapani

'i he 1994 pea ko e ta'u 'eni 'e 27 'ene fakahoko fatongia'. Ko e vaka fo'ou ko 'eni' 'e mahu'inga 'aupito ke ne feau 'a e fiema'u 'a e ngaahi vaka uta koloa 'oku toe lalahiange honau mamafa'. 'Oku hokohoko atu 'a e ngaahi alea mo e kau fa'u vaka' ke ma'u ha vaka.

iii). Fefolau'aki Vakapuna:

- Lava lelei hono fakakakato 'a hono toe tanu fo'ou 'a e to'anga vakapuna', feitu'u 'oku tau ai 'a e vakapuna', faka'ilonga ki he tau'anga vakapuna ki he mala'evakapuna 'a Ha'apai'. Ko e polōseki ni na'e pa'anga 'e US\$9 m hono fakamole' 'a ia na'e tokanga'i 'e he kautaha Tonga Airport, ka e fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani'.
  - 'Oku fiema'u ke tokanga'i ma'u pē 'a e to'anga vakapuna 'i he mala'e vakapuna 'a 'Eua' pea mo toe tanu ke fakapapau'i 'oku malu mo fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāue faka-vakapuna. 'Oku kau heni hono fakalelei'i 'o e ngaahi maumau', toe fakafo'ou 'o e ngaahi naunau', mo fakapapau'i 'oku talangofua ki he ngaahi tu'unga fakalao'. 'Oku 'amanaki ke kamata 'a e ngāue ni 'i he vaeu'anga 'o e 2024.
  - 'Oku hoko hono fakatau 'o e vakapuna' 'aki 'a e US\$6.25 m 'e he pule'anga Tonga' ko ha 'inivesimeni mahu'inga ke toe fakalelei'iangē 'a e sekitoa ki he fefolau'aki vakapuna 'i he fonua'. Ko e kalasi vakapuna ko eni 'oku 'iloa 'i he'ene ivi malava ke ne ngāue 'i he ngaahi 'ataakai faingata'a, 'o fe'unga tonu ia ke ne fakahoko fatongia ki he ngaahi 'otu motu 'o Tonga ni.

iv). Fakalalaka ki he ngaahi ngāue lalahi makehe 'a e fonua.

- Ko e taumu'a 'o e "Palani Mape Halafononga ki he Ma'u'anga Ivi (TERM Plus) 2021 - 2025 ke tataki hono 'omai 'o e ma'u'anga ivi' pea mo hono faka'aonga'i', fakalahi e ma'u'anga ivi' ke fakatupu 'a e ma'u'anga ivi 'oku fo'ou; holoki hono ngāue'aki 'o e lolo' 'i he sekitoa fefononga'aki' pea mo fakalalaka'i 'a e tu'utu'uni pea mo e 'ātakai fakalao ke tokoni'i 'a e ngaahi taumu'a fakafonua ki he ma'u'anga ivi'. Ko e ngaahi ola 'eni kuo a'usia 'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e lipooti ni:
  - A'usia fakamāmani lahi 'a e tāketi ki he toko lahi 'oku nau ma'u 'a e faingāmalie ke ngāue'aki 'a e 'uhila' 'a ia na'e pēseti 'e 99 'o kinautolu 'oku ma'u 'uhila' - na'e ma'u 'eni 'i Sepitema 2023 'i he taimi na'e kamata ai 'a e polōseki OIREP 'i he Ongo Niua'.
  - pēseti 'e 6.66 'i he 2023 'a e mole ki hono fe'ave'aki' pea mo hono tufaki'.
  - ko e tokoni pea mei he ma'u'anga ivi fo'ou' na'e a'u ki he pēseti 'e 27.1.
  - kau atu 'a e sekitoa taautaha' ki hono tufaki 'o e ma'u'anga ivi 'i ha 'inivesimeni ki hono: fakafehokotaki 'a e Sunegise Sola IPP: 6 MW solar PV ki he Tongatapu Grid 'a ia na'e kakato pea na'e huufi 'i Tisema 2022; fakafehokotaki 'a e Zhuhai Singyes Green Building Technology IPP, 2 MW solar PV ki he Tongatapu Grid, na'e huufi 'i 'Okatopa 2017; 'oku kei hokohoko atu 'a e alea ki he IPP ki he 20 MW/24 MWp sola PV pea mo e 20 MW/50 MWh BESS.
- 'Oku tataki 'e he MLNR 'a e polōseki 'oku 'iloa ko e "Integrated Urban Resilient Sector Project", 'a ia na'e kamata 'i he 2019. 'Oku hokoho atu 'a e polōseki ni mo e taumu'a ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'o e nofo 'i Nuku'alofa', fakalalaka 'a e ivi matu'uekina ki he nunu'a 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo e feliuliuaki 'a e 'ea'. Ko e patiseti fakakātoa 'e US\$21.3 m, 'a ia na'e fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalaka 'a 'Ēsia' ka ko 'enau ADF, pea mo e Pule'anga Tonga', 'a ia 'oku tāketi ke fakakakato 'i Ma'asi 2026. Na'e foaki 'e he Pangikē Fakalalaka 'A 'Esia' 'a e pēseti 'e 85.7 (US\$18.3 m), kae 'omi 'e he Pule'anga Tonga' 'a e toenga' ko e pēseti 'e 14.3 (US\$3 m).
- Ko e polōseki NNUP 5, 'oku kau mai ki ai 'a e ngaahi feitu'u 'o Puke, Hofoa, Sia'atoutai, pea mo Sopu 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki ai pea 'oku 'amanaki ke fakakakato ki he faka'osinga 'o e 2024. Ko e polōseki ni na'e fe'unga mo e NZD\$9.2 m na'e fakapa'anga 'e he ADB 'i he malumalu 'o e PREIF pea 'oku fakahoko 'a e ngāue' 'e he Kautaha 'Uhila' 'a Tonga.

e). Ko e tu'unga 'o e polōseki tokoni ki he fakaakeake mei he pā 'a e mo'ungaafi' (HTHH) pea mo e peau kula'

- 'I he Kulupu 1 'o e NIIP 3, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue polōseki 'e 5 'oku felāve'i hangatonu pea mo e pā 'a e mo'ungaafi HTHH. Ko e fakaikiiki ki he ngāue ki he polōseki ni 'oku 'asi 'i he GPA 'oku nau felāve'i tonu - vakai ki he GPA 1 pea mo e 6 ki he fakaikiiki'.

f). Non-Project Grant Aid (NPGA)

- 'Oku fakapa'anga 'e he NPGA 'a e Pule'anga Siapani' 'a e polōseki ko ia 'oku 'iloa ko e "Waste Segregation & Recycling & Scrap Vehicle Recycling Service Project". 'Oku tokanga'i 'e he WAL kae fakahoko 'e he MLNR 'a e ngāue'. Ko e ngaahi taumu'a ngāue 'a e polōseki ni ko hono fakahoko 'a hono toe ngāue'aki 'o ha fa'ahinga me'a 'o kau ai 'a Tonga ni pea mo e 'otu motu ki tahi', tu'uaki'i 'a e ngaahi ngāue ki hono faka'aonga'i, tauhi 'o e ngaahi misini ki hono faka'aonga'i, ko e fakahoko 'o e ngāue ki hono ngaohi 'a e ngaahi naunau 'oku toe faka'aonga'i, pea mo hono ako'i 'a e kakai'. Na'e kamata 'i he 2023, ko e polōseki ko 'eni' kuo a'u ki he pa'aga fakakātoa 'e US\$4 m pea 'oku lolotonga hokohoko atu pē.

Tonga Climate Resilience Transport Sector (TCRTP)

'Oku fakataumu'a e polōseki ni ke fakalalakala 'a e matu'uekina 'o e 'ea' 'i he sekitoa fefononga'aki 'a Tonga' 'aki hono fakalelei'i 'a e ngaahi hala'. 'Oku fakafuofua kuo kakato 'a e pēseti 'e 65 'i he TCRTP I ki he Hala Liku 'o Tongatapu' (Konga 1) 'a ia ko e kilomita ia 'e 4.8 km, ko e pēseti 'e 38 kuo kakato ki he Hala Loto' (konga 3), pea pēseti 'e 5 ki he Hala Loto (konga 2) pea ko e kilomita ia 'e 3.6 km. Ko e ngaahi konga kehe 'o e ngāue ni 'i he tukui motu' 'oku kau ai 'a 'Eua' 'a ia kuo mei kakato 'o hangē ko e taimi na'e palani ke 'osi ki Sune 2024, 'oku fe'unga ia mo e kilomita 'e 6.3 km, kae pehē foki ki he Hala Vava'u 'oku fe'unga mo e 8.6 km 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ia ko ia'. Tānaki atu ki ai, ko e konga hono 2 'o e TCRTP 'e fakalelei ai 'a e hala mei Hoi ki Kolonga 'i he 6.3km. 'Oku lolotonga lele 'a e ngāue ko ia' pea kuo a'u ki he pēseti 'e 5 'a e tu'unga 'o e ngāue ni pea mo e 'amanaki 'e kakato ki Sanuali 2025.

Fale Fo'ou ki he Fale Alea.

Ko e Fale fo'ou ko 'eni ma'a e Fale Alea' 'oku fakataumu'a ke malu mo ngāue lelei pea mo lava 'o matu'uaki 'a e 'ātakai feliuliaki 'o e 'ea', ke malava 'o fakahoko lelei 'e he Fale Alea 'o Tonga' 'a honau fatongia'. 'I he taimi ni, kuo fakapapau'i 'a e feitu'u ke fakahoko ai 'a e polōseki ni pea kuo nga'unu ki hono fakalelei'i 'o e mape 'o e feitu'u ke langa ai 'a Talangaholo.

Polōseki ki hono fakalelei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa.

'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ni ke liliu mo fakalelei'i 'a e Uafu Kuni Salote 'i Nuku'alofa', kau ai 'a e uafu fakavaha'a pule'anga ki he uta pea mo e ngāue lalahi'. Ko e ngāue ki he uafu' kuo a'u 'eni ki he pēseti 'e 40 kuo kakato 'o kau ai 'a e lava lelei 'o e ngāue ki he ngaahi fu'u pou fakataumu'a ke no'o ki ai 'a e vaka 'i he konga kimu'a 'o e 2024. Kuo fakalelei'i ai 'e he polōseki ni 'a e uafu tuku'anga uta 'e 2 'a ia 'oku na fakahoko fatongia ki he ngaahi vaka fakalotofonua', pea mo e holisi sima fo'ou ko ia ne ngaohi kuo kakato ke ne toe fakalahiange 'a ivi matu'uekina 'o e feliuliaki 'o e 'ea' pea mo e ngaahi peau ki he uafu', pea ne to e fakalelei'i mo fokotu'utu'u fo'ou e feitu'u tuku'anga koniteina'.

Hala fakakavakava Fanga'uta

'Oku kau foki mape ki he hala fakakavakava Fanga'uta' ngaahi ngāue mahu'inga taha 'a e Pule'anga' 'i he malumalu 'o e NIIP pea 'oku fakataumu'a ke to e falala'angaange, malu mo lava 'o feau e ngaahi fakamole ki he sevesi fefononga'aki'. 'Oku lolotonga 'i he tu'unga fakalalakala pe 'a e polōseki ni pea kuo lava atu hono tā 'o e mape' pea 'oku hanganaki atu 'a e Pule'anga' ki he ngaahi tafa'aki ke toe fakalahi atu ki ai 'a e ngāue'.

Ngaahi tau'anga vaka iiki pea mo e monomono ki he hala'.

Ko hono langa ko ia 'o e fanga ki'i tau'anga vaka iiki 'i he ngaahi 'otu motu' 'oku felāve'i ia mo e ngaahi ngāue mahu'inga 'a e NIIP' pea taumu'a ke a'usia 'a e fefolau'aki 'oku ma'ama'a ange 'o tatau pē fakalotofonua mo fakavaha'a pule'anga 'i he sekitoa malini'. 'Oku tokanga 'a e polōseki ni ki hono fakalelei'i 'a e fefolau'aki 'i he vaha'a 'o Tongatapu pea mo e ngaahi 'otu motu'. Na'e ngāue leva 'a e Pule'anga' ki he ngaahi tau'anga vaka iiki 'e 11 ki he ngaahi 'otu motu' - 'a ia ko e 6 ma'a Vava'u pea 5 ma'a Ha'apai. Ko e polōseki ni 'oku nga'unu pē kimu'a 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' 'a ia 'oku lolotonga fakahoko hono langa 'o e tau'anga vaka iiki ki Nomuka pea mo Faleloa'.

Fakalelei ki he ngaahi fonualoto 'a e Faka-Tu'i.

Ko e polōseki 'oku fakataumu'a ke fakalelei'i 'a e ngaahi feitu'u tukufakaholo fakafonua 'i loto Nuku'alofa 'a ia 'oku kau ai 'a e feitu'u tau'anga me'alele fo'ou, tau'anga pasi, matapā fo'ou mo e hū'anga ki he ngaahi fonualoto faka-Tu'i'. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e langa' 'i hono faka'ata'ata 'a e feitu'u ki he tau'anga me'alele'.

Mala'e vakapuna fakavaha'a pule'anga fo'ou 'i Fua'amotu.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e polōseki ni 'a ia ko e ngāue ki hono tā 'o e mape', pea mo e fiema'u ke toe fakapapau'i 'a e hiki 'o e tafa'aki VVIP' kae lava ke hao mai 'a hono fakalahi 'o e tafa'aki ki he talitali'anga 'o e kau folau te nau mavahe atu. Ko e ngāue ni 'oku 'amanaki ke toki kamata 'i he 2025.

Fale Sipoti 'a THS.

Na'e fa'u 'a e fale sipoti 'a THS' ke ne 'omi ha 'ātakai malu, fakahoko fatongia lelei pea mo matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' pea mo fakafaingofua'i 'a e teuteu sipoti mo e fakamālohisino sipoti 'a e ngaahi 'apiako' mo e to'utupu 'o Tonga'. 'I he 'aho ni, 'oku fakafuofua ko e pēseti 'e 80 kuo kakato 'a ia 'oku kau ai hono langa 'o e fetu'u fai'anga sipoti 'i he loto fale', ko ha mala'e 'akapulu 'oku a'u ki he tu'unga fakavaha'a pule'anga, ko e mala'e netipolo mo e tenisi 'a ia 'oku 'amanaki ke kakato ki 'Akosi 2024.

Misiume Fakafonua 'o Tonga'

'Oku lolotonga hoko atu 'a hono tā 'o e mape 'o e Misiume fakafonua' pea 'oku 'amanaki ke kamata 'a e langa' 'i he ta'u fakapa'anga 2025. Ko e polōseki ko 'eni' 'e tokoni ki hono 'ilo'i, tauhi pea mo hono tu'uaki atu 'a e ngaahi tukufakaholo fakafonua' mo fakanatula mo e ngaahi koloa 'a e Tonga'.

Polōseki ki hono to e langa fo'ou 'o e hala fakakavakava ki he uafu 'Eua.

Ko hono langa 'o e hala fakakavakava 'o 'Eua' ko e kongia ia 'o e ngāue 'a e Pule'anga' hili 'a e pā 'a e mo'unga afi HTHH. A'u ki he 'aho ni, 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono fakahoko 'o e ngāue pea mo e ngaahi kongokonga 'o e hala fakakavakava' 'e fakafolau mai ia 'i he faka'osinga 'o e 2024.

'Ulu'i 'ofisi 'o e TFES

Ko e polōseki ni 'oku lolotonga 'i he tu'unga ko hono fokotu'utu'u neongo 'a e fiema'u ke poupu'i 'a e ngāue ki he Va'a Tamate Afi 'a Tonga' pea mo 'ene ngaahi ngāue. Ko e ngaahi ngāue ni 'oku 'amanaki ke kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2025.

Kaveinga Lalahi 'a e Pule'anga' fika 9: Fakaivia ange 'a e vā fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni', hiki'i ange fetokoni'aki fakafeitu'u', fakavaha'a-pule'anga' ke fakaivia e vā fengāue'aki mo e ngaahi hoa 'i he fakalalakaka', sekitoa taautaha', ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga', ki ha founa malu, fakatupu koloa, pea paotoloaki 'a e tupulekina faka'ekonōmika mo fakasōsiale'.

- **Mo'ui Lelei:**

- Na'e fakamo'oni hingoa 'a e talafekau lahi 'a Siaina ki Tonga', Mr. Ruan Dewen pea mo e Ministā Mo'ui 'a Tonga', Hon. Dr. Siale 'Akau'ola, 'i ha founa 'i he vangāue 'a e pule'anga 'o e kakai 'o Siaina' mo e pule'anga Tonga' fekau'aki pea mo hono tuku mai 'o ha timi fakafaito'o Siaina ke ngāue 'i Tonga.
- Na'e fakahoko ha fakataha 'a e Ministā Mo'ui 'a Tonga' pea mo e Ministā Mo'ui 'a Nu'usila' 'i he 'ofisi 'a e Talafekau lahi 'a Nu'usila', 'o fakamamafa 'a e feme'a'aki' 'i he tukupā 'a e ongo fonua' ke toe fakaiviaange 'a e ngaahi ola fakamo'uilelei 'o hona kakai'.

Ngaahi ngāue lalahi':

- Na'e foaki 'e Nu'usila ha pa'anga NZ\$2.4 m ki hono langa 'o e fale tuku'anga faito'o ko 'eni', 'o fakataumu'a ke fakalahi 'a e ngaahi me'a ngāue 'o e mo'uilelei 'a Tonga' pea fakalelei'i 'a e malava ke ma'u ha faito'o mahu'inga. 'E tauhi mo tufaki 'e he fale' ni 'a e naunau faito'o, me'angāue fakafaito'o, mo e ngaahi me'angāue kehe ki he mo'uilelei', 'o fakamamafa'i 'a e vā fengāue'aki mālohi 'i he vaha'a 'o e ongo fonua'.
- 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue ko 'eni', ke fakalahi 'a e ngaahi tokoni ki hono tokanga'i 'o e mo'ui lelei mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui lelei 'a e kau toulekeleka' pea mo honau kau tauhi'.

Ako Ngāue

- 'Oku fakahoko 'e he ongo 'ofisa fakafaito'o mei he Falemahaki Vaiola' ha polokalama ako 'i ha uike 'e 11 'i he va'a ki hono tokangaekina 'a e ngaahi me'angāue makehe fakafaito'o 'i he falemahaki 'o e 'Univesiti Geelong, 'Aositelēlia, 'i he malumalu 'o e tataki 'o e ako'anga ki he natula mahu'inga 'o e mahaki.' (RCPA).

- **Ako :**

- Na'e ma'u 'e he Ako'anga Fakatekinikale 'a 'Ahopanilolo 'i Tonga' ha faleako fo'ou na'e fakapa'anga 'e ha pa'anga US \$72,000 ko ha tokoni pea mei he Pule'anga Siapani' 'i he'enu polokalama tokoni 'oku 'iloa ko e GGP. Na'e fakahoko 'a e ouau hono foaki 'o e loki ako' ni 'e he 'amipasitoa 'a Siapani ki Tonga', 'e Inagaki Hisai. Na'a ne fakahaa'i 'ene 'amanaki 'e 'aonga kiate kinautolu 'a e 'ilo mo e taukaei faka-ngāue ko ia 'oku ma'u 'e he fānau ako', 'o 'ikai ngata pe 'i Tonga' ni ka 'i māmani kātōa. Na'e fakahā 'e Soane Vahe, ko e Talēkita Ako 'a e ngaahi Ako'anga 'a e Katolika', 'a 'ene houna'ia 'i he tokoni' pea ne faka'iloga'i 'a e ola lelei 'e ma'u 'e he fale fo'ou' ni ki he fānau ako'. 'Oku muimui 'a e ngāue' ni 'i he tokoni kimu'a 'a Siapani ki he ako'anga' 'i he 2012 'i he taimi na'a nau tokoni ai 'i hono langa ha fale fō.
- Na'e a'usia 'e he ako lotoloto 'a Popua' ha tupu tokolahi ange 'a e fānau ako kuo lesisita', 'a ia na'e laka hake 'i he liunga ua fakahoa ki he ta'u kuo hili'. 'Oku 'amanaki ke ma'u 'e he ako'anga' ha loki ako fo'ou, 'i he angalelei 'a e Pule'anga Siapani' pea mo 'enu tokoni'.

- **Tokangaekina 'o e fakatamaki:**

- Lolotonga e 'a'ahi mai 'a e Komisoni 'a 'Aositelēlia ki Tonga', na'e fakahoko ai ha fealēlea'aki na'e 'omi ai ha ngaahi hoa ngāue 'i he fakalalakaka' ke alea'i 'a e fakaetamaki' pea mo e ngaahi ngāue ke fakasi'isi'i ai 'a e palopalema 'i he taimi 'oku hoko ai 'a e fakatamaki'. Ke fakaivia 'a e hoa ngāue 'i he ngāue ki hono fakasi'isi'i fakatu'utāmaki 'o e fakatamaki' (DRR), kuo tukupā 'a 'Aositelēlia ha pa'anga AU\$100.0 m ke tokonia 'a e

vāhenga Pasifiki' ki hono tau'i 'a e palopalema 'o e 'ea' 'o fakafounga 'i he Me'angāue ke Matu'uekina 'o e Pasifiki', ko ha me'angāue ki hono fakapa'anga 'a e matu'uekina pea mei he ngaahi fakatamaki' 'oku tataki 'e he Pasifiki'.

- 'I he kau 'a e kau 'ofisa mā'olunga mei he 'Ofisi 'o e Tokangaekina 'o e ngaahi Fakatamaki 'a Tonga' (NDRMO) 'i he fakataha ko 'eni', na'a nau tokoni ai ki ha polokalama fakavahelahi lahi ange na'e fakataumu'a ki he langa, vahevahe 'o e ngaahi founga lelei taha', mo fakaivia ha kaha'u 'oku matu'uaki ange ki he ngaahi pule'anga 'o e motu Pasifiki'.
- 'Oku fakataumu'a 'a e fengāue'aki hokohoko ko 'eni' ke fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue vave ki he fakatamaki', fakatupulaki 'i he ngaahi kautaha kehekehe, mo fakaivia 'a e matu'uekina 'a e tukui kolo' 'i he fehangahangai mo e ngaahi fakatamaki fakanatula'. 'Oku 'omi 'e he ngaahi polokalama ako fakataha 'oku fakahoko' ko ha kongā 'o e Longreach 2023 ha fakava'e ki 'oku toe mataotao ange mo ha ngaahi poto'i, vahevahe 'o e ngaahi founga lelei taha, mo langa ha va fengāue'aki malohi 'i he vaha'a 'o e ngaahi kautaha 'oku kau ki ai.

- **Fakalalaka Faka'ekonōmika:**

- *Fefakatau'aki fakavaha'a pule'anga:*
  - Na'e fakataumu'a 'a e tokoni pea mei he MDF ki he kautaha Nishi ke solova 'a e ngaahi pole fekau'aki pea mo e mamafa 'a e feleti 'aki 'a hono vakai'i 'a e feleti vakapuna 'o ngāue'aki 'a e sēvesi 'a e kautaha vakapuna 'Ea Nu'usila'. Ko e ngāue 'ahi'ahi ko eni 'oku kau ai 'a hono tesi'i hono ngāue'aki 'a e pepa ki hono fa'o 'a e uta' ke lava ke lahi 'a e uta 'e 'ava pea mo fakasi'isi'i 'a e maumau, pea 'oku ne 'omi ai 'a e faingamālie ki he kau ngoue' ke hū atu 'a 'enau koloa pea ke tupulaki 'enau pa'anga hūmai.' 'Oku loto veveveke 'a e kautaha 'Ea Nu'usila' ke toe fakalahi 'a 'enau fakahokofatongia ki he feleti he vakapuna' ke toe lelei ange ai 'a hono fakafehokotaki 'a e kau ngoue pea mei he Pasifiki' pea mo e ngaahi maketi fakamāmani lahi'.
- *'Ekonōmika faka'ilekitulonika*
  - 'Oku hoko 'a e polokalama Inclusive Digital Economy Scorecard (IDES) ko ha tu'utu'uni ngāue ke tokoni ki he ngaahi pule'anga', kau ai 'a Tonga, 'i hono fakamu'omu'a 'enau ngaahi ngāue ki hono liliu faka'ilekitulonika'. 'Oku ne fakamahino'i 'a e ngaahi fakangatangata 'o e māketi 'oku ne ta'ofi hono fakatupulaki 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'o e naunau faka'ilekitulonik'a pea fakafaingofua'i 'a e fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e kakai' mo e ngaahi hoa ngāue taautaha' ke tokangaekina e ngaahi faingata'a ko 'eni'. 'Oku taumu'a 'a Tonga ke pule'i 'a e tekniolosia' ke fakakau 'a e fakalalaka', tautautefito 'i he ngaahi feitu'u hangē ko e ako 'oku fakahoko he ope' (e-learning), polokalama fakakomipiuta ke tokoni ki he mo'ui lelei', ngaahi founga fakalelei'i 'o e ma'u'anga ivi', mo e fakafehokotaki hono ngāue'aki 'i he ngaahi kolo takitaha.
- *Ngaahi polōseki ki he fakalalaka fakakolo.*
  - Na'e 'a'ahi atu 'a e Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga Mr. Ruan Dewen ki Neiafu mo e motu ko 'Ovaka 'i Vava'u' 'o foaki 'a e ngaahi tokoni ki he tukui motu 'i Vava'u'. Ko e tokoni' na'e kau ai ngaahi mīsini vaka ki he toutai', mīsini tuitui, ko e ngaahi fale ki he ngoue', mo e ngaahi naunau ki he faama'i 'o e me'a mo'ui 'o 'ōseni'. Na'e kau fakataha foki ai mo e Tokoni Palēmia 'a Tonga' Hon. Samiu Vaipulu, Kōvana Vava'u', Lord Fakatulolo mo e kau taki mei he ngaahi tukui kolo 'o 'Ovaka' mo e ngaahi kolo kehe pē na'a nau kau 'i he polokalama ko 'eni'.

- **Toutai**

- Na'e foaki atu 'e he Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga', Ruan Dewen 'a e ngaahi tokoni vaka toutai ki he kau toutai 'o e Vāhenga Fili 'o Tongatapu 10. Na'e me'a foki mo e Fakafofonga Kakai 'a Tongatapu 10 ki Falealea Hon. Lanumata, Ma'u Tofi'a 'o Talafo'ou' Hon. Lauaki mo e kau 'ofisa 'a 'enau hounga'ia 'i he 'ofa mo e tokoni ko 'eni mei he Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga'. Na'e fiefia 'a e Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga ke tokoni'i e kakai Tonga' ki hono fakalele'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'enau mo'ui mo 'amanaki 'e tokoni 'a e ngaahi vaka toutai' ni ki he fakalalakaka tu'uloa 'i he kolo ko Talafo'ou'.

- **Malu mo e Hao 'o e Kau'āfonua**

- Ko e 'a'ahi mai ki mui' ni 'a e Tokoni Komisiona 'a e Polisi 'Aositelēlia (AFP) Nigel na'e faka'ilonga'i ai 'a e fuofua fengāue'aki faka'ofisiale 'a e AFP mo Tonga talu mei he fokoutua Koviti-19. Na'e fakatefito 'a e fakataha' 'i hono toe fakapapau'i 'o e ngaahi taumu'a 'i he malumalu 'o e vā fengāue'aki a Tonga mo 'Aositelēlia (TAPP) mo felingiaki 'a e ngaahi fakakaukau 'i he ngāue kuo 'osi ola lelei'. Lolotonga e 'a'ahi', na'e 'omi 'e he AFP ha me'a mahu'inga ki he letiō 'a e kau Polisi Tonga' pea kamata 'a e Va'a ki he Hia 'oku Fekaukau'aki 'i he Ngaahi Fonua (Transnational Crime). 'Ikai ngata ai, na'e foaki 'e he AFP ha ngaahi mīsini 'initaviu faka'ilekitulōnika ki he va'a tokangaekina 'a e fakamamahi 'o e kakai fefine 'o e kau polisi 'i Tonga' pea 'oatu ha ngaahi me'alea mo ha me'a fakaongo le'olahi 'i he polokalama 'a e Pasifiki'. Na'e fakamamafa'i 'e he tokoni Komisiona Ryan 'a e vā fengāue'aki mālohi 'i he vaha'a 'o 'Aositelēlia mo Tonga 'i hono fakalalakaka'i e ngaahi me'a 'oku malava 'e he kau polisi' mo fakapapau'i 'oku malu mo hao 'a e Pasifiki'.

- **Ngoue**

- 'I he fengāue'aki 'a e Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga Mr. Ruan Dewen pea mo ha kau mataotao 'i he niu' mei he kautaha Siaina ko e China-Aid Agro-Tech Cooperation pea mo e Potungāue Ngoue', Me'akai pea mo e Vaotātā' (MAFF), na'a nau me'a 'ofa mai'aki 'a e ngaahi polokalama ako ke tokoni'i 'a hono faama'i 'o e niu' 'i Tonga' ni. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi ngāue fakaako ko 'eni' ke fakalahi hono ngaohi mo fakalele'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e kau ngoue fakalotofonua'.

- **Ngaahi Koloa 'a e fonua**

- *Ma'u'anga vai':*

- Na'e fakamamafa'i 'e Taryn Colless pea mei he kautaha ko e Unitywater pea mei 'Aositelēlia 'a e a'usia loloto 'o e ngāue mo e Poate Vai 'a Tonga', 'o fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e fengāue'aki fakamāmani lahi 'i hono fakalalakaka'i 'o e ivi matu'uekina' mo hono fakamālohi'i 'o e ngaahi 'ilo fakafonua ki hono solova fakataha 'o e ngaahi palopalema'.
- 'I he tokoni pea mei he Pule'anga Siapani' (Japan GGP), 'i he ngaahi fakalalakaka'. Ko e polokalama GGP 'oku fakataumu'a ke ne tokangaekina e ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi tukuikolo' mo tokoni ki he fakalalakaka faka'ekonōmika' mo fakasōsiale fakalukufua 'a e fonua'. Ko e taha 'o e polokalama fakamuimuitaha na'e tokoni'i 'e he polokalama GGP ko hono fakalele'i 'o e ma'u'anga vai 'a Houma' 'a ia na'e kau ai 'a hono fokotu'u ha ongo mīsini pamu vai 'uhila 'e ua pea mo hono fakafetongi 'a e ngaahi laine lalahi 'o e vai' na'e fe'unga mo e kilomita 'e 1.8 ke fakapapau'i 'e 'ikai ke maumau pe mama pea hokohoko hono fakapapau'i 'e ngāue lelei 'a e ma'u'anga vai'.
- Ko Tokomololo mo Navutoka 'oku na fehangahangai mo e faingata'a 'o e ma'u'anga vai motu'a', 'a ia 'oku ne uesia 'a e tu'unga mo'ui lelei mo e mo'ui fakalūkufua 'o e kau nofo 'i ai'. 'I he foaki 'ofa ko 'eni' kuo foaki ha tokoni

fakapa'anga mei he Pule'anga 'o Siapani', 'e malava ai ke tokangaekina 'a e uestia mo fakalalakaka'i e ngāue lalahi ko 'eni' 'i he ongo kolo'.

○ *Fakatupu mo hono tufaki 'o e ma'u'anga 'uhila.*

- Na'e huufi 'e he Talafekau Lahi 'a 'Aositelelia ki Tonga' Rachel Moore 'a e mīsini 'uhila fo'ou na'e me'a'ofa 'e he Pule'anga 'Aositelelia' ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga' (TPL) 'i he Ma'u'anga Ivi Popua' 'i 'Ananā. Na'e talitali lelei ia 'e he Sea 'o e Ngaahi Poate Lalahi 'a Tonga', Mr. Tapu Pānuve, mo e Pule Le'ole'o 'o e Poate 'Uhila 'a Tonga', Mr. Finau Moa. Ko e mīsini 'uhila ko 'eni' te ne fakalahi 'a e ma'u'anga ivi mei he 'uhila', 'o fakapapau' i ha ma'u'anga ivi mālohi mo falala'anga ki Tongatapu. Na'e fakahā 'e Mr. Pānuve 'a 'ene hounga'ia 'i he tokoni mei 'Aositelelia ki mui ni mai 'a e 'uhila' pea mo hono tokoni' i 'a e feinga 'a Tonga ke mavahe 'ene ma'u'anga ivi' ki he ma'u'anga ivi 'oku toe ma'a ange, ko hono fakakato ia 'o e ngaahi taumu'a ki he kaha'u tu'uloa'.

● **'Ātakai'**

- Na'e fakahoko ha ouau tō 'akau 'i he 'ēlia 'o Fale Alea 'i Nuku'alofa', pea na'e tatakai 'e he Sea 'o e Falealea', Lord Fakafanua mo e Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga', Mr. Ruan Dewen. Na'e foaki 'ofa 'e he Pule'anga 'o Siaina' ha pa'anga fakakātoa 'e \$151.8932.62 ki he polokalama tō 'akau ko 'eni' 'a e Fale Alea'. 'Oku 'i ai 'a e faingamālie ki he ngaahi pisinisi fakatau pulopula 'akau 'i Tonga' ke nau tohi ki he foaki 'ofa ko 'eni' 'o a'u hake ki he \$10,000 'o fakafou 'i he polokalama ko 'eni'.

● **Tangata pe Fefine**

- Na'e kamata 'e 'Aositelelia 'a e ngāue 'aho 'e 16 ki hono fakafepaki' i 'a e fakamamahi 'a e tangata pe fefine' 'i Vava'u, fakataha pea mo e pule'anga mo e ngaahi hoa ngāue sōsaieti sivile'. 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue' ni ke fakafepaki' i 'a e fetā'aki 'a e kakai fefine mo e fanau fefine 'i he funga 'o e māmani'. Kuo fakahaa' i 'e 'Aositelelia ha poupu mālohi ki he ngaahi ngāue fakafepaki 'a Tonga 'aki hono fakapa'anga 'o e ngaahi tokoni mahu'inga ki he kau hao mo'ui 'i he Senitā 'o e kakai fefine' mo e fānau' (WCCC) 'i Tonga, fakalelei' i e ngāue 'a e kau polisi' 'o fakafou 'i he polokalama ko e Ngaahi Fāmili 'oku 'ikai ke 'i ai ha Fetā'aki, pea fakamalohi' i e tu'unga fakatakimu'a 'a e va'a 'a e Kakai Fefine' pea mo e Tu'unga Tatau 'a e Tangata' mo e Fefine' 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'. 'I he lolotonga 'o e polokalama', na'e fakahoko ai hano foaki 'o e ngaahi me'alele fo'ou ki he 'Iuniti Fetā'aki Fakalotofonua 'a e Polisi Tonga' pea mo e WCCC ke fakalahi 'enau ivi malava ke tali e ngaahi me'a 'e ala hoko' pea mo hono tokangaekina 'a e kolo'.
- Na'e fakahoko ha fakataha 'a e Talafekau Lahi 'a Siaina ki Tonga, Mr. Ruan Dewen pea mo e Fakafofonga Fakafonua 'i he Pasifiki mei he Va'a ki he Tokangaekina 'o e Kakai Fefine', Ms Delphine Serumaga pea mo 'ene timi' 'i he 'ofisi faka-'amipasitooa 'a Siaina'. Ko e tefito' i taumu'a 'o 'enau fealēlea'aki ne meimei ke nofotaha 'i he fekumi ki ha ngaahi founa ke fakalelei' i'aki e fatongia 'o e kakai fefine Tonga' 'i he tokoni lelei ki he tu'unga faka'ekonōmika honau pule'anga'.

● **Ngaahi ngāue ki he pōsiti 'ofisi':**

- Na'e foaki 'e he Positi 'Ofisi 'a 'Aositelelia ha me'angāue fakapōsiti 'ofisi, kau ai 'a e ngaahi me'alele 'uhila pea mo ha ngaahi motopaiki. Na'e fakahoko 'a hono foaki 'o e ngaahi me'angāue ko 'eni' 'i ha ouau faka'ofisiale na'e fakahoko 'e he Komisiona ma'olunga 'o 'Aositelelia ki Tonga' Rachael Moore, Palēmia Hu'akavameiliku, kau 'ofisiale pea mei he Pōsiti 'Ofisi 'a 'Aositelelia' ko Tanya Thornton pea mo Colin Hindle, kau mēmipa poate 'o e Pōsiti 'Ofisi 'a Tonga', 'Ofisa Pule Lahi', pea mo e kau ngāue'. Na'e kau 'i he ngaahi me'a kehe na'e foaki' 'a e naunau ki he taimi 'alotāmaki ai 'a e

'ea', naunau fakatekinolosia, pea mo ha mīsini 'oku ne fakafa'ahinga 'a e 'ū tohi'. 'E toe fai foki 'e he Pōsiti 'Ofisi 'a 'Aositelēlia ha ako ki he Pōsiti 'Ofisi 'a Tonga' ko ha konga 'o e fengāue'aki 'i he Fakalalakaka 'o Positi 'Ofisi 'i he Pasifiki'.

- **Tāmate Afi & Ngaahi Sēvesi ki he Taimi Fakatupakē:**

- Na'e foaki mei Saute 'Aositelēlia ha loli tamate afi 'e 2 pea mo ha me'angāue ki he Potungāue Tamate Afi' pea mo e Ngaahi Sēvesi ki he Taimi Fakatupakē, ko e hokohoko atu ia 'a 'enau fengāue'aki na'e talu 'ene kamata mai pea mei he 2004. Kuo hoko 'a Saute 'Aositelēlia ko e hoa ngāue mahu'inga 'aupito ki hono tokonia mai 'a e ivi malava 'a e Va'a Tamate Afi', 'a ia ko e pēseti 'e 90 'o 'enau ngaahi loli tamate afi' ko 'enau me'a'ofa. 'E tokoni 'a e ngaahi loli 'i he tamate afi lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o e la'ala'aa lahi

- **Keli 'o 'ōseni:**

- Na'e fakahoko 'e he Palēmia Hon. Hu'akavameiliku ha fakataha mo e Palesiteni 'o e Pule'anga 'o Naulu', David Adeang, ke alea'i 'a e fengāue'aki 'i he ngaahi me'a 'oku na felotoi ai 'i he keli 'o 'oseni'. Na'e fakamamafa'i 'e he Palēmia 'a e mahu'inga 'o e fakataha ko 'eni' ko ha faingamālie ke fakaivia ai 'a e vā fetu'utaki 'i he vaha'a 'o Tonga mo Naulu, 'o taumu'a ke poupou'i 'a e malu, matu'uaki, mo e tu'umālie 'i he vahefonua Pasifiki'.

- **Fefolau'aki vakapuna':**

- Na'e 'a'ahi mai ki Tonga ni 'a Mr. Shane Sumner, ko e 'Ofisa Fetu'utaki pea mei he ICAO ki he "Ngaahi 'Otu Motu Fakalalakaka 'i he Pasifiki" pea mei he 27 Fepueli ki Ma'asi 1. 'Oku 'ofisi 'a Sumner 'i Nadi, Fisi pea 'oku ne hoko ai ko e senitā ki he fetu'utaki ki he Ngaahi 'Otu motu Fakalalakaka 'i he Pasifiki' 'o fakataha hake ki he ngaahi taumu'a 'a e ICAO. Na'e fakaivia 'e he 'a'ahi ko 'eni' 'a e fetu'utaki 'i he vaha'a 'o Tonga pea mo e ICAO, 'o tukutaha 'ene tokanga' 'i he ngaahi me'a 'oku mahu'inga taha' 'i he sekitoa fefolau'aki vakapuna', ngaahi taumu'a fakaemāmani lahi', pea mo e ngaahi polōseki 'oku hanganaki mai hangē ko e polōseki SAR pea mo e ako ki he GSI. Ko e ngaahi kupu fekau'aki 'a Sumner 'oku kau ai 'a e Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi', kautaha Mala'evakapuna Tonga', Kautaha Vakapuna Lulutai', Polisi Tonga', 'o fakaivia 'a e fengāue'aki ki he fakalalakaka 'a e sekitoa fefolau'aki vakapuna 'a Tonga'.

- **Fealēalea'aki fakaitipilometika:**

- 'Oku fakahisitōlia 'a e 'a'ahi 'a e Sekelitali 'a e Pule'anga 'Amelika', Blinken ki Tonga', 'o faka'ilonga'i 'a e 'uluaki 'a'ahi 'o ha Sekelitali 'o e Pule'anga 'Amelika ki he fonua' 'oku ne fakahaa'i 'a e tukupā mālohi ke fakaivia 'a e ngaahi fetu'utaki 'i he Pule'anga 'Amelika'. Ko e hoko atu 'a e misiona tokoni 'i he fonua' pea mo hono fokotu'u 'a e 'ofisi talafekau lahi 'a 'Amelika' ko e ola ia 'o e 'a'ahi ko eni'.
- Na'e fakahoko 'e he Minisitā 'a Pilitānia ki he Pule'anga 'o e Vāhenga 'Initia pea mo e Pasifiki', R. Hon. Anne-Marrie Trevelyan ha'ane 'a'ahi mai ki Tonga' ni ko e taha ia 'o 'ene ngaahi 'a'ahi faka-Minisitā talu pea mei hono toe fakava 'o e Komisoni 'a Pilitānia 'i he 2020. Lolotonga 'ene 'a'ahi', na'a ne fakahoko ha ngaahi fakataha mo e Palēmia Le'ele'o 'o Tonga' mo e tokoni ki he ngaahi me'a faka-tu'apule'anga ke alea'i e ngaahi faingamālie mo e poupou ki he ngaahi faingata'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea'.

Tokoni Faka'imikuleisoni 'i he Pasifiki'.

'I hono poupou'i 'o e tu'utu'uni ki he hikifonua pea mo e fakalalakaka tu'uloa (MDSP) ki Tonga', 'e fakahoko ai ha tokoni faka'imikuleisoni ke tokoni fakatekinikale ki Tonga 'o kau ai hono kamata'i 'o e founa tokanga'i 'o e kau'āfonua 'i he mala'evakapuna' mo e uafu' ki Tonga 'i he 2023.

Ko hono fakaivia 'a e hoa ngāue pea mo e ngaahi hoa ngāue fengāue'aki.

'Oku kau 'a e ngaahi polokalama pea mo e ngaahi ngāue 'oku hanga 'e he Pule'anga' pea mo hono ngaahi Hoa Ngāue 'i he Fakalalakaka' 'o fakafekau'aki vāofi' ke toe mālohi ange pea mo langa ha ngaahi vā ngāue fo'ou. Ko e ngaahi polokalama tefito 'oku fai ki ai 'a e sio' ki he ta'u ka hoko mai' 'oku kau ai 'a e teuteu atu ki he fakataha 'a e PIF ki he ta'u fakapa'anga 2025, pea mo ha ngaahi fakataha pea mo e ngaahi kautaha tokoni' pea mo e ngaahi hoa fakalalakaka kehe pe.

Ngaahi ngāue 'oku hokohoko atu 'i he ta'u fakapa'anga 2025

Tokoni Faka'imikuleisoni 'i he Pasifiki'.

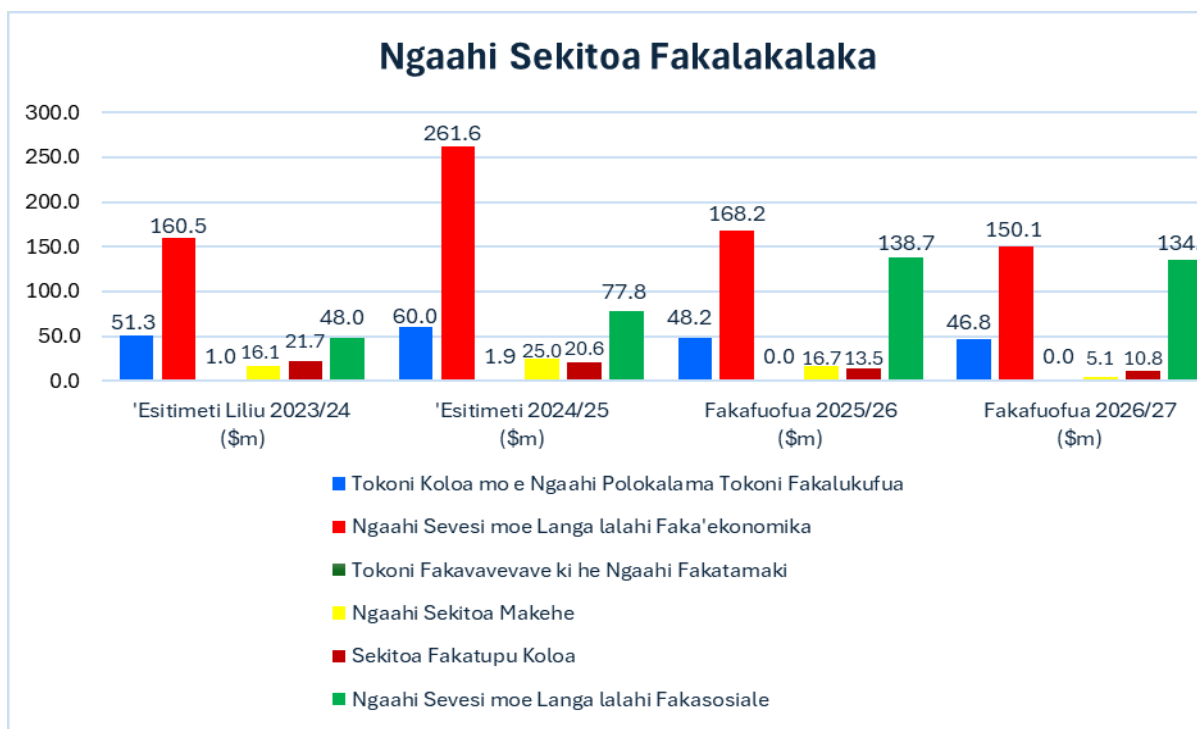
- 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e tokoni 'a e polokalama' ki hono fokotu'u 'a e ngaahi ngāue 'a Tonga fekau'aki pea mo e MDSP pea mo ha tokoni fakatekinikale pea mo e fengāue'aki 'a e Pule'anga' pea mo e ngaahi Potungāue' fakataha pea mo e ngaahi vā fekau'aki'.

FAKAMATALA FAKALAKA IV: PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE NGAahi HOA NGĀUE KI HE FAKALAKALAKA TA'U FAKAPA'ANGA 2023 - 2027

11.1 Vahevahe 'o e ngaahi fakamole ki he Patiseti Tokoni Fakalalakaka' 'o fakatatau ki hono fakalalakalasi fakasekitoa (DAC)

'Oku hā 'i he A-Fakatātā 20 'a e kei ma'olunga ange pē 'a e ngaahi tokoni ki he sekitoa ki he Ngaahi Sēvesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika' 'o fe'unga mo e pēseti 'e 59.0 pē ko e \$261.6m 'o e Patiseti Tokoni Fakalalakaka' ki he ta'u fakapa'anga 2025. 'Oku ho'ata mai heni 'a e ngaahi fakamole lalahi ki he langa' 'o hangē ko e falefo'ou ki he Falealea', Polōseki Ma'u'anga Ivi mei he Havili', Fakalelei ki he Ngaahi Uafu' mo e Ngaahi Taulanga', Hala Pule'anga' mo e ngaahi langa lalahi 'a e Pule'anga'. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$77.8m pē ko e pēseti 'e 17.0 ko e ngaahi langa lalahi ki he tafa'aki fakasōsiale' kau ai hono tokonia e ako', mo'ui, ma'u'anga vai, mo'ui haisini', tokoni ki he sōsaieti sivile' pea mo e ngaahi tafa'aki kehekehe. 'Oku kei hokohoko atu pē hono fakapa'anga mo tokonia 'e he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka' 'a e Sekitoa Fakatupukoloa' pea mo e Sekitoa Fekaukau'aki' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

A Fakatātā 27: Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Polōseki 'i hono Vahevahe ki he Ngaahi Sekitoa Fakalalakaka (DAC)

11.2 Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2025 Tokoni mei he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala

Pangikē 'a Mamani: 'Oku fakafuofua ki he \$92.2m 'a e tokoni fakalalakala ki he ta'u fakapa'anga 2025.

- **Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliliuaki 'o e 'Ea' (TCRPT) I & II:** 'Oku 'amanaki ke 'osi 'a e konga 'uluaki 'o e poloseki ni 'o fakafuofua 'e kakato 'a e ngāue ni ki Tisema 2024. Ko e ngaahi ngāue 'oku toe ke fakahoko 'oku kau kiai hono langa 'o e uafu 'o Niuatoputapu, fakalelei' 'a e ngaahi hala pule'anga 'i Vava'u mo 'Eua' kae pehē ki he hala Loto mo e hala Liku 'o Tongatapu. 'i he konga hono ua 'o e Poloseki ni, 'e fakahoko ai hono fakalelei' 'o e ngaahi hala pule'anga mei Hoi ki Kolonga, hala Liku, ngaahi hala 'i Vava'u (V10 & V17) kae pehē ki he tō'anga Vakapuna 'o 'Eua'. 'Oku kau ki heni mo hono foaki 'a e ngaahi loli tamateafi, ngaahi me'alele ki hono tokanga' 'a e manupuna' 'i he tō'anga vakapuna 'i Tongatapu, Vava'u, Ha'apai mo e Ongo Niua' pehē ki he faletau'anga me'alele mo e toho'angavaka ki he ngaahi vaka fakalotofonua 'i Nuku'aofa'.
- **Polōseki ki he Ako Ngāue mo e Ma'ungāue 'a Tonga' (SET):** Ko e Poloseki ki he Ako Ngāue mo e Ma'ungāue 'a Tonga' (SET) 'oku 'amanaki ke kakato e ngāue 'a e poloseki ni 'o fakafuofua ki Sepitema 2024. 'Oku kau fakataha 'a e Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue pehē ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua' hono fakahoko 'a e ngaahi tefito' 'i ngāue 'a e poloseki ni 'o kau ki ai hono fakapa'anga 'a e totongiako 'o e ni'ihhi mei he ngaahi ako'anga kolisi', TVET pea mo hono fakataukei' 'o e kau toli fua' 'i'akau' pehē ki he kau ngāue 'i he va'a Ma'u'anga Ngāue ki Tu'apule'anga' 'oku fakamalumu 'i he MIA.
- **Poloseki Tokangaekina 'o e Hao mo e Fakaivia 'o e Ngaahi Ako'anga ki hono Matu'uaki 'o e Feliliuaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula:** 'Oku hokohoko atu ai pē e ngāue 'a e Poloseki ni ki hono langa fo'ou 'a e falemohe 'o 'Atele', ngaahi lokiako mo e falenofu'anga ki he kau faiako ne uesia tamaki 'e he pā 'a e mo'unga afi' mo e peau kula' na'a ne uesia 'a Tongatapu mo e ngaahi 'otumotu'. 'E tokoni foki e polōseki ni ki hono poupu' hono fokotu'u 'o e Polokalama Tānaki'anga Fakamatala ma'ae Ako' pea mo hono tokonia ke fakalalakala' 'a e tu'unga hono sivi' 'i 'a e ngaahi lesoni ako'.
- **Fakaenatula' ki he Pasifiki (PREP):** Ko e taha 'o e tefito' 'i ngāue 'a e poloseki ni 'oku fakataumu' a ke fakakakato 'i 'Epeleli 2025 ko e langa fo'ou 'o e 'ofisi Fakamatala 'Ea'. 'Oku kau heni foki mo e ngaahi ngāue kehe pē hangē ko hono fokotu'u 'a e me'angāue ki he fetu'utaki 'i ngatai', me'afua mofuikē' mo e me'angāue ki hono siofi 'o e halanga mo'ungaafi'.
- **Polōseki ki hono Fakalalakala' 'a e Tekinolosia e Ngāue 'a e Pule'anga Tonga' (TDGSP):** 'Oku 'amanaki ke 'osi 'a e fakahoko ngāue 'a e Polōseki ko 'eni 'i Mē 2025. Ko e konga lahi 'o e ngāue 'a e polōseki ni ko hono fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue, ngaahi palani ngāue fakalao ki he ngāue faka'ekonomika fakakomipiuta', fakafaingofua' 'a e 'ataka' ki hono fakalalakala', ngaahi fatongia fakataimi pea mo e lao fakaangaanga ki he hao mo malu 'a e fengāue'aki faka'initaneti', ngaahi pisinisi tā palani', lesisita ngāue fakasivile, pea mo e polokalama ki hono paaki 'o e kaati fakafonua.
- **Polōseki ki hono Tokangekina ke Tu'uloa 'etau Ngaahi Konga Tahī:** 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e polōseki ni 'i 'Epeleli 2025. Ko e ngaahi ngāue 'oku toe' 'oku kau ki ai hono 'oatu ha ngaahi vaka iiki fakatatau ki he fiema'u 'a e SMA pea mo ha tau'anga vaka ki hono tokangaekina 'a e ngaahi Potu tahi malu' 'i makehe, ngaahi ako tu'upau ki he 'oseni', pea mo hono fa'u e ngaahi palani.
- **Polōseki ki ha Ngaahi Founa Ngāue Fo'ou mo hono Langa Hake 'a e Taukei Ngāue Fakasetisitika' 'i Tonga:** 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e polōseki ko 'eni 'i Ma'asi 2026. Ko e ngaahi tefito' 'i ngāue 'a e polōseki ni oku kau ai 'a e fokotu'u ha founa ngāue ki hono sivi' 'i e ngaahi ma'u'anga fakamatala pau ki he tohi kakai, ngaahi me'afua ki he fetō'aki e mahu'inga 'o e koloa' pea mo e vā fetu'utaki ki he takimamata'.

Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia

Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia ki he Pasifikí mei he 2021 – 2025 'oku ne 'omi 'a e ngaahi palani ngāue fakalalaka ma'a Tonga. Ko e ngaahi tokoni mei he Pangikē ni ki Tonga 'oku tāfataha ia 'i he ma'u'anga ivi fakafo'ou fakaenatula', ngaahi ngāue lalahi ki he fefononga'aki, polokalama ki he mo'ui, malu fakasōsiale, fakalalaka 'o e vāhenga kolo, fakaakeake mei he fakatamaki' mo hono ngaahi fakamole.

'Oku fakafuofua ko e tokoni mei he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' ki he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fe'unga mo e \$67.5 m ki hono ngāue'i 'a e ngaahi poloseki ni.

- **Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e kau Toulekeleka:** Ko e taha 'eni 'a e polōseki fakalalaka fo'ou na'e toki kamata 'i Fepueli 2024 'o fakataumu'a ki hono fakalalaka'i e founa hono tokanga'i 'a e kau toulekeleka pea mo hono tokonia 'a kinautolu 'oku nau ngāue ki hono tokanga'i kinautolu. 'Oku lolotonga fakahoko lelei pē 'a e polōseki ni pea mo 'ene ngaahi ngāue.
- **Polōseki ki hono Fakalei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa:** 'Oku hokohoko atu ai pē 'a e ngāue ki hono fakalei'i 'a e Uafu Kuini Salote 'i Nuku'alofa' ke toe fakalalaka ange 'ene fakahoko fatongia' 'i hono matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo e feliuliuaki 'o e 'ea. 'i he 'aho 21 'o 'Epeleli 2023, na'e toe ma'u mai mo ha tokoni pa'anga fakalahi 'o fe'unga mo e pa'anga USD\$30.0 ma kuo tali mei he Polokalama Tokoni Fakapa'anga 'a 'Aositelēlia ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'i he Pasifikí (AIFFP) 'o kaungā fakapa'anga fakataha pea mo e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' ke ngāue'aki ki he polōseki ni. Ko e kongā 'uluaki 'o e polōseki' 'oku fokotu'utu'u ke kakato hono fakahoko 'i Siune 2024 pea 'oku kakato leva 'a e taimi ngāue 'a e polōseki' ki he kuata hono ua 'o e 2025.
- **Polōseki Fakatahataha ki hono Fakalalaka'i 'o e Vāhenga Kolo':** 'Oku nga'unu māmālie pe kimu'a 'a e ngaahi ngāue 'a e polōseki ko 'eni' 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. Na'e fokotu'u ke 'osi 'a e taimi ngāue 'a e polōseki' ki he 'aho 31 'o Ma'asi 2026 ka kuo toe fakaloloa'aki ha mahina 'e 24 ke fakafaingofua'i hono fakakakato 'a e ngaahi ngāue 'o e polōseki. Kuo tu'uaki atu 'a e ngaahi fakamatala ngāue ki hono fokotu'u ha ngaahi tafe'angavai ke ne fakasi'isi'i e tāfea 'i he ngaahi kekeleke fakapule'anga. Na'e ma'u foki 'e he Poate Vai 'a Tonga' 'a e kongā 'enau ngaahi me'angāue ke tokoni ki hono fakalalaka'i mo hono monomono 'a e ngaahi paipa vai ki hono tufaki 'o e vai' 'i Nuku'alofa. 'Oku fakafuofua ke kakato ki Tisema 2024 'a hono langa 'o e 'ofisi ki hono tokanga'i 'o e veve' pea mo hono fakalei'i 'a e poloka liki'anga veve fika 3 'i Tapuhia'. 'Oku toe tokoni foki 'a e polōseki ko 'eni' ki he Poate Ma'umafai ki he Veve' 'i hono foaki ha ongo loli hiki me'amamafa, louta ki hono teke 'o e veve', pea mo e loli pamu ki he ngaahi fale fakafiemalie' (loli sepitiki).
- **Poloseki ki he Fakalei 'a e Ma'u'anga 'Uhila Vāhenga Nuku'alofa II:** 'Oku kau foki 'i he polōseki ko 'eni' hono fakalalaka'i 'a e ma'unga'anga 'uhila' 'i Nuku'alofa', tokonia e taukei ngāue 'a e Poate Ma'u'anga 'Uhila' 'a Tonga' pea fakakau atu mo ha'a fafine ki he fakahoko ngāue ni. 'Oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' 'a e polōseki ni mei he pa'anga 'a e Pasifikí ki hono Fakaivia 'o e Ngaahi Ngāue ki he Ma'u'anga Ivi Fakafo'ou Fakaenatula ki he Vāhenga Nuku'alofa'. 'Oku lelei pē 'a e fakahoko ngāue 'a e polōseki' pea mo faka'amu ke kakato 'a e ngāue ni ki Tisema 2024. 'i he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Sanuali 2024, ko e pēseti 'e 38% 'o e ngāue' kuo kakato.
- **Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula:** 'Oku tokonia 'e he polōseki ko 'eni' hono fokotu'u ha ngaahi tākaki'anga ivi faka'uhila 'i Tongatapu, pea mo e tākaki'anga ivi mei he la'aa' ki he ngaahi 'otumotu'. Kuo lava hono fokotu'u e tākaki'anga ivi faka'uhila mei he sola 'i Tongatapu, 'Eua mo Vava'u. Ko e toenga ngāue 'a e polōseki ni ko hono fokotu'u 'a e ngaahi tākaki'anga ivi pēseti e 100 mei he la'aa' ma'ae vahe fonua Niuafou'ou', Kotu, Tungua, Mo'unga'one pea mo 'O'ua 'a ia 'e kakato 'a e ngāue ni ki Siulai 2024. 'E kakato ki Novema 2024 'a e ngāue ki hono fokotu'u 'a e ngaahi tākaki'anga ivi mei he la'aa' ki he 'otumotu' 'e 4 'i Vava'u 'a ia ko Hunga, Ofu, Otea pea mo

Falevai. Ko e naunau ki hono tufaki 'a e ma'u'anga ivi 'i Tongatapu' 'oku fakafuofua 'e kakato ki 'Epeleli 2024. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e fakahoko fatongia 'a e polōseki ni ki Novema 2024.

- **Poloseki ki hono Fakaivia 'o e Ngaahi Huhu Malu'i ki he 'Otumotu Pasifiki':** 'Oku tufaki fakamahina 'a e ngaahi huhu malu'i ki Tongatapu' kae toki fakahoko fakakuata ki Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo e ongo Niua'. Na'e kakato ki Novema 2023 'a hono toe vakai'i 'a e tu'utu'uni ngāue ki he huhu malu'í, tohi fakahinohino ki he ngāue 'a e 'ofisa mo'uí, pea mo e tu'utu'uni ngāue ki hono tauhi mo e vaha'ataimi 'e 'aonga ai 'a e ngaahi faito'o huhu malu'í. Na'e fakahoko foki 'e he timi va'a ngāue ki tu'a' 'a e 'a'ahi ki he ngaahi senitā mo'ui fakavāhengá, mo e ngaahi kiliniki ki he fakafānau' 'i Tongatapu, Vava'u pea mo 'Eua ke lava 'o fakapapau' 'i 'a e ngaahi me'angāue 'oku fiema'u vivili' pehē ki hono poupoua 'a e taukei fakangāue' 'o kau foki ki heni hono fakalelei' i mo honau ngaahi 'ofisi'.
- **Poloseki ki hono Fakalalaka'i 'a e Founa Ngāue ki he Mo'uí:** Kuo 'osi ngāue'aki 'e he falemahaki Vaiola', Niu'eiki, Pilinisi Ngū pea mo e senitā mo'ui 'e fitu 'i Tongatapu ha polokalama ki hono tānaki 'a e ngaahi fakamatala fakafouna ki he mo'uí (NHIS). 'E hokohoko atu pē hono muimui' 'i 'a e tauhi 'o e ngahi fakamatala ki he sekitoa mo'uilelei' pea 'e toki foaki atu ia ma'ae pule'anga' 'i he 2026. Ko e lao ki he ngaahi fakamatala taautaha ki he mo'uí 'oku kei fakatatali ki hano tali mei Kapineti ke ne fakafaingofua' 'i 'a e 'ataakai ki hono nga'ue'aki 'o e NHIS.
- **Polokalama ki hono Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatamaki' 'i he Pasifiki':** 'Oku kei tokonia 'e he polokalama ni 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono fakaivia 'a Tonga ke ne matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki', ngaahi fakatamaki fakatūpake ki he mo'uí pea mo 'omai ha ma'u'anga pa'anga pau mo vave 'o fe'unga mo e pa'anga 'Amelika e \$10.0 m ke tokoni' 'i 'a e pule'anga' mo hono ngaahi fatongia ki he fakatamaki fakatūpakee pea mo e ngaahi ngāue fakaakeake'.

Pule'anga 'o 'Aositelēlia

Kuo fe'unga mo e pa'anga e \$73.3 m 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelēlia ki he ta'u fakapa'anga 2025 'o tāfātaha 'eni ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi tafa'aki kehekehe 'e fā ko 'eni':

1. Ngaahi Liliu ki he fakalalaka faka'ekonomika', founa pule'í pea mo hono fakalalaka' 'i 'o e ngaahi sekitoa taautaha'.
2. Polokalama faka'ai'ai 'a hono tauhi 'a e mo'uilelei' mo e mo'ui taau'.
3. Fakatupulaki e faingamālie faka'ekonomika ki he kau ngāue 'a Tonga' 'i hono tokonia ke fakalalaka 'enau poto' i ngāue'.
4. Ngaahi palopālema fekaukau'aki' 'o hangē ko e feliuliuaki 'o e 'ea', touleleka', kau faingata'ia' pea mo e vahevahe taau tangata pē fefine'.

Ko e ngaahi poloseki 'oku lolotonga fakahoko' 'oku kau ai 'a e:

- 'i Tisema 2022 na'e fakamo'oni ai 'a e Pa'anga Fakalahi ki hono Tokonia 'a e Patiseti Fakalukufua 'o e fonua' 'o fakafuofua ki he pa'anga e \$47 m ki hono fakaivia 'a e tu'unga e ngaahi tokoni 'a e pule'anga' ki he langa 'i he HTHH', pukepuke e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi sēvesi 'a e pule'anga', tokoni ki he Koviti-19 pea mo hono fakamalohia 'o kinautolu 'oku tu'u laveangofua'. 'i he hoko atu ki he ta'u fakapa'anga 2025, ko e vaeua 'o e tokoni ko 'eni' 'e ngāue'aki ki hono langa 'o e Falemahaki Pilinisi Ngū 'o Vava'u' pea mo e 'Apiako Neesi 'o Kuini Salote'.
- 'Oku kaungā fakapa'anga foki 'e he DFAT 'a e ngaahi polōseki makehe 'o kau ai 'a e Ma'u'anga Ivi', Akó pea mo e Fale Fakataha'anga Falealea. 'Oku tokonia foki 'e he DFAT 'a e Sekitoa ki he Mo'uí' 'i he Polokalama ki hono Tokonia 'a e Founa Ngāue ki he Mo'uí Konga hono 3 (THSSP 3) 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue Mo'uí' kene fakahoko 'ene ngāue 'i ha tu'unga 'oku vave ange, lelei ange pea mo malu ange 'a 'ene fakahoko ngāue ki he mo'uí' ki he kakai 'o Tonga 'o fakatefito ki he ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi (NCD). 'Oku toe tokonia foki 'e he THSSP 3 'a e ma'olunga ange 'a e ngaahi sevesi ki he mo'uí' ki he ngaahi 'otumotu', fakangofua 'a e ngaahi kiliniki' kenau tufaki 'a e ngaahi faito'o angamaheni', tafá, fakalelei 'atamaí, nifo' pea mo e ngaahi misiona ki he ngaahi 'otumotu. Ko e ngaahi polokalama ki he ngaahi tūkuikolo' pea mo e ngaahi 'a'ahí 'o kau ai hono pailate' 'i 'a e Mo'ui Lelei 'a e Ngaahi Kolo. 'Oku fakatefito 'a e ngaahi polokalama ni ki hono faka'ai'ai ke fakasi'isi' 'i 'a e

ngaahi fokoutua 'ikai ke pipihí' 'i he ngaahi kolo. Ko e ngaahi faito'o ki he fokoutua 'oku 'ikai ke pipihí' 'oku kei hokohoko atu hono foaki atu mei he THSSP 3.

- 'i he ta'u 'e 5 ka hoko', 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'Aositelēlia e \$100 m 'a e tokoni e a'utaki mai mei he Pule'anga 'Aositelia' ma'a Tonga.
'Oku kau atu heni 'a e pa'anga 'Aositelēlia e \$15 m ne foaki atu ki he Sekitua Ma'u'angaivi' pea mo e pa'anga fakalahi 'Aositelēlia 'e \$15 m ke tokonia 'a e patiseti fakalukufua e fonua' 'i hono vahevahe ki he langa lalahi ki he mou'í, ngoué' pea mo e sekitoa ki he ako. Ko e pa'anga 'Aositelēlia e \$30 m ko 'eni' 'oku fakafuofua ke ma'u mai 'i he faka'osinga 'o Siune 2024.
- 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tokoni 'a e DFAT ki he Kautaha Vakapuna Lulutai' 'i ha ngaahi ako ngāue ki he vakapuna fo'ou ko e Twin Otter pea mo hono teuteu'i ke maau ki hono ngāue'aki ki he fefononga'aki.
- Ko e Pule'anga 'Aositelēlia' 'oku kei hokohoko atu pē 'enua foaki 'a e ngaahi faingamalie ako sikola sipi pea mo e tokoni sikolasipi ki he Va'a 'Univesiti 'o e Pasifiki Suatē' 'i Tonga.

Pule'anga 'o Nu'usila

'Oku kei tulitulifua 'e he Pule'anga Nu'usila' ha founa ke fengāue'aki ai mo Tonga, 'aki e taumu'a ngāue ke fakataha'i 'etau ngaahi tafa'aki fakatipilometika', fefakatau'aki faka'ekonomika', feliuliuaiki 'o e 'ea', 'ātakai', malu mo e taumu'a ki he fakalalakaka' ke fakahoko ha ngaahi ngāue ke tupulekina ai 'a e ngaahi fonua langalanga hake' pea mo e fengāue'aki 'a Nu'usila 'i he Pasifiki.

'Oku fakafuofua ki he \$49.1 m 'a e tokoni 'a Nu'usila ki he fakalalakaka' 'i he ta'u fakapa'anga 2025 'o kau ai 'a e ngaahi 'elia 'e 3 ko 'eni:

1. Tokonia e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga 'o Tonga' ko e poupu'i 'a e tu'uloa pea mo tu'umālie
2. Tokonia e ivi malava 'a e ngaahi sekitoa 'a e Pule'anga' ki hono fakahoko 'a e ngaahi sevesi' 'i ha tu'unga 'oku toe ma'olunga ange ke ma'u ha ola lelei ki he ngaahi tūkuikolo 'o Tonga
3. Tokonia 'a e 'Ekonomika 'a Tonga' ke malohi fe'unga hono ivi fakapa'anga mo tu'uloa.

'Oku kau atu ki ai e ngaahi Polōseki lalahi ko 'eni 'a e:

- 'Oku fakafuofua ki he \$33.0 m 'a e pa'anga fakalahi kuo ma'u mai ki hono tokonia 'a e patiseti fakalukufua 'a e fonua' ki he ta'u fakapa'anga 2024, 'a ia kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue lalahi ki he fefononga'aki mo e sekitoa ki he ako' kau atu mo hono tokonia 'a e sekitoa ki he takimamata' pea mo e sipoti. 'i he hoko atu ki he ta'u fakapa'anga 2025 'e tafataha 'a e tokanga' ki hono langa 'a e ngaahi fale nofo'anga kiate kinautolu 'oku tu'u laveangofua 'i ngaahi tūkuikolo.
- 'Oku na fakataha atu mo e Pule'anga 'o 'Aositelia' ki hono fakapa'anga 'a e Fale Fakataha'anga Falealea 'a Tonga' 'a ia 'oku 'amanaki ke kamata 'a e ngāue' 'i Sepitema 2024.
- Ko e Polokalama ki hono tokangaekina e Mo'ui 'a e Tonga', polokalama tokoni fakafaito'o, polokalama ki he faito'o konatapu' pea mo e kavamalohi' pea mo hono fokotu'u 'a e Timi Ngāue ki he Mo'ui 'a Tonga' ke nau fakahoko 'a e ngaahi sevesi ki he mo'ui' ke toe lelei ange pea fakalalakaka ange 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e ngaahi tūkuikolo 'o Tonga.
- Ko e Polokalama Langa Fakalalakaka 'a e Potungāue Polisi' 'oku fakataumu'a ia ki hono fakalalakaka' 'i 'o e ngaahi langa' pehē ki he ngaahi ako 'a e kau ngāue', tokoni ki he founa tñaki fakamatala', tokoni ki hono fakalelei' 'a e fakahoko ngāue' pea mo e potō' 'i ngāue ki he fakatotolo.
- Na'e tokoni foki 'a e Pule'anga Nu'usila' ki hono langa 'o e hala fakakavakva ki he uafu 'a 'Eua' hili hono maumau' 'i he fakatamaki HTHH.
- 'Oku tokonia fakapa'anga foki 'e he Pule'anga Nu'usila' 'a e fiema'u ki ha laine fetu'utaki ke toe lelei ange 'a e fiema'u ki he fetu'utaki 'i Tonga pea mo e
- Ngaahi Polokalama Sikolasipi – 'Oku foaki foki 'e he Pule'anga Nu'usila' 'a e ngaahi faingamalie ako sikolasipi fakavaha'apule'anga pehē ki he ngaahi sikolasipi ma'ae Pasifiki.

'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope: 'E kamata 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024 'a e polokalama fo'ou ki he Ngaahi Fakalalakala mo e Fengāue'aki Fakavaha'apule'anga mo e Ngaahi Fonua Kaungā'apí 'oku fakapa'anga 'e he 'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope. 'Oku hokohoko atu ai pē 'enau tokoni' 'a e ngaahi 'elia fiema'u vivili 'a e pule'angá 'o kau ai hono tokonia 'o e patiseti fakalukufua 'a e fonua 'i hono ngāue'aki ki ha ngaahi tokoni fakatekinikale ki hono tokoni' 'o e taukei ngāue', pea mo e ngaahi kautaha sōsaieti sivile. 'Oku tokoni' foki 'e he 'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope 'a e sekitoa ma'u'anga ivi 'a Tonga' mei he 'enau ngaahi polokalama 'oku fakamalumu 'i he 'enau tokoni ki he patiseti fakalukufua 'a e pule'angá. 'i he ta'u e nima ka hoko', 'e tāfātaha pē 'a e tokoni 'a e 'iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope' ki hono feinga' i ke ngāue'aki 'a e Lao pea mo e Hala Fonongo ki he Ma'u'anga Ivi.

Pule'anga Lepapulika 'o e Kakai Siaina

Ko e Pule'anga Lepapulika 'o e Kakai Siaina' 'oku nau tokoni' 'a e Pule'angá 'i he fanga monumanu mo'ui, malu 'a e me'atokoni, sekitoa ki he ma'u'angaivi fakaenatula, kau mataotao fakafaito'o' pea mo e ngaahi langa fakalalakala. Ko e ngaahi tokoni mei he Pule'anga Lepapulika 'o e Kakai Siaina' 'i he'ene 'unu atu ki he ta'u fakapa'anga 2025 'oku fe'unga mo e \$72.5m 'a ia 'oku kau 'a e ngaahi poloseki ko 'eni hange:

- Hokohoko atu hono 'omai ha kau mataotao fakafaito'o ke tokoni ki hono kake'i hake 'a e taukei ngāue ki he sekitoa 'o e Mo'ui' fakataha pea mo e Polōseki ki he Ma'u'anga Ivi mei he Havilí kene holoki 'a e fakafalala 'a Tonga ki he lolo' ki he ma'u'anga 'uhila.
- Kautaha Tokoni Fakatekinikale 'a Siaina ki he Me'atokoni' 'oku kei hokohoko atu pē 'enau tokonia 'a e ngaahi ngoue'anga vesitapolo' pehē ki hono fakatupulaki 'o e fanga monumanu.
- Polōseki Tokoni Fakatekinikale ki he Sipoti' 'oku ne fakafaingamalie' i ai 'a e ngaahi timi sipoti mei Tonga' ke nau fuofua 'ausia 'a e taukei ngāue ' i ha polokalama feako'aki mo e kau Faiako sipoti Siaina.
- Fale Mamata'anga Sipoti 'a e Ako Ma'olunga 'a Tonga Konga 2 'oku lolotonga lele-i- matangi pē 'a e ngāue ki hono langa 'a e fale mamata'anga sipoti ni pea e kakato 'a e ngāue ni ki 'Aokosi 2024.
- Ko e ngāue ki hono Fakalelei' 'o e Mala'e Kula' na'e kamata 'i Fepueli 2024 pea mo e faka'amu 'e kakato 'a e ngāue ko 'eni 'i loto 'i ha māhina pē 'e 22.
- 'Oku tokoni' foki 'e he Pule'anga Lepapulika 'a e Kakai Siaina' 'a e Potungāue ki he Tānaki Pa'anga mo e Kasitomu' 'i hono tauhi 'a e me'angāue ki hono malu' i mo pule' i hotau kau'āfonua' mei he ngaahi faito'o konatapu.
- 'Oku palani foki 'a e Va'a Tamate Afí' kenau kumia ha tokoni mei he Pule'anga Lepapulika 'o Siaina' ki hano langa 'o ha ngaahi 'ulu' i 'ofisi fo'ou pea mo ha fale ki he ngāue faka'etimini.

Pule'anga 'o Siapani

Ko e ngaahi tokoni mei he Pule'anga Siapani' ki he Pule'angá 'o fakafou mai 'i he:

1. Ngaahi Tokoni Koloa (NPGA): 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi polokalama ki hono tokonia 'a e Pule'angá' ki he ngaahi ngāue langa fakalalakala faka'ekonomika' pea mo e Fakalalakala Fakasōsiale' 'o kau atu ki ai mo hono holoki 'a e tu'unga masivesiva. Kuo lava atu hono fakahoko 'a e fakamo'oni ki he alea pau tokoni pea mo e Potungāue ki he Ngoue', Me'atokoni' pea mo e Vao'akau' 'i he ta'u fakapa'anga 2023 ki ha ngaahi me'angāue ke tokoni ki he fekumi mo hono fakalalakala' i hono tokanga' i 'a e fua 'o e ngoue. Na'e ma'u mai foki 'i 'Okatopa 2023 'a e ngaahi me'angāue ke tokoni ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'o ka ai ha fakatamaki. Ko e ngaahi me'angāue leva ne tali 'e he polokalama ni 'i he ngaahi ta'u kimu'a' 'e toki 'autaki mai pē 'i he taimi kuo kakato ai 'a e ngāue ki ai.
2. Polokalama Tokoni ki he Maluange 'a e Kakai: Ko ha ngaahi tokoni fakata'u angamaheni 'eni 'oku ne tokoni' 'a e ngaahi kulupu langa fakalalakala 'o e ngaahi tūkuikolo' pea kau ki ai mo e tokoni ki hono fakalelei' 'a e Akolotoloto 'a e Pule'angá 'i Popua, Ma'u'angavai 'a Tokomololo mo Navutoka.
3. Polokalama Tokoni 'a e JICA: Na'e kakato hono fokotu'u pea mo hono foaki 'a e me'angāue Fakatokanga ki ha Fakatamaki 'e hoko ki he fonua' ma'ae Pule'angá 'i 'Okatopa 2022. Tānaki atu ki ai mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi me'angāue hangē ko e ngaahi letiō tokoni ki hono fakaongo atu 'a e fakatokanga fakatamaki' pea mo e me'angāue ki hono pule' i 'a e ngaahi fakamatala kuo tukumai mei he kotoa 'a e ngaahi me'a fakaongo le'o lahi ki ha fakatamaki' 'oku fakafuofua ke kakato hono

fokotu'u 'a e ngaahi me'a ngāue'ni ki 'Epeleli 2024. 'Oku kei fakahoko 'a e savea pea mo e palani ki hono fakalelei'i 'a e Mala'e Vakapuna Fakavaha'apule'anga 'i Fua'amotu

4. Fetokoni'aki Fakatekinikale 'a e JICA:

- (1) Na'e kamata 'i Siune 2023 'a e Polōseki Feako'aki ki he Pasifiki' ki ha Mo'ui 'oku Tu'uloa ange' pea mo ha ngaahi polokalama 'o fakataumu'a ki he ngaahi fokoutua 'ikai ke pipihi (2023-2028) 'i he malumalu 'o e Potungāue Mo'ui.
- (2) Na'e kamata 'i Siulai 2023 'a e Polokalama ki hono Tokangaekina 'a e Veve' 'i he ngaahi Fonua Pasifiki' Konga 3 (J-PRISM 2023-2028) pea mo e Potungāue MEIDECC pehē ki he Poate Ma'umafai ki he Veve' 'o fakataumu'a ki hono tokanga'i 'a e ngaahi veve lalahi' pea mo hono fakafo'ou 'o toe ngāue'aki.
- (3) Ko e Polokalama Fakataukei ki he Ngaahi Fonua Langalanga hake' 'a ia 'oku fakamalumalu 'i he fengāue'aki 'a e Kautaha 'a Māmani ki he Kasitomu' pea mo e JICA ki ha ngaahi polokalama fakataukei ma'olunga ange mo e kaungāue Kasitomu 'a Tonga (2021-2024) 'o 'osi ki Siune 2024. 'E hoko atu 'a e polokalama' ni 'o fakatefito pē 'i hono tokanga'i 'a e ngaahi polopalema 'oku ne fakafe'atungia'i 'a hono sivi 'o e ngaahi utā pehē ki hono faka'āta faka'ātita.
- (4) Poloseki ki hono Fakalalaka'i 'a e Ngaahi Ngāue ki he Ma'u'angaivi' pea mo e Poate 'Uhila' e kamata 'a e ngāue ni 'i he konga 'uluaki 'o e ta'u 2024 pehē ki he ta'u e 2 ka hoko.
- (5) Ko e Polōseki ki hono Fakaivia 'o e Taukeingāue ki hono fakahoko 'o e Visone ki he Langa ki ha Tu'unga Leleiangē' e kamata 'i he 2024 'o fakatefito 'i he ola 'o e savea ki he Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue ki he Fakaakeake mei he Fakatamaki' 'i he pā 'a e mo'ungaafi HTHH' pea mo e uesia mei he sunami' na'e kakato ki he faka'osinga 'o e 2023.
- (6) 'E kamata 'i 'Epeleli 2024 'a e Polōseki ki hono Fakasi'isi'i 'a e Ngaahi Uesia tamaki 'oku fakahoko 'e he Mou'ungaafi ki he ngaahi Fonua 'a e Pasifiki' (SATREPS) pea mo e Potungāue ki he Kelekele' pea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula.
- (7) Polōseki e 2 ki he he Pasifiki': Ko e Polōseki ki ha Ngaahi Founa Solova'anga Fo'ou ki he Pasifiki' ki hono Matu'uaki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e PCCC (2024-2027) pea mo e Polōseki ki he Liliu e Ma'u'angaivi ki he Ngaahi 'Otumotu 'o e Pasifiki'. Ko e konga hono 2 'o e ongo polōseki ni 'oku lolotonga fakahoko pea 'e kamata 'i he 2024' fakataha mo ha ngaahi faingamalie akongāue ki Tonga.
- (8) Kau Mataotao mei he JICA: Ko e tokotaha Fale'i ki hono Tokanga'i 'a e Nō e Pule'anga' 'i he Potungāue Pa'anga' 'oku 'amanaki ke kakato 'ene ngāue ki Siulai 2024. Ko e tokotaha mataotao ki hono fale'i 'a e Fakalalaka'i e Taukeingāue ki he Palani e Halapule'anga', Tokanga'i 'a e Ngaahi me'angāue ki he halá' pea mo hono Sivi 'o e ngaahi me'a fefononga'aki 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue lalahi' 'oku 'amanaki ke kakato 'ene taimi ngāue 'i he 2024.
- (9) Polokalama Ako: 'Oku fakaafe'i heni 'o a'u ki ha toko 20 kenau kau mai ki he ngaahi polokalama ako taimi nounou pea mo ha kau fakafofonga ki he polokalama ako faka'ilonga' 'i he ta'u e 2 pe 3 'i Siapani mei Tonga.
- (10) Kau Ngāue Tokoni mei he JICA: 'Oku hokohoko atu pē hono 'omai 'e he JICA 'a e kau ngāue tokoni ki he ngaahi sekitoa kehekehe pē hangē ko e Ako', Mo'ui', Toutai', Va'a Tokanga'i 'a e Ngaahi Fakatamaki' pea mo e 'Atakai.

Ngaahi Pule'anga Fakatahataha

'Oku kau 'a Tonga he ngaahi fonua 'oku tokangaekina mai 'e he 'Ofisi Fakafeitu'u 'a e Pule'anga Fakatahataha 'i Fisi. 'Oku tataki 'a e ngaahi fonua Pasifiki' 'i he fakakaukau 'o e tokangaekina 'o e kakai kotoa pē 'i he tapa kotoa pē 'oku nau nofo a'i, 'inasi taau he ngaahi faingamalie' pea tau'ataina foki ki he'enau ngaahi totonu fakaetangata, hohoamalie pea nofo melino 'o tatau pe 'i he tangata mo e fefine, matu'uaki 'a e ngaahi pole 'o e mo'ui' pea fetauhi'aki mo feongoongi pea mo e konitineniti 'oseni'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi va'a ngāue 'e 8 'a e Pule'anga Fakatahataha' 'oku nau fakahoko fatongia 'i Tonga ni pehē ki he kau ngāue

'e toko 13. Pea ko e ngaahi hingoa 'eni 'o e ngaahi kautaha ko ia, FAO, WHO, IOM, UN RCO, UNFPA, UNCDF, UN-Women, and UNDP.

Kuo kamata ngāue'aki 'a e Palani Fakafeitu'u Fakalalakalaka 'a e Pule'anga Fakatahataha 2023-2027 ke ne fetongi 'a e Palani Fakafeitu'u Fakalalakalaka 2018-2022. Pea 'oku toki fakaikiiki hifo ia ki he palani ngāue fakata'u 2, 2023-2024 'o fakatefito he ngaahi kaveinga lalahi ko eni, i) Palanite 'oku tau nofo ai; ii) Kakaí, iii) Tu'umalie mo Ma'ukoloa; pea mo e iv) Melino.

Ko e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i Tonga ní, 'oku mei vahevahe pē ki he kongā lalahi 'e ua, (1) ko e ngaahi ngāue 'oku fakahoko fakahangatonu pē mo e ngaahi hoa ngāue fakalotofonua, pea (ii) mo e ngāue fakafeitu'u pē fakavaha'apule'anga 'oku kau atu ki ai 'a Tonga ni, ko e kongā ia 'o e fatongia fakafeitu'u mo e fakavaha'apule'anga 'o e Pule'anga Fakatahataha.

Tokoni Fakapa'anga mei he Kautaha ki he Feliliuaki 'o e 'Ea.

'Oku lolotonga ngāue 'a Tonga ke hoko ko ha memipa 'o e Kautaha ki he Feliliuaki 'o e 'Ea' ka 'i he taimi tatau 'oku lavengamonū pē 'a e Pule'anga' 'i he ngaahi polōseki 'oku fakafou 'i he ngaahi Kautaha Fakavaha'apule'anga' 'i hono tokonia fakatekinikale ki hono toe siofi 'a e ngaahi ngāue ki he poloseki Ma'u'anga Ivi.

Ko e polokalama tokateu 'e ono 'oku fakataumu'a ki hono fakaivia mo fakatupulekina 'a e ngaahi sino ngāue fakafonua' kenau ngāue fakataha pea mo tokoni'i 'a e palani ngāue fakalalakalaka 'a e Pule'anga. 'I he 2020 na'e tali ai 'a e polokalama ngāue ke matu'uaki 'a e feliliuaki 'a e 'ea' ke fakaivia 'a e Potungāue MEIDECC pea mo e Potungāue Pa'anga (hoa fakahoko fatongia).

Ngaahi Fakafofonga Ngāue Iiki 'o e Hoa Ngāue ki he Fakalalakalaka

'Oku kei hokohoko atu ai pe hono poupu' 'i 'e he Ngaahi Fakafofonga Ngāue Iiki 'o e Hoa Ngāue ki he Fakalalakalaka' hono tokangaekina e tafa'aki hongē 'o e vai 'o fakafou mai 'i hono fakahoko e ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi ma'u'anga vai' 'a ia 'oku tokangaekina 'e he Potungāue Fonua' mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula. Pea 'oku kaungā fakapa'anga ia 'e he Pule'anga 'Aositelelia' pea mo e Komuniti ki he Ngaahi 'Otumotu Pasifiki Saute. 'Oku tokoni mai foki 'a e Sekelitali 'o e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki' ki he 'etau ngaahi teuteu ki he Fealea'aki 'a e kau taki 'o e Pasifiki' 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Sepitema 2024.

Ko e Ngaahi Hoa Ngāue Kehe

'Oku kau atu ki heni 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga fakata'u 'a e Pule'anga Kolea' pehē ki 'Initia. Ko e fiema'u vivili 'a e Pule'anga' ki he tokoni ko 'eni mei he Pule'anga Kolea' 'oku tukutaha pe ia ki he ngaahi me'angāue ke tokoni ki he ngaahi potungāue. 'I he taimi tatau, 'oku kei talitali 'a e pule'anga' ki he tokoni mei 'Initia ke tokoni'i 'a e langa fale ki he kau masivesiva ange. Na'e tokoni mai foki 'a e Pule'anga 'o Saute Alepea' fe'unga mo e pa'anga 'Amelika e \$5m ki hono fokotu'u 'a e Misiume Fakafonua ma'a Tonga.

11.3 Vahevahe ‘o e ngaahi fakamole ki he Patiseti Tokoni Fakalalalaka’ ‘o fakatatau ki hono fakalalalasi fakasekitoa (DAC) ki he fakavahefonua’

A-Tēpile 29: Polōseki Fakapa’anga ‘e he Patiseti ki he Fakalalalaka (Ngaahi Fakamole ‘o fakatatau ki hono fakalalalasi fakasekitoa ki he fakafeitu’u) (\$m)

Ngaahi Sekittoa Faka+A40:G77lakalaka	Pa’anga Hu Atu 2022/23	'Esitimeti Kamata 2023/24	'Esitimeti Liliu 2023/24	'Esitimeti 2024/25	Fakafuofua 2025/26	Fakafuofua 2026/27
Eua	4.6	8.3	6.0	8.9	6.3	7.9
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	4.6	7.9	5.9	6.3	2.3	4.4
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Fakasosiale	0.0	0.4	0.1	2.6	4.0	3.5
Ha'apai	8.7	6.8	9.2	8.0	7.3	6.8
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	8.0	6.5	7.1	5.1	2.6	3.2
Ngaahi Sekittoa Makehe	0.0	0.1	0.1	0.7	0.6	0.0
Sekittoa Ngaue	0.2	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Fakasosiale	0.5	0.1	2.0	2.1	4.0	3.5
Fakalukufua	127.2	126.6	109.2	171.4	149.8	155.8
Tokoni Koloa mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakal	8.9	0.0	15.8	31.0	46.2	45.2
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	61.5	50.1	51.4	98.5	55.0	52.9
Tokoni Fakavavevave ki he Ngaahi Fakatamaki	0.0	0.0	0.7	1.9	0.0	0.0
Ngaahi Sekittoa Makehe	13.7	17.1	9.6	10.0	0.5	0.5
Sekittoa Ngaue	4.4	14.7	12.9	16.7	10.2	8.0
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Fakasosiale	38.7	44.7	18.8	13.3	37.9	49.2
Niuafu'ou	3.8	3.9	3.0	2.5	0.1	0.1
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	3.6	3.6	2.8	0.9	0.1	0.1
Sekittoa Ngaue	0.1	0.3	0.2	0.2	0.0	0.0
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Fakasosiale	0.1	0.0	0.0	1.4	0.0	0.0
Niutopotupu	2.6	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	2.6	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1
Fakavaha'apule'anga	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tongatapu	65.9	193.9	151.6	237.6	193.7	152.2
Tokoni Koloa mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakal	4.3	0.0	35.4	29.0	2.0	1.6
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	20.0	87.0	75.7	142.6	105.7	86.3
Ngaahi Sekittoa Makehe	6.1	16.7	6.4	14.3	15.6	4.6
Sekittoa Ngaue	8.1	10.3	8.4	3.5	3.1	2.6
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Fakasosiale	27.4	79.9	25.7	48.2	67.3	57.1
Vava'u	15.5	25.1	19.6	18.4	28.0	24.7
Tokoni Koloa mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakal	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Faka'ekonomika	12.0	23.7	17.6	8.1	2.4	3.1
Tokoni Fakavavevave ki he Ngaahi Fakatamaki	0.0	0.0	0.3	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Sekittoa Makehe	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Sekittoa Ngaue	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1
Ngaahi Sevesi moe Langa lalahi Fakasosiale	3.3	1.3	1.4	10.2	25.5	21.5
Fakakatoa	228.9	364.7	298.6	446.9	385.3	347.6

Ma’u’anga Fakamatala : Potungāue pa’anga (MOF)

FAKAMATALA FAKALAHIV: TU’UNGA ‘O E PATISETI FAKAPA’ANGA ‘E HE PULE’ANGA, TA’U FAKAPA’ANGA 2023

12.1 Tu’unga ‘o e Patiseti Fakapa’anga ‘e he Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2023

‘Oku fakafuofua ki he \$11.3m na’e hulu ‘aki e patiseti ‘a e pule’anga’ i he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga 2023’, ‘o makatu’unga eni ‘i he lelei ange ‘a e tu’unga tānaki ‘i he pa’anga hūmai fakalotofonua’. ‘A ia na’e lahi ange ‘a e tānaki fakakatoa’ ‘aki e \$27.2m ‘i he ‘esitimeti kamata’, fakataha mo e si’isi’iange ‘a e fakamole’ ‘i he patiseti’ ‘aki ‘a e \$42.1m.

Na’e hā pe ‘a e tu’unga lelei ‘o e tanakai pa’anga hūmai fakalotofonua’ ‘o tautautefito ki hetānaki mei he Tukupau Ngāue’aki (CT) i he koloa hūmai’, ‘a ia ‘oku fakakau eni ‘i he vahevahe lalahi ‘a e Tukupau’ ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue’ (na’e lava tānaki \$21.7m ‘o lahiange ‘i he tāketi). Na’e hoko hake heni ‘a e fua fatongia lelei mei he tukuhau vāhenga’ (‘a ia na’e lava tānaki \$9.8 m ‘o lahi ange ‘i he tāketi), makatu’unga mei hetukupau vāhenga ‘a e ngaahi pisinisi lalahi’, ‘o malava ke faka’ilonga mai heni ‘a e fakautuutu e

fakaakeake 'a e ngaahi pisinisi' mei he ngaahi uesia 'a e Koviti-19' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula ne hoko mai kimui ni'.

Na'e fakatefito pe 'a e si'isi'i ange 'a e fakamole' fakatatau ki he patiseti', mei he ngaahi fakamole 'i he Ngaahi Fakalele Ngāue ('aki 'a e \$33.7m) ka ko e'uhi' pe ko hono mapule'i lelei mo fakapotopoto ange 'o e ngaahi fakamole', ka e pehe pe foki ki he ngaahi fakamole ni'ihī na'e makatu'unga 'i he toloi e ngaahi fakahoko fatongia e ni'ihī, ka 'e toki fakakakato'i he ta'u fakapa'anga 2024'. 'Oku kau heni 'a e sino'i pa'anga ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao' mo e sino'i pa'anga ki hono pou pou'i e ngaahi ngāue fakatupulaki faka'ekonomika'. 'Ikai ngata ai', na'e si'isi'i mo e fakamole felāve'i mo e vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga 'i he patiseti' ('aki e \$9.0m) ko e'uhi pe ko e lahi 'o e ngaahi lakanga ngāue 'atā.

A-Tēpile 30: Fakalukufua 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$m)'i he Ta'u Fakapa'anga 2023

Fakalukufua 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga Fakalukufua 'e he Pule'anga (\$m)'i he Ta'u Fakapa'anga 2023	'EsitimetiKamata 2022/23	Ola 2022/23	Faikehekehe (\$)	Faikehekehe (pēseti)	Pēseti 'o e patiseti na'e Fakamoleki/Tānaki
Pa'anga Hūmai	406.8	406.3	-0.5	-0.1%	100%
Tānaki Fakalotofonua	325.3	352.5	27.2	8.4%	108%
Tukuhau	245.6	278.1	32.5	13.2%	113%
Tukuhau Vāhenga	48.2	58.0	9.8	20.4%	120%
Tukuhau Fefakatau'aki	23.3	25.8	2.5	10.9%	111%
Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue.	106.6	128.3	21.7	20.4%	120%
Tukuhau 'Ekisia	67.6	66.0	-1.6	-2.4%	98%
'Ikai Tukuhau	79.7	74.4	-5.2	-6.6%	93%
Totongi ki he Ngaahi Ngāue mo e Laiseni	28.2	27.6	-0.6	-2.3%	98%
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga.	11.6	9.9	-1.7	-15.0%	85%
Ngaahi Pa'anga Hūmai Kehe	1.2	0.5	-0.7	-58.7%	41%
'Inasi mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni Kehe	38.6	36.5	-2.2	-5.6%	94%
Tokoni Fakapa'anga ki he Patiseti mei Tu'apule'anga	81.5	53.7	-27.7	-34.0%	66%
Fakamole	437.0	394.9	42.1	9.6%	90%
Totongi Kau Ngāue	172.9	163.9	9.0	5.2%	95%
Ngaahi Ngāue	204.1	170.4	33.7	16.5%	83%
Ngaahi Koloa	16.5	17.2	-0.6	-3.8%	104%
Nō	43.6	43.5	0.0	0.1%	100%
Palanisi	-30.3	11.3	41.6		
Fakatokanga'i: 'e malava ke 'i ai e ngaahi fetōkehekehe'aki 'i hono tānaki fakakatoa 'o e ngaahi mata'ifika, ka ko e'uhi pe ko hono fakaofiofi 'o e mata'ifika ki he m ofi taha.					

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga (MOF)

12.1.1 Vahevahe Lalahi 'o e Pa'anga Hūmai**A-Tēpile 31 :Vahevahe Lalahi 'o e Pa'anga Hūmai 'a e Pule'anga**

	'Esitimeti Kamata	Ola 2022/23	Faikehekehe (\$)	Faikehekehe (pēseti)	Pēseti 'o e patiseti na'e tātaki
Tukuhau Vāhenga	48,152,700	57,966,360	9,813,660	20%	120%
Tukuhau Fefakatau'aki	23,286,000	25,819,068	2,533,068	11%	111%
Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue	106,609,000	128,343,026	21,734,026	20%	120%
Tukuhau 'Ekisia	67,588,500	65,999,567	- 1,588,933	-2%	98%
Totongi ki he Ngaahi Ngāue mo e Laiseni	28,196,700	27,567,896	- 628,804	-2%	98%
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga	11,584,600	9,852,416	- 1,732,184	-15%	85%
Pa'anga Hā Mai Kehe	1,236,700	511,035	- 725,665	-59%	41%
Inasi mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni kehe	38,642,100	36,493,698	- 2,148,402	-6%	94%
Patiseti Tokoni	81,469,600	53,733,317	- 27,736,283	-34%	66%
Fakakātoa	406,765,900	406,286,383	- 479,517	0%	100%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

Tukuhau Vāhenga

Ko e lahi 'o e tukuhau vāhenga na'e tātaki mei he kau ngāue fakapule'anga' na'e hulu ia 'i he 'esitimeti kamata' 'o makatu'unga 'i he to e tokolahi ange 'a e kau ngāue fakapule'anga', fakataha pea mo e ngaahi fehikitaki ki he ngaahi lakanga ma'olunga ange lolotonga e ta'u fakapa'anga. 'Ikai ko ia pe, na'e kau atu foki mo hono tātaki 'o e ngaahi mo'ua tukuhau na'e toloi hono totongi mai' ko e'uhi' ko e ngaahi pisinisi lalahi na'e uesia 'i he Koviti-19 pea mo e pā 'a e mo'unga afi'. 'Ikai ngata ai', na'e to e fakalakalaka ange 'a e ngaahi vā fengāue'aki 'a e Potungāue Tātaki Pa'anga Hūmai pea mo e kau totongi tukuhau' 'o kau ai 'a e kau ngāue mei tu'apule'anga 'i hono tātaki mo 'enau ngaahi tukuhau ta'ofi', ko e'uhi' ko 'enau to e tokolahi ange 'i he ta'u fakapa'anga 2023', hili 'a e faka'ataa 'o e kau'afonua mei he ngaahi fakangatangata 'o e Koviti-19.

Tukuhau Fefakatau'aki

Na'e lahi ange 'a e tātaki' 'i he taketi' 'o makatu'unga ia 'i hono fakangata 'i Tisema 20 22e ngaahi tukuhau na'e faka'atā ko e'uhiā ko e ngaahi tokoni 'a e pule'anga' ki he kakai lolotonga e uesia 'a e Koviti-19 pea mo e pā 'a e mo'ungaafi HTHH'.

Tukuhau Ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Ko e konga lahi taha eni 'o e tukuhau' na'e makatu'unga ai 'a e hulu 'i he tātaki 'o e pa'anga hūmai mei he tukuhau' fakalukufua. 'A ia na'e kau ki heni 'a e hikihiki 'a e ngaahi totongi koloa', fakataha mo e lahi ange 'a e ngaahi koloa hūmai mei muli', pea 'ikai ko ia pe, ka ko e kakato ki Tisema 2022 e taimi ki hono faka'atā ko ia 'o e tukuhau' ki he ngaahi koloa na'e felāve'i mo tokoni ki he kakai 'o e fonua' lolotonga e ngaahi uesia 'a e Koviti-19 pea mo e pā 'a e mo'ungaafi HTHH'. 'Ikai ngata ai, na'e tokoni foki mo e ngaahi misini tali totongi na'e fokotu'u ke fakafaingofua'i mo lava 'o muimui'i pea lipooti 'a e ngaahi pisinisi' pea mo 'enau tauhi 'a e ngaahi fakamatala totonu ke makatu'unga ai e tukuhau' (ngāue'aki 'a e fika totonu mo ma'u vave), 'o fakataumu'a ki ha tātaki lahi ange mei he tukuhau ki hono ngāue'aki engaahi koloa fakalotofonu'a.

Tukuhau 'Ekisia

Ko e holo e tātaki mei he Tukuhau 'Ekisia' 'i he ta'u fakapa'anga 2023' na'e makatu'unga ia mei he ngaahi 'uhinga kehekehe 'o kau ai 'a e si'isi'i ange 'a e fiema'u ki he ngaahi koloahūmai mei tu'apule'anga 'a ia 'oku nau kau 'i he tukuhau 'ekisia' hange ko e lolo, tapaka, mo e kava malohi', 'o felāve'i pe mo e ngaahi hikihiki 'i honau totongi' mo e ngaahi uesia 'i hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa ni. 'I he taimi tatau, 'e

malava pe ke kei lahi hono hu mai e ngaahi koloa ni, ka kuo liliu honau fotunga 'o 'ikai ai ke ke to e fakakau kinautolu ki he tukuhau 'ekisia. Hange ko'eni, ko e liliu 'i he lahi 'o e suka 'oku 'i he ngaahi koloa inu kasa'.

Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga

Ko e konga lahi 'o e ngaahi kulupu kehekehe 'o e t'ānaki' na'e 'ikai ke a'usia 'a e taketi', na'e makatu'unga ia 'i he si'isi'i ange 'a e pa'anga na'e ma'u mei he 'inasi mei he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' 'o fakatatau mo e ngaahi tu'unga faka'ekonomika mo e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga'. 'A ia ko e nounou ko eni' na'e lahi ange ia 'i he 'inasi na'e totongi tomui mai 'e he ngaahi kautaha 'a e pule'anga' e ni'ihī 'o kau ai 'a e e Poate Taulanga 'o Tonga'

'Inasi mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni Kehe

Na'e ma'ulalo ange 'a e t'ānaki 'i he 'esitimeti kamata' 'i he kulupu ko eni 'o e pa'anga hūmai' ko e tupu mei he si'isi'i 'a e totongi nō mei he ngaahi pisinisi lalahi na'e uesia 'i he fakatamaki 'i he 2006'. T'ānaki atu ki ai', mo e tupunga mei he vaivai ange 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi ki he 'pa'anga na'e tonu ke ma'u mei he totongi nō mei he Kautaha Pa'anga Fakamāmāni Lahi'.

Pa'anga Tokoni ki he Patiseti mei Tu'apule'anga

Ko e \$27.7m he 'ikai ke t'ānaki 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga mei he Pangikē 'a Māmāni, Pangikē Langa Fakalalaka 'a 'Esia, mo e 'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope. Kaekehe 'oku fakaangaanga ke ma'u mai 'i he ta'u fakapa'anga 2024.

12.1.2 Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga: Vahevahe Lalahi 'o e Ngaahi Fakamole

A-Tēpile 32: Vahevahe Lalahi 'o e Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga 'I he Ta'u Fakapa'anga 2023

	'Esitimeti Kamata	Mahu'inga Totonu 2022/23	Faikehekehe	Faikehekeh e (pēseti)	pēseti fakamol e / ma'u mai
Kau Ngāue Tu'u Ma'u	155,765,900	147,597,721	8,168,179	5%	95%
Kau Ngāue Lau 'Aho	13,223,200	12,039,533	1,183,667	9%	91%
Fefononga'aki mo Fetu'utaki	11,263,800	19,649,568	- 8,385,768	-74%	174%
Tauhi mo Fakalelei	20,265,800	23,787,674	- 3,521,874	-17%	117%
Totongi Koloa mo Ngāue	62,659,200	64,443,401	- 1,784,201	-3%	103%
Me'a'ofa Fakangāue mo e 'Inasi	89,239,300	58,109,145	31,130,155	35%	65%
Fakamole Tute Ngaahi Poloseki Fakalalaka	4,626,700	2,721,451	1,905,249	41%	59%
Ngaahi Nō Fakapule'anga	43,580,000	43,549,734	30,266	0%	100%
Pa'anga Talifaki	5,000,000		5,000,000	100%	0%
Penisoni mo e Ngaahi Me'a'ofa	3,871,900	4,106,425	- 234,525	-6%	106%
Ngaahi Koloa	16,525,100	17,150,751	- 625,651	-4%	104%
Totongi 'Inasi	1,000,000	400,375	599,625	60%	40%
Tokoni ki he Fakalalaka Ngaahi Sekitōa Taautaha	10,000,000	1,385,197	8,614,803	86%	14%
Fakakātoa	437,020,900	394,940,975	42,079,925	10%	90%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga, 2023

Fakamole ki he Totongi 'o e Kau Ngāue³²

Ko e si'isi'i 'i he fakamole ki he kau ngāue fakatatau ki he patiseti' ko e makatu'unga 'i he ngaahi lakanga 'atā', ko e'uhi' ko ehiki hake 'a e tokotaha ngāue' ki ha toe tu'unga ma'olunga ange pē ko ha lakanga 'o ha tokotaha ngāue na'e nofo mei he ngāue, tupunga mei ha ngaahi ngāue 'oku totongi ma'olunga ange mo e folau atu ki he ngaahi ngāue toli fua'i'akau 'i tu'apule'anga'. 'Ikai ko ia pe, ka na'e kau ki mo e ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he ngāue tu'a taimi' ('o fakangatangata ki he houa pe 'e 40 'i he mahina) 'o malava ai ke si'isi'i' ange 'a e fakamole ki he totongi 'o e ngāue tu'a taimi.

Fefononga'aki mo e fetu'utaki – na'e ma'olunga ange 'a e fakamole ni 'i he 'esitimeti kamata' 'aki 'a e \$8.4m ko e'uhi' ko e lahi ange 'a e ngaahi fefolau'aki fakatu'apule'anga' hili hono fakaava e ngaahi kau'afonua' talu mei hono tāpuni 'i he Koviti-19. 'A ia ko e lahi taha 'o e ngaahi fakataha fakavaha'apule'anga na'e fakahoko 'i he fetu'utaki fakatekinolosia', na'e foki 'o fakahoko 'i he ngaahi founa angamaheni', kae pehe ki he lahi mo e ngaahi fakamole ki he fefolau'aki fakalotofonua' 'o makatu'unga mei hono to e fakahoko 'o e polokalama faka'ali'ali ngoue fakafonua' hili hono toloi ko e'uhi' ko e too 'a e mahaki faka'auha'.

Tauhi mo fakalele ngāue – na'e mā'olunga ange 'a e fakamole ni 'i he 'esitimeti kamata', ko e'uhi' ko e ngaahi fakamole ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi 'apingāue', tautautefito ki he ngaahi ngāue mahu'inga 'a e ngaahi potungāue kau ai 'a e Potungāue Ako' ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi lokiako' pea mo hono toe fakalahi ke feau hono fokotu'u 'o e ngaahi ako'anga lotoloto 'a e pule'anga' talu mei hono fakalahi 'o e tu'unga fakaako 'o e 'apiako lautohi' ke fakakau ki ai 'a e ngaahi foomu 1' mo e 2'. 'Ikai ngata ai', na'e kau mo e fakamole ki hono monomono 'o e hala' mo e ngaahi fakamole felāve'i mo hono ngāue'aki 'o e he lolo' 'i he'ene faka'au ke hikihiki pe 'a 'ene totongi' lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga'.

Totongi Koloa mo Ngāue – ko e lahi taha e makatu'unga ki he mā'olunga ange 'a e ngaahi fakamole ni 'i he 'esitimeti kamata' ko e fakamole 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ki he 'uhila', 'o fakaho'ata mai ai 'a e hikihiki 'o e ngaahi totongi koloa' lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga'.

Me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi – ko e kulupu eni 'o e ngaahi fakamole 'a e pule'anga' na'e tefito ai 'a e si'isi'i' 'a e fakamole' fakatatau ki he patiseti' 'i he ta'u fakapa'anga 2023'. 'A ia na'e 'i ai e ngaahi sino'i pa'anga fakalukufua na'e fakamalumu 'i he vouti 'a e Potungāue Pa'anga' 'o hange ko e fakamole fakataumu'a ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue 'o e pule'anga', mo e pa'anga ki hono tau'i 'o e faito' o ta'efakalao', ka na'e 'ikai lava ke fakamoleki ke 'osi. 'Ikai ngata ai, na'e 'i ai mo e \$10.0m na'e fakataumu'a ko e tokoni 'a e pule'anga' ki he ngaahi langa fakaakeake mei he pā 'a e mo'ungaafi HTHH', ka na'e malava ke fakahaofi e ngaahi fakamole ni'e he pule'anga' ko e'uhi' ko e lahi e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka mei tu'apule'anga'.

FAKAMATALA FAKALAHI VI: KO E LANGA FAKAAKEAKE 'O TONGA KE MATU'UAKI E FELIULIUAKI 'O E 'EA' MO E FAKATAMAKI FAKAENATULA'**13.1 Pā 'a e Mo'unga Afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo e peaukula****Fakaakeake mei he HTHH**

Ko e'uhi' ko e tu'u laveangofua 'a e fonua' ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula', feliliuaki 'a e 'ea', pea mo e ngaahi ta'au fakamāmani lahi hangē ko e fokoutua fakamāmani lahi', kuo kamata ngāue 'a e Pule'anga' ki he ngaahi founa ke tokonia ai 'a e fakaakeake 'o e fonua', hili ange 'a e malona atu 'a e fokoutua faka'auha 'o e Kōviti-19 mo e HTHH. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi ngaahi polokalama HTHH mo e pa'anga fakafonua

³² (kau ki ai 'a e Kaungāue tu'uma'u, Kaungāue fakataimi lau 'aho mo e Penisoni mo e Ngaahi Me'a'ofa)

ki he ngaahi fakatamaki, pule'i 'o e kau'āfonua fakavaha'a-pule'anga faka'ai'ai faka'ekonōmika', pea mo hono tokoni'i fakapa'anga 'a e sekitoa ngoue, toutai, takimamata, ako mo e tafa'aki ki he mo'ui.

Na'e kāfataha 'a e Pule'anga' mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka', hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue kehekehe ki hono fakaakeake 'o e fonua' mei he fakatamaki 'o e HTHH. Ko e kongā 'o e ngāue ko ia 'oku kau ai:

1. Tokoni ki he 'ekonōmika: Na'e tokonia 'e he Pule'anga' fakapa'anga, kau ai mo e fakafaingofua'i 'a e no ki he ngaahi pisinisi mo e kakai ne uesia he fakatamaki ke kamata 'aki ha langafonua ki he 'ekonōmika. '
  - Polokalama Nō Fakalalakaka 'a e Pule'anga (GDL) ki he ngaahi sekitoa na'e uesia
  - Tokoni ki he ngaahi pisinisi na'e uesia:\$0.3
2. Tokoni ki he ngaahi 'api' mo fakasōsiale': Na'e tokonia 'e he Pule'anga' 'a e tafa'aki fakasōsiale ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua' hangē ko e kau toulekeleka' mo e kau faingata'a'ia', kau ai 'a e tokoni fakame'atokoni pea mo fakapa'anga;
  - Tokoni fakapa'anga ki he kau toulekeleka mo e kau faingata'ia: \$1.2m
3. Tokoni ki he fale' mo e nofo'anga': Na'e tokonia 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi 'api nofo'anga na'e uesia' pea mo maumau kae kei tu'u pē fale' tautefito kia kinautolu na'e maumau 'aupito honau ngaahi fale' pea haveki 'e he ngaahi fakatamaki';
  - Tokoni fakapa'anga ki he ngaahi fāmili ne uesia he peau kula :\$0.4m
  - Tokoni me'atokoni ki ngaahi fāmili pea mo e kau ne tokoni fakatamaki na'e hoko :\$0.1m
4. Ngaahi Ngāue Lalahi fakatupu pa'anga: Na'e fakamamafa e tokanga 'a e Pule'anga' 'i he ngaahi Ngāue Lalahi' fakatupu pa'anga' pea fakataumu'a kene faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika' pea kene fakatupulekina ha ngaahi ngāue. 'Oku kau heni 'a e langa hala', ma'u'anga vai', mo e ma'u'anga ivi fakaenatula';
  - ngaahi 'api nofo'anga na'e uesia' pea mo maumau kae kei tu'u pē fale': \$0.3
  - Langa fo'ou 'o e ngaahi falenofu'anga na'e uesia: \$15.7m

Pa'anga kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue

- Langa fo'ou 'o e ngaahi falenofu'anga na'e uesia: \$13m
  - Ngaahi 'ofisi 'o e pule'anga na'e uesia ((Ha'apai \$2.0m, 'Eua \$1.0m, Nomuka \$0.4m): \$3.4m
  - Ngaahi Holo fakakolo ('Atataa si'i, Matatoa, Mango (Ta'anga), 'Ohonua, Lofanga, Mo'unga'one): \$2.0m
1. Palani Fakaakeake ki he Takimamata': Ko e'uhi' ko e sekitoa 'eni na'e uesia lahi taha 'e he mahaki faka'auha', na'e fokotu'u ai 'e he Pule'anga' ha palani fakaakeake kene tokonia 'a hono toe langa hake pea mo hiki'i 'a e fonua' ki ha tu'unga 'oku malu pea manakoa ki he kau 'a'ahi mei tu'apule'anga'. 'Oku kau he palani ko eni' 'a hono fakamāketi, fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue Lalahi' pea mo tokonia 'a e fanga ki'i pisinisi faka-takimamata iiki';
  2. Mateuteu ki ha Faingata'a Fakaenatula: 'Oku hiki hake 'e he Pule'anga' 'ene tu'unga mateuteu ki he ngaahi faingata'a fakaenatula' 'i he hili ange 'a e pā 'a e mo'ungaafi HTHH pea mo hono peaukula', hangē ko hono fakahoko 'a e fakaangaanga mo e vakai'i 'a hono tu'unga mateuteu' pea ke tokoni 'o ka hoko ha faingata'a pea na'e fo'u foki 'a e ngaahi palani ki he tokoni fakavavevave' pea mo e fakaakeake';
  3. Tokateu fakapa'anga: Kuo fakahoko 'e he Pule'anga' ha fokotu'utu'u ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga 'e faingamālie ki he fakatamaki fakatu'upākee', 'i he malumalu 'o e Lao Fakatu'upakē, mo ha sino'i pa'anga ke matu'uaki 'a e faingata'a fakaenatula'.

A- Tēpile 33, 'oku fakaha atu ai 'a e palani fakapa'anga ki he ngaahi ngāue 'oku kei hoko atu e Langa Fo'ou 'ki he ngaahi Fale ne Maumau mei he HTHH. 'Oku ha atu heni 'a e faka'au ke 'osi 'a e ngāue ki he HTHH 'a ia 'oku 'amanaki ke kakato 'i Sune 2024. Ko e ta'u fakapa'anga 2024/2025 'oku vahe'i ai e pēseti 'e 3.1 'o e Patiseti Fakalukufua 2024/2025 'a ia 'oku fakapa'anga ia mei he

A-Tēpile 33 : Palani fakapa'anga ki he ngaahi langa Fale ne Maumau mei he HTHH

Ma'u'anga Pa'anga	Esitimeti Kamata 2023/2024 (\$m)	Esitimeti Liliu 2023/2024 (\$m)	Esitimeti 2024/2025 (\$m)
Tokoni Pa'anga	20.1	11.6	4.8
Tokoni Koloa	10.5	8.6	6.1
Fakakatoa	30.6	20.2	10.9
HTHH % Fakakatoa			3.1%

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga (MOF)

Patiseti Fakalalakalaka. 'Oku tānaki atu ki heni mo e ngaahi Poloseki Lalahi 'oku tokoni ki he HTHH, hange ko e ngāue 'oku fakahoko ki he ngaahi 'apiako 'e 9, 'oku tu'u laveangofua ki ha fakatamaki, 'o kau ki ai mo e ngaahi 'apiako ne uesia mei he peau kula. Ko e ngaahi 'apiako ko'eni 'oku kau kiai e ako Pule'anga Kanokupolu, Eueiki, Kolomotu'a, Tungua, Nomuka, Fonoi, Tupouto'a, Maamaloa and Maamafo'ou, 'a ia 'oku 'amanaki ke kakato e ngāue ki ai 'i he ta'u fakapa'anga 2025 'i he Polōseki ko ia' 'o e Malu mo Tolonga 'o e ngaahi loki ako (TSRSP). 'Oku toe kau ki heni mo e Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea (TCRTP) ki hono fakalelei' 'a e uafu pea mo e fale talifononga 'i Nafanua, kae'uma'a 'a e ngaahi toenga falenofu'anga 'e 96 mei he fale 'e 260 'o 'amanaki ke fakakato hono langa 'o kau kiai mo e ngaahi holo fakakolo.

Fakatupu ha ngaahi ngāue

Ko e maketi ki he ngāue 'i Tonga oku ikai ngata he'ene fihii pea kei ma'ulalo foki, 'i he ongo 'oku 'iai 'a e tonounou he kau taukei ngāue mo e kau pototi ngāue ke ne feau 'a e fiema'u fakalotofonua pea pehee ki tu'apule'anga. 'Oku 'iai 'a e liliu si'isi'i ki he ngaahi tefito'i sekitoa 'o e ngāue neongo kuo 'iai 'a e liliu ki he ngāue he ngaahi sekitoa iiki pea pehee ki he faingamalie ngāue tupu mei he liliu lalahi 'e ua he fa'unga 'o e kakai: fehikitaki fakataimi mo tu'uma'u ki tu'apule'anga, mo e holo he tokolahi 'o e kakai.

Ko e ngāue ikai tu'uma'u mo e Ngāue he sekitoa 'ikai tu'uma'u ko e konga mahu'inga ia 'o e Ngāue faka'ekonomika 'i Tonga. 'I he vāhenga 'ikai tu'uma'u, ko e ngaahi Ngāue lalahi 'oku fiema'u ko e polofesinale, teknikale mo e kaunga polofesinale, Ngāue fakamea'a mo e taukei Ngāue pehee ki he Ngāue mo e kau faifakatau. Kaikehe, 'oku lahi 'a e fiema'u ki he kau taukei Ngāue he ngoue, vaotaataa mo e toutai.

Ko e ngaahi ngatangata'anga ki he Ngāue he lolotonga ni mo e kaha'u 'o e kumi Ngāue 'oku kau ai 'a e ma'ulalo tu'unga fakaako, si'isi'i taukei Ngāue mo e halafononga ki he Ngāue, pea mo e fakafalala he talafi pa'anga 'aia 'oku ne fakalotosi'i' 'a e toutupu mei he kumi Ngāue. Ko e tokolahi he to'utupu 'ikai ako, pe ako Ngāue pe Ngāue pea si'isi'i 'a e taukei Ngāue 'oku ne talamai 'a e 'ikai fēnapasi 'a e fiema'u mo e pototi Ngāue 'oku ma'u 'aia 'oku 'asi mai mei 'api ako Ngāue 'a Tonga. Hili ko ia, 'oku fehanganagai 'a e ngaahi pisinisi mo faingata'a hono fakangāue'i ha kakai pototi Ngāue ki he ngaahi Ngāue kehekehe. 'Oku ha eni he ngaahi ngāue hange ko e Ngāue fakatekinolosia, mo'ui, 'ataakai mo e Ngāue felāve'i mo e ivi pehee ki he ngaahi Ngāue taukei fe'unga kau ai 'a e fefakatau'aki mo e Ngāue fakatauhi kakai kau ai e feime'atokoni, faifakatau mo e ngaahi Ngāue tokoni.

Ko hono fakahoko ha founa fakataumu'a ki he Ngāue kene fakalalakalaka'i 'a e maketi ki he ngaahi Ngāue 'e fe'unga mo e fakalalakalaka he ngaahi pisinisi mo e fakatupu Ngāue, pea ke tokoni ki he matu'uaki ha vaha'a taimi nounou. 'Oku kau heni 'a e ngaahi founa ko eni:

- Ki he Ngāue fakalotofonua ki he fanauako mo e kau kumi Ngāue.
- Fakalalakalaka mo fakahoko ha polokalama ke faka'ai'ai 'a e Ngāue kuo nau foki mai.
- Fakahoko ha founa tokanga'i 'o e Ngāue ke fetaulaki 'a e maketi fakavaha'apule'anga mo fakalotofonua.

- Fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e Sekitōa taautaha mo e fekumi ki he ngaahi tefito'i sekitōa hange ko e Ngoue, Toutai, takimamata, Mo'ui, Ako mo e Takinolōsia.
- Fakafefeka'i 'a e tokoni mo e fekāngāue'aki fakasekitōa ke tupulaki 'a e ngaahi pisinisi iiki 'o kau ai inivesi fakatakingāue mo e tokoni.
- 'Inivesi ha ako ma'olunga ange mo fakamalohia 'a e fakahinohino fekāngāue ke fetaulaki mo e fiema'u 'a e pisinisi.
- Fakahoko ha founga fekāngāue'aki hangē ko e tokoni fekāngāue mo e tokoni ki he kumi Ngāue.
- Liliu taimi loloa kene pukepuke 'a e tupulaki 'i he maketi fekāngāue kau ai hono fakamolohia 'a e tafa'aki fakalao ki he Ngāue ke hiki'i 'a e tu'unga 'o e Ngāue pea faka'ai'ai 'a e Ngāue lelei.
- Fakalelei'i 'a e tafa'aki fekāngāue 'a e Pule'anga ki hono fa'u, fakahoko pea mo muimui'i ha 'ilo fo'ou ki he fakatupu Ngāue mo ha polokalama tokoni ki he Ngāue.

Fakamatala mo e Fetu'utaki Faka-tekinolōsia

'Oku kau 'a e ngaahi ngāue fakamatala mo e fetu'utaki faka-tekinolōsia 'i he kaveinga lalahi 'oku tokangaekina 'i he fakaakeake 'a e fonua hili ia 'a e hake 'a e peau kula. Kuo 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u kehekehe kuo fakahoko kihono fakalelei 'a e ngaahi maumau mei he peau kula hano fakamalohi'i 'a e tu'unga 'o e naunau ngāue ki he fakamatala mo e fetu'utaki faka-tekinolōsia. Ko e tefito'i taumu'a ke toe lelei ange 'a e fetu'utaki, toe lelei ange 'a e mateuteu ki ha fakatamaki fakaenatuala, pea toe fakaivia mo matu'uekina 'o e ngaahi feliliuaki e 'Ea' Ko e ngaahi kaveinga tu'ukimu'a 'i he fakaakeake ko eni ko e fakalelei'a e ngaahi naunau ngāue lalahi fakau'aki mo e fakamatala mo e fetu'utaki faka-tekinolōsia, fokotu'u ha founga ngāue ki he fetu'utaki fakavavevave ki he fakatamaki, pea mo hono ngāue'aki 'a e fetu'utaki faka-tekinolōsia kene matu'uaki mo toe lelei ange 'a e fetu'utaki 'i ha taimi fakatamaki. Ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku taumu'a ia ke toe lelei ange 'a e mateuteu 'a Tonga kiha fakatamaki fakaenatula pea ke toe vave ange 'a e ngaahi ngāue tokoni fakahaofi mo e tokoni fakavavevave.

FAKAMATALA FAKALAHĪ VII: LIPOOTI FAKAMA'OPO'OPO 'O E POLOKALAMA TOKONI 'A E PULE'ANGA KI HE Kōviti-19

'Oku 'oatu heni 'a e līpooti fakama'opo'opo ki hono ngāue'aki mo e toenga pa'anga (palanisi) 'i he'ene a'u ki he 'aho faka'osi 'o Ma'asi 2024 ki he Polokalama Tokoni 'a e Pule'anga' ki he Kōviti-19. 'I hono fakaikiiki' mo e palanisi 'oku hā atu 'i he ngaahi fakamatala ko eni:

14.1 Fakamatala Fakalukufua:

A. Polokalama tokoni 'a e Pule'anga ki he Kōviti-19 (Fakakātoa \$60.0m):

A-Tēpile 34 :Polokalama tokoni 'a e Pule'anga ki he Kōviti-19-Fakakātoa

Ngaahi Ma'u'anga Pa'anga	\$m
1. Paanga tokoni 'a e Pule'anga	9.9
2. Ngaahi tokoni fakavavevave ki he fonua	3.8
3. Ngaahi tokoni pa'anga ki he lakalaka	11.4
4. Pa'anga tokoni mei he ngaahi ngaue kihe fakalalakaka (Pooled cash)	34.8
Fkakatoa polokalama tokoni 'a e pule'anga ki he KōVITI	60

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

- Toenga palanisi ki he 'aho faka'osi 'o Ma'asi 2024: \$86,700

Fakamatala Fakaikiiki:**A-Tēpile 35 :Polokalama Tokoni 'a e Pule'anga ki he Kōviti-19 – Fakaikiiki**

Ngaahi Kulupu	Liliu kihe ngaahi mahu'inga kuo		Ngaahi fakamole totonu	Ngaahi fokotu'utu'u ngāue tu'upau	Palanisi 'I Maasi
	Patiseti kuo vahe'i	vahe'i			
Ekonomika mo e fakaakeake fakasosiale	22.4	16.8	16.4	0.09	0.28
Kulupu ako	1.0	1.3	1.3	-	-
Kulupu kihe ngaahi fiema'u vivili	1.0	1.0	1.0	-	-
Malu moe hao 'o e me'atokoni pea moe ma'u'anga mou'i	2.1	1.5	1.3	-	0.22
Kulupu ngaue'akihe mo'uilelei, ma'a mo e ma'u'anga vai	2.3	2.6	2.6	-	0.01
Kulupu fokotu'utu'u mo fakahokohoko ngaue	1.6	1.2	1.1	-	0.14
Kulupu tokangaekina 'o e hao mo e malu	0.5	0.5	0.5	-	-
Kulupu tokangaekina 'o e ngaahi nofo'anga	4.0	10.0	10.0	-	-
Fakakatoa	35	35	34	0.09	0.65

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

Ko e palanisi fakamuimui taha, 'a ia 'oku hā 'i he Tēpile 1, 'oku ne fakahā mai ai 'a e toenga 'o e palanisi': (1) **katoa ngaahi fakamole \$34.9m, kātoa e pa'anga kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue \$86,700** mo e fakakātoa 'o e toenga palanisi **\$0.64m** mei he Patiseti 'esitimeti \$34.9m.

a) Toenga pa'anga mei he Polokalama Tokoni 'a e Pule'anga ki he Kōviti-19 'i hono Fakakulupu:

5. 'Ekonomika mo e fakaakeake Fakasōsiale - \$0.28m (Tataki he MOF);
6. Malu mo e hao 'o e Me'atokoni pea mo e Ma'u'anga Mo'ui - \$0.22m (Tataki he MAFF mo e Potungāue Toutai');
7. Kulupu ngāue ki he mo'ui lelei', mo e ma'u'anga vai - \$0.01m (Tataki he Potungāue Mo'ui);
8. Kulupu fokotu'utu'u mo fakahokohoko ngāue - \$0.13m (Tataki he MEIDECC).

Toenga pa'anga mei he Polokalama Tokoni 'a e Pule'anga ki he Kōviti-19 'i hono Fakakulupu: \$0.64m: Tukuatu kotoa 'a e toenga palanisi ki he Potungāue mo'ui ki he ngaahi fiema'u ki he mo'uilelei

Kātoa e pa'anga kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue \$86,700: Polokalama tokonia 'a e pule'anga ki he ngaahi pisinisi hono uta mai enau ngoue, ika pea mo e fua 'o e fonua mei ngaahi 'outmotu, pea 'oku fakafuofua 'e kakato 'a e polokama ni ihe faka'osinga 'o Tisema 'o e ta'u ni..

NGAAHI FAKANOUNOU

ADB	Pangikē Fakalalakala 'a 'Esia'	ESSP	Poloklama Tokoni Faka-'ekonōmika mo Fakasōsiale
ADF	Kau Tau Malu'I Fonua 'a 'ene 'Afio' mo e kau Tau Malu'i Fonua 'a e Pule'aga 'Aositelelia	EU	'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope
AGO	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	EXIM	Pangikē Fefakatau'aki (EXIM) 'a Siaina
AIFFP	Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a 'Aositelēlia	FAO	Kautaha Tokoni fekau'aki mo e Me'atokoni mo e Ngoue
AIP	Palani Tokoni ki he ngaahi Ngāue Lalahi pe 'Inivesimeni (Aid Investment Plan) Ngaahi Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e	FATF	Komiti Ngāue Fakapa'anga (Financial Action Taskforce)
AML/CFT	fe'ave'aki fakapulipi mo ta'efakalao 'o e Pa'anga	FSL	Malu Fakame'a Tokoni
APG	Kulupu 'a 'Esia mo e Pasifiki ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipi/ ta'efakalao 'o e Pa'anga (Asia Pacific Group on Money Laundering)	FEC	Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli
BBB	Langa ha Tonga 'oku Lelei Ange	FED	Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga
BESS	Tānaki'anga Ma'u'anga ivi mei he La`aa	FIU	Ma'u mafai ki he lipooti Pa'anga
BHN	Ngaahi fiema'u pau 'a e Tangata	FY	Ta'u Fakapa'anga (Siulai – Sune)
BSP	Pangikē 'a e Pasifiki Tonga	GAP	Ngaahi founa ngoue lelei Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi
Cat DDO	Vahevahe iiki 'a e ngaahi Tokoni ki he Fakatamaki (Catastrophe Deferred Drawdown)	GCF	Ngāue felāve'i pea mo e matu'uaki 'o e feliuliuaki 'o e 'Ea
CBD	Pisinisi 'i Nuku'alofa	GDL	Ngaahi Nō ki he Fakalalakala 'a e Pule'anga
CCT	Pa'anga Talāsiti ki he ngaahi ngāue felāve'i mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea	GDP	Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua
CCTF	Pa'anga ki he Feliuliu'aki e 'ea	GFS	Fakamatala Fakasitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga
CDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku pipihi	GGF	Pa'anga 'a e Pule'anga
CEO	Pule lahi 'o e Potungāue	GGP	Polōseki Kalanite
CERC	Kulupu Tokoni Fakavaveve ki he Feliuliuaki o e 'ea	GLRF	Pa'anga ne nō ke ngāue'aki ki he fakaakeake 'ae fakalelei mei he Gita
CNY	Pa'anga Siaina	GMS	Ako lotoloto 'a e Pule'anga
COLA	Totongi ke Feau Ngaahi Fiema'u ki he anga e Nofo (Cost of Living Allowances)	GPA	Kaveinga Lalahi
COVID-19 CSOs	Mahaki Vailasi Koviti 19 Ngaahi Kautaha Sōsaieti Sivile	GPE	Hoa ngāue faka mamani lahi 'o e Ako
CSU	Tafa'aki ki hono Tokoni'i 'o e ngaahi Polōseki	GOT	Pule'anga 'o Tonga
CT	Tukuhau Ngāue'aki	GRADE	Fuofua vakai'i 'o e Ngaahi Maumau 'e he Pangikē 'a Māmani' mo e Kautaha fakamāmani lahi'
CTCN	Senitā Fakatekinolosia ki he 'Ea' pea mo e netiuoka	HIES	Savea ki he pa'anga hūmai mo e fakamole 'a e ngaahi fāmili'
DAC	Vahevahe 'a e Tokoni ki he Fakalalakala	HMAF	Kau Tau 'a 'Ene 'Afio
		HTHH	Hunga Tonga Hunga Ha'apai

DFAT	Pule'anga 'Aositelēlia	IDA	Pangikkē fakavaha'a Pule'anga 'a Mamani
DFS	Ngāue Fakapa'anga Fakakomipiuta (Digital Financial Services)	IACP	Poloseki ki hono Tokangaekina `a hono Tokonia e kau Toulekeleka
DMO	Tafa'aki 'oku ne Tokanga'i 'a e Nō 'a e Pule'anga	IDAs	Kautaha fakalalakala fakavahaapule`anga `a mamani
DOD	Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga 'i he Pa'anga Muli Takitaha	ICT	Tekinolosia 'o e fetu'utaki mo e fakamatala
DPP	Talēkita ki he Ngaahi Hopo Fakapule'anga	IFAD	Pa`anga fakavaha`apule`anga ki he fakalalakala `o e ngoue
DRR	Fakasi'isi'i e Uesia mei he Fakatamaki	IFMIS	Polokalama fakamatala ki hono tokanga`i `o e me`a fakapa`anga
DSA	Vakai'i 'a e Tu'unga Leva'i lelei 'o e Nō	JICA	Polokalama Hoa Ngāue Fakatu`apule`anga `o Siapani
DSSI	Toloi 'i he totongi nō	ILO	Kautaha Fakavaha`apule`anga ki he ngaahi ngāue
EAP	Pasifiki mo 'Esia Hahake	IMF	Paanga Fakavaha`apule`anga
ECE	Ako Tokamu'a	IOM	Fefolau`aki Fehikitaki Holo `a e Kakai
EDF	Tokoni Fakalalakala 'a 'Iulope	IURSP	Fakakau `a e ngāue ki he feitu`u `o e loto vilitaki
EDPO	Tu`utu`uni Ngāue ke Fakalalakala Fakatu`upakē	JNAP	Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he `ātakai
EE	Ma'u'anga ivi Lelei mo Ma'ama'a ange (Energy Efficiency)	KPIs	Ngaahi Me'afua Tefito
EMA	Sisitemi Ma`u`anga Fakamatala pau ma`ae Ako	KYC	'Ilo ho'o kau Kasitomā
EMIS	'Akauni Ngāue 'a e Pangikē Pule	LA	Falealea
ESA	'Ekonomia mo e Komisoni Fakasōsiale 'a 'Esia mo e Pasifiki	ODA	Tokoni Fakalalakala Fakavaha`apule`anga
ESCAP	Ako Tokamu'a	OECD	Ngaahi Kautaha tokangaekina `o e ngaahi ngāue faka`ekonōlmika mo hono fakalalakala
MAFF	Potungāue Ngōue, Me'atokoni mo e Vao`akau	OET	Tokoni Fakalalakala Fakavaha`apule`anga
MDAs	Ministries, Departments and Agencies	OIREP	Ngaahi Poloseki Fakaivia `e he La`a ki he otu Motu
MEIDECC	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki e 'Ea	OISES	Faka`uhila Ngāue`aki `a e Ivi mei he la`aa
MET	Potungāue Ako mo e Ako ngāue	PCRAFI	Malu'i ma'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula
MFA	Ministry of Foreign Affair	PCRIC	Kautaha Malu'I Fakatamaki 'o e Pasifiki
MFES	Ministry of Fire and Emergency Services	PFM	Tokanga'i e Pa'anga 'a e Pule'anga
MIA	Potungāue ki he ngaahi ngāue fakalotofua	PIC	Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki
MLNR	Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	PIRI	Ngaahi Ngāue Langa Fo'ou 'a e Ngaahi Fonua Pasifiki
MLW	Polokalamana Nō 'a e Kakai Fefine	PDRFP	Palani fakapa'anga `o e fakatamaki 'i he Pasifiki

MOF	Potungāue Pa'anga	PEFA	Vakai'i Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga
MOH	Potungāue Mo'ui	PEs	Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
MOI	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	PMO	'Ofisi 'o e Palemia
MOJP	Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone	PMS	Me'afua ki hono sivi'i 'a e fakahoko ngāue 'o ha tokotaha ngāue
MOP	Potungāue Polisi 'a Tonga	PMU	Ofisi pule'i 'o ha Polōseki
MORC	Potungāue Pa'anga Hūmai mo e Tute	POS	Misini Lesisita Fakatau
MORDI	Ngāue ki he fakalalakaka 'i he feitu'u 'uta	PPE	Naunau mo e Teunga Malu'i
MOT	Potungāue Takimamata	PPP	Fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e Ngaahi Kautaha Tautaha'
MCO	'Ofisi Fakavaha'a Fonua	PRC	Pule'anga Lepapuleka e kakai o Siaina Polokalama 'i he Pasifiki ki hono fakaivia 'o e ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'o e Pasifiki
MPE	Potungāue ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	PREP	Naunau mo e Teunga Malu'i
MPS	Fakamata ki he tu'utu'uni fakapa'anga	PSC	Hoa ngāue faka'ekonōmika fakavahelahi
MSME	Potungāue ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	RCP	Fakalalakakaange 'a e Tu'unga Matu'uaki 'o e Faingata'a mo hono Fakapa'anga'
MTED	Potungāue ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	RDFD	Sino Ngāue Fakavaha'a Fonua
NAP	Potungāue ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	RIE	Fakalalakaka 'I he tu'unga fakatu'utamaki
NAPID	Potungāue ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	RID	Pa'anga ki he fakalelei'i 'o e Hala
NBFIs	Potungāue ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga	RMF	Totongi Tupu mei he Koloa
NCDs	Ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi	ROA	Totongi Tupu mei he Ngaahi 'Inasi
NDC	Tokoni Fakafonua	ROE	Faingmālie Ngāue Fakataimi
NDRMO	'Ofisi Pule ki he Fakatu'utaki Fakafonua	RSE	
NEMO	'Ofisi ki he Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki	S.A.M.O. A	'Otu Motu iiki langalanga hake
NEWS	Me'angāue Fakatokanga ki ha Fakatamaki	SDG	Taumu'a ki ha Fakalalakaka 'oku Tu'uloa
NGOs	Kautaha 'ikai Fakapule'anga	SDR	Pa'anga Totonu Makehe
NIIP	Palani Fakafonua ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e fonua	SET	Polōseki ki he Ako Ngāue mo e Ma'ungāue 'a Tonga
NNUP	Poloseki ki he fakalelei 'a e Ma'u'anga 'uhila 'Elia Nuku'alofa	SMA	Ngaahi Potutahi Pule'i Makehe
NPGA	Pa'anga Tokoni 'ikai taumu'a ki he Polōseki	SNA	Polokalama 'o e Ngaahi 'Akauni Fakafonua
NPL	Ngaahi Nō oku 'ikai malava ke tā fakafoki	SPA	Ngaahi Tafa'aki Pau 'Oku Fakamu'omu'a
NRBT	Pangikē 'o Tonga	SPAM	Fakamālohia hono malu'I 'o e 'Elia'
NSCC	Komiti malu'i Fakafonua 'o e Kapineti	SPBD	Pisinisi Fakalalakaka ki he Pasifiki Komuniti ki he Ngaahi 'Otumotu Pasifiki Saute
NSP	Tu'utu'uni ki he Malu'i Fakafonua	SPC	Polokalama 'Atakai
NPUP	Poloseki ki hono fakalelei'i 'o e Netiueka a Nuku'alofa	SPREP	Fakavahapule'anga ki he 'Ekonōmika Polokalama Monū'ia 'o e Kau To'ulekeleka
NPV	Mahu'inga Lolotonga	SWSE	

TAL	Poate Vakapuna 'o Tonga	USD	Pa'anga 'Amelika
TBS	Potungāue Siteitisitika	USP	'Univēsi 'o e Pasifiki Tonga
TC	Saikolone Fakatalopiki	WASH	Kulupu Ngāue ki he Mo'ui Lelei, Ma'a mo e Ma'u'anga Vai
TC Gita	Saikolone Fakatalopiki ko Kita	WB	Pangikē 'a Māmani
TCC	Potungāue Fetu'utaki 'a Tonga	TERM	Mape 'o e Hala 'o Tonga
TCIRP	Polōseki Fakaakeake 'o e	TESA	'Ekitivitī Tokoni Fakaako 'a Tonga'
TCRTP	Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea'	TF	Fakapa'anga ke tau'io e Tautoitoi
TDB	Tonga Development Bank	WBG	Kulupu Pangikē `a Mamani
TDGSP	Tonga Digital Government Support Project	THPF	Mo'ui Lelei Ma'a Tonga
TFPP	Tonga Fish Pathway Project	TSSF	Pa'anga totongi ma'ae fanau ako Tonga'
THSSP	Polokalama Tokangaekina 'o e Ngaahi Ngāue 'o e Sekitoa 'o e Mo'ui	THSSC	Fale Mamata`anga Sipoti `a e Ako Ma`olunga Tonga Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e Tohi Kakai
TIOE	Ngaahi Ako Mā`olunga Ange	UNFPA	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki he Ngaahi Ako mo e Fanau ako
TJSSP	Polokalama Tokangaekina e Sekitoa Fakamaau'anga	UNICEF	University South Pacific
TNIDP	Polōseki Tokangaekina Fakafonua 'a e Faito'o Ta'efakalao	USP	Senita faingata`a ia `a e hou`eiki fafine mo e fanau
TNPS	Fokotu`utu`u ngāue ki he sisitemi totongi pa`anga fakafonua	WCCC	Kautaha mo'ui `a Mamani
TNU	`Univesiti o Tonga	WHO	
TPD	Mo'ua Nō Fakakātoa		
TPDF	Polōseki Fakalalakalaka ki he Fefononga'aki		
TPL	Kautaha 'Uhila 'a Tonga		
TREP	Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakanatula Polōseki ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi kolo ki 'uta mo e 'Otumotu 'o Tonga		
TRIP	Potungāue Siteitisitika		
TSD	Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga 2015-2025 = II = Ua; Polōseki ki he Hao mo Matu'uaki he Ako'anga 'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula		
TSRSP	Kautaha Fakatakimamata		
TTA	Polokalama Ako Ngāue Fakatekinikale		
TVET	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha		
UN	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he 'Ātakai		
UNEP	United Nations Sustainable Cooperation Framework		
UNSDCF	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization		